МИХАИЛО ДИНИЋ

СРПСКЕ ЗЕМЉЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКЕ СТУДИЈЕ

ПРИРЕДИО

СИМА ЋИРКОВИЋ

БЕОГРАД

1978.

ПРЕДГОВОР

ЈЕДНО СТОЛЕЋЕ ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Када су пре једног столећа започета историјско-географска истраживања средњовековне Србије нико од тадашњих писаца није ишао за тим да заснује нову научну дисциплину, нити је покретао или расправљао питања о предмету и методолошким особеностима историјске географије.[1] Специфична историјско-географска питања наметала су се сама од себе, извирала су непосредно из грађе која је била сакупљена и објављена током XIX века. Дипломатички и наративни извори садржали су имена места и области, давно ишчезла или тек у новије време заборављена, у сваком случају имена чије значење није било познато. Правилно разумевање и тумачење извора зависило је од тачног познавања таквих географских назива. Отуда није нимало необично што су истраживачи с краја прошлог века на почетак наших историјско-географских истраживања стављали *Рјечник из књижевних старина српских* Ђуре Даничића.[2] Заиста, Даничић је дао много драгоцених објашњења старих географских назива, али их није могао све истумачити, а није их све ни сакупио у своме Рјечнику, јер су се многи појавили у касније објављеним изворима. Остала је због

---

[1] Расправе те врсте почеле су много доцније и нису биле нарочито честе. Уп. Н. Радојчић, *Однос између географије и српске историографије*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу поводом тридесетпетогодишњице научног рада, Београд 1924, 475—500; И. Синдик, *Задатак и значај историјске картографије*, Гласник Географског друштва 18 (1932); Исти, *О задацима историјске географије*, Историски часопис 2 (1949—1950) 175—181; R. Samardžić, *Istorija i prirodna sredina;* M. Vasović, *Istorija i geografija*, Simpozij „Istorija i druge nauke", Treći program Radio-Beograda, proleće 1971.

[2] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* I—III, Београд 1863—1864 (репринт 1975).

тога трајна потреба да се одгонета значење старих географских термина. Много пута су се истраживачи тим послом бавили узгредно, пишући о другим стварима, а понекад су таквим тумачењима посвећивали посебне расправе, стварајући на тај начин једну врсту историјско-географске литературе, која није изгубила актуелност све до данас. На почетку те литературе стоји расправа Стојана Новаковића о Брскову, Дању и царини код Светог Спаса, која је носила карактеристични поднаслов „Прилог ка географији земаља српских средњега вијека".[3] Иларион Руварац је с љубављу неговао овај род историјско-географске литературе; објавио је читав низ краћих текстова, које је повезивао у веће целине под насловом *Прилошци* или *Историјско-географско иверје*.[4]

Рано су се јавили и радови нешто већих амбиција, писани на основу шире изворне подлоге и са резултатима општијег значаја. И ту се на почетку налази Стојан Новаковић својом расправом „Земљиште радње Немањине".[5] Приказао је позорницу на којој су се дешавале борбе Немањине, утврдио је оквире у којима се образовала његова држава, али тежиште је ипак остало на идентификацији области и места и оцртавању граница.

Напредак историјско-географских истраживања зависио је и од откривања изворне грађе. Напорима научника који су деловали у последњој четврти прошлога века ширио се постепено круг извора, у коме је било и оних који су обиловали историјско-географским подацима. Старе карте су тада још биле тешко приступачне, али стари путописи су већ систематски сакупљани и објављивани. Код нас су за откривање и публиковање текстова старих путника по

[3] С. Новаковић, *Брсково, Дањ и царина у светога Спаса и путови с јадранског приморја у старе српске земље. Прилог ка географији земаља српских средњега вијека*, Рад ЈАЗУ 37 (1876) 1—28.

[4] *Прилошци к објашњењу извора српске историје*, Гласник СУД 47 (1879) 177—218; 49 (1881) 1—52; *Прилошци*. Стражилово 4 (1888) св. 34—46 (= Зборник Илариона Руварца I. Београд 1934, 290—328); *Прилошци*, *Годишњица* НЧ 20 (1900) 245—252; *Прилошци историјској географији Србије*, Летопис Матице српске 229 (1905) 1—11; *Историјско-географско иверје*, Стражилово 3 (1887) св. 10—35 (= *Зборник Илариона Руварца* I, Београд 1934, 257—289).

[5] С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине, Историјско географијска студија*, Годишњица НЧ 1 (1877) 163—243. Италијански превод објављен је у Bullettino di archeologia e storia dalmata 1 (1878) 1—85.

Балканском полуострву заслужни Стојан Новаковић[6] и, нарочито, Петар Матковић, који је у изводу саопштио садржај великог броја путописа од времена крсташких ратова па све до XVIII века.[7]

Осамдесетих година прошлог века историјско-географска истраживања балканских земаља била су још у повоју, иако су почеци много обећавали. Ипак, стицајем срећних околности, централне области, средњовековна Србија и Босна, добиле су већ тада изванредан историјско-географски приказ, смештен у широке оквире, богато документован, тематски разноврстан и поуздан у појединостима. Била је то невелика по обиму, али врло садржајна књига чешког историчара Константина Јиречека *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији и Босни.*[8] Десило се да је личност изузетних способности и темељите учености обрадила ову тему на основу грађе која је великим делом била непозната. Иако је имао тек 25 година, Јиречек није био без искуства у проучавању средњовековне географије Балкана. Имао је узоре међу истраживачима античке географије ових области и своја лична искуства стечена у проучавању историје Бугарске и значајне резултате изложене у студији о војној цести од Београда до Цариграда и балканским кланцима.[9] Нова грађа коју је Јиречек почео да искориш-

---

[6] *Белешке доктора Брауна из српских земаља од године 1669,* Споменик 9 (1891) 33—45; *Буркард и Бертрандон де ла Брокијер о Балканском полуострву XIV и XV века,* Годишњица НЧ 14 (1894) 1—66; *Путничке белешке о Балканском полуострву XVII и XVIII века,* Годишњица НЧ 17 (1897) 73—165.

[7] Р. Матковић је започео истраживања старих карата приказом атласа Андрее Бјанка из 1436. Rad JAZU 11 (1870) 228—239; затим је описао рукописне путописе у венецијанским библиотекама, Rad JAZU 15 (1871) 192—223. и у великом броју наставака приказао садржаје путописа са посебним освртом на Балканско полуострво и југословенске земље. Ради уштеде простора бележимо овде само свеске Rada JAZU у којима је Матковић објавио изводе путописа: 42 (1878) 56—184; 49 (1879) 103—164; 55 (1881) 116—184; 56 (1881) 141—232; 62 (1882) 45—133; 71 (1884) 1—60; 84 (1887) 43—99; 100 (1890) 65—168; 105 (1891) 142—201; 112 (1892) 154—243; 116 (1893) 1—112; 124 (1895) 1—102; 129 (1896) 1—89; 130 (1897) 86—181; 136 (1898) 1—96 и Starine 10 (1878) 201—256.

[8] C. J. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Historisch-geographische Studien,* Abhandlungen der Königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften VI Folge, 10 Band, Classe für Philosophie, Geschichte und Philologie Nr. 2, Prag 1879.

[9] C. J. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie,* Prag 1877. Превод Ђ. Пејановића: *Зборник Константина Јиречека* I, Београд, 1959, 73—189.

ћава потицала је из Дубровачког архива, чији су мали делови тек били познати, а сасвим незнатни су били публиковани.[10]

Јиречекова књижица садржавала је знатно више него што је то прецизни наслов наговештавао. Тежиште је заиста било на рударству Србије и Босне и трговачким путевима западне половине Балкана, али уводни део, који је захватао скоро половину укупног текста, пружао је општи поглед на античке провинције и главна насеља, византијске теме Далмације и Драча, почетке Дубровника, словенска племена и кнежевине (Дукљу, Травунију, Захумље, Неретљанску област, Босну, Србију) и развој држава и граница од XII до XV века. Док су ова уводна поглавља била посвећена пре свега раном средњем веку, део о рударству и трговини обрађивао је период XIII—XV века, када је трговина сразмерно добро позната и пружа важне податке за историју најстаријих градских насеља. Ту су замеци свих каснијих историја градова и тргова средњовековне Србије и Босне.

Образован подједнако као географ и као историчар, Јиречек је имао развијени осећај за особену географску проблематику, умео је да поставља права питања изворној грађи и да из ње извуче максимум информација. У његовој студији обрађени су границе, насеља, комуникације, а велика пажња посвећена је географској средини, природним условима, погодностима за живот и привређивање итд. И по сложености тематике и по ширини обрађеног простора, Јиречекова студија остала је без супарника у току читавог једног столећа научних напора. Приступачна у преводу, Јиречекова књига је и данас основно средство обавештавања о географији српских земаља у средњем веку.[11] Нарочито користан показао се општи оквир који је Јиречек дао у својој књизи. Он је умногоме испуњен новим појединостима, местимично је исправљен, али његове опште контуре остале су у основи неизмењене. У извесном смислу сви каснији истраживачки напори на пољу историјске географије ишли

[10] Објављене су биле ћирилске повеље и писма, кодекс Руска Христофоровића и појединачни документи које су публиковали Кукуљевић, Рачки и Матковић.

[11] Делимичан превод Љ. Стојановића изашао је већ 1881. у *Отаџбини* 7 (1881) 85—99, 376—382; 8 (1881) 215—225, 604—613; 9 (1882) 438—446. Одломак о рударству превео је и објавио Максимовић, а цео текст је превео и издао као посебну књигу Ђ. Пејановић (Сарајево 1951). Тај превод је укључен у *Зборник Константина Јиречека* I, Београд, 1959, 207—303.

су за тим да допуне, прошире или исправе оно што је Јиречек утврдио.[12] Јиречекова књига може због тога да буде својом поделом и композицијом погодан ослонац за приказивање литературе настале у међувремену до ове књиге, у којој се налази синтеза доприноса покојног професора Михаила Динића, после Јиречека неоспорно најзаслужнијег истраживача историјске географије средњовековне Србије.

Из разумљивих разлога оставићемо по страни поглавља посвећена античкој географији наших земаља и Јиречеково излагање о почецима Дубровника.[13] Поглавља о темама Далмацији и Драчу код Јиречека су још сасвим уопштена, али веома значајна због тога што је у њима први пут изричито показана улога византијског тематског уређења у развоју политичких односа између Јужних Словена и Византијског Царства. Модерна византолошка истраживања још су јаче осветлила улогу тема, које су сигуран знак непосредне византијске власти, и ближе су разјаснила време и околности у којима се организују поједине теме. Обе теме, Драч и Далмација, биле су предмет брижљивих студија, тако да се данас о њима зна много више но што је знао Јиречек.[14] Показало се да је тема Далмација у првој половини

[12] Сâм Јиречек је у својим каснијим радовима допуњавао и исправљао своје резултате. У том погледу су поред *Историје Срба* важне његове студије о значају Дубровника у историји средњовековне трговине (*Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, Almanach der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 49, Wien 1899, 367—425, prevod B. Cvjetkovića: *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povjesti srednjega vijeka*, Dubrovnik 1915), затим *Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 461—528; *Скадар и његово земљиште у средњем веку*, Гласник Српског географског друштва 3 (1914) 149—171; *Гласинац у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 421—424.

[13] Најновији преглед ране историје Дубровника: G. Novak, *Povijest Dubrovnika* I (od najstarijih vremena do početka VII stoljeća), Zagreb 1972; J. Lučić, *Povijest Dubrovnika* II (od VII stoljeća do godine 1205), Загреб 1973. Сажет и прецизан поглед на средњовековни Дубровник и његове везе са залеђем дао је B. Krekić, *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries. A City between East and West*, Норман/Окл. 1972.

[14] J. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957; Исти, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, Actes du XIIe Congrès International de Études Byzantines II, Beograd 1964, 83—92; *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века*, Зборник радова Византолошког института VIII/2 (1964) 117—132. Тема Србија у Јиречекво време није била ни позната. Уп. T. Wasilewski, *La thème byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle*, Зборник радова Византолошког института 8/2 (1964) 465—482: Ђ. Сп. Радојичић, *О византијској теми Србији из XI века*, Глас 268 (1966) 1—8.

XI века подељена тако да је и Дубровник био седиште стратега. Тиме се тумачи ширење имена Далмације на градове на југу, за које се још средином X века каже да „припадају Драчу“, и њено укључивање у титулу дукљанских владара.[15]

У уводу свога прегледа словенских племена и кнежевина Јиречек је покренуо и питање о називима словенског залеђа јадранске обале, истакавши широку употребу назива „Склавонија“ за читав тај велики простор. Тој теми вратио се много касније и са далеко више изворног материјала Михаило Динић[16] и показао да је „Склавонија“, уз одавно уочено опште значење, у дубровачкој архивској грађи служила и за обележавање територије српске државе.

Области Дукље, Травуније и Захумља Јиречек је понаособ обрадио у одвојеним поглављима. У титули српских краљева и архиепископа оне су једно време обележаване заједничким именом „поморске земље“, а у модерној литератури било је покушаја да се за њих уведе термин „Поморје“. У нашој историјској и историјско-географској литератури ове области су некад изучаване заједно, полазећи од извора или од политичког оквира дукљанске државе у XI веку, а некад су испитиване и приказиване свака за себе. Слично Јиречеку поступао је Стојан Новаковић у студији „Српске области X и XII века (пре владе Немањине)“[17] описујући сваку област понаособ. Новаковићева расправа је била објављена већ 1880, али без познавања Јиречекових резултата. Исти општи задатак, који су пред себе поставили, и исти основни извори водили су оба научника сличним резултатима. Опажају се, наравно, и многе разлике у начину обраде, стилу излагања и појединим закључцима.[18] Новаковић није имао као Јиречек млађу дубровачку грађу, али је зато укључио у своја разматрања податке угарских повеља и податке путописаца и познавалаца терена. Насупрот Јиречековој концизности стоји Новаковићева расплинутост. Као што су упоредо биле написане, ове две студије, Јиречекова и Новаковићева, упоредо су врши-

[15] О титули дукљанских владара уп. *Историја Црне Горе* 2/1, Титоград 1970, 4.

[16] М. Динић, *О називима средњовековне српске државе — Склавонија, Србија, Рашка,* Прилози КЈИФ 32 (1966) 26—34, у овој књизи стр. 33—43.

[17] Гласник СУД 48 (1880) 1—150. Тој тематици вратио се Новаковић много касније: *Охридска архиепископија у почетку XI века,* Глас 76 (1908) 1—62.

[18] Овде те разлике не можемо посебно истицати. На њих су указивали писци који су се служили једном и другом студијом.

ле утицај на истраживаче који су се бавили историјском географијом ових области до XII века. То се опажа нарочито код коментатора списа цара Константина Порфирогенита[19] и Барског родослова (Летописа Попа Дукљанина)[20], који су резимирали дотадашњу литературу и понекад нудили нова решења о појединим местима. У вези с тим треба поменути заслуге Петра Скока, како у тумачењу географских имена из списа цара Константина VII Порфирогенита тако и у приближавању строге научне топономастике истраживачима историје и историјске географије.[21] Историјску географију области које су улазиле у састав Дукљанске Државе дао је Јован Ковачевић у првом тому *Историје Црне Горе.*[22]

Литература о појединим областима неједнака је и по обиму и по садржају. Највише је студија о средњовековној Зети и уопште о приморским деловима данашње Црне Горе. За територију средњовековне Зете израдио је Гавро Шкриванић посебан приручник, који уз именик места, велику карту, садржи и студијски део о границама, жупама, путевима, племенима и црквама.[23] Корисне податке о историјској географији територије Црне Горе дали су узгредно и каснији томови *Историје Црне Горе.*[24] Прилози о појединим жупама и местима, малобројни у старијој литератури, приспевали су у новије време у већем броју захваљујући которској, млетачкој и дубровачкој изворној грађи и великом интересовању за историју тих предела.[25]

---

[19] *Византијски извори за историју народа Југославије* II, обрадио Б. Ферјанчић, Београд 1959.

[20] Ф. Шишић, *Летопис Попа Дукљанина,* Београд 1928, 417—465.

[21] *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogennetos,* Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4(1928) 213—244; *Константинова Србица на Бистрици у Грчкој,* Глас 176 (1938) 243—284; *Konstantinov to Mokriskik,* Jugoslovenski istoriski časopis 3 (1937) 92—106; II *Analiza Porfirogenitova srp. — hrv. onomastičkog materijala,* Starohrvatska prosvjeta n. s. 1 (1927) 161—196.

[22] *Историја Црне Горе* 1, Титоград 1967, 313—346.

[23] Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете,* Титоград 1959.

[24] *Историја Црне Горе* 2/1, 2/2. Титоград 1970; 3/1. Титоград 1975.

[25] Љ. Јовановић, *Дукљанинова Прапратна,* Старинар 1 (1884) 69—71; I. Stjepčević, *Prevlaka,* Bogoslovska smotra 18 (1930) 318—389; Исти, Lastva, Glas Boke 1934; Исти, *Kotor i Grbalj,* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 52 (1935—1949) 1—143; А. Соловјев, *Грбаљска жупа и Грбаљски статут,* Годишњица НЧ 40 (1931) 1—41; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи,* Историјски часопис 9—10 (1959) 151—185; Исти, *Село Богдашићи у средњем веку,* Историјски часопис 7 (1957) 83—121; Исти, *Катуни Црне Горе,* Зборник Философ-

Стара Травунија играла је мању улогу у политичким догађајима; рано су ишчезле њене посебне традиције, па је у мањој мери привлачила пажњу истраживача. Ни старе ни нове монографије о Требињу нису користиле богату дубровачку грађу.[26] Слику насељености Конавала, дела старе Травуније, дао је Радослав Грујић ослањајући се на прецизне податке дубровачке „Црвене књиге", неке врсте катастра.[27] Драчевица још чека критички приказ.[28] Бока Которска, која лежи између Травуније и Зете, сразмерно је добро осветљена подацима Которског и Млетачког архива и далеко боље је проучена. Један концизни и врло добро документовани преглед средњовековне географије Боке дао је Илија Синдик.[29]

За разлику од Зете и Травуније, чије су основне контуре остале непромењене до краја средњега века, Хумска Земља (Захумље) мењала је свој обим у току времена, а померало се и њено тежиште. Грађу из периода који обухвата пет столећа претресао је Вељан Трпковић[30] и истакао мêне кроз које је прошла ова област, чије је границе Јиречек тако одлучно оцртао ослањајући се само на најстарије изворе.[31]

Средњовековна Босна добила је код Јиречека посебно поглавље у коме су објашњени називи извесног броја области и жупа. Велику експанзију имена Босне Јиречек још тада није приметио. Назив Босне ширио се у више праваца пратећи размицање граница босанске државе, али се није усталио на свим територијама које су биле под влашћу босанских краљева. Територијални развој босанске државе подробно је описао Владимир Ћоровић у једној од наших

ског факултета 10 (1968) 245—249; Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу*, Зборник Филозофског факултета VII—1 (1963) 295—312; Р. Ковијанић, *Помени црногорских племена у которским споменицима* (XIV—XVI вијек) I, Цетиње 1963.

[26] V. J. Korać, *Trebinje. Istorijski pregled I. Period do dolaska Turaka*, Trebinje 1966; С. Грковић, *Требиње у прошлости и садашњости*, Никшић 1929; A. Figurić, *Trebinje nekad i danas*, Ljubljana 1930.

[27] Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик LXVI (52), Београд 1926, 3—121.

[28] М. Злоковић, *Словенска жупа Драчевица*, Бока 1 (1969) 53—72, није користио дубровачку архивску грађу.

[29] У уводном делу своје књиге *Комунално уређење града Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 14—30.

[30] В. Трпковић, *Хумска земља*, Зборник Филозофског факултета VIII, Споменица Михаила Динића 1, Београд 1964, 225—259.

[31] Он тада још није запажао да је Хумска земља у касном средњем веку прешла на другу страну Неретве и у доњем току њеном.

најлепших историјско-географских студија.[32] Географију херцегове земље, у ствари области формиране од стране породице Косача на подлози некадашњих немањићких територија, темељно је обрадио Михаило Динић. Он је успео да уз помоћ дубровачких архивских података протумачи имена градова и жупа из три повеље (1444, 1448, 1454) које је објавио Лајош Талоци са оскудним и промашеним коментаром.[33] Каснији напредак у упознавању средњовековне географије Босне односио се углавном на поједине области и жупе. Велику пажњу привлачиле су границе Усоре.[34] Истраживачи су се такође интересовали за пределе централне Босне[35] и за жупе и места око доње Неретве.[36] Прили-

---

[32] В. Ћоровић, *Територијални развој босанске државе у средњем веку.* Глас 167 (1935) 5—47.

[33] М. Динић, *Земље Херцега Светога Саве,* Глас 182 (1940) 149—257. L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter,* München-Leipzig 1916, 359, 378, 394.

[34] Г. Ружичић, *Прилози историјској географији средњовековне Босне,* Историјски гласник 2 (1972) 101—107; Ђ Mazalić. *Gdje je ležao grad Glaž?* Glasnik Zemaljskog muzeja 4—5 (1950) 224—231; М. Динић, *Сребрник крај Сребрнице.* Глас 161 (1934) 185—196. M. Baum, *Župa Soli,* Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne 1 (1957) 3—37.

[35] P. Anđelić, *Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća,* Glasnik Zemaljskog muzeja — arheologija 26 (1972) 337—346; M. Hadžijahić, *O nekim lokalitetima iz povelje Bele IV od 20. jula 1244,* Radovi AN BiH XXXV (12) (1970) 289—294; H. Šabanović, *Lepenica u prvom stoljeću turske vladavine,* Godišnjak Društva istoričara BiH 14 (1963); H. Šabanović, V. Palavestra, *Žepa i njena okolina u prvim decenijama turske vlasti,* Glasnik Zemaljskog muzeja—arheologija 19 (1964); A. Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka,* Radovi sa Simpozija „Srednjovekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, 383—391; P. Živković, *Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovekovne Bosne,* Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 10/2 (1974) 333—340; M. Vego, *Civitas Vrhbosna,* Naše starine 13 (1972) 86—96; В. Скарић, *Жупа Земљаник и стара нахија Змијање,* Гласник Земаљског музеја 49 (1937) 37—53; М. Филиповић, *Дубровник у Босни,* Гласник Земаљског музеја (1924) 101—106. П. Анђелић, *Бобовац и Краљева Сутјеска,* Сарајево 1973.

[36] И. Руварац, *Зажабље у Херцеговини,* Гласник Земаљског музеја 2 (1890) 12—17; R. Jerković, *Župe Neretve,* List Biskupije splitsko-makarske 59 (1937), 60 (1938), 61 (1939); М. Динић, *Трг Дријева и околина у средњем веку,* Годишњица НЧ 47 (1938) 109—147; В Ћоровић, *Мостар и његова српска православна општина.* Мостар 1933; M. Vego *Gdje je župa Dalen — cara K. Porfirogeneta,* Obzor 78 (1938) 60, 1—2; Исти, *Sredovječna župa humska Mokro,* Obzor 78 (1938) 75. 1—2; Исти, *Prilog topografiji srednjovjekovne Hercegovine,* Glasnik Zemaljskog muzeja — arheologija 12 (1957) 267—276; Исти, *Bekija kroz vekove,* Sarajevo 1964; Б. Храбак, *О херцеговачким влашким катунима према пословној књизи Дубровчанина Цивана Припчиновића,* Гласник Земаљског музеја 10 (1956) 29—39; Д. Ковачевић, *Средњовековни катуни по дубровачким изворима,* Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963, 45—112.

ком изучавања старе географије Босне први пут су били употребљени турски пописи, додуше у скромном виду без наговештаја великог значаја који ће пописни дефтери имати за нашу историјску географију.[37] Студије економске историје прошириле су познавање насељених места и тргова[38], а истраживања археолога обогатила су познавање утврђења на територији некадашње босанске државе.[39] Објављено је и једно приручно дело, које је имало задатак да пружи податке о насељима, жупама и областима средњовековне Босне, али читав низ слабости смањио је његову корисност.[40]

Географска питања везана за најранију историју Србије односе се искључиво на питање граница. Од времена Јиречека и Новаковића није забележен неки напредак, што је и разумљиво кад се има у виду да су извори веома ретки и да се њихов круг није проширио. Покушаји да се оспоре резултати ранијих истраживања, засновани на поузданим и конзистентним подацима цара Константина VII Порфирогенита, показали су се јалови због произвољне интерпретације извора и занемаривања неких основних захтева историјског метода.[41]

Идентификација српских градова које спомиње Константин VII Порфирогенит није данас ништа поузданија од Јиречекових нагађања, али зато места која спомиње Кинам

---

[37] В. Скарић, *Попис босанских спахија из 1123 (1711) године*, Гласник Земаљског музеја 42 (1930) 1—99; Исти, *Стара босанска властела у данашњој топономастици*, Гласник Географског друштва 7—8 (1922) 125—136.

[38] D. Kovačević, *Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku*, Godišnjak Društva istoričara BiH 16 (1965) 19—35; Иста, *О средњовјековном тргу на мјесту данашњег Сарајева*, Зборник Филозофског факултета у Београду 11—1 (1970) 353—362; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, Београд 1955.

[39] H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše starine 1 (1953); H. Kapidžić-H. Kreševljaković, *Stari hercegovački gradovi*, Naše starine 2 (1954).

[40] M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957. Уп. моје критичке примедбе, Историјски гласник 3—4 (1957) 131—135.

[41] Р. Новаковић, *О неким питањима граница Србије, Хрватске и Босне у X в.*, Зборник Филозофског факултета у Београду VII—1 (1963) 153—183; Исти, *О границама Србије и српске државе у X веку*, Зборник Филозофског факултета VIII, Споменица Михаила Динића 1, Београд 1964, 153—181; Исти, *Још о неким питањима територијалног пространства Србије и Хрватске средином X века*, Хисторијски зборник 19—20 (1966—67) 265—293. Исти, *Још нека размишљања о обиму Србије IX и X века*, Зборник Филозофског факултета у Београду X—1 (1968) 141—181.

у вези са ратовима цара Манојла Комнина против Срба нису више онако загонетна како су изгледала Јиречеку. У својим коментарима уз текстове Кинама и Хонијата, Јованка Калић је критички приказала покушаје идентификације и навела добре разлоге у корист неких од предложених решења.[42] Милош Благојевић је у посебној расправи навео убедљиве разлоге за премештање ратовања цара Манојла I Комнина из области планине Таре у Црној Гори у пределе северозападне Србије.[43]

Познавање географије Немањине државе, око које се толико у своје време трудио Стојан Новаковић, није се могло у знатнијој мери унапредити, јер нису откривени нови извори. Посебну пажњу заслужују границе после Немањиног пораза на Морави, јер су оне полазна тачка за познавање државе првих Немањића.[44] Знатније промене настају тек у време краља Драгутина, чија је област побуђивала знатно интересовање истраживача.[45] Раније постигнути резултати у погледу Милутинових освајања у Македонији остали су неизмењени. Прецизније је оцртана граница у време Стефана Дечанског.[46] Промене граница на западу више су претресане са хронолошке него са географске стране.[47]

[42] *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, Београд 1971. И византијски писци XI века имају по који користан географски податак коментарисан у *Византијским изворима за историју народа Југославије* III, Београд 1966. Ј. Калић, *Област Смилис у XII веку*, Зборник радова Византолошког института 14—15 (1973) 29—38. Уп. и Р. Новаковић, *О Зигосу и границu између Србије и Византије крајем XI и почетком XII века*, Прилози КЈИФ 34 (1968) 3—29; и B. Radojčić, *La région de la Dendra de la Serbie au XIIe siècle*, Balcan Studies 11/2 (1970) 249—260.

[43] М. Благојевић, *Сеченица, Стримон и Тара код Јована Кинама*, Зборник радова Византолошког института 17 (1976) 65—75.

[44] Р. Новаковић, *О неким питањима граница Србије крајем XII и почетком XIII в.*, Зборник Филозофског факултета у Београду IX/1 (1967) 121—161.

[45] В. Ћоровић, *Подела власти између краљева Драгутина и Милутина 1282—1284 године*, Глас 136 (1929) 5—12; М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Глас 203 (1951) 61—82; Исти, *Уз расправу „Област краља Драгутина после Дежева“*, Историски часопис 3 (1952) 249—251. Држава краља Драгутина и назив „сремски краљ“ подстицали су на испитивање простирања Срема. М. Динић, *Средњовековни Срем*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду 4 (1931) 1—12; Ђ. Сп. Радојичић, *Дукљанин о Срему*, Гласник ИДНС 3 (1930) 22—29.

[46] Т. Томоски, *Белешки по повод на воениот поход на Андроник III во Македонија во 1330 год.*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје 16 (1964) 41—44.

[47] В. Трпковић, *Бранивојевићи*, Историски гласник 3—4 (1960) 55—84; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 89—92.

Значајне исправке у познавању Душанових граница дао је тек Георгије Острогорски, показавши да је Душанова царевина била нешто пространија него што се мислило на основу Јиречекових резултата.[48]

Проблематика граница постаје актуелнија и неупоредиво замршенија у периоду слабљења централне власти и образовања области феудалних господара. Како је то у XIX веку слабо изучено раздобље, скоро све студије о личностима и породицама донеле су понешто ново и о границама. Овде не можемо сву ту литературу бележити.[49] Добар преглед пружа Раде Михаљчић у својој књизи о крају Српског Царства.[50] У периоду Деспотовине актуелно постаје питање граница са Турском. О њима се није посебно писало. Главне доприносе њиховом бољем познавању дао је Михаило Динић у текстовима који су овде објављени.[51]

Проучавање граница је испреплетено са проучавањем политичке историје, па се и не може сматрати искључивим подручјем историјске географије. Проучавање специфичне историјско-географске тематике развијало се спорије. Станоје Станојевић, који је непосредно пратио развој наше историографије од краја XIX века, изрекао је одлучно мишљење да је „у нашој науци историјска географија досада врло мало обрађивана".[52] Подсетио је на озбиљан рад Василија Марковића, од кога су трагови остали само у историјским картама, јер је овај талентовани и вредни истраживач веома рано умро.[53] Ипак је престрого судио када је

[48] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 20—41. Већ раније Г. Шкриванић, *О јужним и југозападним границама српске државе за време цара Душана и после његове смрти*, Историјски часопис 11 (1960) 1—15. је упозорио на податке о Угљешиној власти над језером Пору (Буру), али је то пренео на Душаново време. Уп. Г. Острогорски, *Христопољ између Срба и Византинаца*, Зборник радова Филозофског факултета VIII. Споменица Михаила Динића 1, Београд 1964, 333—342.

[49] М. Динић, *Растислалићи*. Прилог историји распадања српског царства, Зборник радова Византолошког института 2 (1953) 139—144; Исти, *Област Бранковића*, Прилози КЈИФ 26 (1960) 5—30; М. Рајичић, *Основно језгро државе Дејановића*, Историјски часопис 4 (1952—53) 227—243; Ј. Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, Историјски часопис 11 (1961) 17—53; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965.

[50] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1975.

[51] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I—II*, Београд 1955—1964. У овој књизи стр. 116—120.

[52] У приказу Ћоровићеве студије *Територијални развој босанске државе*, Југословенски историски часопис 1 (1935) 614.

[53] Уп. о његовом раду белешку Н. Радојчића у посмртном издању В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Београд 1920.

рекао да је после Јиречека и Новаковића „на том пољу рађено и урађено необично мало." Објављена су била извесна корисна помоћна средства за рад и већи број појединачних студија, неједнаких по вредности али ипак корисних. Алекса Ивић је као грађу за српску историјску географију објавио попис жупа, области и административних јединица из средњег века и турског времена.[54] Дао је сличну грађу и за историјску географију српске цркве.[55] Миодраг Пурковић је приредио веома корисни, иако непотпуни, попис села у средњовековној Србији.[56]

Појединачне студије о областима, жупама и местима давао је већ Стојан Новаковић у наставку свога рада на историјској географији.[57] Правих настављача у томе послу није имао. Обрађен је известан број жупа и градова, без система и без довољно студиозног прикупљања извора. С ретким изузецима, какав представља расправа Александра Соловјева о жупи Брвенику[58], прилози о жупама су непотпуни и често недовољно критични. Јиречекове прилоге о градовима и трговима требало је да допуни Коста Костић, али он је радио на сувише уској изворној подлози, тако да његове књиге не представљају стварни напредак.[59] Није

---

[54] А. Ивић, *Грађа за српску историјску географију*, Гласник Географског друштва 7—8 (1922) 197—207.

[55] А. Ивић, *Грађа за историјску географију српске цркве*, Гласник Географског друштва 7—8 (1922) 207—218. Уп. и М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века*, Хришћанско дело 3 (1937) 245—264, 323—338, 405—419.

[56] М. Пурковић, *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак Скопског Филозофског факултета 4 (1940).

[57] *Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века*, Годишњица НЧ 3 (1879) 263—355; *Град Вишесав и Видинска област*, Годишњица НЧ 5 (1883) 141—164; *Белешке к историји Шапца и Шабачке владичанске столице*, Годишњица НЧ 9 (1887) 1—34; *Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан*, Глас 36 (1893) 1—49; *Прилеп у првој поли XIV века по трескавачким повељама краља Стефана Душана*, Глас 80 (1909) 1—24; *Немањићке престонице Рас-Пауни-Неродимља*, Глас 88 (1911) 1—54.

[58] А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928) 25—42.

[59] Љ. Ковачевић, *Дубочица*, Старинар 3 (1885) 18—23; А. Поповић, *Врхлаб — Беласица и Жупа Врховина. Један приложак ка познавању историске географије средњега века*, Годишњица НЧ 19 (1899) 241—256; Исти, *Горњи Ибар средњега века или садашња средњо-ибарска долина с подгорином јужнога Копаоника. Историско-географска разматрања*, Годишњица НЧ 35 (1906) 166—222; 36 (1907) 143—195; Исти, *Трагови средњовековних влашких насеља на јужном Копаонику*, Просветни гласник 24 (1903) 707—712; Д. Лапчевић, *Четири жупе. Прилози за истраживања*, Гласник Географског друштва 7—8 (1922) 179—197; Ж. Петковић, *Где су биле Немањине Реке*,

боље стање ни са појединачним прилозима о градовима, иако су се понекад и истакнути историчари прихватали пера да о њима пишу.[60] До 1941. није објављена ниједна критична и темељита монографија о неком од средњовековних насеља. Озбиљну допуну Јиречекових резултата у проучавању путева дао је Михаило Динић и положио темеље познавању нашег саобраћаја у средњем веку.[61] Радослав Грујић успешно је започео изучавање манастирских властелинстава посвећујући географским питањима највећу пажњу.[62]

Народна старина 2 (1923) 67—69; Љ. Ковачевић, *Трг Брсково и жупа брсковска и љубовиђска*, Глас 30 (1891) 1—16. К. Н. Костић, *Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку*, Београд 1900; Исти, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922; П. Косовић — М. Миладиновић *Трговачки центри и путови по српској земљи у средњем веку и у турско време. Географско-историска студија*, Годишњица НЧ 20 (1900) 1—56; 21 (1901) 19—87.

[60] В. Ћоровић, *Прошлост Крушевца*, Бравство 27 (1933) 91—101; Исти, *Брсково*, Гласник Географског друштва 20 (1934) 40—49; Ј Мишковић, *Наши стари градови и њихове околине у Краљевини Србији*, Старинар 4 (1887) 40—48, 5 (1888) 65—73. 1—8, 6 (1889) 45—53; А. Гавриловић, *Белешке за историјску географију*, Наставник 10 (1899) 229—232; Љ. Стојановић, *Где је био град Копријан?* Прилози КЈИФ 7 (1927) 217—218; М. Динић, *Бохорина*, Прилози КЈИФ 13 (1933) 67—69; Ј. Хаџи-Васиљевић *Ка историји града Врања и његове околине*, Годишњица НЧ 16 (1896) 265—338; Ђ. Бошковић, *Град Жрнов*, Старинар 15 (1940) 70—91; Ј. Томић, *Нови Град—Кладово—Фестислам*, Глас 70 (1906) 1—43; Р. М. Илић, *Крушевац, историјско-топографска монографија*, Дело 45 (1907) 228—250; Ј. Ђорђевић, *Из историје града Лесковца*, Извештај гимназије Лесковац 1904/1905, 4—15; Б. Ловрић, *Историја Ниша*, Ниш 1927; С. Новаковић, *Ниш у прошлости*, Српске новине 46 (1878) 5—8; Ч. Марјановић *Ћуприја, Параћин и Јагодина, историјски и културни преглед I. Од Римљана до пада Србије*, Темнићки зборник 3 (1936) 1—173; Р. Скакаљевић, *Призренски трг за српског времена*, Босанска вила 25 (1910) 312—314; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Прилеп и његова околина*, Београд 1902; Љ. Ковачевић, *Прилеп*, Бравство 1 (1887) 36—38; Р. Агатоновић, *Нешто о граду Сврљигу*, Босанска вила 12 (1906) 76, 105—106, 120—122; Љ. Петровић, *Историја*, Споменица петстогодишњице смедеревског града, 1930, 1—30; М. Ристић *Струмица, географско-историјска расправа*, Београд 1925; М. Поповић, *Историја Ужица*, Ужице 1924; Р. М. Илић, *Чачак у прошлости*, Извештај гимназије Чачак 1904/1905, 5—16; Ж. Поповић, *Прошлост Шапца*, Споменица Шабачке гимназије 1837—1937, 1938, 3—41.

[61] М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Југословенски историски часопис 3 (1937) 119—146.

[62] Р. Грујић, *Топографија хиландарских метохија у солунској и струмској области од XII до XIV века*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу поводом тридесетпетогодишњице научног рада, Београд 1924. 517—534; Исти, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, Гласник Скопског научног друштва 1 (1925) 45—79; Исти, *Црквена властелинства у средњовековној Србији*, Скопље и Јужна Србија, Београд 1925; Исти, *Епархијска властелинства у сред-*

Овде морамо споменути велики значај који у развоју наше историјске географије има обимна колекција грађе *Насеља и порекло становништва,* коју је почетком века покренуо Јован Цвијић. Историјских прилога посвећених насељима и миграцијама ранијих епоха веома је мало, а историјски уводи уз проучавање појединих предеоних целина нису често ни потпуни ни критични. Па ипак, Насеља имају огроман значај због података о живим и изумрлим насељима, микротопонимији, особеностима земљишта и његовој погодности за привређивање.[63]

У оквиру обновљених историјских истраживања у послератним годинама историјска географија је добила повољније услове за развој и значајније место но што га је раније имала. Створена је институционална основа за њено унапређивање оснивањем групе за топономастички речник у оквиру Историјског института САН (1948).[64] У току времена мењали су се организациони облици тога малог историјско-географског центра, мењале су се концепције и руководиоци, али остајале су снаге, некад веће некад мање, које су радиле на сакупљању и обради историјско-географског материјала из средњега века и с почетка турске власти. Стицајем низа неповољних околности ниједан од великих историјско-географских пројеката тога центра није остварен, али је напорима сарадника и историчара окупљених око Института настао знатан број радова који су значили озбиљан допринос нашој историјској географији. У универзитетској настави већа пажња се у послератном раздобљу посвећивала историјској географији, тако да се повећао број људи заинтересованих и способних да се критички баве овом дисциплином. Веће су постале могућности за објављивање резултата, приступачнија су постала картографска средства и више су се користила. Међутим, у истом периоду неки услови су се и погоршали. Дошло је до потпуног раздвајања историје и географије у универзитет-

---

њовековној Србији, Богословље 7 (1932) 93—142, 181—200; Исти, *Лична властелинства српских црквених представника у XIV и XV веку,* Гласник Скопског научног друштва 13 (1933) 47—68.

[63] Овде се не могу наводити наслови свих прилога објављених у преко 40 томова. Податке о њима дају прегледи издања Српске академије наука и уметности.

[64] У другом броју *Историског часописа* за 1949—50. отворена је посебна рубрика за историјско-географска истраживања. Први чланци су били начелног карактера: И. Синдик, *О задацима историјске географије* (стр. 175—181) и Р. Ивановић — И. Синдик, *Историјско-географски значај Дечанске хрисовуље из 1330. године* (стр. 183—189). Историјски институт је омогућавао сарадницима да врше теренска истраживања.

ској настави, научним установама и публикацијама. Готово да су ишчезли стручњаци који су истовремено били припремани за историчаре и географе и који су били способни да подједнако добро примењују концепте и методе и једне и друге науке. Истраживаче оног типа какви су били Јиречек, Динић или Синдик више нико не припрема. На страни географа опало је интересовање за историјску димензију појава које се проучавају и ограничило се на коришћење секундарне литературе, онога што су већ историчари утврдили; на страни историчара нема довољно интересовања за специфично географска питања, нити довољног познавања средине, а економске и социјалне појаве проучавају се често изван природног оквира. Иако има изузетака и на једној и на другој страни, ипак би тешња сарадња историчара и географа створила повољнију климу за успешан развој историјске географије.

Знатан део снага посвећен је у послератном периоду тематици која је раније била започета. Нарочито интензивно су проучавана манастирска властелинства у посебним мањим или већим студијама. Неки писци се нису задовољавали само тиме да идентификују села, катуне и објекте властелинства и оцртају његово распростирање, већ су се упуштали, понекад без много успеха, у расправљање о наметима и дажбинама, обавезама становника, питањима која се само у оквиру једног властелинства тешко могу успешно решити. Иако се у току времена показало да све убикације нису биле успеле, ипак је обављен веома користан посао. Како је обрађен знатан део властелинстава и великих и малих[65] детаљно су приказани значајни делови територија средњовековне српске државе и створена солидна подлога за даља проучавања.

[65] Р. Ивановић, *Дечанско властелинство. Историско-географска обрада*, Историски часопис 4 (1952—1953) 173—226; Исти, *Дечански катуни*, Историски часопис 3 (1951—1952) 257—264; Исти, *Катунска насеља на манастирским властелинствима*, Историски часопис 5 (1954—1955) 399—411; Исти, *Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена*, Историски часопис 7 (1957) 345—360, 8 (1958) 209—253; Исти, *Средњовековни баштински поседи хумског епархиског властелинства*, Историски часопис 9—10 (1959) 79—95; Исти, *Земљишни поседи Грачаничког властелинства*, Историски часопис 11 (1960) 253—264; Г. Шкриванић, *Жичко епархиско властелинство*, Историски часопис 4 (1952—1953) 147—171; Исти, *Властелинство св. Стефана у Бањској*, Историски часопис 6 (1956) 177—199; Исти, *Раваничко властелинство*, Историски часопис 16—17 (1966—1967) 235—253; Исти, *Студеничко властелинство* (1183—1190), Богословље 11/1 (1967) 9—16; Исти, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, Историјски часопис 20 (1973) 125—136; Исти, *Властелинство св. Николе Врањинског*, Историјски записи 12 (1959) 37—44; М. Николић, *Властелинство ма-*

Настављено је и појединачно проучавање жупа и области и дало је корисне резултате.[66] Систематско проучавање већих регија започео је у своје време Археолошки институт у Београду, спајајући детаљно и слојевито рекогносцирање терена са историјско-географским прегледима. У оквиру те, на жалост прерано угашене едиције[67], Михаило Динић дао је прегледе западне Србије и централне Србије у средњем веку. Остао је сачуван и објављен је његов прилог за планирану али неостварену књигу о југозападној Србији.[68] Када се томе дода Динићева студија о Браничеву,[69] која у ствари приказује североисточну Србију у средњем веку, види се да је овим прегледима покривен највећи део Србије. Ови прегледи, сакупљени и прештампани у овој књизи, утолико су драгоценији што још увек немамо исцрпна приручна дела (атласе, речнике[70]), која би пружала

настира Ждрела (Горњака), Историјски часопис 20 (1973) 149—155; Иста, *Властелинство свете Богородице на Љевиши*, Историјски часопис 23 (1976) 39—50; С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство,* Зборник Филозофског факултета у Београду XII/1 (1974) 311—319; Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку,* Историски часопис 5 (1954—1955) 53—77; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја,* Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25—48.

[66] Ј. Алексић, *Жупе у сливу реке Ибра у средњовековној српској држави,* Историски часопис 7 (1957) 333—344; Г. Шкриванић, *Област средњовековног Пилота у XIV столећу,* Историски часопис 7 (1957) 323—331; М. Николић, *Средњовековна жупа Питково,* Историјски часопис 18 (1971) 207—213; Г. Шкриванић, *Хвостно у средњем веку,* Зборник Филозофског факултета у Београду 11/1 (1970) 331—336; Т. Вукановић, *Средњовековна жупа Врање,* Врањски гласник 1 (1965) 113—115; Р. Новаковић, *О неким питањима подручја данашње Метохије крајем XII и почетком XIII века,* Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 195—213; Исти, *Четири прилога историји и историјској географији Србије,* Зборник Филозофског факултета 11/1 (1970) 205—237; Исти, *Још једном о Немањином Кострцу,* Прилози КЈИФ 35 (1969) 179—189.

[67] *Археолошки споменици и налазишта у Србији I. Западна Србија,* ур. Ђ. Бошковић, Београд 1953; *Археолошки споменици и налазишта у Србији II. Централна Србија,* ур. Ђ. Бошковић, Београд 1956.

[68] М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку,* Зборник Филозофског факултета 11/1 (1970) 239—249. У овој књизи стр. 68—112.

[69] М. Динић, *Браничево у средњем веку,* Пожаревац 1958.

[70] Имамо само историјске атласе намењене школама, па и они су малобројни. После Атласа Станоја Станојевића бележимо: Д. Прљевић, *Историски атлас за националну историју,* Београд 1953, и *Школски историјски атлас,* приредили Р. Новаковић, Г. Шкриванић, В. Стојанчевић и Ж. Шкаламера, Београд 1965. Веома су вредни картографски прилози књизи *Историја народа Југославије I,* Београд—Загреб—Љубљана 1953. Топономастички речник, за који се грађа прикупља још од 1948, припрема Међуакадемијски одбор.

систематске и поуздане информације о географији средњовековне Србије.

Нови замах добило је у последњим деценијама проучавање историје појединих средњовековних градских насеља. Опште студије о српском граду и градском животу још увек немамо, али је објављен већи број појединачних студија. Један део њихов настао је из интересовања самих истраживача, а други део на подстицај приређивача општих монографија о градовима. Највећим делом то су критичне и исцрпне студије, различитог обима и садржаја, јер је веома различита изворна грађа сачувана о појединим градовима. У посебним студијама или у оквиру општих монографија, које често обухватају и шире градско подручје, обрађени су: Београд, Сремска Митровица, Шабац, Смедерево, Голубац, Ваљево, Крушевац, Краљево, Нови Пазар, Рудник, Ново Брдо, Трепча, Приштина, Пећ, Пријепоље, Плана, Јањево, Пирот, Бело Брдо, Запланиње.[71]

---

[71] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967; S. Ćirković, *Civitas Sancti Demetrii*, Sremska Mitrovica. S. Mitrovica 1969; Исти, *Средњи век*, Шабац у прошлости I, Шабац 1970; Исти, *Смедерево — престоница српске Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867. год., Зборник радова приказаних на Научном скупу САНУ... Београд 1970; Исти, *Голубац у средњем веку*. Пожаревац 1968; Б. Храбак, *Трг Ваљево у средњем веку*. Историски гласник 3—4 (1953) 91—102; *Краљево и околина*, Београд 1966; *Нови Пазар и околина*, Београд 1969; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1964; Исти, *Трепча у средњем веку*, Прилози КЈИФ 33 (1967) 3—10; Исти, *Настанак два наша средњовековна града, I Пећ до турских времена, II Рибница—Подгорица*, Прилози КЈИФ 31 (1965) 195—203; Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем веку*, Историјски часопис 22 (1975) 45—74; В. Симић, *Плана — средњевековно насеље рударске привреде*, Гласник Етнографског института САНУ 4—6 (1957) 105—122; Б. Ферјанчић, *Крушевац и околина до 1371. године;* М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972; Д. Ковачевић, *О Јањеву у доба средњовековне српске државе*, Историски гласник 1—4 (1952) 121—126; Б. Храбак, *Пирот и Дубочица у дубровачким документима од краја XV до почетка XVII столећа*, Историски гласник 1—2 (1951) 114—117; Исти, *Дубровачка насеобина у копаоничким руднику Белом Брду*, Огледи 1 (1952) 55—67; Исти, *Рујна трг у области Ужица у XV веку*, Историски преглед 1—4 (1954) 48—50: Исти, *Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом*, Годишњак Музеја града Београда 3 (1956) 99—106; Исти, *Дубровачка рударска и трговачка насеобина у Запланинама под Турцима*, Наша реч II (1951) 50—54; С Ћирковић, *Пријепоље у средњем веку*, Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића, III, Пријепоље 1976, 209—223; J. Калић, *Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку*, Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића IV, Пријепоље 1976, 141—151 Овом ваља додати и известан број прилога идентификацији средњовековних насеља: М. Костић, *Да ли је средњовековни*

Обрађиване су и комуникације посматране у ужим просторним оквирима[72] и као целовита мрежа важнијих путева која прекрива територију средњовековне Србије.[73] И ту се отишло даље од Јиречекових резултата.

Споменутим радовима проширена је изворна подлога нашег познавања историјске географије средњега века. Фонд повеља се само незнатно повећао али су њихови подаци далеко интензивније анализирани. Делови повеља са једноличним набрајањем села и описима међа, који су некад изостављани из издања, дошли су у први план истраживања. Из Дубровачког архива црпљена је у међувремену значајна грађа, коју Јиречек није употребио или чак није ни открио. Старим картама се обраћала већа пажња, иако систематска збирка Илије Синдика није настављена.[74] Поједине старе карте проучаване су са гледишта слике коју пружају о југословенским земљама.[75] Списи средњовековних путника, и оних каснијих путописаца чији се подаци могу користити за осветљавање стања крајем средњег века, тако су темељито прикупљани у XIX веку да за велика открића није остало материјала. Ипак су откривени понеки

град Копријан данашњи Курвинград? Лесковачки зборник 7 (1967) 154—156; Р. Михаљчић, *Где се налазио град Петрус?* Прилози КЈИФ 34 (1968) 264—267; В. Јовановић, *„Чрнча у Затоне". Прилог средњовековној археолошкој топографији*, Зборник филозофског факултета 9/1 (1967) 163—172. Не можемо овде бележити археолошке студије о средњовековним утврђењима и градовима. О њима пружа библиографске податке *Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle*, који редовно објављује Старинар (од 1955).

[72] Г. Шкриванић, *Мрежа путева према Светостефанској (1313—1318), Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Светоарханђеловској повељи*, Историски часопис 5 (1954—1955) 387—397; Исти, *Саобраћајна средства на путевима у средњовековној Србији. Путеви у средњовековним српским повељама и средњовековној књижевности*, ПТТ Архив 16 (1970) 5—20.

[73] Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

[74] И. Синдик, *Старе карте југословенских земаља I—II*, Београд 1934.

[75] Г. Шкриванић, *Fra Mauro, Il Mappamondo*, Историјски часопис 12—13 (1961—1962) 157—166; Исти, *Martin Waldseemüller, Tabula moderna Bossinae, Serviae, Greciae et Sclavoniae*, Историјски часопис 19 (1972) 55—65; Исти, *Egnazio Danti, La Schiavonia (Slavija)*, Balcanica 3 (1972) 273—297; Исти, *Најважније етапе у развоју топонимије југословенских земаља на старим картама*, Историјски часопис 18 (1971) 115—122; Г. Томовић, *Поморска карта Ангелина Дулцерта из 1339. г.*, Историјски часопис 19 (1972) 79—98; Г. Михаљчић, *Грчки портолани и јужна јадранска обала*, Зборник Филозофског факултета у Београду 10/1 (1968) 277—288. Уп. R. Gašparović, Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka, Sarajevo 1970.

незапажени путописци, а неки већ познати су брижљивије анализирани.[76] Започет је систематски рад на објављивању путописаца који говоре о Београду и Србији[77], а на другој страни критички су претресани њихови подаци.[78]

Највише нове грађе за историјску географију донело је интензивније проучавање и објављивање турских извора. Пописни дефтери својим обилним подацима о броју домаћинстава у оквиру села, о новчаним и натуралним обавезама становника, пописом села у оквиру групе тимара и нахија односно вилајета, изгледају идеални извори за историјску географију.[79] И заиста они дају непосредно значајне податке о старини насеља, величини насеља, релативну представу о имовном стању становника, културама које су се гајиле, о границама турских административних јединица, али на путу њиховог потпунијег искоришћавања стоје извесне препреке. На првом месту непознат степен покривености терена. Наиме, из самих дефтера не може се закључити колики је део насеља једне нахије или друге јединице обухваћен пописом, а колики је део остао изван пописа. Та околност у веома великој мери смањује могућност искоришћавања података дефтера за статистичке и демографске анализе. На другом месту је околност да нису познате величине мера употребљаваних у пописима дажбина, што онемогућава доношење закључака о величини произ-

---

[76] Приступачнији су постали текстови Бертрандона де ла Брокијера и Бенедикта Курипечића захваљујућим преводима које су приредили М. Рајичић (*Путовање преко мора*, Београд 1950) и Ђ. Пејановић (*Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Sarajevo 1950 , М. Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама 1553—55*, Братство 21 (1927) 56—104; М. Динић, *Три француска путописца XVI века о нашим земљама*, Годишњица НЧ 49 (1940) 89—118; В. Поповић, *Енглески амбасадор под Београдом 1596*, Годишњак Историског друштва у Новом Саду 7 (1935) 97—99; О. Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, Годишњак града Београда 13 (1966) 49—63. Највеће откриће су списи Новобрђанина Мартина Сегуна које је открио и приређује познати италијански византолог A. Pertusi. Овај писац друге половине XV века има много драгоцених података о Србији. Један део је већ познат преко ексцерпата Феликса Петанчића.

[77] Р Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII века*, Београд 1961.

[78] O. Zirojević. *Putopisi u ogledalu deftera*, Prilozi za orijentalnu filologiju 16—17 (1970) 125—134; B. Hrabak, *Putnici iz hrišćanske Evrope o privrednim prilikama slovenskih zemalja na Balkanu pod Turcima u XVI veku*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini 6 B (1969) 1—45.

[79] О настајању дефтера, врстама и садржају уп. уводну студију Х. Шабановића, *Турски извори за историју Београда*, књ. прва, св. прва *Катастарски пописи Београда и околине 1476—1566*, Београд 1964, VII—XXIV.

водње, сразмери појединих култура итд. Само посредно, преко вредности натуралних дажбина изражених у новцу и броја мерних јединица, могу се изводити закључци о релативним односима насеља унутар појединог пописа. Иако су велике, ове препреке не морају бити несавладиве. Њихово отклањање и објављивање дефтера за већи део територије Србије створило би могућности за реконструкцију слике насељености и производних снага крајем средњег века, о којој раније генерације истраживача нису могле ни сањати. Разуме се, највећу вредност имају дефтери ближи времену освајања, јер рефлектују стање које се није у већој мери изменило под турском влашћу. Међутим, истраживачи историјске географије средњега века неће смети да занемаре и дефтере каснијег времена, нарочито за подручја о којима нису сачувани рани пописи.[80]

Напредак историјске географије, тако приметан у последње три деценије, вероватно ће се продужити и у периоду који стоји пред нама. Будући напори истраживача вероватно ће испунити многе од наслеђених празнина и допринети да се изврше задаци који одавно леже неизвршени. Међу њима, на прва места треба да дођу приручна лексикографска и картографска дела, која ће сажети и повезати у целину многобројне појединачне резултате и сазнања и пружати прегледне и поуздане информације о земљишту на коме се одигравала српска историја. За њима ће, вероватно, доћи напори да се наставе проучавања још недовољно испитаних делова тога земљишта, оних који нису били обухваћени досадашњим студијама. Треба се надати да ће део тих напора бити посвећен и разматрању неких још непокренутих питања. Из прегледа развоја наших историјско-географских истраживања, који на жалост није

---

[80] Најстарији дефтери за територију Србије: О. Зиројевић — И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444—1446)*. Врањски гласник 4 (1968) 377—416; H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popisi iz 1455. godine*, Sarajevo 1964; H. Hadžibegić, A. Handžić, E. Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455.* godine, Sarajevo 1972; Д. Бојанић, *Фрагменти једног збирног и једног опширног пописа видинског санџака из друге половине XV века*, Miscellanea II, Београд 1973, 5—191. Како се издања дефтера приређују и објављују веома споро, истраживачи историјске географије средњега века морају пратити све радове оријенталиста о XVI па чак и XVII веку јер се у њима, много пре потпуних издања, користе и наводе подаци дефтера. Овде се не може приказивати сва та у последње време све обимнија литература. Оријентацију пружа O. Zirojević, *Jugoslovenski narodi pod turskom vlašću do kraja XVIII veka*, Jugoslovenski istorijski časopis 1—2 (1976) 157—184.

ни свестран ни потпун, може се запазити да су ранија интересовања већим делом остала у домену историјске топографије. Много је труда утрошено на тражење одговора на питања где је шта било. Много је мање улагано напора да се на основу средњовековног изворног материјала осветли и објасни начин на који је средњовековни човек искоришћавао природну средину и његов утицај на њено уобличавање и преображавање. Мало је урађено и на проучавању утицаја средине на груписање и кретање људи повезаних у друштвене заједнице. Та врста проблематике је понајвише додиривана у студијама о средњовековном рударству и саобраћају. Тек у новије време она је расправљана у односу на земљорадњу и сточарство.[81] Ретки су и малобројни радови који се баве динамиком у развоју насеља и човеком као чиниоцем уређивања и организовања простора.[82] Питања о културном пејзажу и евентуалним правилностима у распореду насеља само су узгредно додиривана.

Списак питања биће утолико више обогаћен уколико живље и интензивније буду везе са развојем наше географске науке и са развојем историјске географије у свету. У сваком случају, даљи напредак историјско-географских истраживања средњовековне Србије моћи ће да се ослони на чврсте темеље створене истраживањима више генерација научника у току последњег столећа. Веома важно место међу њима имају студије Михаила Динића, које су овом књигом, надамо се, постале ближе и приступачније.

Сима М. Ћирковић

---

[81] М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973; Исти, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, Историјски гласник 2—3 (1966) 3—95.

[82] Р. Михаљчић, *Селишта*, Зборник Филозофског факултета 9/1 (1967) 173—224; Ђ. Симоновић, *Просторни развој села Србије* (необјављена докторска дисертација); Ђ. Бошковић, *Осврт на неке карактеристике просторног планирања споменика на територији средњовековне Рашке*, Рашка баштина 1 (1975) 7—14.

I

СРБИЈА

О НАЗИВИМА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

— СКЛАВОНИЈА, СРБИЈА, РАШКА —

Током средњега века наилазимо на сва три наведена назива за српску државу. Они нису свуда и у исто време били у употреби код суседних народа. А природно је да је некада морала наступити и извесна пометња у њиховој примени, тим пре што се обим државе није увек поклапао са употребом српског имена. Многе појаве које ће се овде забележити и раније су примећене; али неће бити без користи да се све сведе у један целовит приказ како би се добила што потпунија слика о досадашњем стању овог занимљивог питања. Мора се ипак нагласити у самом почетку ове расправе да оно што нам извори казују за средњи век, нема и не мора имати увек везе са данашњом националном опредељеношћу.

I

Опште словенско име дуго је употребљавано за све Јужне Словене по њиховом насељавању Балканског полуострва. Византији најближа племена јављају се ипак доста рано с посебним именима: Сагудати, Ринхини, Другувити, Смољани, Брзити итд. Племенска поцепаност Словена огледа се и у множинском облику *Склавиније*, исто онако као што су Французи некада говорили пре уједињења Немачке, док је још била исцепкана на безброј државица: *les Allemagnes.*[1]

[1] Општи поглед даје Стјепан Антољак, *Unsere „Sklavinien"*, Actes du XIIe congrès international d'études Byzantines, Ochride, 1964, II, 9—13.

Током времена морало је доћи до извесне диференцијације. У источном делу Балкана преовлађује постепено од краја седмог века име освајача Бугара. Снажење Срба и Хрвата такође утиче да код византијских писаца пада у заборав опште име. Још се Константин Порфирогенит служи именом Склавиније за све српскохрватске земље. И писци XI и XII столећа знају понекад за „Славине", али и то престаје од почетка XIII века. Постоје већ само јасно изражене народности, додуше често прекрштене по византијском обичају античким именима: Мизи — Бугари, Далмати или Трибали — Срби, Хрвати.

И латински извори првобитно не разликују посебна племена. За папу Гргура I Великог, крајем VI века постоје само Sclavi, Sclavorum gens. Саксонац Готшалк који је живео на двору хрватског кнеза Трпимира зове га само rex Sclavorum. Па и становници зетске државе XI столећа означују се заједничким именом Sclavorum rex Bodinus. По опису похода Рајмонда Тулуског за време првог крсташког рата, војска пролази од Истре до Скадра преко Склавоније.

И када је потпуно преовладало име Срба и Хрвата, и даље остају називи Sclavi, Sclavonia. Али они почињу добијати и посебно значење. У дубровачким споменицима, Sclavonia означава искључиво Србију: rex Sclavoniae, imperator Sclavoniae, despotus Sclavoniae. Исто тако, Sclavus је за Дубровчане увек Србин. Има случајева кад је у преводима са нашег језика на латински реч Срьблинь замењивана са Sclavus. У повељи Стефана Првовенчаног као великог жупана: да не емле Срьблинь Влаха безь соуда = Ut Sclavus non apprehendat Raguseum sine iudicio (Влахь = Raguseus). Чак у Руднику 1439. године, Србли се преводи са Sclavones.[2] Добро је познато да се у Дубровнику дијак срьпскии преводи редовно као cancellarius sclav(ic)us, sclavonicus. Повеље бана Стјепана Котроманића о Стону писане су двије латинсци а дви срьпсцие = duo in grammatica latina et alia in sclavonico. Понекад су и српски владаоци прихватали овај назив у својим латинским актима (цар Душан у једној повељи Дубровчанима као Sclavonie imperator). Тек када је нестало српске државе губи се за њу и назив Sclavonia у Дубровнику.

Термин Sclavonia означава српску државу већ у најстаријим архивским књигама Дубровачке Републике. Навешћемо само један пример који се односи на Брвеник у долини Ибра in Sclavonia. Помиње се да је дубровачки конзул „у Склавонији" водио неке трговце in curia domini regis. Има и

[2] *Гласник СУД*. XLVII. 309; *Споменик*, XI, 81.

других примера;[3] они објашњују један став уговора између Дубровника и Анконе из 1292. године: Et dicta Sclavonia intelligatur a loco qui dicitur Orenta usque ad flumen Lessi. То је управо обала Јадранског мора која је изузев самог Дубровника била под влашћу српске државе.[4]. Сама стилизација одредбе упућује јасно да је реч о политичком значењу израза Sclavonia.

Назив Sclavonia везан је, као што је познато, и за тзв. Панонску Хрватску, а очуван је и до данас у нешто суженом облику као Славонија. Ова Славонија имала је и свој словенски назив: Словиње, Словиња, словинска земља.[5] У једној песми о бану Николи Зрињском—Сигетском и његовом савременику санџаку Херцеговине Малкоч-бегу налазимо ове стихове:

Кад Малкоч бег Словињу робио,
Сву Словињу огњем попалио
И млого је заробио робље.[6]

Данашњи облик Славонија настао је под утицајем латинског језика и временом истиснуо и бацио у заборав првобитни народни.

Како је за Дубровчане средњег века Sclavonia била само Србија, и они су прибегавали народном облику Slovigna, Slovigne кад су желели да прецизирају да мисле на хрватску Славонију. У вези са хрватским баном Матком Таловцем налазимо једанпут in Slovinia.[7] Исто тако и у једном тестаменту где се наводи бан Матко: in partibus Schlovinie in castro

---

[3] Г. Чремошник, *Канцеларски и нотариски списи* 31. У Дубровачком архиву очуван је један посебан уговор од 15. новембра 1215. о рочишту исплате једног дуга. У њему је дословце преписан уговор састављен у Драчу 26. децембра 1214. од драчког нотара. Реч је о нагодби између два дубровачка грађанина о исплати yperperos Schlavonie ad pondus Ragusii centum quadraginta. Иако се не може прихватити мишљење Грегора Чремошника да је у питању српски новац, нема без сумње прво ни Б. Сарија кад сматра да се мисли на Славонију северно од Саве. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд, 1933, 24; B. Saria, *Südostforschungen*, 13, 1954, 30; упор. С. Ћирковић, *Историски гласник*, 1956, стр. 112. Сарија је затим напустио своје гледиште.

[4] T. Smičiklas, *Dipl. zb.*, VII, 85; J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље* I/1, 75, Czenta (!) уместо Orenta; уп. 65: coram rege nec coram aliquo domino sive officiali Sclavonie. Уговор између Дубровника и Котора.

[5] Уп. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 65, s. v. Sloviñe, и V. Mažuranić, *Prinosi* s. v. Slavonia.

[6] Богишићева збирка. бр. 112.

[7] *Cons. Rog.*, VI, fol. 50.

vocato Garygh magnifici domini bani Mathei de Talouz.[8] Угарски краљ налазио се in Slovigne.[9] Најзад, нашли смо једном да се помиње Joannes Jurgeuich dictus Chosaza habitator de Posega in Slovigne, затим N. N. de partibus Slovigne prope Zagabria (1497), или de Vranza partium Slovigne.[10]

II

Требало је да протекне доста времена — добро је познато — да се у историјским изворима јави име балканских Срба. Тек под 822. годином забележено је у франачким аналима да је Људевит Посавски пребегао ad Sorabos пошто је пропао његов устанак. Ту су они означени као народ који држи велики део Далмације (у античком значењу). Име је, разуме се, донесено сеобом словенских племена на Балкан (сетимо се само Лужичких Срба). Посредно се може извести да је име било познато и много пре оног помена франачких анала: Сервија на Бистрици западно од Солуна, чији постанак већ Константин Порфирогенит везује за причање о сеоби Срба на Балкан. Постоји оправдано и мишљење да је и међу оним словенским племенима која је цар Константин III средином VII века преселио у Малу Азију било и Срба (град Гордосервон у Витинији, доцније Сервохорион). Слично је уосталом било и са Хрватима чије се име среће далеко на југу све до Грчке. У једној повељи цара Уроша из 1363. године налази се у долини Ибра село Хрвати, данас Рвати.[11]

После Константина Порфирогенита, који средином X столећа даје толико одређених података и о Србима и о Хрватима и о земљама које настањују, подробније вести о српским областима даје Поп Дукљанин. Surbia или Transmontana дели се на Босну и Рашку; река Дрина одваја једну од друге. И један Дукљанинов савременик — или приближно — зна да река Дрина одваја Босну од остале српске земље (Кинам). Тако свакако треба схватити и познату реченицу неких папских повеља regnum Servilie quod est Bosna, тј. онај део Србије који се назива Босном.[12]

---

[8] *Test. Not.*, XIII, fol. 157.

[9] *Lett. di Lev.*, IX, fol. 15.

[10] *Deb. Not.*, 44, fol. 90; *Deb. Not. pro comuni*, I, 90', 142'; уп. Gjuro Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, 1920, 105: Garićgrad; Požega.

[11] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 166.

[12] В. Ћерић, *О српском имену по западнијем крајевима нашег народа*, 1914, 36.

У српским повељама никада се није употребљавала именица Србија у титулатури владалаца: они су владаоци „српске земље" и поморске. „Српска земља" ту одговара оном што је код Дукљанина само Рашка. Реч Србија, којом се владаоци нису никад званично служили, јавља се само изузетно у списима неслужбеног карактера, па и то врло ретко. Примери се могу на прсте избројати, а неки су само преписи од ранијих: Србија се јавља само у списима црквеног карактера у којима се осећа грчки утицај (Σερβία).[13] Страни извори се обилато служе називом Serbia или Servia; она се налази и у титули угарских краљева од почетка XIII века. Хиљаде и хиљаде исправа саопштавају нам да је угарски краљ, поред осталог, на одређеном месту и rex Serbiae, али кад је реч у њима о односима са Србијом, врло често се у тексту употребљава име Rascia, Rassia: напад на Борач и Честин in terra Rasscie Браничево regni Rasscie, Голубац in regno nostro Rascie, итд. Када краљ Жигмунд признаје Ђурђа Бранковића за владаоца Србије, он му предаје знаке владалачког достојанства и поставља га in eorum principem, ducem et despotum totius regni Rascie et Albanie.[14]

За Дубровчане, као што смо већ видели, Sclavonia увек означава Србију. Ипак, овај назив није потпуно истиснуо онај који ближе одређује народност становништва. Није сувише редак ни термин Servia (Serbia). Не би се ипак могло утврдити да ли је постојала нека одређена тенденција при употреби словенског или српског имена за земљу или државу.

III

Порекло трећег назива за средњовековну српску државу само је донекле јасно. Несумњиво је да је у вези са именом реке (Рашка) и жупе и града (Раса). Али када је и услед чега име тих локалитета или реке прешло на читаву српску државу, то се не може беспрекорно и прихватљиво објаснити. Сама речица Рашка, мала притока Ибра, исувише је незнат-

[13] Ст. Станојевић, *Србија* (о називу српске државе у средњем веку), Српски књиж. гласник, XI, 1904, 541; уп. и *Прилози*, IX, 199; XII, 166.

[14] *Mon. Hung. hist.*, DD XXXIII, 27, 28, 33, 40, 75. У *Gesta Hungarorum* нотара краља Беле (свакако Беле III, 1172—1196) налазимо најстарији помен Рашке код угарских писаца: terram Rasy subiugaverunt; М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, I, Београд, 1951, 9.

на да би могла кумовати читавој земљи (као Босна на пример). Додуше, један анониман опис наших крајева из 1308. године даје ово тумачење: Rasia sic appellata a nomine cuiusdam fluvii ipsam irrigantis qui et Rasia vocatur, али то нам се не чини довољно убедљиво.[15] Узимало се и да је назив настао због њеног главног града Раса. Ако би се то усвојило, како објаснити да је име читаве земље ушло у употребу пре него што је град постао средиште српске државе. Познато је казивање Порфирогенита да је Раса на граници Србије према истоку: μέχρι τῶν συνόρων ἕως τῆς Ῥάσης; не види се јасно с које стране границе је Раса; у Србији или у Бугарској. Порфирогенит је не набраја међу градовима у Србији. Не би било искључено да је Раса по Порфирогениту припадала Бугарској. У сваком случају била је гранична тврђава између две земље.[16] Град је на периферији Србије још средином XII столећа, значи у доба кад се по њему усталио назив за Србију као што сведочи Дукљанин. Срби су око 1130. као одметници од Византије освојили град Рас. У време када је Немања преузео врховну власт, византијска војска је пошла на Рас: „у селу Пантину код Звечана ступила је на српско земљиште". Косово поље ће тек са Немањом остати трајна тековина. Ако је Рас повремено и улазио у састав Србије пре Немање, он је био само гранична тврђава. Можда треба тражити објашњења другим путем, мислимо преко црквене организације наших области. Рашка епископија је настала вероватно већ крајем IX века, а изричито се наводи у саставу охридске архиепископије 1020. године. Ако бисмо тражили аналогије како су градска имена постала обласна, могли бисмо помишљати на Срем и Браничево на подручју исте архиепископије. Античко Sirmium дало је са доласком Словена градъ Срѣмь; по њему је називана сремска епископија у саставу охридске архиепископије. Градско име постало је обласно, много пространије, као што се зна, него данашње. Други пример из истог доба било би Браничево: по граду би добила име читава област (тобожње племе Браничевци је новија измишљотина). Па и Призрен, седиште епархије, био је неко време назив за област.[17] Да у старијој црквеној територијалној организацији треба тражити зачетак

---

[15] *Anonymi descriptio,* 29, ed. O. Górka.

[16] Има мишљења да Раса код Порфирогенита не означава град, него жупу или речицу Рашку. Мало је вероватно да би једна тако мала речица или жупа била поменута код Константина; упор. и Ил. Руварац, *Рашки епископи и митрополити,* Глас, 62, 1901, 1.

[17] Уп. Јиречеков *Зборник,* I, 465; Риља Новаковић, *Зборник радова Визант. института,* IX, 1966, 196—212.

имена Рашка, као да упућује и распоред епархија. Око епархије у Расу лежале су оне са седиштем у Нишу, Браничеву, Београду, Срему, Скопљу, Призрену, Липљану; овај венац епархија оставља у средини највећи део Рашке.[18]

Трећи назив за средњовековну српску државу био је најмлађи по постанку, мада се ово савременим изворима не може посведочити; први је изведен из општесловенског имена, други из посебног племенског, трећи по топониму у новој домовини после досељења на Балкан. Сами српски владаоци нису се служили првим, али у прво време нису правили разлику између другог и трећег. Ипак, термин „српска земља" (не Србија) преовладао је ускоро после Немање. Од српских краљева, једино су синови Стефана Првовенчаног примењивали и у званичним списима и термин „рашка земља". Радослав је 1234. кралЬ всѣхЬ ра́шЬкихЬ землЬ и травоунииских҄Ь, а Владислав краљ всѣхЬ рашкихЬ землЬ и Дишклитие и Далмацие и Травꙋние и Захльмие (1238). Он је имао и печат са натписом Стефанъ Владиславъ кралЬ всѣхЬ рашкихЬ землЬ. Рашка земља се јавља у титулари и за време Уроша I; после њега излази из употребе.[19]

У осталим српским изворима који немају службени карактер не помиње се овај назив. У биографијама, почев од св. Саве па до Григорија Цамблака и Константина Филозофа, нема га уопште. Много дуже и упорније живи назив „рашка земља" у изворима на српскохрватском језику ван Србије. Ако бан Нинослав као савременик синова Првовенчаног говори у повељама о „рашком краљу", то се може објаснити и тиме што он поданике своје земље назива Србима.[20] Али и један век касније, Душан је за Стјепана Котроманића „рашки цар".[21] Ипак, Твртко I при прогласу краљевства 1377. назива се краљ Србљем и Босне, итд.

Сасвим другачију судбину имао је назив Рашка ван наше националне територије; у византијским изворима не среће се никада. Поред назива земље (Σερβία) говори се о Трибалима или Далматима. Тек у XVI веку, у једној грчки писаној хроници о турским султанима јавља се реч Ῥάσια, али то је преузето из латинских извора којима се писац обилато служио.[22] Видели смо већ да и Мађари осим у краљевској ти-

[18] Уп. Новаковић, *Глас* 76, 1—62.

[19] Станојевић, *Глас*, 92, 144; 106, 36; А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 23.

[20] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 7, 8, 10.

[21] L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 18.

[22] G. Th. Zoras, *Хроника о турским султанима*, Атина, 1957, 32, 63, 68, 102; хроника је на грчком.

тули знају за име Рашка, Рашани. Поткрај средњега века, тај назив преовлађује код њих, нарочито откако су почеле имиграције Срба у Угарску, и добија временом нешто погрдан призвук (Rasciani — Раци). Дубровчани се исто служе стално називом Rascia, мада чешће налазимо на одомаћено име Sclavonia или Serbia. Даље на западу, назив Рашка сасвим је обичан кроз цео средњи век. Млечани, папска канцеларија, па и друге земље служе се њиме.

Данас је уобичајено да се говори или пише Рашка, ређе Раша. Исто онако као што се писало „српска земља“, а само изузетно је понекад записана Србија, тако је био случај и са „рашким земљама“. И овде не можемо наћи прави назив. У једном запису из 1504. године каже се за неку књигу да је писана „вь земли зовѣмеи Рашка“.[23] То би био први поуздан случај где би се могло узети (граматички) да се помиње именица Рашка, мада држава није више постојала, а као да се осећа призвук придева. У латинским споменицима јавља се ово име врло различито: Rassa, Rasia, Rassia, Rascia, Raxia. Први српски облик не може се одатле сазнати као ни из описног „рашка земља“. Један аутентичан савремени облик на нашем језику ипак се сачувао да би нас упутио где да тражимо право решење. Босански бан Стјепан Котроманић у једној својој повељи којом награђује кнеза Вука Вукославића спомиње његову „вирну службу“ „када вихь оу РАСИ и ви ми рьвана“. Овде се несумњиво види да је први падеж гласио *Раса*;[24] за тај облик говоре и најстарији очувани латински извори. Поп Дукљанин употребљава назив *Rassa;* то додуше није пресудно, јер је текст *Летописа* сачуван у доцнијем препису. Ипак имамо неких савремених старијих споменика: у јануару 1186. године, кад је велики жупан Стефан Немања освојио Котор, био је у граду његов сатник Јура tempore domini nostri Nemanne iupani Rasse. Херцег Андрија истиче 1198. своју победу tam Chulme quam Rasse. У савременом латинском преводу ћириличног уговора између краља Владислава и Дубровника, израз кралю вьсѣхь рашкихь земль и поморскихь гласи: regi totius Rasse et maritime.

И сам облик имена града по коме је Србија добила своје ново име не може се утврдити тако да не оставља ни трага сумње. Када је први пут записано, на грчком језику средином X столећа, оно је у женском роду ἡ Ῥάση, али касније налазимо и облик Ῥάσον. Даничић под речју Рась наводи све

[23] Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 123, бр. 393.
[24] L. Thallóczy, *Studien*, 18.

њему познате примере са објашњењем: „само на једном мјесту поуздано женскога рода Раса“. Већ то указује да он није био убеђен, и није могао бити, да облици въ Расѣ, въ Расе, ва Расе потичу од Рас или Раса.

IV

Та три имена државе употребљавана су више-мање заједно, а од њих је једно, Sclavonia, задржало и много шире опште значење. Морало је, сасвим природно, долазити понекад и до пометњи, нарочито код удаљених којима није увек било сасвим јасно шта се крије под тим именом. Стога је сасвим разумљиво да се код недовољно обавештених понекад помињу Србија и Рашка напоредо као сасвим различите земље. Такав је случај већ код Анзберта, приказивача трећег крсташког рата. Доцније има више примера.

Али било је једно време када се, изгледа, сасвим свесно и намерно правила разлика између Србије и Рашке. То је оно доба краљева Милутина и Драгутина кад су српским земљама управљала два владаоца са јасно подвојеним областима. Код једног савременика, то је барем сасвим јасно изражено. Анонимни састављач описа источне Европе (1308) добро је познавао прилике у српским земљама; он наводи и различите верзије о томе под којим је условима Драгутин уступио власт брату: за једну чак тврди да потиче од самог Драгутина. Тај човек, који нам иначе пружа драгоцене податке за почетак XIV века, овако описује regnum Rasie: оно се састоји из два дела, једног који је важнији и зове се Rasia у којој су Рашка, Хум, Диоклија и Приморје; другог који се зове Servia; она лежи уза саму Угарску. У овом краљевству, разлаже даље Аноним, био је увек један краљ, а сада су двојица. Онај који влада Рашком — према Грчкој — је главнији, maior, и зове се Урош (даље га зове и Mecolimus, Милутин). Други, који је по рођењу старији, јесте краљ Србије (rex Servie) Стефан (Драгутин). Ову разлику у називу земаља Милутина и Драгутина, писац доследно спроводи у читавом свом делу, набрајајући напоредо Рашку и Србију. Када помиње удаје кћери угарског краља, за једну — Катарину — наводи да је дата regi Servie Stephano; за другу, пак, да је била калуђерица, и за њу, за коју се са неколико страна зна да је била кратко време жена краља Милутина, казује да је имала за мужа regem Rasie.

Већ је Константин Јиречек опазио да се краљ Драгутин „у напуљским, млетачким и папским повељама свагда означава као rex Servie". Објашњење зашто је Драгутин код савременика само краљ Србије, мислимо да је постало јасно откако знамо за Анонима. Јасније је сада и то да се у једној јединој исправи у време Драгутина и Милутина напоредо наводе Србија и Рашка. По једном папском писму из 1289. године, провинција Славонија, наравно у ширем старијем значењу, састојала се из Србије, Рашке, Далмације, итд. Свакако се Анонимом даје смисао и необичној титули краља Милутина, латински писаној, у потврди уговора са Карлом од Валоа 25. јула 1308: Hurosius dei gratia Dalmatie, Croatie, Dyoclie, Servie ac Rasie rex et dominus totius maritime regionis. Већ је запажено да је Хрватска намерно унесена у титулатуру због сукоба са Павлом Шубићем. Исти је случај очевидно и са набрајањем напоредо Србије и Рашке. Требало је набрајањем земаља у владалачком називу указати да је Милутин прави господар целокупне српске земље у време кад је беснео отворен рат између браће услед питања ко ће бити њихов наследник. Разлика у називима Србија и Рашка ишчезла је брзо после нестанка друге државе. Још је срећемо код једног писца који је запамтио време Драгутина и Милутина (писао 1332. године).[25] Тамо где су се традиције дуже одржавале, као што је папска канцеларија, налазимо још почетком XV столећа да се напоредо спомињу Србија и Рашка.[26]

Објашњење зашто је Милутинова држава називана Рашка, а Драгутинова Србија може се лако наслутити: права Рашка је централна област краља Милутина, а његов брат је држао већим делом крајеве према Угарској, углавном од ње добијене; а угарски краљеви су у титули искључиво краљеви Србије.

Није без значаја ни то како налазимо двојни назив Србија — Рашка у односу на босанску државу од 1377. И у интитулацији и у потпису од времена преузимања краљевске титуле у споменицима на нашем језику употребљава се ис-

---

[25] T. Smičiklas, II, 198, 296; III, 429, *Годишњица Н. Чупића*, XIX, 11.

[26] Уп. М. Динић, *Стефан Драгутин rex Serbiae*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 4, 1931, 436. У једној исправи херцегиње Маргарете, удовице брата краља Лудвика Великог, херцега Стефана, умрлог 1354. приликом напада Угарске на Србију, помиње се поход in Serviam cum valido exercitu contra regem Rasscie. Навођење у истој реченици Србије и Рашке можда има смисао да је Servia по праву земља угарског краља, а краљ, не цар Rasscie, само незаконит владар. Klaić, *Povjest Hrvata*, II, 155, прилог 6.

кључиво „краљ Србљем“ било да је титулатура употребљена у краћем или пуном облику. Тако није било у дубровачким латинским изворима; у њима је краљ Твртко I само rex Rassie, Bosne итд., уколико се не означава најкраће као краљ Рашке или краљ Босне. Исто важи и за његове наследнике. Одакле потиче то конзеквентно прављење разлике и има ли каквог правог разлога у време кад је српска држава обично називана Склавонијом? Можда су Дубровчани избегавали да употребе изразе rex Serbie или Sclavonie због тога што се они налазе у титули краља Угарске, заштитника Републике Светог Влаха.

Извесно упоредно навођење придева „рашки“ и „српски“ јавља се и у босанским уговорима с Дубровником. Већ у првој краљевској повељи Твртка I 1378. помињу се повеље и трговачке слободе са господом босанском, а раније са господом српском и рашком. Иста формулација понавља се и у каснијим дубровачко-босанским уговорима краљева Дабише, Остоје, Твртка II, Стефана Остојића. То свакако није чињено по сећању на доба двојног краљевања Милутина и Драгутина, већ по формулару који је увео Твртков логотет Владоје, доведен из Србије, који је знао да су постојали уговори са Дубровником у којима је у титулатури најпре преовладавао назив „рашки“, затим „српски“. Тиме је само постизана потпуна јасност и одређеност да не би било ма каквих неспоразума при тумачењу уговора.

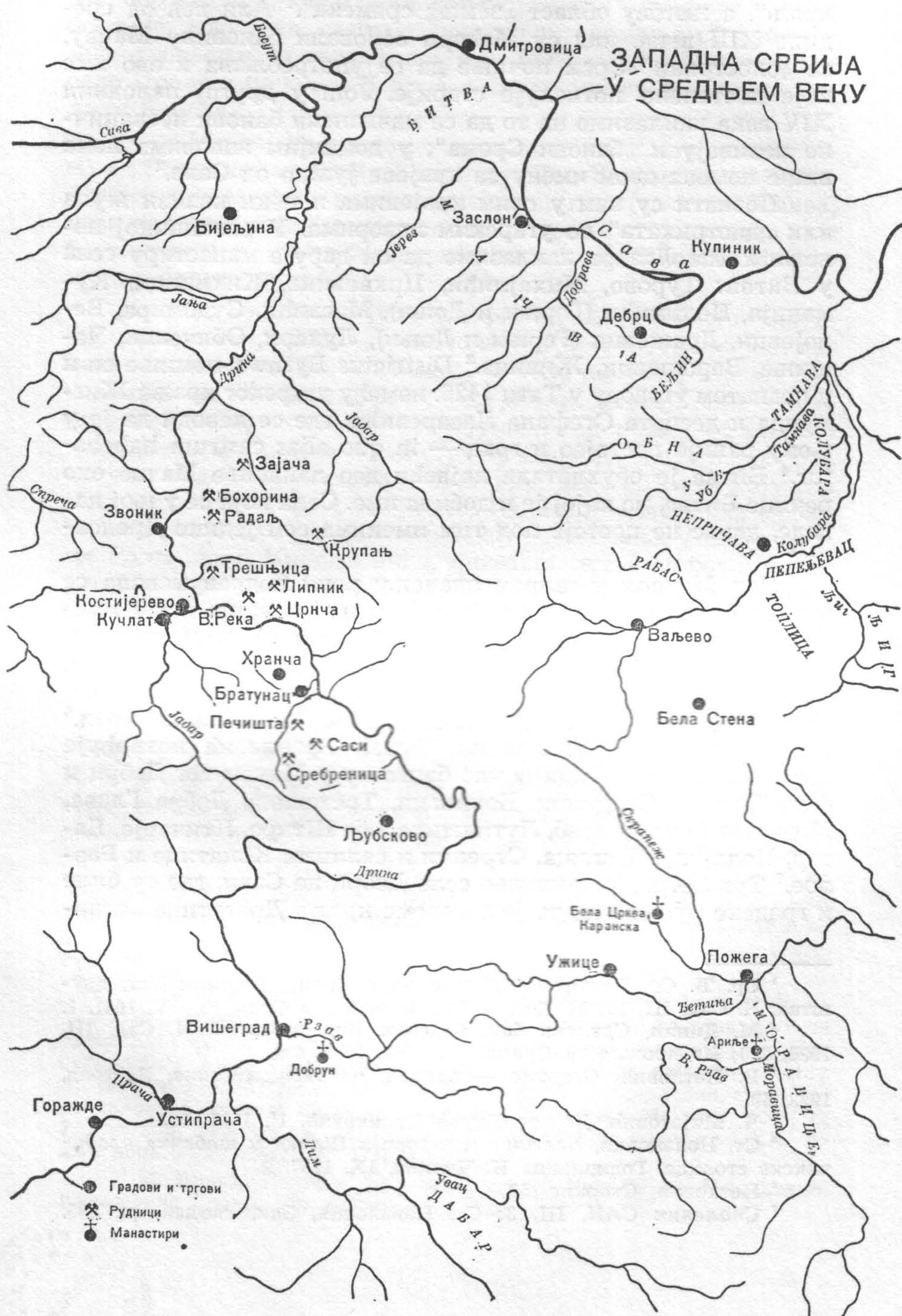
(*Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 32 (1966) 26—34)

ЗАПАДНА СРБИЈА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Средњовековна прошлост области коју желимо овде да прикажемо, врло мало нам је позната; сем тога, та област није као целина имала исту судбину. Њен северни, посавски део, само је повремено улазио у састав српске државе: зависио је више од Угарске као део њене Мачванске бановине. Њени јужни крајеви спадали су под Србију од њеног постанка па до пада под Турке. Нешто више вести имамо о средњем Подрињу, где се од средине XIV века јавља неколико рударских центара. С обзиром на намену овог чланка, пажњу смо обратили више на историјско-географске податке, док је политичка историја само укратко изложена.

I

Данашња северозападна Србија, подручје слива Колубаре и Мачве, у средњем веку називана је Срем заједно са облашћу између Саве и Дунава, на коју је то име доцније ограничено. Најстарије податке о оваквом пространству Срема наилазимо већ у *Летопису* Попа Дукљанина из друге половине XII столећа. Из Дукљаниновог излагања види се да су partes Sremi о којима он говори лежали јужно од Саве. Једно писмо папе Гргура IX из 1229. године сведочи да се тада разликовао „овострани" и „оностранн" Срем — Sirmia citerior et ulterior. Називи су употребљавани са угарске тачке гледишта: „овострани" Срем био је северно од Саве, тј. данашњи Срем, а „оностранн" јужно од те реке. И Србима је било познато да се под Сремом подразумевала и данашња северозападна Србија. Краља Драгутина који је њом управљао (1284—1316), савременици су називали „сремски

ЗАПАДНА СРБИЈА
У СРЕДЊЕМ ВЕКУ
Дмитровица
Босут
Сава
БИТВА
Бијељина
Заслон
Јерез
МАЧВА
Сава
Купиник
Добрава
Јања
Дебрц
БЕЉИН
Дрина
ТАМНАВА
Тамнава
Јадар
КОЛУБАРА
ОБНА
Зајача
Бохорина
Радаљ
Спреча
Звоник
Крупањ
Колубара
НЕПРИЧАВА
РАБАС
ПЕПЕЉЕВАЦ
Трешњица
Липник
Костијерево
Кучлат
В. Река
Црнча
ТОПЛИЦА
Љиг
Ваљево
Хранча
Братунац
Бела Стена
Јадар
Печишта
Саси
Сребреница
Љубсково
Скрапеж
Дрина
Бела Црква Каранска
Ужице
Пожега
Ђетиња
Вишеград
Рзав
Ариље
Добрун
В. Рзав
Моравица
МОРАВИЦЕ
Прача
Горажде
Устипрача
Лим
Увац
ДАБАР
Градови и тргови
Рудници
Манастири

краљ“, а његову област „земља сремска“.[1] Али већ од средине XIII века, кад су Мађари основали бановину Мачву, за „онострани“ Срем почиње да се употребљава и ово име које постепено потискује старије. Још у другој половини XIV века наилазимо на то да се мачвански банови незванично називају и „банови Срема“; у доцнијим изворима нема више помена овом имену за крајеве јужно од Саве.[2]

Познати су нам у овим крајевима и неки називи жупа или „дистриката“ по угарским изворима. У раваничкој повељи кнеза Лазара наилазимо да он дарује манастиру села у *Битви:* Турово, Михајлићи, Црквеница, Кикиници, Куманија, Полимићи (Горњи и Доњи), Маглићи, Судомира, Велојевци, Дражевци (Горњи и Доњи), Лукари, Обичевци, Чашиње, Варошовци, Живица.[3] Districtus Bythwa помиње се и у познатом уговору у Тати 1426. између угарског краља Жигмунда и деспота Стефана Лазаревића, где се наводи да је у њему раније постојао и град — in quo alias castrum habebatur.[4] Битва је обухватала највећи део данашње Мачве око речице Битве, по којој је и добила име. Села која се у њој наводе, данас не постоје под тим именима сем једино Дреновца.[5]

Под *Мачвом* у ширем значењу речи подразумевала се читава бановина, али постојала је у њој и жупа истог имена. По раваничкој повељи, у њу спадају села: Подгорица, Поповци, Бресковица, Овош, Брекова, Стаглово, Власеница, Звезд (Горњи и Доњи), Чабл, Герм, Братишинци, Сопинци, Лукаја; од тих имена одржала су се само Власеница и Звезд.[6] На почетку своје владавине, Ђурађ Бранковић потврђује великом челнику Радичу као баштину у Мачви трг Дебрц и села Прхово, Стадници, Бошњаци, Трстеница, Добра Глава, Медојева Река, Загреб, Лутиштица, обе Штире, Птичарје, Батар, Подлужје Тишица, Стрелци и селишта Конатице и Разлое.[7] Трг Дебрц је данашње село Дебрц на Сави, где су биле и градске рушевине; то је за време краља Драгутина „слав-

---

[1] Ср. Ђ. Сп. Радојичић, *Дукљанин о Срему,* Гласник Ист. друштва, Н. Сад, III, 20; М. Динић, *Средњевековни Срем,* ib., IV, 1931, 1.

[2] М. Динић, *Сремски бан,* Гласник Ист. друштва, Н. Сад, III, 1930, 270; *Из прошлости Срема,* ib., VIII, 1935, 439.

[3] В. Петковић, *Старине — записи, натписи, листине,* Београд, 1923, 59.

[4] Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић,* I[2], 1907. 393.

[5] Ст. Новаковић, *Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице,* Годишњица Н. Чупића, IX, 1887, 2.

[6] Петковић, *Старине,* 59.

[7] *Споменик САН,* III, 3: Ст. Новаковић, *Зак. споменици,* 335.

ни двор његов Дебрц у земљи званој Срему", где је он обично боравио. Као град, castrum Debrechen, спомиње се Дебрц у једној повељи краља Жигмунда 1392. године.[8] Прхово је село Прово у близини Дебрца, а Бошњаци су Мали или Велики Бошњак.

Ужа Мачва, према томе, лежала је уза Саву југоисточно од Битве према ушћу Колубаре. Под Угарском, то је био districtus de Macho у коме се налазио и град (castrum) Мачва, чији положај није ближе познат. По томе граду названа је и бановина: item castro Macho nominato, unde Banatus Machoviensis denominatur.[9]

Угарске повеље знају за дистрикт *Бељин*, dstrictus Belyn, око данашњег села Бељина источно од Дебрца, где се још налазе градске рушевине: „Бељин је село на левој страни Вукодражи, на ½ сата од Саве, а на обали савској, опет с леве стране утока Вукодражи, познају се и сад зидине од старога града Бељина. Зидови и сад стрче у Саву, да се и с пароброда могу да виде." Ту је свакако била planities Bellina за коју зна Поп Дукљанин in partibus Sremi. Једним писмом, папа Урбан IV потврђује као посед мачванској војвоткињи Ани, удовици Ростислава Михаиловића, quasdam terras et possessiones que Belin et de Sancto Demetrio nuncupantur, што је засад најстарији поуздано датирани помен Бељина (1264). Феликс Петанчић, који је писао око 1500. године, помиње предео Бељину поред Мачве (provincia Beligna) на путу од Шапца према Ваљеву.[10]

Две исправе краља Жигмунда нарочито су значајне за историјску географију Мачванске бановине: једна повеља из 1392. и већ помињани уговор у Тати 1426. године. Као дистрикти названи по рекама помињу се: Колубара, Љиг, Топлица, Уб (Ubmelleke), Тамнава (Tamlavamelek), Горња и Доња Обна (Felsewabna et Alsowabna) и Рабас. Сем тога, налазимо ту и дистрикт Непричаву (Neprichow), где је и град постојао, око данашњег села Непричаве у срезу тамнавском.

---

[8] *Codex diplomaticus patrius*, Budapest, 1880, 428.

[9] Мијатовић, о. с., 393. Castrum Macho помиње се први пут за време рата краља Милутина и Карла Роберта 1319. године; ср. А. Huber, *Ludwig I von Ungarn und die ungarischen Vasallenländer*, Archiv für österreichische Geschichte, 66, 1885, 1 и даље; П. Марковић, *Односи између Србије и Угарске (1331—1355)*, Летопис МС, 221, 1903, 6; J. Радонић, *Споразум у Тати 1426 и српскоугарски односи од XIII до XVI века*, Глас САН, 187, 1941, 129.

[10] М. Динић, *Гласник Ист. друштва*, Н. Сад, IV, 4; Милићевић, *Кнежевина Србија*, 373, 425, 487.

Око доњег Љига, где је село Пепељевац, налазио се дистрикт истог имена Pepelowch.[11]

Сем раније поменутих градова са подручја Мачванске бановине — Битва, Мачва, Дебрц, Бељин, Непричава — има нешто података још о Белој Стени, Заслону (Шапцу) и Ваљеву. *Бела Стена* се први пут јавља у поменутој повељи из 1392. године (castrum Belaztena), затим у уговору у Тати 1426. У време продирања Турака у ове крајеве, опет имамо помена о њој кад су је они заузели: наши летописи бележе да је Махмут-паша у мају 1458. заузео Белу Стену, пленио Срем и попалио Дмитровце[12] (Срем. Митровицу). Милићевић је тражио Белу Стену на путу од Ваљева ка Мионици: „Кад се иде од Ваљева к Мионици, па се пређе вода Бања (која извире у Петњици), једно 1000 метара унапред, на 80 метара у десно од пута, на брду, зидана је *Бела Стена* која је толико порушена да је већ сравњена са земљом и обрасла травом. Овај град отео је Махмуд-паша од Срба 1458 године, онда кад и Вишесаву, Голубац и Ресаву.“[13] Љубомир Павловић, други добар познавалац овога краја, није се с правом сложио с Милићевићем; по њему је Бела Стена била код села Кртмара, непосредно под северним подножјем Маљена куда је пролазио стари пут који је спајао посавске области са Поморављем. „Ни у једном селу ове области — пише Павловић — нема више старих знаменитости као овде. На Бијелој Стијени и данас се врло добро распознају заостаци старе српске тврђаве Бијеле Стијене... и данас су врло добро очувана платна, једна кула и на њој камена капија.“ „Ис-

---

[11] *Codex diplomaticus patrius,* VII, Budapest, 1880, 428; Мијатовић, о. с., 393. Колубара се спомиње у дубровачкој архивској грађи XIII столећа, Гр. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи,* 177; под њом се свакако подразумевала она област која се и данас назива тим именом: „Шта управо народ ваљевског краја разуме под области „Колубаром“, то би се дословце дало подударати с оним, што се у XV веку и раније разумевало под именом жупа *Колубара,* а то је котлина Колубарска од ушћа реке Граца до Сутеске, управо до ушћа реке Рибнице. Све остало носи друкчији назив“; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина,* Насеља, IV, 1907, 350. Горња и Доња Обна лежале су око реке Обнице која се јавља 1319. као aqua Abona или fluvius Obona. У пећком поменику помиње се „жупа Обна“ и у њој село Новци, а у молитвенику штампаном 1545. у Милешеви: „Миланъ ѿ Црьнїе Загори, ѿд места нарицаемагѡ Ѡбна юже єсть близъ великїе рѣкы глаголемїе Савѣ“. *Гласник СУД,* 42, 140; *Записи и натписи* I, 170. Непричаву смо нашли једном и у Дубр. архиву, *Testamenta Notarie* 17, fol. 84: Jacobus de Lebro помиње дуг једног Дубровнина учињен а Neprizava (тестамент је од 24. VIII 1459).

[12] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи,* 243.

[13] Милићевић, *Кнежевина Србија,* 365.

под града, низ Реку, на месту где у њу утиче један поток с Чубрице, и данас се распознају зидови и сухомеђине некадашњег градића Бијеле Стијене. По њивама и данас се изоравају остаци од судова, старог оружја, алата и камена, а мало по даље уз брдо је и старо градско гробље, само је штета што је с врло мало споменика, где и оно што има, без натписа је." Павловић се осврће и на Милићевићеву убикацију Беле Стене и одлучно је одбацује, пошто тамо „нигде никаквих градских зидина нема ... већ све што има, зидине су старе цркве и старог гробља, које је било одмах изнад ње".[14] Град Бела Стена, према томе, затварао је пут који је водио из долине Колубаре у долину Западне Мораве, и у томе је био његов значај.

Ваљево не налазимо у поменутим угарским исправама, свакако због тога што оно није имало тврђаву (castrum); стога није забележено ни кад су Турци поселили овај крај. Оно је било значајно као један од тргова преко кога је водио пут из Босне за Београд или Рудник. Није случај да најстарије вести о њему потичу из Дубровника, у вези с дубровачком трговином у северозападној Србији. Први помен Ваљева је с краја XIV столећа, кад су се Дубровчани жалили кнегињи Милици и њеном сину Стефану да су Турци ухватили и одвели неке њихове трговце у Ваљеву (1398).[15] Доста бројне доцније вести тичу се трговаца који су боравили у самом месту или су пролазили кроз њега. Занимљиве историјско-географске податке пружа нам једна тужба из 1459. године: Франко Васиљевић жалио се да су га на путу за Београд у околини Ваљева опљачкали неки Власи: quod cum ipse Francus iret ad Belgradum cum V salmis, ecce apud Vaglievo in loco dicto Ubu et Tamgliava derobatus fuit per Vlachos.[16]

Заслон (Шабац) јавља се најкасније од свих градова Мачванске бановине. Први помени су тек од средине XV столећа: 16. априла 1454, дубровачко Мало веће одређује Ратка Опершу са још двојицом грађана да расправе некакав спор на тражење Михоча Вучића „у Заслону". Како се истога дана тај Михоч Вучић помиње у вези са блиском Зајачом, не може бити сумње да је овде реч о Заслону на Сави. Међу дужницима неких Дубровчана у једном списку од 1. марта 1455. налази се и Никола, кнез Заслона, Nicola conte de Xaslon.[17] У повељи босанског краља Стевана Томаша из

[14] *Насеља*, IV, 355, 735, 1002.
[15] Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, 1, 188.
[16] *Lamenta de foris*, 33, fol. 21. Дубр. држ. архив.
[17] *Acta Minoris Consilli*, 13, fol. 199'; *Diversa Notarie*, 39, fol. 198, Дубр. држ. архив.

1458. наводи се да је он потврдио великом логотету српском Стефану Ратковићу и „село Димковци кон Заслона“ у Мачви.[18]

Кад су Турци покорили Србију, од Заслона су 1471. начинили пограничну тврђаву за упаде преко Саве. Град се ускоро јавља и под новим именом Шабац, чије значење још није разјашњено; оно је од почетка било повод различитим тумачењима. Већ Бонфиније, дворски историчар Матије Корвина и савременик подизања шабачке тврђаве, није могао објаснити његово порекло и значење. По њему, Шабац би значило нешто чудновато на турском језику: Sabacz inita moles a Turca nominari caepta, quod Turcica lingua mirabile quid significat. Сам Бонфиније као да је доводио име у везу са реком Савом: ... quamvis a Savo Savacium fortasse melius diceremus.[19] Каснији угарски историчар Иштванфи (—1615) изводио је име Шапца од имена турског војсковође Sabatius који га је саградио.[20] И Србима је оно изгледало загонетно: неки летописи бележе га као „Заслонь градь на Сави еже зовет се по грьчьскомоу езикоу Шабась“ што други исправљају у „зовоми Шабаць по србскомоу езїкоу.“[21]

Србијански део средњег Подриња заједно с подручјем Сребрнице у Босни чини богату рударску област коју су експлоатисали Римљани. И овде су Саси још у средњем веку започели обнављање рударства; о Сребрници као развијеном рударском центру имамо вести већ из средине XIV столећа, а ускоро затим јављају се рударска насеља и источно од Дрине. Временски, први подаци су о *Црнчи*, данас селу близу Љубовије; она је 1367. године трг — forum Çerençe, а неколико година касније изричито се у њој помињу Саси, Tedeschi. У Црнчи су се добијали сребро и бакар.[22] Као и остали наши рудници, она је била најнапреднија у првој половини XV столећа, кад се у њој налазила доста бројна колонија Дубровчана. Католици су имали своју цркву: Santa Maria in Zrnza, S. Maria delli frari minori in Zrnza. У тестаменту једног Дубровчанина наводи се да је близу Црнче имао кућу у Великој Реци — caxa in Velicha Riecha.[23] Велика Река, у чи-

[18] *Рад*, I, 156: ꙋ Мачви село Вучци и село Полꙋсакь и заселакь Димковци; ... и село Димковци конь Заслона.

[19] Изд. 1771, 290.

[20] Изд. 1680, 320.

[21] Стојановић, о. с., 250; ср. Ст. Новаковић, *Годишњица*, IX, 19.

[22] J. Тадић, *Писма и упутства дубровачке републике*, I, 1935, 166, 316.

[23] *Testam. Not.*, 16, 98; Дубр. држ. архив.

јој се долини налазила та кућа, улива се у Дрину западно од Црнче.

Нешто података, са почетка XV века, имамо у руднику *Бохорини*.[24] То је данашња Борина у којој има доста трагова старог рударства, на које указују и топографски називи њене околине: Црквина, Кулиште, Рупе, Биљег, Потцрквине. Случајно нам је очуван помен и оближњег села *Радаља*, где се 1452. налазио деспот Ђурађ Бранковић кад је преговарао с босанским краљем Стјепаном Томашем.[25]

Најзначајнији од српских подринских рударских места били су *Крупањ* и *Зајача*. О њима имамо врло много података из прве половине XV века.[26]

О граду *Соколу* југоисточно од Крупња, понатом из времена под Турцима, немамо никаквих података за средњи век. Неки историчари мислили су да је о њему реч у уговору у Тати 1426, али тај Соко се налазио у Босни, у близини Бродара и Сусједа које је почетком XV века неко време држао херцег Хрвоје Вукчић Хрватинић: item castro Zokol in contrata Polaneh habito, in qua scilicet contrata quondam dominus Hervoya castra Brodar et Zomzed fecit aedificare.[27]

Најмање нам је познат јужни део области која нас овде интересује. Остатака старих градова има неколико: Вишесава и Солотуша код Бајине Баште, Козјак близу Рогачице, Ђуримска Стена код Љубовије, Злоступ и Парамун код Косјерића и др. Али о њима немамо никаквих података за средњи век. Врло мало знамо и о Ужицу; оно се први пут јавља у вези с Николом Алтомановићем 1373. Доцнији помени су веома ретки, пошто немамо очуваних повеља за овај крај, а и Ужице није било на путу дубровачким трговцима који су крстарили Србијом да бисмо о њему имали више података у дубровачкој архивској грађи. Једном се само узгред помиње приликом убиства једног Дубровчанина који је путовао из Београда, in loco vocato Scrapes, Скрапеж, apud Usize.[28]

---

[24] Ср. М. Динић, *Бохорина*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XIII, 1933, 67.

[25] N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle*, II, 1899, 475.

[26] Ср. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien während des Mittelalters*.

[27] Мијатовић, *о. с.*, 393.

[28] *Lamenta de foris*, 28, fol. 169', 24. VII 1455.

II

По доласку Словена на Балканско полуострво, из историје ове области дуго немамо никаквих података. Византијска власт је свакако ишчезла у њеним северним деловима пошто су Авари разорили Сирмијум 582. и дуго није обновљена. Кад је почетком IX века започело нагло ширење Бугара према северозападу и кад су они заузели Београд и Сирмијум око 825, свакако је и српски део Посавља, који је гравитирао према Сирмијуму, дошао под њихову власт. После пада Бугарске, Сирмијум и Београд улазе ускоро у састав Самуиловог Македонског Царства, да би се по његовом уништењу вратили опет Византији 1019. Убрзо су Мађари почели угрожавати власт Византије у овим крајевима, која коначно престаје после смрти Манојла Комнена 1180. Отада данашња северозападна Србија остаје углавном под њиховим утицајем; они настоје да ту организују посебну пограничну управну јединицу која би штитила јужну границу угарске државе. Двадесетих година XIII столећа, „оностраним Сремом" управља Маргарета, сестра угарског краља Андрије II, бивша византијска царица, а после ње управља Јован Ангел, њен син из брака са Исаком Ангелом. Он носи титулу dominus Sirmii, што доказује да је држао онај део Срема јужно од Саве који није био уређен као жупанија; жупанија Срем обухватала је крај између доње Саве и Дунава, и њом је управљао comes. Ускоро после татарске најезде, краљ Бела IV основао је Мачванску бановину, вероватно крајем 1247. године, и дао је на управу своме зету Ростиславу Михаиловићу.[29]

Јужни планински крајеви наше области нису делили исту судбину: они су од оснивања српске државе били у њеном саставу. Посредно се може извести закључак да су били под влашћу Часлава (око 927—950), пошто је он држао и крај око данашње Тузле, па и изворну област реке Босне.

Средњовековна Србија није никад успела да потпуно потисне Угарску из српске Посавине; први покушај чињен је убрзо по оснивању Мачванске бановине, али се поразно завршио. Краљ Урош I упао је у Мачву 1268, али је био потучен и заробљен.[30] Мачванска бановина је ипак ускоро прешла под српску власт по споразуму са Угарском. Крајем 1284, њу је добио на управу краљ Драгутин, две године по напуш-

---

[29] М. Динић, *Јован Ангел dux Syrmiae,* Гласник Ист. друштва, Н. Сад, IV 1931. 301.

[30] М. Динић, *О угарском ропству краља Уроша* I, Историски часопис САН, I, 1948, 30.

тању престола у Србији. Како је он за себе од старе српске области био задржао крајеве око Рудника и Ариља, по свој прилици је у његовој власти било и средње Подриње, западно од ових крајева. Док је био у животу краљ Драгутин, области Мачванске бановине остале су стално под њим, али чим је он умро 1316, настао је сукоб око њих између Србије и Угарске. Краљ Милутин је одмах запосео читаву Драгутинову област до Саве и Дрине, што је довело до рата са Угарском. У јесен 1319, Карло Роберт је прешао са великом војском преко Саве, заузео град Мачву (castrum Macho) и продро у долину Колубаре (prope Kalabar in Macho). Мачванска бановина била је опет успостављена.[31]

Кроз читав XIV век, Мачванску бановину су често угрожавали Срби и у њој су вођене борбе. За време Душана 1331—55) помињу се упади Срба у Мачву, али Душан није успео да трајно помери границе Србије до Саве; град Мачва се изричито наводи као град којим 1338. и 1345. заповеда угарски кастелан. Притисак Срба у овом правцу попустио је привремено кад је почело опадање Србије за време цара Уроша. Мачвански бан Никола Горјански Старији чак активно суделује у унутрашњим борбама у Србији; најпре је помагао жупана Николу Алтомановића, господара пограничних области бановине, а затим, пошто је кнез Лазар признао угарску врховну власт, Горјански је на страни кнеза Лазара и босанског бана Твртка, те доприноси да они савладају Алтомановића 1373.[32]

Није довољно јасно како је кнез Лазар дошао до поседа у Мачванској бановини, од којих је многа села у Битви и Мачви, као што смо видели, даровао министиру Раваници: да ли као угарски вазал, или их је заузео одметнувши се од Угарске. Он је поткрај своје владавине био противник краља Жигмунда и помагао је присталице његовог супарника Ладислава Напуљског. Борбе су вођене и у Мачви, док опасност од Турака није опет нагнала Лазара да се споразуме са Жигмундом и прими раније обавезе.

Мачванска бановина је поново прешла под српску власт кад се деспот Стефан Лазаревић после битке код Ангоре 1402. приближио Угарској и постао њен вазал. Као раније краљу Драгутину, тада је она предата деспоту на управу.

---

[31] Ср. расправе А. Хубера, П. Марковића и Ј. Радонића под нап. 9.

[32] О овоме, поред расправе Хубера, Марковића и Радонића, видети Ил. Руварац, *О кнезу Лазару,* и М. Динић, *О Николи Алтомановићу.*

Споразумом у Тати 1426. између деспота Стефана и краља Жигмунда предвиђено је да се Мачванска бановина после деспотове смрти врати под непосредну власт Угарске. Али ова тачка уговора није извршена, или барем не потпуно. Како изгледа, Жигмунд се задовољио само тиме што му је Ђурађ Бранковић предао Београд који је за Угарску имао нарочит значај за одбрану од Турака. О предаји Мачванске бановине нема помена, а извесни подаци говоре да је она и даље остала Србима. Потврђујући баштину великом челнику Радичу 1427—28, Ђурађ Бранковић му потврђује и у Мачви трг Дебрц и више села око њега. Ваљево и град Бела Стена били су у власти деспота Ђурђа; исто вреди и за руднике Крупањ и Зајачу, ако су они уопште спадали под Мачванску бановину. Велики логотет српски Стефан Ратковић држао је 1458. као пронију у Мачви села Вучци и Полусак, даље и село Димковци „кон Заслона", која му је босански краљ Сјепан Томаш потврдио као баштину.[33]

Са падом деспотовине 1459. раширила се турска власт до Саве, где су Турци од Заслона, отада називаног и Шабац, начинили пограничну тврђаву за упаде у Угарску. Да би обезбедио јужне области са те стране, краљ Матија Корвин опсео је Шабац и заузео га у фебруару 1476. Град је постао седиште нове Шабачке бановине, која је са Београдском, Сребрничком и Јајачком чинила баријеру даљем турском надирању. Колики је био опсег ове бановине, не може се ништа поуздано утврдити; по свој прилици била је ограничена само на ужу околину Шапца. Шабац је коначно пао у турске руке на почетку владавине султана Сулејмана Величанственог, који је у исто време освојио и Београд 1521. године.

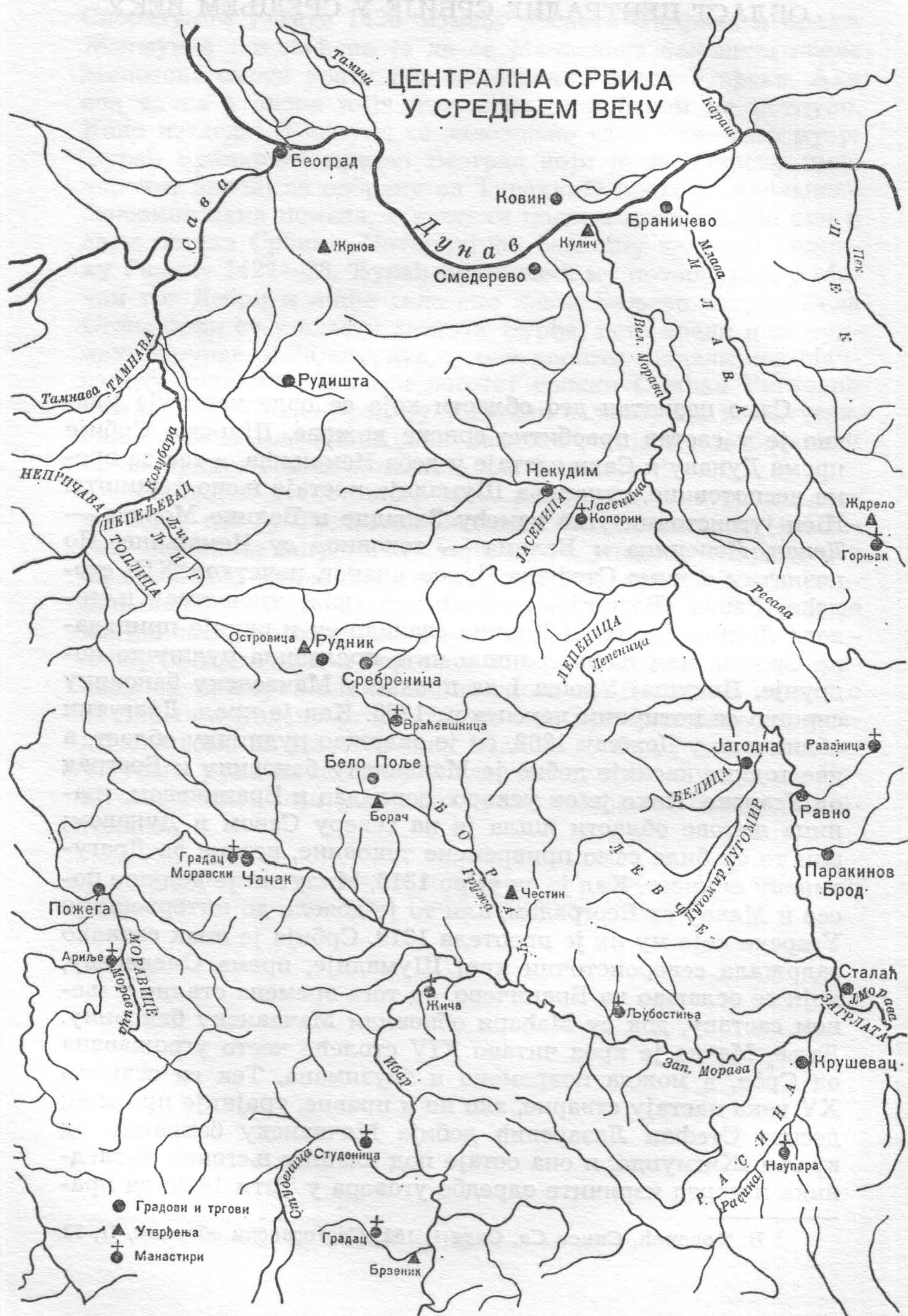
(*Археолошки споменици и налазишта у Србији I. Западна Србија*, Археолошки институт, Грађа 2, Београд 1953, 23—27)

[33] *Споменик*, III, 8; *Rad*, 1, 165.

ОБЛАСТ ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Само незнатан део области која се овде испитује улазио је у састав првобитне српске државе. Ширење Србије према Дунаву и Сави настаје у доба Немањића, а тек за време деспотовине, данашња Шумадија постаје њено тежиште. Њен југоисточни угао између Западне и Велике Мораве — Левач, Лепеница и Белица — тековине су Немањине. По познатим речима Стефана Првовенчаног, почетком XIII столећа, Равно (Ћуприја) је било „на међи отачаства" његовог.[1] Долине Груже и Дичине свакако су и раније припадале Србији, али њена граница није прелазила рудничко подручје. Покушај Уроша I да продре у Мачванску бановину свршио се потпуним неуспехом 1268. Кад је краљ Драгутин абдицирао у Дежеву 1282, он је задржао рудничку област, а две године касније добио је Мачванску бановину и Београд од Угарске. Како је он ускоро завладао и Браничевом, граница његове области ишла је на северу Савом и Дунавом; али то су биле само привремене тековине, везане за Драгутинову личност. Кад је он умро 1316, Милутин је додуше посео и Мачву са Београдом, али то је довело до интервенције Угарске која му их је преотела 1319. Србија је ипак свакако задржала североисточни крај Шумадије, према Смедереву, који се ослањао на Браничево, од тога времена стално у њеном саставу, док су Мађари обновили Мачванску бановину. Даље, Мачва је кроз читаво XIV столеће често угрожавана од Срба, а можда повремено и заузимана. Тек са освитом XV века настају стварне, ако не и правне, трајније промене; деспот Стефан Лазаревић добија Мачванску бановину од краља Жигмунда, и она остаје под влашћу његових наследника и поред изричите одредбе уговора у Тати 1426. да пра-

[1] В. Ћоровић, *Списи Св. Саве* 1, 152; *Светосавски зборник,* II, 73.

ЦЕНТРАЛНА СРБИЈА
У СРЕДЊЕМ ВЕКУ
Тамиш
Београд
Сава
Дунав
Ковин
Браничево
Кулич
Жрнов
Смедерево
Караш
Пек
Млава
МЛАВА
Вел. Морава
Рудишта
Тамнава
ТАМНАВА
Колубара
НЕПРИЧАВА
ПЕПЕЉЕВАЦ
Љиг
ТОПЛИЦА
Некудим
Јасеница
ЈАСЕНИЦА
Копорин
Ждрело
Горњак
Ресава
ЛЕПЕНИЦА
Лепеница
Островица
Рудник
Сребреница
Враћевшница
Бело Поље
Јагодна
Раваница
Борач
БЕЛИЦА
ЛУГОМИР
Лугомир
Равно
Градац Моравски
Чачак
Параќинов Брод
Пожега
Гружа
Честин
ЛЕВЧЕ
Ариље
МОРАВИЦЕ
Моравица
Сталаћ
Ј. Морава
ЗАГРЛАТА
Жича
Љубостиња
Ибар
Зап. Морава
Крушевац
РАСИНА
Студеница
Наупара
Расина
Градац
Брзеник
Градови и тргови
Утврђења
Манастири

ва на њу резервише угарска круна. Мађари 1427. године преузимају једино Београд.

Прве значајније историјско-географске податке о нашој области пружају нам познате повеље византијског цара Василија II о организацији охридске архиепископије после слома Самуиловог царства; али у већини случајева још увек стојимо беспомоћни према њима, и при њиховој убикацији упућени смо само на више или мање вероватне хипотезе. Василије II убраја у београдску епархију τὸν Γραδέτζην καὶ τὸν Ὀμτζὸν καὶ τὸν Γλαβέντινον καὶ τὴν Ἄσπρην Ἐκκλησίαν. Стојан Новаковић[2] дао је досад најбољи и најисцрпнији коментар овим повељама: за прво место, Градац, налазио је да се „с муком“ може индентификовати са Чачком, и да се „с много више разлога може овај Градац поставити у околину Ваљева“ где се код извора речице Градца налазе и некакве рушевине. За Ὀμτζὸν је мислио да се под њим крије Ужице (од Ѫжицѥ, са трагом назала Ѫ). „Главентин“ га је упућивао да помишља на Главу или Главицу код Стојника где је умро деспот Стефан Лазаревић. Белу Цркву је тражио на Јасеници у данашњој Паланци која је раније носила то име, или чак у Белој Цркви на Јадру, док је М. Кашанин[3] помишљао и на Белу Цркву у Карану.

Сем београдске епархије, део нашег подручја захватала је и браничевска; у њу је спадало Смедерево. За Γρόντσον је мислио да је грчка транскрипција за словенско Грѫжъ или Грѫжа, тј. Гружа, а за Διβίσισκον да је можда село Дивостин код Крагујевца.

Као што видимо, ниједно од наведених места сем Смедерева не може се убицирати са апсолутном сигурношћу. Сама та чињеница има посебан значај, нарочито ако се осврнемо на могућност идентификације места осталих епархија охридске архиепископије. У јужним епархијама остаје засад необјашњен само мали број имена места; њихов број расте како се иде према северу, а највећи је у пограничним епархијама Београда и Браничева. Разлог овој појави треба само донекле тражити у већем обиму извора за области на југу. Право објашњање лежи, мислимо, у томе што је југ почетком XI столећа био далеко напреднији од данашње Шумадије. Градска насеља, стара или нова, већ су потпуно изграђена; постоји и једна стабилна црквена организација ко-

[2] *Глас*, 76. 36—44; Ђ. Бошковић помишља да је Главентин могао да буде на месту званом Главеја, више Рековца; види поглавље о градовима, стр. 91.

[3] Бела црква каранска, *Старинар*, 1926—7, 127.

ја је одржава и доцније. На северу је све још у зачетку; сем подунавских места — Београд, Смедерево, Браничево — ништа још није стабилизовано. Доцнија места која ће поткрај средњег века играти извесну улогу, или не постоје, или још немају никакав већи значај. Предели западно од Велике Мораве били су слични онима источно од ње које су крсташи запамтили као deserta Bulgariae или immensae sylvae Bulgariae.

Тек од краја XII столећа почиње да расте број података о жупама и местима Шумадије, сразмерно све већем значају који она добија у средњовековној српској држави. Ми ћемо и овде, као што је учињено за део западне Србије, дати њихов систематски преглед.

Левач — старији облик имена био је Левче — као што знамо, Немања је прикључио Србији; у црквеном погледу био је ускоро додељен жичкој епархији.[4] О појединим местима у њему имамо само нешто података из времена Стефана Лазаревића. Он је 1405. даровао деспотици Евпраксији „сѣло Ѩбльчиѥ ү жүпѣ оү левьчскоi“ да би га ова поклонила Хиландару.[5] Ово није био једини посед Хиландара у Левчу; од деспота Стефана добио је 1411. још „оу Лѣвчю село Бьдчинѣ и село Церница“.[6] То су данашња села Бачина и Церница у Темнићу, што нам доказује да је овај некада рачунат у Левач.

Међу жупама које су биле подређене Жичи од стране Стефана Првовенчаног налази се и *Лугомир*.[7] Како данашњи Левач представља крај око горњег тока реке Лугомира, истоимена жупа је према томе обухватала само његов доњи слив, од кога је Левач и природом одвојен као једна котлина. Карактеристично је да народ у ствари и не зове горњи ток Лугомира тим именом, већ само Жупањевачка река.

Лепеница се као жупа делила на горњу и доњу. Првовенчани је подложио Жичи „Лепенице обе“.[8] Позната су и нека села која је властела држала: деспот Ђурађ Бранковић потврдио је челнику Радичу „оу Лепеници село Грьдши и село Саси“;[9] села под тим именима више нема. Име Саси сведочи да је ту морало бити рударске делатности. У Лепе-

---

[4] Миклошић, *Monumenta Serbica, 13.*

[5] Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 461; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 190.

[6] *Зак. споменици,* 465.

[7] *Mon. Serbica,* 13. Лугомир се помиње и у византијско-угарском ратовању 1150. године; Јиречек, *Историја Срба,* I, 1952. 143.

[8] *Mon. Serbica,* 13.

[9] *Зак. споменици,* 334.

ници су откривени остаци старих рудишта код села Рогојевца, на коси Металици, где се добијала гвоздена руда;[10] можда би ту требало тражити Радичеве Сасе. Велики логотет Стефан Ратковић држао је у „лепеничкој власти" три села: Драгиновци, где је имао двор, Кутлеши и Доња Зловштица.[11] „Ни једног од тих села данас више нема у Срезу лепеничком, нити у суседним срезовима."[12]

Жупа *Белица* после Немање који ју је прикључио Србији помиње се и за време Стефана Првовенчаног као област подређна жичкој епархији.[13] Кнегиња Милица са синовима Стефаном и Вуком дала је 1395. године манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори „село оу Бѣлици Трьнава више Добрани сь в'сѣмь метохомъ и мегами и правинами села тогаи".[14] То је данас Трнава код Јагодине (Светозарева); сама Јагодина, или првобитно Јагодна, једва нам је позната у средњем веку. Деспот Стефан Лазаревић издавао је повеље Дубровнику и Хиландару „оу ІАгоднои (1399, 1411), али ми не знамо шта је она заправо тада била: град, село или само летњиковац деспотов.[15] Као варош јавља се тек у XVI веку под Турцима са четири караван-сераја и две мошеје. Она је тада добила у значају као и Паланка (Бела Црква), Плана, Багрдан и Баточина, пошто Турци нису од Београда за Ниш користили пут Београд—Браничево—Равно (Ћуприја) — —Ниш, како су ишли и крсташи, него варијанту од Београда ка југоистоку на Јагодину и Ћуприју. У XVIII веку још се у путописима налази облик Јагодна; по Милићевићу, тај се облик чуо и у његово време.[16]

Није нам познато из средњовековних споменика име реке *Јасенице,* ни да ли је по њој називана и област. Налазимо је први пут тек код Антуна Вранчића.[17] У њеној долини лежао је Некудим у коме је био један од двораца деспота Ђурђа Бранковића, свакако на ушћу Кубршнице у Јасеницу, у атару села Придворице где има трагова рушевина.[18] У Не-

[10] *Насеља,* VII, 1911, 29—30.

[11] *Rad,* I, 156.

[12] Р. Грујић, *Гласник Скопског научног друштва,* XIII, 65.

[13] *Mon. Serbica,* 13.

[14] *Зак. споменици,* 518.

[15] *Споменик,* XI. 45; *Зак. споменици,* 466.

[16] Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel,* 124; Милићевић, *Кнежевина Србија,* 202.

[17] *Monumenta Hungariae Historica,* Scriptores, II, 298.

[18] Милићевић, *Кнежевина Србија,* 164. Милићевић бележи за село Придворицу да „стари Турчин Буча, спахија тога села до ослобођења Србије, звао се спахија не *придворички* него: спахија *некудимски.* На 1/2 сата од Паланке има место које се сад зове *Јабучар,*

кудиму је Ђурађ потврдио 1428. године повластице Дубровчанима, а четири године касније, његов велики челник Радич издао је једну повељу манастиру Ватопеду коју је потврдио деспот.[19] Ту је Ђурђа у пролеће 1433. године затекао Бертрандон де ла Брокијер у лову: „Некудим, варош слична селу у пределу врло лепом и добром". Некудим је био средиште једне „власти"; челник Радич имао је „оу Некоудимскои Власти оу Церовцоу село Халае", а логотет Стефан Ратковић село Церовац.[20] Данас постоји село Церовац код Паланке. Није јасно да ли се у обе повеље помиње исто село; по првој би изгледало да је Церовац предео, пошто се у њему налазило село Халае. Захваљујући дворцу у Некудиму, понекад су и Дубровчани тамо залазили. Преговоре за поменути уговор водили су у Некудиму дубровачки поклисари Марин Растић и Живко Гундулић. Иначе налазимо да се Некудим још једном помиње у дубровачким изворима 1432. године.[21]

Прве историјско-географске податке о долини *Груже* налазимо у жичкој повељи Стефана Првовенчаног. Ту се помињу жупа Борач, планина Котленик, даље „Чрьнꙗве сь Сѣрчовь, Брѣстница сь трьгомь, Свибница сь Окроугломь". Сѣрча је данашња Сирча код Краљева (Чрнава не постоји), трг Брестница је село Бресница, Свибница је Сибница, Округла је непозната.[22]

У долини реке Груже добро су позната два средњовековна града Борач и Честин, чије се рушевине виде поред данашњих истоимених села. У историју улазе кад је угарски краљ Жигмунд провалио у Србију после косовског боја у јесен 1389. и заузео их.[23] Док се Честин после тога више не среће у изворима, о Борчу имамо још нешто вести: по њему је, као средишту, у време деспота добила име „борачка власт" у којој су лежала села манастира Враћевштице „друга"

а до скора се звало *Некудим*... Ту је и село *Придворица* и близу села стара црквина и гробље. Прича се да је Јерина била донела камен да на месту Некудиму зида град" (после се одлучила за Смедерево); ср. и Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, превео и коментарисао Миодраг Рајичић, 172. Екипа Археолошког института нашла је на овом месту само незнатне остатке; види стр. 86.

[19] *Зак. споменици*, 236; M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi* (Extrait de *Byzantinoslavica*, VI), 19.

[20] *Зак. споменици*, 334; *Рад*, I, 156.

[21] *Cons. Minus*, 5, fol.. 224.

[22] *Mon. Serbica*, 11; Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњевековној Србији* (прештампано из *Богословља*, VII). 6 и даље.

[23] О заузимању Борча и Честина говори краљ Жигмунд у више својих повеља.

Враћевштица, Граховац и Коњуша, и села логотета Стефана Ратковића — Врбава, данас Врбово, и Старче (непознато).[24] Турци су први пут заузели Борач 1438. године.[25] Десетак километара северозападно од Борча лежи село Бело Поље, где је такође био један од деспотових двораца: на месец дана пред смрт налазио се у њему Стефан Лазаревић и ту су га затекли дубровачки посланици[26] (Bielopogle apresso Boraz). Деспот се понекад задржавао и у самом Борчу: „вь славнѣмь градѣ Борчи" издао је Дубровнику потврду повластица (1405).[27]

Са подручја слива реке *Дичине* имамо мало података. У августу 1354. налазио се цар Душан „на Брусници под Роудникомь" одакле датира једну повељу у време сукоба са Угарском.[28] Данас постоји село Брусница западно од Горњег Милановца. Овде се вероватно мисли на речицу Брусницу која тече крај села и слива се у Дичину. Деспот Ђурађ Бранковић сахрањен је, према Лукаревићу, у Кривој Ријеци, на притоци Дичине која данас носи име Деспотовица. „Ту има стара црквина, а малко даље стари град и још остатака од некаквих зиданих зграда".[29]

Рудник и његова околина представљали су једну од главнијих области средњовековне Србије где је цветало рударство, од чега је остало врло много трагова још из римских времена. На локалитету званом Старо Рудиште, источно од Великог Штурца, нађена је једна плоча са натписом Септимија Севера. На простору од неких 16 km² око Великог и Малог Штурца леже трагови старе рударске делатности.[30]

Рудник су почели експлоатисати Саси ускоро после Брскова; од 1296, кад се први пут јавља у изворима, па до пропасти Србије 1459, имамо врло много података о њему. Из њега су се добијали сребро, олово и бакар, а као и већина значајнијих рударских насеља, он је имао ковницу која је најдуже радила од свих ковница средњовековне Србије. Почела је радити док га је још краљ Драгутин држао; у Руднику је свакако ковао свој новац и његов син Владислав II. После Дечанског и Душана, кад га је држао жупан Никола Алтомановић 1367—73, ковница је израђивала његов но-

---

[24] *Зак. споменици*, 755; *Rad*, I, 156; *Mon. Serbica*, 13.
[25] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 231.
[26] *Jireček, Die Handelsstrassen und Bergwerke*, 87.
[27] *Зак. споменици*, 221.
[28] *Ib.*, 428.
[29] Милићевић, *Кнежевина Србија*, 343; лако је могуће да је овде реч о профаним зградама; види ову књигу, стр. 187.
[30] В. Симић, *Историски развој нашег рударства*, 195.

вац. Grossi de Rudnicho помињу се и даље за време кнеза Лазара, деспота Стефана, а од Ђурђа Бранковића имамо новац на коме је означен Р8ДНИКЬ као место ковања.

У околини Рудника лежала су *Сеоца* (*Селца*), посебан мањи рударски центар у коме налазимо и Дубровчане. Сеоца су имала своју царину, независну од рудничке, која је 1413. издавана под закуп за педесет литара сребра годишње, тј. око 1.000 перпера.[31]

Близу Рудника налазила се *Сребрница* — Sreberniса de Rudnic, Sreberniza apresso Rudnic дубровачких извора. Данас постоји речица тога имена која се са Рудника слива у Јасеницу. Ову Сребрницу је 1395. године кнегиња Милица са синовима потврдила светогорском манастиру Св. Пантелејмона као дар војводе Николе, са црквом Св. Николе у њој.[32] Ту се налазио и деспот Ђурађ у лето 1430. и 1432; у њој је одржаван и сабор на коме је Стефан Лазаревић одредио Ђурђа за свога наследника. У долини Сребрнице налазе се тросквишта и рушевине зване Кулине.[33]

Главна тврђава у околини Рудника била је *Острвица*, удаљена четири километра северозападно од њега. Острвица се обично помиње кад је долазило до сукоба у овом крају, први пут 1323—24. у борбама Стефана Дечанског и Владислава II. Поткрај XIV века, Никола Зојић, после пропалог покушаја побуне против Стефана Лазаревића „побеже у утврђење града званог Острвица", где се са женом и децом закалуђерио и тако спасао смрти. Турци су први пут заузели и „расули" Острвицу 1438, али она је враћена деспоту Ђурђу 1444. године. Мехмед II „примио је" 1454. опет Острвицу;[34] коначно је остала турска са падом деспотовине.

Острвица је под деспотима била средиште „острвичке власти" која је обухватала и Рудник. У њој су се налазила села Горња Враћевштица (Доња је спадала у борачку власт), Белућа и Осјаци (1456). Сем ових, у околини Рудника знамо за села: Продановци, Каменица, Шумени, Власи, Војковци. У Враћевштици је челник Радич подигао манастир који је имао пет села: Г. и Д. Враћевштица, Граховац, Коњуша и Брезова. Нека од ових села задржала су своја стара имена (Каменица, Војковци, Коњуша), а друга су га или променила или ишчезла: Враћевшница, Белућа је можда Црнућа,

[31] *Lam. de foris*, III, fol. 124', 21 II 1414, Дубровачки архив.

[32] *Зак. споменици*, 519.

[33] Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke*, 52; Милићевић, *Кнежевина Србија*, 227, 309. Види ову књигу, стр. 103.

[34] *Mon. Rag.*, I, 105, 109; Стојановић, *Летописи и родослови*, 231, 237, 292, 294.

Осјаци су крај у Г. Црнућу, а има и Осјачки Поток код цркве у Враћевшници, Продановци су непознати као и Шумени, Граховац и Брезова.[35]

Врло мало нам је познат крај северозападно од Рудника, према Колубари. Из угарских извора сазнајемо само неке појединости. Жупа Љиг — districtus Lygh, 1392 — била је у саставу Мачванске бановине. Она је обухватала само горњи слив реке Љига, а доњи је спадао у жупу Пепељевац, districtus Pepelowch, чије се име очувало у селу на доњем Љигу. Западно од ових двеју жупа лежала је Топлица, districtus Topplica 1392. и 1426, око истоимене десне притоке Колубаре.[36] Домаће повеље не пружају нам готово ништа. Велики логотет Стефан Ратковић имао је у „острвичкој власти“ село Стромово,[37] данас Стрмово, а челник Радич „оу Мачве“: „селиште пусто Конатице, село Добра Глава, село Медоева Река, село Загреб“.[38] „Од ових села познато је само Конатице, а од осталих сачували су се само топографски називи; Добром Главом се и данас назива један брег у Дражевцу, Медојева Река је данашњи Медошевац, а Загреб је сеоска утрина у Великом Борку“ — пише испитивач овог краја Петар Ж. Петровић.[39]

Рударство је било развијено и у ближој околини Београда. Нема сигурних доказа да је у средњем веку експлоатисан цинобарит Шупље стене код Авале, али имамо нешто података о *Рудиштима*. О овом месту пружају вести две угарске повеље; посед Рудишта (possessio Rudistha) лежао је близу Београда (prope castrum Nandoralbense). Држали су га раније калуђери из Београда, па су га својевољно заменили са Јанком Хуњадијем за друге поседе 1453. У Рудиштима су се добијали сребро, злато и други метали, што је привукло и неке Дубровчане у ово место, а у њему је кован и новац деспота Ђурђа Бранковића.[40] Њихов положај не може се тачно одредити. Стојан Новаковић тражио их је у близини Рипња, где су раније била села Паланка и Чаршија и где се налазе трагови рударства и остаци некаквог града.

Град *Жрнов* или *Жрновањ* на врху Авале, чије су рушевине уклоњене 1934. кад је подизан споменик Незнаном јуна-

---

[35] Грујић, *Гласник Скопског научног друштва*, XIII, 51.
[36] *Codex diplomaticus patrius* VII, 428; Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, I², 393.
[37] *Rad*, I, 156.
[38] *Зак. споменици*, 335.
[39] *Насеља*, 31, 1949, 36.
[40] Jireček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjega vijeka*, 91, 93; Новаковић, Споменик, XVIII, 67.

ку, сазидао је према нашим летописима Хадум-паша 1442. године. Ту је свакако постојало и раније некакво утврђење које су Турци, после неуспелог покушаја да завладају Београдом 1440, само обновили и појачали.[41] Жрнов је био потребан Турцима да би држао под присмотром угарску посаду у Београду. Обнављање деспотовине довело је до повлачења турске посаде са Авале, али већ у мају 1458, Жрнов коначно пада у турске руке. Значај овога догађаја одмах су добро осетили и савременици: „Турци су — налазимо у једном извештају од 16. јула 1458 — заузели једну тврђаву звану Жрновањ, која је близу Београда, на две угарске миље, на једном брегу према реци Сави и открива цео Београд" (et discopre tutto Belgrado).[42] Отада па за нешто више од пола века, док се угарско-турска граница провлачила између Београда и Авале, Жрнов је имао најбурнији период своје историје. Од честих сукоба између његове и београдске посаде најпознатији је онај из 1515. године кад су Мађари опседали Жрнов, али су били потучени и изгубили артиљерију довучену из Београда. Пошто су Турци заузели Београд, Жрнов је губио сваки значај и постепено је опустео.

Детаљну историју *Београда* не можемо овде приказати; од његовог првог помена 878. до пада под Турке 1521, он је као погранична тврђава бивао бугарски, угарски, византијски и српски. Те промене огледају се и у његовом имену: Alba Bulgarica, Nandor-Alba или Nandor-Féjérvár, Alba Graeca, Biograd de Schiavonia (Српски Београд). Његова историја је углавном историја једне значајне пограничне тврђаве. Вести о његовој економској улози су доста оскудне. Кад је бугарски цар Асен II око 1230. дао трговачке повластице Дубровчанима у својој држави, наводи се и Београд.[43] Деспот Стефан Лазаревић старао се да подигне његову трговину; становници Београда били су ослобођени царина и других дажбина у читавој земљи, „а измоли и утврди од околних себи господара земаља, па и од самога краља [Угарске] и по овим крајевима свако ослобођење трговцима" каже деспотов биограф.[44] Тада и Дубровчани почињу више залазити у Београд. Пошто је преузео Београд од Срба 1427, и краљ Жигмунд је радио на његовом уздизању: становницима даје повластице, насељава своје поданике из Угарске, нарочито занатлије, стара се да га „украси мноштвом народа оданих

[41] Опис рушевина Жрнова пре њиховог уклањања дао је исцрпно Ђ. Бошковић. *Старинар* X, XI, XV.

[42] В. Макушев, *Историски споменици Јужних Словена*. II.

[43] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, 205.

[44] *Гласник СУД*, 42, 285.

католичкој вери“, позива Дубровчане да га посећују у што већем броју.[45] Напредовање Београда у првој половини XV столећа заустављено је кад су Турци завладали Србијом 1459. и кад је његова непосредна околина постала врло несигурна, све до његовог уласка у састав турске државе.

О изгледу града може се говорити тек кад га је деспот Стефан изградио. Тада се спомиње и основна подела тврђаве на Горњи и Доњи град, којима су под Мађарима заповедали посебни кастелани. Из тога времена имамо и два описа, један од деспотовог биографа Константина Филозофа, други од Француза Бертрандона де ла Брокијера.[46] Деспот је подигао двоструке бедеме и прокоп изван њих. На Дунаву је било мало пристаниште које је, по Брокијеру, било заштићено двема кулама, а затварало се ланцем између њих; могло је да прими 15 до 20 галија. Град је био подељен на пет утврђења: три на платоу горе, а два доле према Дунаву. Једно од њих у Горњем граду била је првобитна Небојша, чије је име доцније везано за данашњу кулу Небојшу.[47] Из предтурског времена познате су по имену још две куле: Нарин и Водена кула (Wasserturm, мађ. Vizvár); прва је лежала у западном делу Горњег града, а друга свакако према ушћу Саве у Дунав. Колико се из доста тамног описа Константина Филозофа може разабрати, деспот је много урадио и за улепшавање Београда; имао је у њему два дворца. Према истоку се налазила „црква велика“, „Успеније пречисте Владичице“, седиште митрополије, обдарена „селима и другим обитељима“. Њој су вероватно припадала и Рудишта пре него што су уступљена Хуњадију. Не може се утврдити да ли је то она иста црква у Доњем граду где је по преласку Београда у мађарске руке становао српски митрополит, или су га тек Мађари тамо иселили. Стефан је подигао „и цркву од основа у Периволији трима великим светитељима (Трима Јерарсима), за сахрањивање архијереја те цркве“. Сазидао је и „странопријемницу“ са црквом Св. Николе. Доцније се спомиње и да је Улрих Цељски, зет деспота Ђурђа Бранковића, имао дворац у Београду, а фрањевци манастир у Доњем граду.[48] Кад су Турци 1521. освајали Београд, заузели су најпре Доњи град, па су наместили топове на торањ ма-

---

[45] Gelcich—Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum*, 329.

[46] *Нав. изд.*, 130.

[47] Д. Костић, *Где је била кула Небојша?*, Београд. 1931; прештампано из *Београдских општинских новина;* ср. М. Динић, *Југосл. ист. часопис*, III, 381.

[48] *Mon. Hungariae Historica, Scriptores*, I, 2; II, 28; ср. Костић, *о. с.*, 36.

настира и рушили утврђења Горњег града. У Доњем граду је постојала и црква Св. Петке којој је један Дубровчанин 1457. оставио тестаментом двадесет дуката: Item lasso alla giexia de Belgrado nel chastel de sotto dovel chorpo de Sancta Venera li debbo ducati vinti.[49] У другом дубровачком тестаменту помиње се la ghiexia de Sancta Maria de Belgrad (1454).[50] Једна црква Св. Петке била је и у околини Београда, prope Belgrad apud ecclesiam Sancte Venere (1417).[51]

Смедерево, као што већ знамо, постојало је почетком XI столећа. Како је његово подручје било веома мало активно све до XV столећа, оно се до тога времена само изузетно спомиње као у повељи манастира Раванице, којој је дат „у Смедереву људина Богосав с опкином и з баштином".[52] Већи значај добија тек под Стефаном Лазаревићем, што показује и задржавање дубровачких трговаца у њему.[53] На прво место међу градовима у деспотовини избија тек кад је деспот Ђурађ Бранковић, изгубивши Београд, Голубац, Ниш и Крушевац, саградио тврђаву и учинио га својом престоницом. Његов положај одлично је пристајао тадашњим приликама у Србији, којој је било неопходно упориште што даље од Турака, а што ближе Угарској. Двор је био смештен у Малом граду, где се 1435. приликом потписивања уговора са Венецијом помиње curia sive palatium и деспотова sala magna audientiae.[54] Изван града брзо се развија и варош са великим бројем трговаца, од странаца нарочито Дубровчана. Деспот Ђурађ подиже у Смедереву и ковницу; свакако је због њених потреба забранио Дубровчанима извоз сребра из Смедерева 1445. године.[55]

Историја Смедерева последњих година самосталности Србије поклапа се добрим делом са њеном историјом. Кад је султан Мурат II заузео град 1439. године, после тромесечне опсаде и бомбардовања тешким топовима, то је значило и привремено ишчезавање Србије као државе. Обновљена 1444, она се све више везује за судбину Смедерева, нарочито од 1455, кад су Турци поседи јужну половину деспотовине. Пад Смедерева 20. јуна 1459. донео је и коначан нестанак средњовековне српске државе. Смедерево постаје седиште

[49] *Test. Not.*, 16, fol. 39'.

[50] *Ib.*, 13, fol. 168; можда је то поменути фрањевачки храм, Divae Virginis templum.

[51] *Lett. di Lev.*, 6, fol. 49'.

[52] *Зак. споменици,* 769.

[53] М. Динић, *Југ. ист. часопис,* I, 555.

[54] Ljubić, *Listine,* IX, 84.

[55] *Зак. споменици,* 89.

турског управника Србије до 1521, кад је пренесено у Београд. Напори Мађара да Турцима преотму Смедерево остали су безуспешни; деспот Вук Гргуровић опседао га је 1476. и сатерао Турке у град пошто су спалили варош. Тада су сграђена три утврђења од земље и прошћа на Годоминском пољу, са троструким бедемом и јарком, да би држала у шаху Турке у граду. Једно од њих названо је *Витешка трпеза*. Али крајем године стигла је велика турска војска, прогнала опсађиваче и развалила утврђења. Један летопис помиње да је Витешка трпеза обновљена 1487. „каменом".[56]

Смедерево је било седиште једне „власти" поткрај деспотовине. Деспот Лазар Бранковић дао је 4. децембра 1457. у пронију своме ризничару Радославу „у власти Смедеревској село Глумце и село Полатну".[57] У смедеревској власти имао је логотет Стефан Ратковић села Брахонинац и Козомори.[58]

Североисточно од Смедерева, на ушћу Мораве у Дунав, налазе се рушевине града *Кулича;* основа је позноантичког порекла. До краја XV столећа о њему се ништа не зна. Према нашим летописима, Турци су га „сазидали" 1493. године.[59] Помиње се и 1503, приликом преговора о примирју између Угарске и Турске као град који остаје Турцима (Kwylykh), исто тако и 1519. године.[60]

(Археолошки споменици и налазишта у Србији II. Централна Србија, Археолошки институт, Грађа 3, Београд 1956, 51—56)

---

[56] Ил. Руварац, *Гласник СУД*, 47, 213.

[57] M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi* (Extrait de *Byzintinoslavica*, VI), 20.

[58] *Rad*, I, 156.

[59] Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 254, 257, 298.

[60] Thallóczy—Horváth, *Banatus castrum et oppidum Jajcza*, 169; Thallóczy-Aldásy, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum*, 345.

ЈУГОЗАПАДНА СРБИЈА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Област која се у овој књизи *Археолошких налаза** приказује, представља углавном језгро првобитне средњовековне српске државе. Њени периферни делови су доста рано укључени у састав Србије и остаће у њој све до распада царства. Крај око Раса је већ средином XII века отргнут од Византије. Источни делови, према Јужној Морави, били су трајна тековина од времена Стефана Немање.

После смрти цара Уроша 1371, наша област ће бити подељена између неколико великаша. Њеним највећим делом владао је кнез Лазар. Пошто је у савезу с босанским баном Твртком одстранио Николу Алтомановића 1373, Лазар добија и крај око Ужица, а Босна поседа Полимље од Пријепоља до Дрине. Облашћу око Ибра са градом Брвеником управљао је од 1363. челник Муса, зет кнеза Лазара по сестри Драгани, а после Мусине смрти његови синови Стефан и Лазар. Јужни предели око Новог Пазара, Сјенице и Горње Полимље били су под влашћу Вука Бранковића.

После боја на Косову започиње турско надирање. Док је држава Стефана Лазаревића била везана за Турску само спољним вазалним обавезама, турска власт се осећала много непосредније у области Вука Бранковића. Она је за Турке имала велики стратешки значај, пошто им је омогућавала продирање на север долином Ибра и на запад према Босни. Турци стога стављају своје посаде у Звечан и Јелеч.

---

* Текст је првобитно био намењен књизи *Археолошки споменици и налазишта у Србији* III, од које се одустало, и представља наставак већ објављених текстова: *Западна Србија у средњем веку, Археолошки споменици и налазишта у Србији* I; *Западна Србија*, Београд, 1953, 23—30, и *Област централне Србије у средњем веку, Археолошки споменици и налазишта у Србији* II; *Централна Србија*, Београд, 1956, 51—62.

И доцније, све до коначног пада под њихову власт, област Бранковића имаће посебне обавезе према Турцима. И кад је Ђурађ Бранковић завладао читавом Србијом, његова очевина остаће у томе положају. Још 1445. године, одговарајући на неке жалбе Дубровчана, деспот им је поручивао да „у области блажене успомене господина Вука Бранковића, свога покојног оца, он не може друго него да се држи уговора са турским царем“.[1] То стање одржавало се према томе и после привременог освајања Србије (1439—44[5]). Престаће тек кад Турци коначно поседну Србију јужно од Западне Мораве 1455. Тада ће и читава наша област, сем делова који су од 1373. припадали Босни, трајно остати Турцима. Они ће ускоро, 1465, заузети и босански део Полимља који је по распаду босанске државе био под херцегом Стјепаном Вукчићем Косачом.

*

Западна Морава од свога извора под Голијом па до скретања према истоку назива се Моравица; то име обично у множини носила је и читава област око ње. Краљ Милутин је даровао „ѹ Моравицахь“ Хиландару село Брезову са засељима, што је касније и цар Душан потврдио.[2] То је данашња Брезова западно од Ивањице. „Оу Моравицахь“ је и манастир Милешево добио пет села од деспота Стефана Лазаревића: два Гугља, Храсно Поље, Шемгоњ и Рупељево.[3] Сва та села лежала су у околини Пожеге. Од њих постоје сада један Гугаљ, Храсно Поље под именом Расна и Рупељево, а „један крај између села Расне, Висибабе и Узића“ назива се Шенгољ.[4] Сама Пожега позната нам је тек из извора с краја XV века.[5]

Један дубровачки караван ишао је 1405. usque ad locum vocatum Archilia in Morauiza partium Sclauonie.[6] Насеље

[1] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 1952, 329.

[2] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 394, 421.

[3] *Ib.*, 607.

[4] Д. Лапчевић, *Четири жупе*, Гласник геогр. друштва, 7—8, 1922, 180.

[5] *Deb. Not.*, 48 (1480—1482), fol. 107: N. N. de Lisiza supra Posagam; данас Лисице источно од Пожеге; *Div. Canc.*, 103, fol. 146—147', 6. II 1512: Vlag Gorobignes дугује 700 аспри, Ladognia et Stiepan de Poxega 2650 аспри. Приложена је и изјава попа и других добрих људи „ѡдь Пожеге за Радоню и за Стѣпана“, даље за Влађа „ѡдь Горобила“. Горобиље постоји и сада.

[6] М. Динић, *Дубровачка средњевековна караванска трговина*, Југословенски историски часопис III, 1937, 121.

Ариље добило је име по манастиру Св. Архилија где је од 1219. године било седиште епископије (ꙋ Морави цахь в храмѣ светаго отца Архиліа) а који је обновио краљ Драгутин. Иначе, о Ариљу као месту немамо других података за средњи век.

Обично се узима да је *Чачак* тек под Турцима добио име које је потисло ранији назив Градац. Међутим, већ крајем 1405. помињу се неки Дубровчани настањени in Çaçach (Zaçach).[7] Према томе, идентификација средњовековног Граца са Чачком неће бити исправна. Немањин брат Страцимир подигао је „црькьвь пресветіе Богородице Градаць оть два стлпа при реце Мораве"; то је доцније чачанска црква. Именом Градац можда је означаван крај око Чачка.

Долина Ибра доста је добро позната по средњовековним споменицима. Око његовог доњег тока налазио се највећи део властелинства манастира Жиче.[8] Десно од реке, у својој непосредној околини, Жича је добила од Стефана Првовенчаног више села од којих су нека задржала и данас своје име, нпр. Црна Река, Рибница, Ратина, или нешто измењено: Заклопита Лука — Заклопача. Не постоје више под старим именом Жича, Рибичи, Батина, Тополница, Војуше, Брена, Талско; за Талско се мисли да је данашњи Кованлук, Тополница — Врба, Војуше — Вранеши, Жича — Крушевица. Име села Батине очувано је као назив утрине код Крушевице. Рибичи су били уз Црну Реку, Рибичи сь Чрьновь Рѣкомь.

„Гвочаница сь Поꙋпавними" налазила се одвојено од главне групе жичких села на подножју Жељина. Гвочаница се сада зове Гокчаница на десној истоименој притоци Ибра, а близу ње је заселак Пупавно у Плани.

Западно од Ибра држала је Жича осам села. Од њих су задржала старо име Буковица и Конарево потпуно, а Пешчаница као Пекчаница, Село Тльсто Брьдо је свакако данашње Дебело Брдо (значење имена је исто). Рашки Дел и Штитарина су вероватно били његови засеоци (Тльсто Брьдо сь Рашькимь Дѣломь и сь Штитариновь — стоји у повељи) о којима није остало трага у топономастици. Села Граховишта, Свињци, Грачаница и Радијево не постоје сада под тим именима.

И лево од Ибра имала је Жича нешто поседа одвојеног од главног комплекса. У долини Студенице добила је Боболеь сь Чечиномь"; данас постоји само село Чечина.

[7] *Lett. di Levante*, 5, fol. 52', 53'; Дубровачки држ. архив.

[8] Миклошић, *Monumenta Serbica*, 11; Новаковић, *Законски споменици*, 571; ср. Г. Шкриванић, *Жичко епархиско властелинство*, Историски часопис, IV, 1954, 147—172.

Када је Немања подигао Студеницу, по сведочанству његовог сина Саве даровао јој је и села златопечатном повељом која је била исписана и на зиду („на стѣнѣ“) самог манастира, слично као и повеље за Жичу и Грачаницу. И оригинал и препис на зиду више не постоје. Има само један прерађен препис из XVIII века.[9] Уколико се можемо на њега ослонити, Студеница је држала села Брезову, Гуштерице, Засад, Ђаково, Полумир, Церје, Бресник, Растиште, Савово, Главоче, Мланчу, Мугурице. Полумир се иначе помиње и у биографији патријарха Јоаникија који је у њему умро, на Полоумири вь Соутѣсцѣ.[10] Студеница је добила од Стефана Дечанског и село Јариње (Іарине на Иброу) код Руденице.

На средњем Ибру при утоку речице Брвенице лежао је средњовековни град *Брвеник;* под градом се развило и насеље. Ту већ 1280. године налазимо Дубровчане и Которане као трговце.[11] Један Которанин је 1335. продао своме земљаку своју кућу у Брвенику за 110 перпера.[12] На присуство Которана указује и то што је католичка црква била посвећена Св. Трифуну, 1346, ecclesia S. Triphonis de Beruenich.[13] Пре 15. јула 1363, Брвеник је држао кнез Војислав Војиновић, кад га је заменио са челником Мусом за Звечан, „градь за градь, Звечань за Брвѣникь, и жоупоу за жоупоу“ У повељи цара Уроша којом одобрава ову размену набрајају се сва села у жупи Брвеника.[14] Она су лежала јужно од града у долини Ибра и Рашке. На подручју од Брвеника до ушћа Рашке налазе се сада: Беоци (Бѣлци), Павлица (Павлѧ црьковь и заселькь Орахь), Рвати (Хрьвати), Поцесје (Поцѣсте) и Драгодањ (Драгодане). Лево од Рашке: Пињажда (Пинечь Доль), Носољин (село Нососино и засельк Бѣла Полıана), Прпоре (Прьпора), Крнице (Крьнино), Белопоље (Бѣло Поле) и Лазно. Између Ибра и Рашке: Крабићи (Кравики и засельк Загорани), Плавково, Луково, Орахово, Глушци (село Бѣловрадика Гоушци и засельк Паликоуке), Долац (Долць), Белућа (село Тврьдково Бѣлоука и засельк Добротинь Доль), Дренова (село Команиць Дрѣново), Крљин (Крьнино), Крушево, Кучње (Коукьно). Источно од Ибра:

[9] Новаковић, *Законски спом.*, 568.

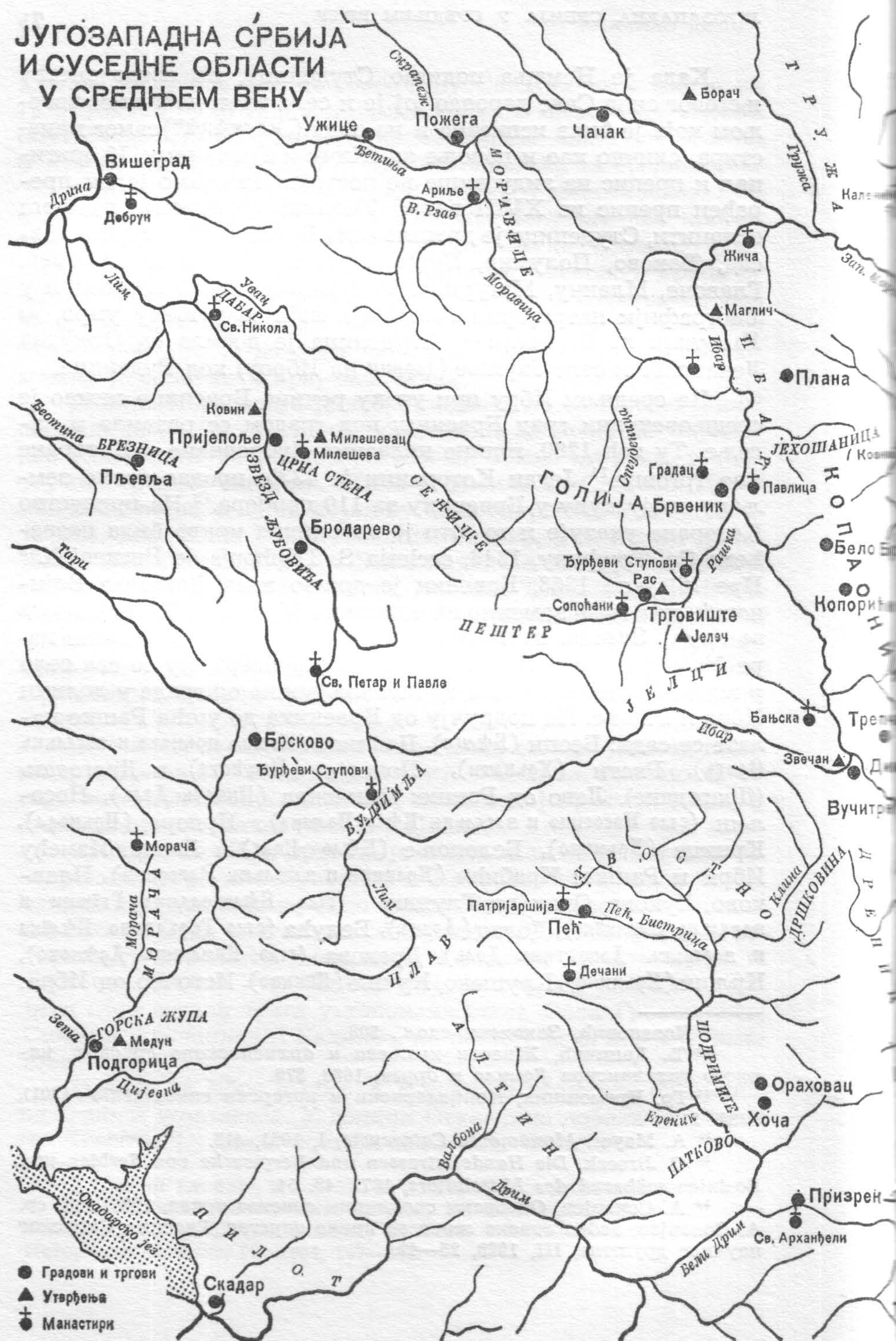
[10] Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други*, 1866, 379.

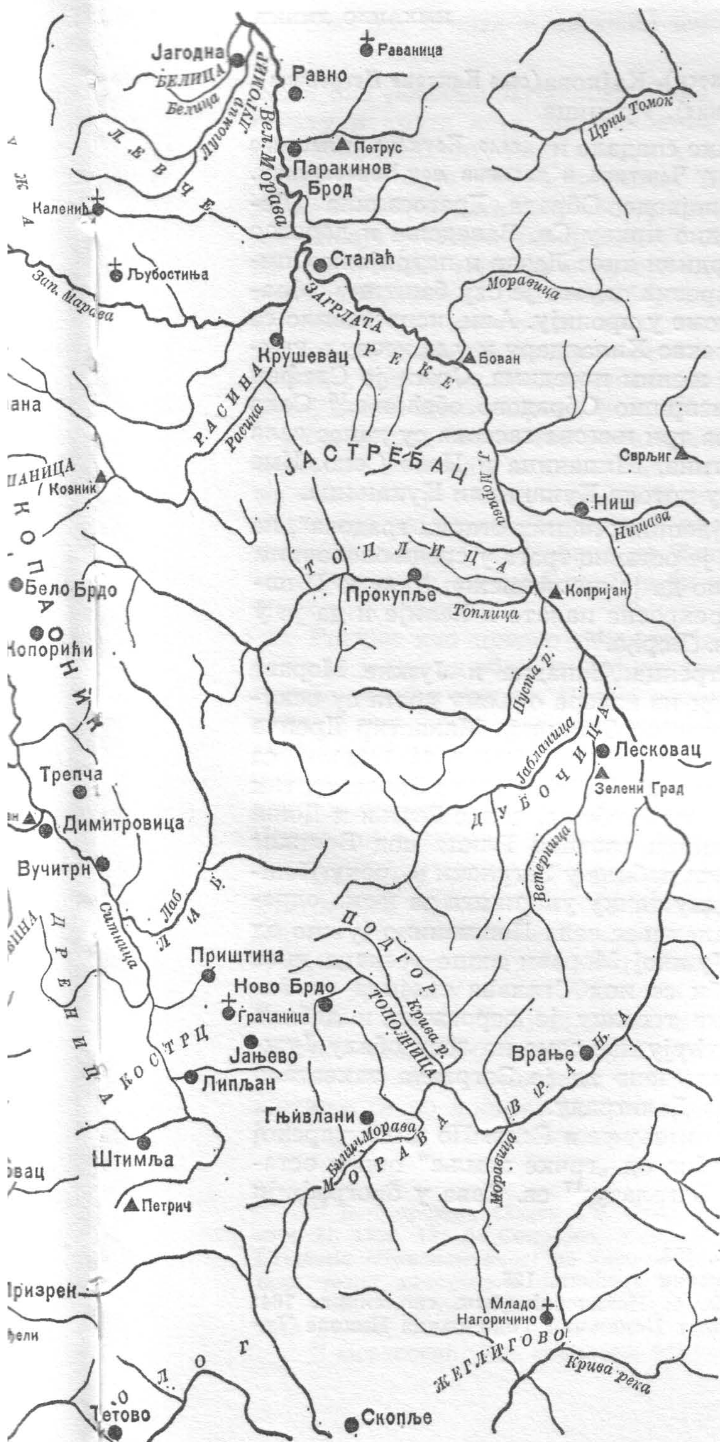
[11] Гр. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи* (1278—1301), 1932, 31.

[12] A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, I, 1951, 415.

[13] C. Jirecek, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosinien während des Mittelalters*, 1879, 48, 54.

[14] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 1926. 166; ср. А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва, III, 1928, 25—42.

ЈУГОЗАПАДНА СРБИЈА
И СУСЕДНЕ ОБЛАСТИ
У СРЕДЊЕМ ВЕКУ
Скрапеж
Борач
Ужице
Пожега
Чачак
Гружа
Вишеград
Ђетиња
Дрина
Добрун
Ариље
В. Рзав
МОРАВИЦЕ
Моравица
Жича
Зап.
Лим
Увац
ДАБАР
Св. Никола
Маглич
Ибар
ИБАР
Плана
Ковин
Пријепоље
Милешевац
Милешева
БРЕЗНИЦА
Пљевља
ЦРНА СТЕНА
ЗВЕЗД
ЉУБОВИЂА
Студеница
ЈЕХОШАНИЦА
ГОЛИЈА
Градац
Павлица
Брвеник
Бродарево
Тара
Ђурђеви Ступови
Рашка
Рас
Сопоћани
Трговиште
ПЕШТЕР
Јелеч
Копорић
Св. Петар и Павле
ЈЕЛЦИ
Брсково
Ибар
Бањска
Звечан
Вучитрн
Ђурђеви Ступови
БУДИМЉА
Морача
МОРАЧА
ХВОСТНО
Клина
ДРШКОВИНА
Патријаршија
Пећ
Пећ. Бистрица
Лим
ПЛАВ
Дечани
Зета
ГОРСКА ЖУПА
Медун
Подгорица
Цијевна
АЛТИН
ПОДРИМЉЕ
Ораховац
Хоча
Ереник
Валбона
ПАТКОВО
Дрим
Призрен
Св. Арханђели
Бели Дрим
Скадарско јез.
ПИЛОТ
Скадар
Градови и тргови
Утврђења
Манастири

Јагодна
БЕЛИЦА
Белица
ЛУГОМИР
Лугомир
Вел. Морава
Раваница
Равно
Петрус
Паракинов Брод
Црни Томок
Л Е В А Ч
Каленић
Сталаћ
Љубостиња
Зап. Морава
ЗАГРЛАТА
Р Е К Е
Моравица
Крушевац
Бован
Р А С И Н А
Расина
ЈАСТРЕБАЦ
Ј. Морава
Сврљиг
Козник
Ниш
Нишава
Т О П Л И Ц А
Прокупље
Топлица
Копријан
Бело Брдо
Копорићи
КОПАОНИК
Пуста р.
Јабланица
ДУБОЧИЦА
Лесковац
Зелени Град
Трепча
Димитровица
Вучитрн
Ветерница
Ситница
Лаб
ЛАБ
ДРЕНИЦА
ПОДГОР
Приштина
Ново Брдо
Грачаница
ТОПОЛНИЦА
Крива р.
КОСТРЦ
Јањево
Липљан
Врање
ВРАЊА
Гњивлани
Бин. Морава
МОРАВА
Моравица
Штимља
Петрич
Призрен
ПОЛОГ
Тетово
Скопље
Младо Нагоричино
ЖЕГЛИГОВО
Крива река

Трикосе (село Подключиѥ Таркоси), Кајкова (село Каиково Петровика), Јариње (Іарине и дроуго Іарине), Рудница.

Под Брвеник је свакако спадало и „село Коуканъ и заселиѥ моу Шипъч'но и заселиѥ моу Чаѥтина и заселиѥ моу Новоселіани". Оно је било баштина војводе Обрада Драгосалића (Декиндића). Обрад је саградио цркву Св. Ваведења и даровао јој ово село, што су потврдили кнез Лазар и патријарх Спиридон. Кнез Стефан Лазаревић одузео је ову баштину Обраду због невере и дао другоме у пронију. Али, испоставило се да је Драгосалић „био обрекао Хиландару и у хрисовуљ уписао а не издао" цркву са њеним поседима. Стога је Стефан на молбу Хиландараца извршио Обрадово обећање.[15] Село Кукањ не постоји, али ова три његова засеока су данас села у долини Руднице: Чајетина, Шипачина и Ново Село. Име Кукањ очувало се у имену потока Кукањ или Кукањица.

Маглич, „један од најлепших наших старих градова", на изданцима Столова, једва је оставио трага у средњовековним споменицима. Знамо једино да је архиепископ Данило II подигао въ Мъгличи градѣ прекрасне палате и ћелије и да је у њему постојала црква Св. Ђорђа.[16]

О крају између Јастрепца, Западне и Јужне Мораве може се мало рећи. Подаци из извора о њему доста су оскудни. Стефан Немања је освојио *Загрлату*. Манастир Дренча добио је 1382. „оу Загрълатои тръгъ на Мораве и съ бродомъ" са селима Врлница, Брези, Битино, Љубеша више Зарве; од тих села могу се идентификовати Љубеша, данас Горњи и Доњи Љубеш код Ђуниса, Врлница свакако Рлица код Великог Шиљеговца. Како је Дренча добила у Загрлати и „реку Пешчаницу", добијамо још једну тачку упоришта за њено одређивање: то је крај око данашњег села Пешчанице јужно од Љубеша. Лежала је на Јужној Морави више теснаца кроз који се она пробија да би се код Сталаћа спојила са Западном Моравом. По томе теснацу је вероватно и добила име. Поуздани подаци упућују нас само на леву обалу Јужне Мораве, али није искључено да је Загрлата захватала преко ње и равницу према Делиграду.

Као Немањин посед помињу се и *Реке*. По хиландарској повељи, Немања је придобио од „грчке земље" поред осталога и Дубочицу, Реке и Загрлату;[17] св. Сава у биографији

---

[15] Новаковић, *Зак. спом.*, 458.

[16] А. Дероко, *Средњовековни градови*, 125.

[17] Миклошић, *Mon. Serb.* 4; Новаковић, *Зак. споменици*, 764; Ст. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, Годишњица Николе Чупића, I, 1877, 229.

свога оца помиње Дубочицу, Реке, Ушку и Поморавље, Загрлату и друге исто као тековине од „грчке земље". Стефан Првовенчани, пак, казује како је Немања као младић добио „део отачства свога, звану Топлицу, Ибар и Расину и зване Реке", мада и он у својој повељи за Хиландар, последње убраја у очева завојевања;[18] Ж. Петковић[19] је утврдио да још и данас постоји међу сељацима, који станују на височвима и обронцима планина Мојсиња и Јастрепца, назив *Реке* за тло покрај подножја ових планина које се простире до Мораве. У оном подручју налазе се многе мање речице (Срндаљска, Рибарска, Бољевачка и др.) од којих се ствара Мала река, потом Велика река (или Шиљеговачка река, Рибарска река и најзад Ђунишка река према местима кроз која протиче). Те реке дају и данас назив река овоме пределу". Према томе, он је закључио „да Немањине Реке не треба тражити где на другом месту већ око данашњег Великог Шиљеговца, управо од Рибара до Ђуниса". По ономе што знамо о Загрлати, појам Реке био би ипак нешто ужи него што Петковић узима.

Расина као предео позната је од Немањиних времена; била је једна од области којима је управљао пре него што је постао велики жупан. Према оснивачкој повељи Жиче спадала је под њену духовну власт. Манастир Дренча добио је 1382. на Расине село Ноугꙗле и село Лѹкари и дворь оу Неоупаре сь придворницомь". Исти манастир добио је и „реке" Дренчу, Тулешу и Лоиницу, сваку „сь всеми сели и заселци и мегꙗми". Према томе, тако су називане и области око ових река.

Великом челнику Радичу потврдио је деспот Ђурађ Бранковић црьковь Благовѣштенѥ пречистѥ владичице наше богородице на рѣцѣ глаголѥми Грабовничица, што си ѥ сьзидаль своимь троудомь" и пет села: „село Боудиловиноу и село Милентїа на Расинѣ и село Трьбницоу и село Себечевць оу Крѹшевьчкои Власти и село Кожетїно Долнѥ".[20] Будиловина и Мелентија леже ниже рушевина града Козника, а у близини је и село Врбница. Себечевац је источно од њих код Горњег и Доњег Ступња. Кожетињи се до новијег времена називао Александровац кроз који протиче Кожетинска река.

---

[18] В. Ћоровић, *Списи Св. Саве*, 1928, 1, 152; *Светосавски зборник*, II, 1939, 19; А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200—1202*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, V, 1925, 67.

[19] Ž. Petković, *Gde su bile Nemanjine Reke*, Narodna Starina, II, 1923, 67—69.

[20] Новаковић, *Зак. спом.* 572, 763.

Руски манастир Св. Пантелејмона на Св. Гори имао је: цръковь мати божиа боучаньска сь сели Боучие Окрѹглица и Долнꙗ Окроуглица, синовица Михаилова сь всеми метоси и мегꙗми и правинами сель тѣх и цръкве. Та села постоје и данас југоисточно од Трстеника, али само једна Округлица. Јужно од Јастрепца имао је исти манастир „у Топлици" села: Јелшаница (доња Јошаница), Сврача, Преурешња (две), Међујани (доњи Међухани) — све источно од Блаца.[21]

Сталаћ на ставама Западне и Јужне Мораве представљао је значајну стратегијску тачку на којој је саграђен град, не зна се поближе када. Под њим је постојало и подграђе. Кнез Лазар је даровао манастиру Раваници „панагюр Петров ѹ Сталаћѹ сь бродомь", а његов наследник Св. Пантелејмону на Св. Гори „у граду Сталаћу човека Стајка".[22] Panaiur a Stalachie помиње и један Дубровчанин у свом тестаменту кад је он већ био у турским рукама.[23] У ратним догађајима од почетка XV века, град ће имати знатног удела. Пошто је султан Муса градове код Алексинца Болван и Липовац „подобьно же и Сталакь разгроблюень бисть; вь коулѣ же оудрьжа се градь сьбалю да юи благородьнь нѣкии моужь сы, доньдеже сь коулою сьгор и ть юлико кьто оть древьниихь доблюствовавь".[24] Када је двадесет година касније, витез Бертрандон де ла Брокијер пролазио поред Сталаћа, забележио је да је „некада било врло јако утврђење" и да „још стоји усправно један део зида, а има и једна велика кула слична главној градској кули (donjon) а другог нема ничега, јер је све порушено". Под градом су Турци држали флотилу од 80 до 100 шајки;[25] о њој говоре и угарски извори. У лето 1437, кад је угарска војска продрла до Крушевца, спаљени су и турски бродови на Морави.[26]

О *Featureзнику*, чије се доста добро очуване рушевине виде на осам километара западно од Александровца, на путу из Расине у долину Ибра, немамо никаквих домаћих података. Једино пољски историчар Длугош из XV века наводи да је

---

[21] *Ib.*, 336.

[22] *Ib.*, 517; ср. Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, Историски часопис, V, 1955, 53—77.

[23] *Test. Not.*, 23 (1476—1481), fol. 71. Дубровачки архив. Панајур у Сталаћу и у трговачкој књизи Живана Припчиновића (1473); ср. Б. Храбак, *Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду*, Огледи, 1952, 61.

[24] *Гласник СУД*, 42, 307 (Константин Филозоф).

[25] *Путовање преко мора* (изд. М. Рајичић), 128.

[26] L. Thallóczy—A. Aldásy, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum*, 119. О Сталаћу ср. и А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, 1950, 150.

деспоту Ђурђу Бранковићу по уговору с Турцима враћен 1444. године и град Козник (Koznik). По њему се још почетком XIX века називала „козничка нахија“, а по ослобођењу од Турака постојао је „误козничкi срез“.[27]

Историја *Крушевца* почиње са кнезом Лазаром који је он оградио зидинама и подигао у њему познату цркву „Лазарицу“. Константин Филозоф истиче да је Лазар сазидао тврде градове, а међу њима поименце наводи само Крушевац са црквом посвећеном Св. Стефану. Када је Стефан Лазаревић извршио поделу државе на „власти“, седиште једне било је у њему.[28] „Оу славном градоу господства ми Кроушевцꙋ“ потврдио је он повластице Дубровчанима за своју земљу.[29] Лазар је Раваници даровао код Крушевца „оу Спизлехь“ једног човека са сином и баштином. Књегиња Милица са синовима дала је светогорском манастиру Св. Пантелејмона у Крушевцу кућу и једног човека. Велики челник Радич имао је „према Крушевцу“ села Бело Поље, Бухменти и Дренова; прво је Радич ускоро уступио Ватопеду.[30]

Када је деспот Стефан Лазаревић добио Београд и учинио од њега свој главни град, он ипак није занемарио Крушевац. У њему га налазимо неколико пута: у пролеће 1417, на пример, налазио се ту у своме двору, in curia domini despoti.[31]

Крушевац је већ од почетка XV века био изложен нападима Турака; кад је Муса заузео Сталаћ 1413, страдао је и Крушевац.[32] У јесен 1425, султан Мурат II заузео је Крушевац, али се убрзо измирио са деспотом Стефаном и повукао.[33] Две године касније, Турци су опет заузели Крушевац и задржали га. Када је Брокијер пролазио кроз Србију, затекао је у њему као заповедника Синанбега, потурченог Грка, кога хвали као мудрог и храброг човека. Граница деспотовине била је тада на Западној Морави.[34] Турци су, међутим,

---

[27] Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, I². 1907, 383, нап. 3; Милићевић, *Кнежевина Србија*, 712, 760; В. Стојанчевић, *Ист. гласник* за 1954, бр. 3, 83; Дероко. 119.

[28] *Гласник СУД*, 42 262; Новаковић, *Зак. споменици*, 336.

[29] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 122.

[30] Петковић, *Старине*, 60; Новаковић, *Зак. споменици*, 335, 518, 770.

[31] *Споменик*, XI, 52. 77; Jorga, *Notes extraits*, II, 201; Thallóczy--Aldásy, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum*, 59; Динић; *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, I, 103.

[32] Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 223.

[33] *Гласник СУД*, 42, 317; Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 226; Динић, *Глас*, 161, 192.

[34] Изд. М. Рајичић, 127.

вратили Крушевац деспоту Ђурђу 1444. године, кад су се са њим измирили. У међувремену је страдао од напада Мађара 1437, кад су га заузели и спалили. Коначно су Турци заузели Крушевац 1454. и задржали га по миру који је деспот склопио следеће године, кад је изгубио све јужне области.

У Полимљу јужно од Пријепоља, често се почетком XV века помињу *Комарани*, предео на левој обали Лима, до кога су долазили дубровачки каравани.[35] Код *Бродарева* у жупи Љубовиђи (Brodareua in Juppa Liubouilia,), син Вукана Немањића Димитрије, у калуђерству Давид, саградио је цркву „Давидовицу".[36]

Око манастира Милешева лежала је жупа Црна стена, вь жоупѣ Чрьнои Стѣнѣ вь мѣстѣ рекомѣмь Милешева, 1264. Близу манастира налазе се градске рушевине „Хисарџик"; то су остаци средњовековног Милешевца (castello Mileseuschi 1444; castrum Mileschetsky 1448; civitas Mileseuschi cum castris 1454. Турци су га 1465. одузели херцегу Стејепану Вукчићу Косачи.[37]

Пријепоље је од средине XIV века било значајна станица за дубровачке караване. Северно од Пријепоља код села Џурова налазе се рушевине „Јеринин Град", стари *Ковин* (castrum Couin 1448, civitas Chovino 1454), чије је право име знао још Евлија Челебија. Код села *Шеверина* ниже Прибоја био је град херцега Стјепана под тим именом, sub Seuerino in Polimie 1449. године.[38]

Област око Прибоја носила је у средњем веку име *Дабар*. У студеничком типику помиње св. Сава манастир „светаго Николы оу Дьбры и светаго Георгиꙗ оу Дьбри". У првом је Сава приликом организовања архиепископије 1219. одредио седиште дабарске епископије. Други, Св. Ђорђе, лежао је „вь Дьбрѣ ... вь мѣстѣ рекомѣмь Ораховици", у доцнијим Маржићима или Мажићима.[39]

Висораван *Пештер*, јавља се чешће у дубровачким споменицима од средине XV века.

Сјеница, у средњем веку обично у множини Сјенице, означавала је првобитно жупу; 1323. помиње се место Çеге-

[35] Динић, *ЈИЧ*, III, 1937, 123.

[36] Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи* (1278—1301), 65; ср. Љ. Ковачевић, *Трг Брсково и жупа Брсковска и Љубовиђска*, Глас, 30, 1891, 1—16.

[37] Динић, Глас, 182, 174.

[38] Динић, *ЈИЧ*, III, 122; *Глас*, 182, 175, 225.

[39] Ил. Руварац, *Нешто о Босни, дабарској или дабро-босанској јепископији и о српским манастирима у Босни*, Годишњица Н. Чупића, II, 1878, 274—284.

stina in çoba de Seniça, 1531, Увац „на почетку", а Дублица „на крају" Сјенице. У Сјенице је спадала и Камешница, око 15 km југоисточно од данашње вароши, Pochraiaz Vucksich de Sinice de Camisniza. То је Камычница на Сѣницахь коју је краљ Милутин дао Сопоћанима. Хиландар је имао „село на Сѣницахь Локьвско". Већ 1252. наводи се у повељи краља Уроша I Дубровчанима. На Сѣницахь је цар Урош 1360. године укинуо овима неке нове царине. По распаду царства, Сјеница је била у власти Вука Бранковића у којој је имао своју царину. Ту је по повратку са похода који се завршио падом Босне, султан Мехмед II Освајач регулисао питање плаћања царине за дубровачке трговце, „на Синицах", 7. јул 1463. године.[40]

Крај око Новог Пазара чинио је средњовековну рашку жупу. Манастир Бањска имао је „оу Расѣ село Дѣжево, село Соути, село Бѣково", даље „село оу Расѣ Тоушимлю", затим села Польвзь, и Хропалица, Драмики и Павлю. Међа последњег ишла је на Људску, леву притоку Рашке. Како се у бањској повељи наводе и уљари у Људској, оно је постојало и под тим именом ако се не мисли на подручје речице, а властелин Добросав Степковић држао је „село оу Расѣ Странь Бѣкова". На жупу се односи и казивање св. Саве да је Немања сазидао манастир Св. Ђорђе „вь Расѣ" и да се његова жена пошто се закалуђерила повукла у Богородичин манастир „оу Рась".[41] По овим подацима није могућно ближе одредити опсег рашке жупе. Дежево, познато иначе и по томе што је Драгутин у њему предао власт млађем брату Милутину 1282, лежи на истоименој левој притоци Рашке, а Сути је свакако данашње Судско Село у његовој близини. Беково је на изворишту Тушимље која се ниже Дежева слива у Рашку; дели се на Горњу и Доњу Бекову. Једна од њих свакако је средњовековна Странь Бѣкова. Тушимља и данас постоји на истоименој речици. У међама поменутих села помињу се још нека: Мишчићи — Мичићи, Прпоре, Бело Поље, Себимиља. Подаци којима засад располажемо односе се на предео лево од реке Рашке до подножја планине Голије.

Град *Рас* имао је знамениту улогу у време борбе за самосталност Србије према Византији. Није сасвим сигурно да Константин Порфирогенит о њему говори кад излаже како је Мутимир послао заробљеног сина бугарског кнеза Бориса до границе од Расе (μέχρι τῶν συνόρων, ἕως τῆς Ῥάσης). По-

[40] Jireček, *Die Handelsstrassen*, 33, 77; *Deb. Not.*, 41 (1472—1473), fol. 30, 93; *Зак. спом.*, 421; *Споменик*, IV, 2; *Повеље и писма*, I/2, 240.

[41] *Споменик*, IV, 3, 4, 6; Ћоровић, *Списи Св. Саве*, 1928, 76, 153, 161.

мишљало се да је ту реч о реци или о жупи. Додуше, разлог изнет против мишљења да је у питању град, пошто цар-писац не помиње Рас кад набраја градове Србије, не мора бити одлучан, пошто Рас, ако је већ постојао, није тада још припадао Србији. У повељи Василија II од маја 1020. наводи се епископ Раса (τὸν δὲ ἐπίσκοπον 'Ράσον), где се свакако мисли на град као и о осталим седиштима епископија охридске архиепископије.

Као град, Рас се изричито наводи у борбама Манојла Комнена против Срба. Мајнојло је 1149. освојио Рас и у њему оставио византијску посаду. Град се последњи пут помиње 1202. године: тада је писан један рукопис „ѹ Пеки ѹ градѣ Расѣ".[42]

Убикација Раса није још поуздано извршена; обично се узима да је лежао на удаљености од неколико километара од Новог Пазара на ставама Рашке са Себечевском реком, на месту Пазариште или Ески (Стари) Пазар. Ту, међутим, нема никаквих рушевина.[43]

У везу са градом Расом доводи се *Трговиште*, о коме имамо више помена у XIV и XV веку. „Да је Трговиште исто што и стари Рас — пише Јиречек — који је лежао близу манастира Сопоћана, задужбине краља Уроша I, види се из једног записа од године 1595: Сиꙗ книга Матеꙗ Прибисалника вь Трговиши иже ва Расе подь крилом светие Троице зовомъ Сопоѹꙗни".[44] Наведени запис у ствари само доказује да Трговиште заиста треба тражити на локалитету Пазариште или Ески Пазар, али никако не потврђује да је ту морао бити град Рас, као што смо већ истакли.

Трговиште је имало живе трговачке везе са Дубровником; многи његови становници долазили су у овај град и задуживали се код Дубровчана, а и они су боравили у Трговишту. Кад су Турци коначно заузели област 1445. и подигли Нови Пазар, Трговиште поново замире и уступа место новом насељу.

У жичкој повељи наводи се жупа *Пнућа*, а у светоархангелској зидари из Пнуће. По бањској повељи, тим име-

---

[42] Gy. Moravcsik, *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, 1949, 154; Руварац, *Глас*, 62, 7; Новаковић, *Глас*, 76, 56; Јиречек, *Историја Срба*, I, 141. 150; Стојановић, *Записи и натписи* I, 5.

[43] Јиречек, *Историја Срба*, I, 256; II, 334; Дероко, *Средњевековни градови*, 135.

[44] Јиречек, *Историја Срба*, II, 334.

ном се називала река Дежевка, лева притока Рашке. На ушћу Дежевке налази се и сада заселак Пнуће.[45]

Десетак километара јужно од Новог Пазара леже рушевине града *Јелеча*. Први његов помен захваљујемо случају што је краљ Драгутин „изд҄еүтоү нѣкоторою работою сь властели своими подь градомь Ѥлечемь" пао с кола и сломио ногу 1282. Краљ Милутин даровао је Бањској „под Ѥлечемь село Гошево" које и данас постоји. Међа села ишла је „оу рѣкоу оу Зноушоу"; то је Знушка река која протиче између Гошева и села Знуше. У време турског продирања у наше јужне крајеве, Јелеч је добио у значају. Када су Турци ускоро после боја на Косову притисли област Вука Бранковића, они су ставили своје посаде у Звечан и Јелеч. Од града постоје данас само незнатни остаци са деловима капије, цистерне и зграде за становање.[46]

О Јелечу је остало трага и у дубровачкој архивској грађи, Petchus Radueuich et Ragha Goyçich de Seruia de loco dicte Jelez, 1482. године.[47] Како има још један Јелеч у Подрињу, у неким случајевима није увек могућно одредити који је од та два Јелеча у питању.

Југоисточни крај наше области значајан је и по доста развијеном рударству у средњем веку. Кад је краљ Милутин подигао манастир Бањску, у њен посед предата је и „Глоуха вьсь коло в'се и сь роудари": манастир је требало да ужива дохотке који су раније припадали владаоцу; то је доцније чешће спомињана *Глухавица*.[48] Пошто су Турци притисли област Вука Бранковића, у њој се налазио кадија. Први који је тамо дошао, тражио је у марту 1396. од Дубровчана да њихови трговци свраћају у Глухавицу и њему плаћају царину, што наравно није било прихваћено. И доцније је Глухавица била у турским рукама до коначног анектирања бивше области Вука Бранковића 1455. У њој се добијало гвожђе.

Значајно рударско подручје била је планина *Рогозна* где су Саси ускоро по свом доласку започели делатност. Већ почетком XIV века постојала је ту католичка црква (1303), а у бањској повељи помињу се Сашка река и „старе рупе"

---

[45] *Зак. споменици*, 573, 696; *Споменик*, IV, 4; Љ. Ковачевић (*ib.* IX) мислио је да је Пнућа исто што и Никава код Кинама; ср. међутим Јиречек, *Историја Срба*, I, 142, нап. 112.

[46] Данило, 24; *Споменик*, IV, 9; Јиречек, *Историја Срба*, I, 422; II, 332; Дероко, *Средњовековни градови*, 117.

[47] *Deb. Not.*, 49, fol. 1, Дубровачки архив.

[48] Руварац, *Летопис МС*, 229, 1905, 3—5; Јиречек, *Историја Срба*, II, 334.

(рударска окна). Из средине XIV века познат нам је и Aiano Toldescho fiol del conte de Rogosna. Још 1530. године забележио је Бенедикт Курипечић како је од Новог Пазара прелазио планину Рогозну и спустио се у долину „где се испира злато и копа сребро“.[49]

Читав низ топонима у долини Ибра и данас сведочи о разгранатој рударској делатности у средњем веку, пре свега називи места као што су Сасе западно од Брвеника, Рудница југоисточно од Рашке, Ковачи код Плане и др. На начин прерађивања руде указују имена речица као што су Плаконица, лева притока Ибра, или Самоковска река која се улива у Јошаницу. Ту није било рударских места која су избила у прве редове у средњовековној Србији, али су она ипак била довољно развијена да су привлачила и дубровачке трговце. Најзначајнија је била *Плана* у којој се већ 1346. помиње католичка црква, а 1413. саски свештеник, prete de li Todeschi. У Плани је постојала и ковница новца (grossi de Plana, 1388); о њој налазимо више помена у Дубровнику, нарочито из прве половине XV века.[50] Оближњи *Ковачи* такође се наводе као место где су се Дубровчани задржавали (villa Chouazi, 1426).[51]

Књегиња Милица са синовима даровала је 1395. године манастиру Св. Пантелејмона на Св. гори „Копорики тръгъ съ Єльшци и съ мѣтохомь и съ мегıами и правинами“. *Копориће* је данас сеоце, а у његовој близини лежи Јелакце. „Село Копорики“ било је дато манастиру Бањској; захваљујући рударству, ту се развио трг. Већ 1346. године била је у Копорићу католичка насеобина, а и доцније налазимо у њему Дубровчане.[52]

У поседе манастира Св. Пантелејмона спадало је и „село Остракıє“, данас Остраћа. Ту је лежао castel ditto Ostrati који помиње Катарин Зен на путу од Новог Пазара за Ђерекаре. Јиречек је ово место идентификовао са „Остацијом“ (Ostacia) поменутом 1346. међу католичким насељима у Србији. Али већ је А. Поповић утврдио да „у Жигољу, који је недалеко од Ибра, и у Остраћи нема данас никаква трага о каквом рударству“. Католичку колонију из средине XIV века треба свакако тражити западно од Ибра, у изворној области

[49] Јиречек, *Die Handelsstrassen*, 86; Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, I. 1955, 5.

[50] Јиречек, *Die Handelsstrassen*, 53; *Историја Срба*, II, 91, 93; Динић, 7.

[51] Јиречек, *Die Handelsstrassen*, 53.

[52] *Ib.*, 53; *Споменик*, IV, 2; А. Н. Поповић, Годишњица Н. Чупића, 25, 1906, 171 и даље.

Студенице, у данашњем селу Остатији, чије и име боље одговара латинском Ostacia, где у близини лежи село Сасе. Ту на североисточним падинама Голије има доста трагова старог рударства око села Колудре, *Остатије*, Плешина, Саса и Рудног. Поред имена села Саса, из тога времена остали су називи Плакаоница за горњи део Брвеничке реке и за речицу код Рудног, даље Самоковска река за притоку Студенице. Много помена о овом рударском подручју није остало свакако и због тога што су се ту добијали само гвожђе и олово.[53]

На Копаонику се налазио комплекс једног доста активног рударског подручја. Од почетка XV века јавља се у изворима *Бело Брдо;* у њему је настављен рад и после пада под Турке. Дубровачка колонија у њему ишчезава у другој десетини XV века.[54] Сличну судбину имала је и оближња *Запланине (Запланиње);* место је ушло и у наше летописе због две рударске несреће које су га задесиле. Ту је седео и турски кадија (помиње се 1488). Држало се, изгледа, под Турцима нешто дуже него Бело Брдо.[55] У близини је било и *Ливађе* или *Ливада* на Грашевачкој реци, која се у горњем току назива Самоковска река (villa vocata Livada in qua fit mercatum contrate Sclavonie, 1405).[56]

(*Зборник Филозофског факултета у Београду* XI-1 (1970) 239—249)

---

[53] Јиречек, *Die Handelsstrassen*, 54, 78; А. Поповић, Годишњица Н. Чупића, 25, 1906, 199—202; V. Simic, *Istoriski razvoj naseg rudarstva*, 225.

[54] Б. Храбак, *Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду*, Огледи, 1952, 55—67.

[55] Б. Храбак, *Dubrovačka rudarska i trgovačka naseobina u Zaplaninama pod Turcima*, Naša reč, II, br. 2, 1951, 50—54.

[56] Јиречек, *Die Handelsstrassen*, 53.

БРАНИЧЕВО У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

I

По доласку Словена на Балканско полуострво, стари географски називи су највећим делом ишчезли и замењени су новим, словенским. Од река које су у вези са нашим крајем, само су веће задржале своја предсловенска имена: Danubius Дунав, Margus Морава, Pincus Пек. Осталима, мањима, нови становници дају своје називе као што су Млава, Витовница и други. Још мање је остало трага несловенских назива за насељена места која су углавном у време досељавања Словена била уништена и замењена новим. Тамо где је лежао римски Margum, у раном средњем веку постојало је насеље са пословењеним именом Моравиште или Морава. Ископавања на Орашју код Дубравице, која су још у току, показала су већ сада остатке тога насеља са гробовима у којима је нађен византијски и угарски новац из X века.[1] У писаним споменицима, место се помиње почетком XI века као „Моровиксос" (грчки облик имена).[2] Само понеко је добило име посредно у вези са ранијим насељем; тако је на пример село Костолац, које је настало на рушевинама римског Виминација, названо према латинској речи castellum — град, тврђава.

Нека имена места настала су као последица извесних збивања током средњег века. Село Кумани, познато од краја XIV века, носи име по турском народу Куманима који су од XI века често упадали на Балканско полуострво, а служили су и као најамници у балканским државама (у Србији за време краља Милутина). По њима је добило име и Куманово, а у Мачви је постојало село Куманија. Дрмно код Ко-

[1] Р. Марић, *Ископавања на Орашју*, Старинар, II, 1951, 113—130.

[2] Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас, 76, 1908, 36.

столца названо је свакако по Дрману, господару Браничева с краја XIII века. Хришћанство је исто тако оставило трага у топономастици: називи села Петка и Ћириковац у вези су са хришћанским култом (св. Петка, в. Киријак).

Највећи део данашњег пожаревачког краја назван је у средњем веку *Браничево;* његово пространство можемо приближно одредити по подацима неких наших повеља.[3] Кнез Лазар дао је у Браничеву манастиру Раваници девет села: Горња Живица, Доња Живица, Јабљани, Суботица, Вучидол, Дабар, Рукомија, Маковци, Лениковци. Осим тога, у истој повељи помињу се Петка и Кленовник. Нека од тих села више не постоје, али се њихов положај може углавном одредити. Јабљани, Суботица, Вучидол и Дабар лежали су у углу између Мораве и Дунава. Лениковци су били на Млави код Бубушинца. Маковци не могу бити Макци, пошто се наводе између Рукомије и Линковаца, а и граница Рукомије ишла је „на пут моаковачски". Сами Маковци имали су међу „до забеља господарева", што ће бити Забела код Пожаревца. Радич, велики челник деспота Ђурђа Бранковића, држао је у Браничеву села: Тополовник, Купљеново, Оклопци, Раоница, Пешчаница, Кладоруб, Тупшинци, Друга Пешчаница, Репехе, Курјаче и Душник. Већине тих села нема сада под старим именима: Купљеново, Оклопци, Раоница, Тупшинци, Репехе, Душник. Тупшинци су лежали крај Љубиња чија је међа ишла „на тупшински пад". Једна од двеју Пешчаница је данашња Печаница: атар села Камијева захватао је „до љубинске земље от Песчанице". Манастир Дренча код Трстеника имао је тринаест села: Дражање, Бегуновци, двоји Хмељаци, Жрновница, Алтомаоце, Кобиље, Длбоки, Бунеји, Дратољевац, Буковче, Гарове и Лазни. Дренчи је припадао и трг Кула; сви поседи Дренче лежали су „у Браничеву на реце Вителнице". Кула постоји и данас на Витовници, а у њеној близини је и Кобиље; Хмељани су данашња Мелница. Остала села не могу се идентификовати.[4] Овим подацима наших повеља треба додати да се у ду-

[3] В. Петковић, *Старине — записи, натписи, листине,* 1923, 55 (повеља кнеза Лазара Раваници); Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века,* 1912, 761 (повеља кнеза Лазара о манастиру Дренчи); 333 (повеља Ђурђа Бранковића о поседима великог челника Радича).

[4] М. Пурковић, *Попис села у средњевековној Србији,* није водио рачуна о томе да су се сва Дренчина села налазила у долини Витовнице. Стога је могао помишљати да је Жрновица била код Голупца, Длбоки да је Дубока код Кучева, Драгољевац је Драговац код Пожаревца, Буковче је Буковска код Кучева, Гарове је Гарово код Великог Градишта, Лазни је Лазница код Жагубице,

бровачким изворима помиње Шетоње у Браничеву (Nasciatogna in Braniçova, 1330; Ziucho Luchxich de Braniceuo de Setogna, 1509).[5]

По селима која и сада постоје под истим именом или чији се положај може одредити, границе Браничева биле би следеће: према западу допирало је до Мораве, која се изричито наводи као међа атара села Живице, Јабљана и Суботице. Теже је одредити докле се простирало Браничево ка југу уз Мораву; најдаље је могло допирати до близу ушћа Ресаве. Треба ипак истаћи да нам у Поморављу јужно од Пожаревца није из средњовековних споменика познато ниједно село. Ако је село „Ливадица на Мораве" из раваничке повеље данашња Доња Ливадица западно од Жабара, као што се мисли, то би значило да она није спадала у Браничево, пошто се наводи међу селима изван њега.

Северна граница Браничева јасно је одређена Дунавом. Међа села Вучидол ишла је „од Дунава на селиште, на Рукомије и на хлмку дубравичку и на вучедолску хлмку, на Скуделово между виноградe у Дунав".[6] На питање докле је Браничево захватало низ Дунав вратићемо се нешто касније.

Према југоистоку, у Браничево су спадали Шетоње и Ждрело. Горњи ток Млаве рачунао се у Хомоље.

У Браничево као област обично се помиње и *Кучево;* по изворима, оно нам је познато од почетка XIII века. Кад су Мађари покушали да 1272. стабилизују своју власт у североисточној Србији, они су организовали бановину Браничева и Кучева. Поменути велики челник Радич имао је у Кучеву села: Друговци, Власи Радивојевци, Власи Кошарна и селишта Миладовићи и Јуношино. У Кучеву се налазило и рударско место Железник (Selesnich in Chuceua, 1358). Стојан Новаковић га је стављао на поток Железник који се код Мајданпека улива у Пек.[7] У новије време, међутим, Василије Симић сумња у тачност таквог одређивања положаја Железника: „Овај Железник не треба мешати са речицом Железник, западно од Мајданпека, где се налазе златоносне кварцне жице. Тамо нема оловних руда као таквих. Оно мало златоносних галенита, што га има у дубљим, неоксидисаним деловима кварцних жица никако није могло дати повода неком рударству олова, утолико мање што су злато-

---

[5] Јиречек, *Историја Срба*, II, 214, нап. 58; *Debita Notarie*, Дубровачки архив, 67, fol. 71, 6. VI 1509.

[6] Данас постоји локалитет Вучји До југозападно од Петке.

[7] Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, 1870, 57 (према обавештењу Ст. Новаковића), Годишњица Н. Чупића, V, 1883, 147.

носне кварцне жице са врло мало галенита отворене нашим савременим радовима. Зато средњовековни Железник треба тражити у самој Кучајни".[8] Средњовековни подаци о Кучеву не дају довољно могућности да тачно одредимо његов положај и опсег. Села и селишта поменута у њему не могу се данас идентификовати.

Звижд нам је познат само из повеља кнеза Лазара; он је Раваници даровао села Крушевицу, Пасучац и Каону, а Горњаку Волују и Крушевицу. Каона и Волуја тако се зову и данас, а Крушевица је била на месту данашњег Крчева које се у XIX веку развило у варошицу и тако је названо.[9]

Хомоље се само једном наводи. Горњак је по повељи кнеза Лазара имао у Хомољу села Осаоницу и доње Адујево са Кисељевом.[10] Осаоница је данашња Осаница близу Жагубице, а у њеној близини лежало је и Адујево, чије се име очувало у називу Адујева река.[11]

Као и у другим нашим крајевима, области су добијале име по реци која је кроз њих протицала. Раваница је имала „*у Пеку*" дванаест села: Љубиње, Камијево, Кумани, Смеркове, Серваница, Вишњица, Крушевац, Житковица, Гудречи, Војинци, Сербци и Поточец. Од њих су нека задржала своја стара имена: Љубиње, Камијево, Кумане — западно од Пека; Житковица код Голупца; Гудречи су свакако данашње село Кудреш. По њима и по томе што се око средњег Пека налазио Звижд види се да се само крај око доњег тока реке називао именом Пек. Што се тиче осталих села у Пеку, знамо да су Смеркове и Серваница лежали уз Дунав. Међа последњега ишла је „от Градишта", можда данашњег Великог Градишта.

Пек и Браничево наводе се у Раваничкој повељи напоредо као посебне области; није могуће тачно повући границу између њих. Село Кумани спадало је у Пек, али већ оближњи Тополовник у Браничево. Печаница је у Браничеву, а Камијево и Љубиње у Пеку.

Приличан број села познат нам је из повеља а да није изричито означено да ли су се налазила у Браничеву, Пеку,

---

[8] V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, 1951, 243.

[9] Миклошић, *Monumenta Serbica*, 194; J. Вујић. *Путешествије по Сербији*, I, 1901, 102, нап. 1.

[10] *Ib.*

[11] Кисељево које је припадало Горњаку није исто што и Кисељево на Дунаву. Повеља кнеза Лазара манастиру Горњак, са потврдом патријарха Спиридона, очувана је у лошем препису XVIII века. Имена села су врло непоуздана; уп. М. Пурковић, *О горњачким повељама*, Браничевски весник, VIII, 1940, 153—159.

Кучеву, Хомољу или Звижду. Манастир Горњак имао је села Бистрицу, Новац, Бистрицу (другу), Ставнице, Коварне, Хлахоле, *Вошановац, Костолац*, Бискупље с Трстеником, Бланенкијев Лаз, Прокоп, Врбовник, Слатину, Головрх, Јамник, Мачкове, Падине, Дуб, Маролевце (два), Зглчик, Смалковце, Накринчицу, Орехов Кључ, Осаницу. Кнез Лазар даровао је, а његов син деспот Стефан потврдио влашким манастирима Тисмени и Водици десет села: Триброди, Хановци, Дражевци, Крушевица, Духовци, Изворац, Барич, Бикин, Пониква и Попорате.[12] Даље се помињу као њихови поседи: трг Киселево, Поповци, Марјан, Дрмни, Кличевац. За нека од ових села може се ипак са потпуном сигурношћу утврдити у коју су од наведених области спадала, и то према осталим познатим селима и њиховом положају. Јасно је да су у Браничеву били Костолац, Бискупље, Дрмно, Кисиљево, Кличевац, Марјање, Хлахоле (Лаоле), Вошановац, и Коварне.[13] Исто тако да су у Пек спадали Триброд, Крушевица, Барич, Бикиње и Пониква. У Браничево су се, даље, несумњиво убрајала села Бистрица, Ставница (Стамница) и Новац; последње је постојало до XIX века, кад га је кнез Милош раселио у суседна села Стамницу, Ждрело и Бусур. Име му се очувало у једној од десних притока Млаве.

Од градова је најзначајније било *Браничево* по коме је и читава област добила име. Град се развио код рушевина античког Виминација. Већ почетком XI века помиње се као седиште епископа. Доцније налазимо о њему више помена. У време крсташких ратова, Браничево се наводи као место преко кога су прелазили крсташи; они су се од Београда спуштали до њега, одакле су долином Мораве настављали пут за Ниш, Средац (Софију), Једрене и Цариград. Као погранична тврђава, Браничево је често било предмет сукоба између Византије, Угарске и Бугарске, доцније између Србије и Угарске. Његов положај на исходу моравске долине и на граници према Угарској давао му је и економски значај. Дубровчани га још у XV веку називају „врло богат град" (oppullentissimum oppidum Branizevo, 1437).[14]

На Дунаву источно од Браничева развио се град *Храм (Рам)*. Кад је после пада Србије 1459. постао погранични тур-

---

[12] P. P. Panaitescu, *Documentele, târii Românesti*, I, 1938, 69, 156, 205.

[13] *Насеља*, II, 282: „Коварне сада као села нема, али постоји близу Млаве селиште Коварна у атару села В. Лаола и Лесковца, на коме је посигурно било ово село"

[14] J. Gelcich—L. Thalóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, 1887, 405.

ски град према Угарској, свакако на месту старијег мањег утврђења, Турци су подигли ново, за владавине султана Бајазита II (1480—1512), прилагођено већ раширеној употреби артиљерије при одбрани и опсади градова: „Ходи Мехмед-паша на Дунав и сазида два града Храм и Кулич" казују наши летописи под 1483. или 1493. годином.[15] Као и остале тврђаве на Дунаву, и Рам је почео губити значај кад је турска граница освајањем великог дела Угарске померена даље на север. Наспрам овога лежао је на левој обали Дунава други град са истим именом; он је као погранични град Угарске имао много већи значај. Око њега су се водиле честе борбе током средњег века, док се наш Рам у то време уопште не помиње.

Од других градова у Браничеву најпознатији је *Ждрело* на излазу из Горњачке клисуре, крајем XIII века седиште браће Дрмана и Куделина. О њему је остало помена и у угарским повељама (castrum Izzdril, 1392);[16] остаци овога града данас се једва познају.[17]

У близини Ждрела налазио се и градић *Витовница* (castrum Vytiniche, 1390).[18]

Има остатака неких градова о којима немамо никаквих историјских података: код села Божевца, Градац код Калишта (и име села долази од „кале", град, значи „Градиште"), Градац у близини Петровца, Градац код Куле. Као што смо видели, Кула се помиње већ крајем XIV века као „трг" под тим именом. Осим тога налазимо градске рушевине код Каоне и код Кучајне.[19]

---

[15] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 1927, 254, 298; ср. Дероко. *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, 1950, 134; *Старинар*, II. 1951, *Средњовековни утврђени каравансерај у Риму* 150—151; Старинар, I, 1950, *Кулич и Рам каструми на римском Дунавском лимесу*, 169—172; Кулич је код Смедерева.

[16] L. Thallóczy—A. Aldásy, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum*, 1907. 39, 99.

[17] Дероко. *Средњевековни градови*, 116.

[18] Thallóczy—Aldásy, 28; Дероко. 111.

[19] Дероко, 109 (Божевац), 114 (Градац код Калишта), 114 (Градац код Куле), 118 (Каона), 124 (Кучајна); К. Костић. *Трговачки центри и друмови по српској земљи*, 1889. 408, мислио је да се код арапског географа Едризија из средине XII века помиње и данашње В. Градиште. Посреди је међутим грешка у преводу: уместо Aqridicьa треба да стоји Afranisofa; ср. К. Грот. *Изъ исторіи Угріи и Славянства въ XII вѣкѣ*, 1889, 113, нап. 1. Према томе, реч је о Браничеву а не о Градишту; ср. и P. Matković, *Putovanja po Balkanskom Poluotoku za srednjega vieka*. Rad. 42, 1878. 147; C. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, 1877, 85.

II

Подаци о данашњој североисточној Србији за рани средњи век су врло оскудни. Можемо само назрети њену судбину у главним контурама на основу посредних вести. Кад је Византија почетком VII века била потиснута са Дунава, североисточна Србија дошла је под власт Авара и остала је, како изгледа, под њима све до пропасти аварске државе крајем VIII века. Један византијски писац, још после оснивања бугарске државе између Дунава и планине Балкана (680) казује да се њена граница пружала „према западу до Аварије". Налазила се између Лома и Искре, где су још очувани њени остаци.[20]

После пропасти Авара, наша област је убрзо потпала под Бугарску, која је почетком IX века почела нагло да се шири према западу. Око 818. године, под бугарску власт потпали су Тимочани, а убрзо су Бугари преко северне Србије доспели до у данашњу Славонију.[21] Око два столећа трајала је бугарска власт над браничевским крајем. Кад су Бугари прихватили хришћанство 864, основана је епископија са седиштем у Браничеву. Већ 879. помиње се „моравски Агатон" као учесник на црквеном сабору.[22]

---

[20] *Византиски извори за историју народа Југославије,* I, 1955, 225; К. Јиречек, *Историја Срба,* I, 1952, 60; *Fürstentum Bulgarien,* 412.

[21] F. Šišić, *Povjest Hrvata u vrijeme narodnih vladara,* 1925, 322-324; у вези са ширењем Бугарске према западу помиње се и племе Абодрита, „који се просто зову Преденеценти" (Abodriti, qui vulgo Praedenecenti vocantur). Неки историчари су сматрали да под „Преденецентима" треба подразумевати „Браничевце", што је с разлогом оспорено. Абодрити или Преденеценти становали су на Дунаву у суседству Бугара, али у „Дакији", значи северно од Дунава (contermini Bulgaris Daciam Danubio adjacentem incolunt). Прво име овог племена упућивало би да је његово седиште било на Бодрогу, притоци реке Тисе; ср. L. Niederle, *Manuel de l' antiquite slave,* I, 1923, 104; Јиречек, *Историја Срба, I,* 69, 111.

[22] F. Dvornik, *Les slaves Byzance et Rome au IX siécle,* 1926, 234; E. Honigmann, *Studies in slavonic church history Buzantion XVII,* 1944—1945, 193-182, мисли да је Агатон био постављен за архиепископа Велике Моравске уместо св. Методија. Златарски, *Историја,* II, 211--212, претпоставља да је можда основана архиепископија која је обухватала епархије београдску, браничевску, нишку и сремску, али да није дуго постојала. Оба мишљења полазе од тога да је „моравски Агатон" поменут на сабору међу архиепископима; али је листа саборских учесника прилично побркана. С друге стране знамо да је браничевски епископ назван и моравским (Moravou êtoi Branitzavou, Byzantinischae Zeitschrift, I, 1892, 257) и да један византијски писац, град Браничево зове „Моравом" (Môravou kai Belegrapôn frourla). Кад је основана епископија за Браничево, она је свакако сматрана за обнављање старе епископије у римском Margum-у, те је названа моравском или браничевском.

После пропасти првог бугарског царства 972, браничевски крај је за кратко време опет потпао под Византију. Убрзо, међутим, долази у састав македонске државе цара Самуила. Кад је македонско царство било уништено 1019. и кад је Византија опет завладала читавим Балканским полуострвом, Браничево остаје дуже време под њом. Из тога доба имамо нешто више података о браничевској епархији у саставу аутокефалне охридске архиепископије. Сем места Браничева, седишта епископа, под њу је спадало и Смедерево. Помињу се и још нека места чији се положај не може са сигурношћу утврдити. Стојан Новаковић је мислио да је „Гронцос“ Гружа, „Истаагланга“ Сталаћ, „Дивискос“ је тражио у Левчу или у Темнићу, а „Бродарискос“ код Ћуприје. Према томе би браничевска епархија обухватала добар део данашње Србије. Али то су само нагађања без сигурне потврде у изворима.[23]

Наш крај помиње се и у вези са устанком Петра Дељана 1040—41, који се издавао за унука цара Самуила и покушао да обнови његову државу. Покрет је започео у Подунављу. Од „Мораве“ или Браничева, Дељан је дошао у Београд где је проглашен за „цара Бугара“, а затим преко Ниша кренуо у Македонију.[24]

Браничево је играло значајну улогу за време крсташких ратова. Крсташи који су користили копнени пут преко Балканског полуострва од Београда за Цариград пролазили су преко њега. Тек за време Турака, „цариградски друм“ ће се усталити од Београда преко Шумадије и избијати код Ћуприје у долину Велике Мораве. Као што је познато, војсци првог крсташког рата претходила је велика маса народа под вођством проповедника Валтера од Сен-Савера. У пролеће 1096. године приспели су у Београд, а одатле су преко Браничева и Ниша наставили пут на исток. За њима је ускоро стигла и крсташка војска користећи исти пут. У описима овога похода не наводи се само Браничево, али се помиње да су крсташи прошли кроз „бугарске шуме“ (sylvae Bulgarorum), или огромне и врло простране бугарске шуме (ingentia et spaciosissima nemora Bulgarorum); а тако је названа данашња североисточна Србија.

Војске другог крсташког рата кретале су се истим правцем (1147), најпре Немци под Конрадом III, а за њима Фран-

[23] Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас, 76, 1908, 36—45.

[24] В. Златарски, *История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове*, II, 1934, 51.

цузи са краљем Лујем VII. Немци су десном обалом Дунава, праћени бројним транспортним бродовима, прешли Угарску и доспели у Браничево преко Београда. Ту су се одвојили од Дунава и кренули према југу, препустивши Браничевцима своје бродове, а они су их употребили за грађење кућа и за гориво. Слично је протекао и пролаз Француза: они су од Београда прешли реку Мораву и приспели у Браничево, које на њих није оставило нарочит утисак; Brundusium, civitas paupercula, каже учесник и описивач овог похода. Одатле су за пет дана стигли у Ниш.

Трећи крсташки рат, као што је познато, водио је немачки цар Фридрих Барбароса преко Угарске и Балкана. Крсташи су кренули од Београда крајем јуна 1189, делом бродовима, делом сувим путем десном обалом Дунава. За два дана доспели су до Мораве и пребацивши се преко ње бродовима улогорили се на пољу крај Браничева. Ту их је дочекао византијски заповедник града (dux Brundusii). Његово држање било је само привидно пријатељско; потајно је чинио војсци разне сметње. Крсташи су провели седам дана под Браничевом, а затим су, оставивши бродове које су добили од угарског краља, кренули пут Ниша, где их је дочекао Немања са братом Страцимиром.[25]

Осим крсташа, кроз нашу област пролазило је доста хришћана са Запада који су ишли да посете Палестину, нарочито до почетка XI века кад се хришћанство учврстило у Угарској. За Виљема, кнеза ангулемског, каже се да је први кренуо овим путем 1026, јер пре њега није нико пролазио кроз те крајеве, „пошто је хришћанство било још ново у Угарској и земљи Словена“. Убрзо за њим ишао је истим путем за Исток и Рајмберт, верденски бискуп, који је на путу умро у Београду 1038. Са великом пратњом ишао је и камбрејски бискуп Литберт 1054; од Београда је ударио свакако преко Браничева, пошто је прошао кроз „бугарске пустиње“ или „бугарску шуму“. Велики број западњака, Немаца, Француза и Енглеза, ишао је преко Балканског полуострва и 1064. године. По једној вести било их је 7.000, по другој чак 12.000; и они су морали проћи преко Браничева, пошто се наводи да су прелазили реку Мораву.

Најпознатије од ових путовања у Палестину преко Балкана је путовање саског војводе Хенрика Лава 1072. Са великом пратњом стигао је Дунавом до Браничева, „града грчкога краља“. Одатле су кренули кроз огромну „бугарску шуму“. Путовање колима морали су због мочвари напустити

[25] *Ib.*, II, 222—237; 376—385; III.

и пребацити пртљаг на коње. Тако су с муком приспели до Равна, данашње Ћуприје, узнемиравани од становника Срба који су се служили отровним стрелама.[26]

III

Од двадесетих година XI столећа па све до краја XII века, граница Византије била је опет на Дунаву. Београд и Браничево били су погранични градови царства према Угарској. У ратовима између њих, Браничево, на исходу главног пута који је водио ка Дунаву, више пута се помиње. Као повод рату између византијског цара Јована Комнена и угарског краља Стевана II (1128—29) наводи се да су Браничевци пољачкали неке угарске трговце. Мађари су заузели Београд преко Браничева и опустошили крајеве до Ниша и Софије, што је изазвало противнапад Византинаца. Јован Комнен стиже с војском у Браничево где је у исто време приспела и византијска црноморска флота. После византијске победе код Храма на левој обали Дунава, према нашем Раму, угарски краљ и византијски цар састали су се на острву код Браничева и склопили мир, који су Мађари убрзо нарушили, те заузели и спалили Браничево. Јован Комнен дође опет с војском, заузме и обнови град. Али су Византинци имали неприлика због болести и оскудице у храни и морали су се повлачити према „Злим Степеницама", за које се мисли да означују данашњу Горњачку клисуру.[27]

Ратови византијског цара Манојла Комнена (1143—1180) одигравали су се добрим делом такође око Браничева. Док је он заузимао Земун и пустошио Срем 1151, угарска војска под баном Белошем приспела је на Дунав према Браничеву, што је приморало Манојла да се повуче ка овом граду. Претендент на угарски престо Борис, кога је Византија подржавала, прешао је Дунав, опустошио крај око реке Темеша и разбио три угарска одреда. Мир склопљен после тога није дуго потрајао. За заповедника пограничне области, са Београдом и Браничевом, Манојло је поставио свог рођака Андроника. Овај ступи у везу са угарским краљем и обећа му област којом је управљао ако му помогне да се докопа ви-

[26] P. Matković, *Putovanja po Balkanskom Poluotoku za srednjega vieka*, Rad, 42, 1878, 67—148.

[27] A. Huber, *Geschichte Österreichs*, I, 1885, 346—347; К. Грот, *Изъ исторіи Угріи и Славянства въ XII вѣкѣ*, 1889, 27; F. Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, I, 1944, 44—46; Јиречек, *Историја Срба*, I, 1952, 140—141.

зантијског престола. Започело је опет ратовање на Дунаву. Краљ Гејза II опколио је Браничево и опустошио његову околину. Као угарски вазал, у овом нападу суделовао је босански бан Борић, и један одред Чеха. Чар Манојло је пожурио са недовољном војском према Дунаву; задржао се у ближе непознатом месту „Смилис“. Да би охрабрио византијску посаду у Браничеву, он нареди да се у град стрелом убаци писмо којим јавља свој долазак у помоћ. Али стрела падне у угарски логор. Мађари се поплаше, спале опсадне справе и повуку се према Београду, пошто нису могли прећи Дунав који је био надошао у јесен 1154. Манојло пошаље у потеру за босанским баном један одред војника који наиђе на мађарску главнину. Уплашени Мађари, који су мислили да за њима иде целокупна византијска војска, нагну у бекство и многи се подаве у реци (можда Морави). Међутим, кад су сазнали за слабост непријатеља, они се врате и потуку га до ногу. После ове победе могли су несметано да наставе пут ка Београду.[28]

Нагло слабљење Византије после смрти цара Манојла Комнена 1180. имало је за последицу знатне промене у браничевској области. Мађари нападају Београд и Браничево већ 1182. и пустоше њихову околину. Следеће године, у савезу са српским великим жупаном Стефаном Немањом који се ослободио вазалства према Византији, опет нападају Београд и Браничево и преко Ниша допиру до Софије. Још једном успело је Источно Царство да успостави своје границе на Дунаву према Угарској, али не силом оружја. Цар Исак II Ангел (1185—90) нагодио се с краљем Белом III, оженио се његовом ћерком Маргаретом и добио недавно заузете крајеве „у мираз“ (1185). Византијска власт на Дунаву ближила се ипак своме крају. Крсташи трећег крсташког рата, као што смо видели, затекли су 1189. Београд и Браничево још у византијској власти. После победе над Немањом на Морави 1190, византијски цар Исак Ангел одлази у Београд где се састаје са угарским краљем Белом III. Убрзо је, међутим, дошло до слома Византије и оснивања Латинског Царства 1204. године. Кад је она обновљена 1261, њена граница је била далеко од Дунава од кога су је одвајале Србија и обновљена Бугарска.[29] Византија је била заувек одстрањена од браничевског краја.

---

[28] Huber, 354-345; Грот, 181-202; Šišić, 66-70; Јиречек, 142, 143; Ћоровић, *Бан Борић и његови потомци*, Глас. 182, 1940, 63-83.

[29] Јиречек, 152; N. Radojčić, *Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolju*, 1907, 57—58; *Промена у српско-мацарским односима крајем XII века*, Глас, 214, 1954, 10-12.

Од почетка XIII века, две државе, Угарска и Бугарска, боре се да учврсте своју власт у браничевском крају. Неколико деценија трајаће сукоб између њих и Браничево ће често мењати господара. Мађари су били поселили Браничево, али убрзо га 1205. преотима бугарски цар Калојван. Следеће године помиње се у њему бугарски епископ. Десетак година касније, Браничево је са Кучевом опет у угарској власти. Око 1230. године, оно је бугарско. У повељи којом цар Асен II дозвољава Дубровчанима да слободно тргују по његовој држави помиње се и Браничево. Али већ 1232, опет је потчињено Угарској.[80]

У ово време, Мађари су свакако преко Браничева вршили нападе на Србију. Стефан Првовенчани у биографији свога оца Немање, у којој приказује и неке догађаје из своје владавине, пише како „нечастиви наговори два цара да ме оскрбе, краља угарског званог Андрију и цара грчкога званог Јериса Филандра". Намера им је била да прогнају Стефана, а његову земљу поделе између себе. Андрија је са својом војском кренуо „од северних страна", а Хенрих Фладријски „од истока". Требало је да се састану у Нишу. Андрија је, према томе, очигледно користио пут Браничево — Ниш; то се уосталом види и по даљим догађајима. Стефан је спречио спајање савезника у Нишу тиме што се састао са угарским краљем „на међи отачаства мога у граду Равном" (Ћуприји), где је с њим провео дванаест дана и измирио се 1216. У једној својој повељи из 1229. године, краљ Андрија говори о још једном свом личном походу на Рашку, походу у коме се одликовао његов великаш син Абрахов. Биографи св. Саве указују на то да је угарски краљ још једном намеравао да удари на Србију. Сава је, међутим, на молбу брата Стефана отишао у Угарску и отклонио опасност. И њега је у Угарску водио најкраћи пут преко Браничева.[31]

Од средине XIII века преовладао је у североисточној Србији утицај Мађара. Бан новооснованe мачванске бановине Ростислав Михаиловић, зет угарског краља Беле IV, имао је свакако под својом влашћу и Браничево, пошто се активно мешао у бугарске послове и узео бугарску царску титулу. Мађари су покушали да учврсте своју власт оснивањем посебне Браничевско-кучевске бановине, али је она била врло кратког века. У угарским повељама помиње се од децембра 1272. њен бан Грегорије, Gregorius banus de Bo-

---

[80] Јиречек, 164-165; П. Ников, *История на видинското княжество до 1323 година*, 1922, 3-10.

[31] Ст. Станојевић, *О нападу угарског краља Андрије II на Србију због прогласа краљевства*, Глас, 161, 1934, 115—130.

ronch et de Kuchou. Он се наводи до краја јуна 1273; после тога нема више помена о угарској бановини Браничева и Кучева. Она према томе није постојала ни пуну годину дана.[82]

Угарској власти у североисточној Србији учинили су крај два брата Дрман и Куделин, који су се одметнули и почели самостално управљати Браничевом, а свакако и Кучевом. Мађари су покушали да их савладају, али без успеха (1285. помиње се њихов напад contra Dormanum).[83] Више година одржали су се са седиштем у граду Ждрелу на Млави; слом су доживели тек у сукобу са Србима. Архиепископ Данило у биографији краља Милутина приказује доста опширно њихову улогу и пропаст: „После не много времена када је поново примио власт земље сремске благочастиви краљ Стефан [Драгутин], нађоше се нека два велможа који су се укоренили у држави земље браничевске у месту званом Ждрелу, и од многих времена ту утврдивши се као самовласни, не бојећи се никојега насиља, браћа једне матере, наиме Дрман и Куделин. Ови веома хвалећи се својом силом и не дајући никоме да има власти око њихових предела, од ђаволског дејства наговорени, почеше се носити злом мишљу против овога благочастивога [краља Драгутина], хотећи озлобити и њега и његову државу. И овај христољубиви краљ чувши ову злу њихову заверу и сакупивши сву силу своје државе, пође у област њихову, хотећи их прогнати, да како год, мислећи зло из дана у дан, не окончају вољу своју. И када је он дошао у њихову државу, земљу браничевску, пошто је ова земља била веома утврђена, није им могао никакве пакости учинити, нити их одагнати из тих предела, и опет се врати у своју државу. И ови видевши насиље овога благочастивога краља против њих, отишавши сакупише око себе многу војску народа татарскога и Кумане, давши им много злата. И са овима се једнодушно устремише на државу овога благочастивога краља Стефана. И тада *завојевавши* многе стране његове државе, и веома *нападајући* чињаху му велике пакости, не разилазећи се. А господин краљ Стефан виде се у толикој беди, и не имајући друго што чинити, уставши пође ка вазљубљеном свом брату краљу Стефану Урошу [Милутину], и са њиме се састаде у држави жупе расинске на реци Мо-

---

[82] П. Ников, *Българско-унгарски отношения отъ 1257 до 1277 година*, Сборникъ БАН, 11, 1920, 179. Некада се мислило да је banus de Boronch et de Kuchou управљао Броћном и Крушевцем у долини Неретве; Н. Радојчић, *Зборник Илариона Руварца*, I, 1934, 286—289.

[83] Јиречек, *Историја Срба*, I, 191, нап. 24.

рави, у месту званом Мачковци. И тако му јави многе своје скрби које су му се догодиле од његових ратних непријатеља. И поче му се са великом жалошћу молити, говорећи: ,Дужност ти је, вазљубљени брате, да осетиш бол моје скрби и да ми помогнеш да се избавим од таква насиља оних, који војују против мене, као што сам и ја у прошло време помогао теби. Но пожуривши се помози ми твојом моћном силом.' Чувши ове молбене речи, овај господин мој превисоки краљ Урош од вазљубљенога свога брата, и у тај час, не каснивши ни мало, заповеди да се сакупе сви војници његове државе у помоћ вазљубеном своме брату. И тако обојица сакупивши војнике своје, имајући у телу једну вољу и љубав братску, пођоше на државу оних који су подигли унутрашње ратове и буну. И тако Божјом помоћу постигавши своју вољу, прогнаше оне зломисленике са њихова наследства, и одоше посрамљени у погибли и великом презиру. Овај господин мој краљ Урош узевши сву државу њихову и имање, даде га вазљубљеноме своме брату краљу Стефану. Ту одадоше Богу хвалу и славу, јер његовом ,крепком руком и високом мишицом' победише своје непријатеље, и пошто су се љубазно повеселили и тако опростивши се, одоше сваки својој кући."[34]

Прелазак Браничева под српску власт одиграо се под следећим условима. После кратке владавине над читавом Србијом (1276—82), краљ Драгутин је предао власт своме млађем брату Милутину. За себе је задржао само крајеве око Рудника, Ариља и доњег Лима. Две године касније добио је од Угарске на управу Мачванску бановину са Београдом и Усору у северној Босни (1284). Драгутин, који је сада управљао пространом облашћу на северу, покушао је да јој придружи и Браничево. Али тај покушај се завршио потпуним неуспехом. Дрман и Куделин прешли су у напад и опустошили њихову област. Сем архиепископа Данила, о томе њиховом нападу говори и једна угарска повеља у којој се наводи да су Татари упали у Мачву и покушали да пређу Саву, али су их неки угарски великаши сузбили. Притешњен, Драгутин се обраћа брату Милутину за помоћ, па заједничким силама успевају да сломе отпор Дрмана и Куделина. Браничево улази у састав Драгутинове државе око 1291. године.[35]

---

[34] Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други*, 1866, 114—116; превод Л. Мирковић, изд. Српске књиж. задруге, 1935, 86—88.

[35] Ников, *История на видинското княжество 119:* ... dum Tartari partes Macho obsedissent et ad nostre majestatis perturbacionem et de-

После дуге владавине Византије, Бугарске и Угарске, Браничево је најзад доспело под српску власт која ће се одржати све до пропасти средњовековне Србије. Али заузимање Браничева није прошло без извесних потреса. Видински кнез Шишман провалио је ускоро у Србију и доспео све до Пећи. Милутин је успео не само да га сузбије већ и да заузме Видин и нагна га да призна његову врховну власт. Даља последица освајања Браничева и победа над Шишманом била је та да су се умешали Татари, под чијом се влашћу налазила Бугарска и који су вероватно и Дрмана и Куделина сматрали својим људима. Краљ Милутин морао је да отклања припремани поход Татара давањем за таоце свога сина Стефана („Дечанског") и „великоимените властеле земље српске".

После смрти краља Драгутина 1316, његову област заузео је Милутин. Мачву и Београд није могао трајно задржати — њих освајају Мађари 1319. године — али је Браничево остало и даље под Србијом. Српска граница устаљује се у овом крају на Дунаву.

Кад је после смрти цара Душана 1335. започело распадање српске државе услед тежње властеле за самосталношћу, у Браничеву су завладали Растислалићи. За време Душана помињу се три брата: Брајко, Радослав и Бранко, који су доспели до великог утицаја. Растислалиће налазимо већ на почетку 1361. као господаре Браничева, где издају своје царине под закуп неким Дубровчанима. Уколико је више слабила централна власт у Србији, утолико је расло и осамостаљивање Растислалића. Можда је већ 1361. главни представник ове породице био Радич Бранковић, син Бранка Растислалића.[36] Радич је у сваком случају више година владао Браничевом; крај његовој власти учинио је кнез Лазар. „Расипа кнез Лазар Радича Бранковића у Браничеву" — бележе наши летописи, вероватно 1379. године.[37] Тако је Браничево поново ушло у састав срп-

trimentum regni nostri Hungarie devastacionem se transferre niterentur: Matheus, Paulus et Michael, filii Urbanus predicti, fervore fidelitatis accensi, cum predicto magistro Ugrino domino ipsorum fluvium Zava transeuntes, abiecto rerum et persone sue periculo viriliter dimicavit; ubi prefatus Matheus letali vulnere sauciatus claudicacionis sui pedis est passus orbitatem et duos Tartaros militari suo exercici, prout idem magister Ugrinus retulit, capite detruncavit, quorum capita idem magister Ugrinus nobis Bude existentibus transmisit; ср. *ib.*, стр. 60—62.

[36] М. Динић, *Растислалићи*, Зборник радова Византолошког института, II. 1953, 139—144.

[37] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 1927, 214, 287; Ил. Руварац, *О кнезу Лазару*, 1887, 196—197; Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, Историски часопис, III, 1952, 85—106.

ске државе коју је кнез Лазар с муком обнављао, одстрањујући супарничке феудалце. Његова власт простирала се сада над већим делом североисточне Србије, пошто знамо да је он даровао Раваници села не само у Браничеву већ и у Пеку и Звижду. Држао је свакако и читав Пореч: Раваница је добила и „Вир Госпођин на Дунаву". То је и данас рибарима добро познати Госпођин Вир код Доњег Милановца. Манастир Горњак имао је од Лазара „Вир више Пореча и Гребен". Тако је свакако и град Вишесав, који Новаковић ставља на Дунав код Гребена, дошао под власт кнеза Лазара.[38]

Турска победа на Косову и прелазак Србије у вазални однос према Турској довели су до тога да су започеле борбе између Угарске и Турске на Дунаву. Турци су започели своје пљачкашке походе преко Дунава. Мађари су, пак, упадали у северну Србију; то је био одговор на упад Турака у Банат које су по невољи пратили и Срби. Угарска војска, пошто их је потиснула, прешла је Дунав на лађама, ушла у Браничево и допрла до града Витовнице. Срби и Турци били су у боју побеђени и изубили пет застава, које су потом послане као трофеји у Будим.[39]

Борбе у Браничеву наставиле су се и даље. У лето 1392, Дунав је прешао сам краљ Жигмунд, који је 12. и 13. јула издао неке повеље „у области Браничеву у Рашкој", in Rascia districtu Brancho. Допро је до Ждрела на Млави (castrum Izzdril), али се убрзо повукао; тако се већ 9. августа 1392. налазио у Ковину, а 21. у Варадину.[44]

Од тога времена, Турци се све чешће јављају на Дунаву. Наш крај није био поштеђен ни за време десетогодишње борбе за престо између Бајазитових синова после битке код Ангоре. Тако је Муса у пролеће 1413. упао у земљу деспота Стефана Лазаревића. Док је он опседао Сталаћ, неке његове чете продрле су у Браничево.[41]

Турско-мађарске борбе у североисточној Србији престале су за неко време после битке код Ангоре 1402, кад је у Турској настало привремено расуло и кад је деспот Стефан Лазаревић пришао Угарској и постао њен вазал. Оне ће оживети поново за владе деспота Ђурђа Бранковића 1427—56. Већ почетак његове владавине обележен је, пошто

[38] Ст. Новаковић, *Град Вишесав и видинска област*, Годишњица Н. Чупића, V, 1883, 141—164.

[39] Thallóczy—Aldásy, 26—28; Повеља је од 14. VIII 1390.

[40] *Ib.*, 32—33, 99.

[41] N. Jorga, *Notes et extraits pour servir á l'histoire des croisades au XV siècle*, II, 1899, 140.

су Турци издајом војводе Јеремије добили Голубац, пљачкањем Браничева: „Отврже се Јеремија у Голупцу и даде се Турком и пленише Турци Браничево" — бележе наши летописи.[42] У лето 1437. прешла је једна угарска војска Дунав код Пожежене; један њен део продужио је према југу, заузео Крушевац и спалио га. Турска војска која је од Видина надирала да сузбије Мађаре прешла је такође преко Браничева. Ово обрачунавање између Мађара и Турака на српској територији донело је највише штете самим Србима. Не само да је земља била опустошена него је султан Мурат II присилио деспота Ђурђа да му уступи свој веома богат град „звани Браничево", oppulentissimum oppidum suum vocatum Branizevo.[43] Султан је тиме свакако желео да осим Голупца има још једну тачку ослонца на Дунаву, тачку која би му обезбедила слободан прелаз преко њега, а и одузела Мађарима могућност да на згодном месту врше упаде у Србију. Попуштање деспота Ђурђа ипак није имало за последицу дуже обезбеђење Србије. Следеће године, султан „плени и попали Кучево и Браничево" и заузима неке градове у Србији.[44] Даљи напади Турака довели су до пада Смедерева и привременог слома Србије 1439. године.

Србија је била обновљена 1444. године миром између деспота Ђурђа Бранковића и султана. Да би одвојио деспота од Угарске која се одлучила да настави рат, султан је био врло попустљив. У нашем крају напуштено је не само Браничево већ и знатно раније освојени Голубац. Чак је и Вишесав источно од њега био опет у српској власти. Србија ипак није могла дуго избећи својој судбини; једва је прошло петнаест година до њене коначне пропасти 1459. У међувремену имамо још неке вести које се тичу североисточне Србије. Кад је Јанко Хуњади подузео поход против Турака, који ће се завршити тешким поразом на Косову, угарска војска је прошла кроз Браничево 1448. Сачувано је једно писмо дубровачког властелина Паскоја Соркочевића у служби деспота Ђурђа — управљао је његовом благајном као „челник ризнички" — из кога сазнајемо како је текао овај поход. Хуњади је из Ковина прешао Дунав и улогорио се код Суботице, на ушћу Мораве, Sobotica ad ostium Lamoravae. То је оно браничевско село Суботица

---

[42] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 228—229, 291.

[43] Thallóczy—Aldásy, 119; Gelcich—Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, 1887, 405.

[44] Стојановић, 231.

које је кнез Лазар даровао Раваници и за које знамо да му је атар допирао до Мораве. Одатле се угарска војска упутила преко Крушевца и „Јанкове клисуре" на Косово.[45]

Источни крајеви деспотовине дошли су под Турску власт пре пада Смедерева. У мају 1458. заузели су Турци Вишесав, а у августу и Голубац. У браничевском крају вођене су још неко време борбе са Турцима, које су престале тек онда кад је Дунав престао да буде угарско-турска граница. У другој половини 1481. дошло је до упада угарске војске коју су помагали Срби избеглице. Док је Павле Кињижи окупио војску код банатског Храма, из Београда су кренули његов заповедник Владислав Розгоњи и деспот Вук Гргуревић са флотом. Пошто су победили смедеревског заповедника Скендербега и турску дунавску флоту, угарско-српска војска могла је несметано прећи преко Дунава. Један одред под Јованом Јакшићем наишао је на турског заповедника Голупца, потукао га и гонио до под сам град, где је Јакшић убио заповедника. Хришћанска војска заузела је Браничево и допрла до Крушевца: „поплени Вук деспот Браничево и расипа Крушевац" — казују и наши летописи.[46] Почетком XVI века (1502), угарска војска, у којој су били Јакшићи и Радич Божић са Србима, прешла је Дунав код Храма, затим у смелом налету спалила Кладово, Видин и Никопољ.[47] То су били само пролазни напади. Дунав је остао и даље граница између Турске и Угарске. По Уговору из 1503. године, Турци су држали Храм (браничевски), Голубац и област Браничево, што је потврђено и 1519.[48] Тек после пада Београда 1521. и пораза код Мохача 1526. помериће се граница даље на север.

---

[45] М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија при поласку у бој на Косово*, Гласник Скопског научног друштва, I, 1952, 83. Занимљиво је да се у једној народној песми казује да је угарска војска прешла преко Браничева:

Оде Јанко на Косово равно
И одведе Секулу нећака.
— — — — — — — — — —
Кад су били код Кучева града,
Код Кучева и код Браничева — — —

Вук, II, 1932, 467.

[46] Frakni, *Mátyás király levelei*, II, 1895, 195; Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 253, 296.

[47] Јиречек. I, 414.

[48] L. Thallóczy—S. Horvath, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum (banatus, castrum et oppidum Jajcza)*, 1915, 169.

IV

О друштвеним односима, као и о осталим приликама, имамо само спорадичне податке. Према општој структури феудалног поретка, сељак је био зависан од владаоца, властелина или цркве. О постојању прве групе села можемо посредно закључити. Она села која је кнез Лазар даровао манастирима — Раваници, Горњаку, Тисмени и другима — била су пре тога власништво владаоца. Исто важи и за села давана властели. Већ по томе види се да су се владаочеви поседи мењали: смањивани су обдаривањем манастира и властеле; али могли су се и повећати тиме што су баштине изумрлих властеоских породица прелазиле у власт владаоца, или биле одузете због „невере".

Властела је свакако већ од преласка браничевске области под српску власт добијала поседе у њој, пошто је она била онај друштвени слој на коме је углавном почивао феудални поредак. О ситнијој властели, која је морала као и у другим крајевима бити доста бројна, није остало вести. Њих имамо само о неким крупнијим феудалцима. Монаси Доротеј и његов син Данило, оснивачи манастира Дренче, били су свакако из неке угледне властеоске породице која је имала простране поседе сем око доњег тока Западне Мораве и у Браничеву.[49] Велики челник Радич, један од најмоћнијих људи у време деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, са бројним поседима по читавој Србији, држао је у Браничеву једанаест села, а у Кучеву три села и два селишта.[50]

Поред наследних властеоских поседа, баштина, постојала је и пронија. Деспот Лазар Бранковић дао је 1457. године своме ризничару Радославу као пронију „у власти голубској село Тупшинце", с тим да у случају да се он закалуђери или умре остане његовим сестрићима Радославу и Радовану да га „држе у пронију, а да работају и војују како и ини пронијарије".[51] Тупшинци су раније припадали челнику Радичу као баштина. После његове смрти, свакако без наследника, његови поседи су припали владаоцу и он их је делио као проније.[52]

---

[49] Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 1912, 761.

[50] Ср. I део ове расправе.

[51] M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi* (extrait des *Byzantinoslavica* VI), 1935, 20.

[52] Г. Острогорски, *Пронија, прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, 1951, 127—151: „Изгледа да се влада трудила да појача систем пронија на рачун баштинских по-

Сразмерно највише података имамо о цркви. Епископија у Браничеву постојала је већ у другој половини IX столећа. Приликом организовања охридске архиепископије 1019. од стране византијског цара Василија II, први пут се помињу зависни сељаци ове епархије: она је добила четрдесет парика. Из времена када је Браничево мењало господаре пре коначног преласка под српску власт, мало о њој знамо. Браничевски епископ око 1203. године био је Блаж.[53] Он је одлазио у Рим да тражи царску круну за Колојована и патријаршију за бугарску цркву. У Синодику цара Борила помињу се још три браничевска епископа: Јаков, Порфирије и Јоаникије који су управљали црквом док је Браничево било бугарско.[54] Као први српски епископ познат нам је Мојсије из XIV века.[55] Као и друге епархије у Србији, и браничевска је отада у саставу аутокефалне српске архиепископије, доцније патријаршије. И она је морала имати своје властелинство, али о њему нема никаквих очуваних података.

седа (стр. 145). Случај Тупшинаца поткрепљује ову претпоставку; установа проније преузета је из Византије (и сам назив је грчки): означавала је поседе које је владалац давао властели уз обавезу вршења војне службе. Пронијар је био дужан да са извесним бројем војника, према величини проније, помаже у рату. Да је баштина челника Радича као „одумртна", тј. без законског наследника, припала владаоцу види се и по томе што је његово село Бељућу код Рудника дао деспот Ђурађ цркви у Враћевшници, а доцније са њом митрополиту Венедикту; *Зак. спом.* 755; У „некудимској власти" имао је као баштину Радич „у Церовцу село Холае". То је свакако „у власти некудимској село Церовац" које је доцније држао велики логотет Стефан Ратковић, *Rad*, I, 1867, 156.

[53] Јиречек, *История на Българитѣ' поправки и добавки отъ самия авторъ*, 1933, 345, 147.

[54] М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века*, 34. Прештампано из *Хришћанског дела*, III, 1937.

[55] *Споменик*, III, 24; IV, 10. По неким нашим родословима, већ је св. Сава поставио епископа „у Браничеву у храму Св. Николе", што, разуме се, није могућно пошто је Браничево знатно касније дошло под српску власт. Тачно ће бити само то да је седиште епископије било под Србима при храму Св. Николе, а његов положај није ближе познат. Код Горњака се налазе рушевине зване „Митрополија" са остацима једне велике триконхалне цркве и градских зидина; *Старинар*, I, 1950, 187. После прогласа царства, неке епископије постале су митрополије. Како се у раваничкој повељи одређује да овај манастир дели „бир браничевски и кучевски наполе са митрополитом", свакако је и браничевска епархија постала митрополија; год. 1416 држао је „престол браничевске епархије" архиепископ Венијамин, а 1434. био је и „митрополит браничевски кир Саватије". Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 1902, 70, 86. Сасвим је вероватно према томе да је седиште браничевске епархије премештено из Браничева као пограничног места тамо где у народу остало сећање на митрополију.

Црква није била укључена у феудални поредак само преко епархија. Сваки манастир, па и мања црква, имао је своје властелинство. Раваница је држала у Браничеву девет села, у Пеку дванаест, у Звижду три. „Малоје моје приношеније дому пречистије владичице наше Богородице" — како се изражава кнез Лазар у повељи манастиру Горњаку — износило је око тридесет села у Браничеву, Звижду и Хомољу.[56]

Од манастира изван нашега краја зна се да је Дренча код Трстеника добила четрнаест села у Браничеву. То свакако није био усамљен случај. Ресава (Манасија), коју је сазидао деспот Стефан Лазаревић, имала је несумњиво нека села у Браничеву, али њена оснивачка повеља није сачувана.

Наши владаоци су понекад обдаривали поседима и манастире изван своје државе. Кнез Лазар је даровао више села влашким манастирима Тисмени и Водици.[57] По очуваним подацима изгледа да то даривање није извршено одједном. Очувана је повеља деспота Стефана Лазаревића из 1406. у којој он наводи да су поменути манастири сазидани „помоћу блаженога родитеља мојега" и да су метоси које су имали „у области царства ми" у „забитије и запустеније конечно преложена". Деспот им је поново потврдио десет села: Триброди, Хановци, Дражевци, Крушевица, Духовци, Изворац, Барич, Бикин, Пониква, Попорате. Али постоје још две повеље о поседима Тисмене и Водице у Србији. Краљ Жигмунд 28. октобра 1428. дословно каже: „И јоште изнађох истину како је отац деспота Стефана, кнез Лазар, дао тим црквама села у српској земљи за своју душу... Кисељево трг с царином и винограде и ливаде... и друга села: Поповци и Марјан и Дрмни на Млави и Кличевац на Дунаву." Исто понавља и Јанко Хуњади 20. октобра 1444. Ту се не помињу ранија села из повеље деспота Стефана, већ друга, али и она као првобитан дар кнеза Лазара.

Светогорски манастири, као веома удаљени, мало су добијали поседе у североисточној Србији. Знамо једино да је велики челник Радич даровао Горњу Пешчаницу манастиру Св. Павла у Браничеву, што је деспот Ђурађ Бранковић потврдио.[58]

Има неколико црквених споменика чији постанак доцније предање ставља у средњи век. Малена црква у Тргу

---

[56] Миклошић, *Monumenta Serbica*, 193.
[57] Panaitescu, *Documentele* I, 69, 156, 205.
[58] Новаковић, *Законски споменици*, 531.

код Жагубице била би подигнута још 1274. године. Њен портал, налази професор В. Петковић, могао би заиста бити из XIII столећа.[59] За манастир *Брадачу* прича се да га је подигао краљ Вукашин или Вук Бранковић; први пут се помиње тек 1566. године, кад му је игуман био Панкратије, по чијем је наређењу писан један пролог.[60] *Витовницу* би по предању сазидао краљ Милутин; и она је засад позната тек на стотину година после пропасти Србије: 1557. био је игуман Макарије у Богородичином манастиру „у поткриљу гора Кучанских".[61] *Заова* би потицала од кнеза Лазара, а историјски подаци су о њој тек из времена првог устанка.[62] Манастир *Нимник* у Стигу, предање приказује као задужбину Богосава, војводе кнеза Лазара;[63] манастир је већ 1733. важио као стар. *Орешковица* се у изворима јавља тек осамдесетих година XVI столећа, док је по предању задужбина кнеза Лазара: 1583. године, њен калуђер Јоаким, кога је послао архимандрит Сергије, ишао је у Русију да тражи милостињу са писмом у коме је стајало да „в поткрилии гори Кучаини находит са, царскаја св. обитељ називаемаја Орешковица, строеније мученика књазја Лазарја".[64] За *Туман* код Голупца прича се да га је сазидао Милош Обилић да би окајао грех што је ту случајно убио у лову неког пустињака.[65]

На предања као таква не можемо се, разуме се, ослонити да бисмо утврдили који од поменутих манастира заиста потиче из средњег века. Оно на пример о Брадачи је потпуно бесмислено, пошто се зна да краљ Вукашин и Вук Бранковић нису имали никакве везе са Браничевом. Тек подробно стручно проучавање појединих споменика, а евентуално и проналазак нових писаних извора, показаће које је од њих оправдано. Значајно је ипак да у предању највидније место заузимају кнез Лазар и неке личности у вези са њим. То се може лако објаснити великом популарношћу косовских јунака, а нарочито тиме да је Лазар подигао манастир Горњак који се одржао и под Турцима, одакле се могло ширити веровање да и други манастири потичу од њега.

---

[59] В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа* 1950, 331; Ђ. Бошковић, *Старинар*, I, 1950, 190—194.
[60] Петковић, 26.
[61] *Ib.*, 58; Бошковић, 185—187.
[62] Петковић, 126.
[63] *Ib.*, 225.
[64] *Ib.*, 230.
[65] *Ib.*, 331.

О управној власти у североисточној Србији може се мало рећи. У византијско време помиње се да је Андроник Комнен заповедао Браничевом и Београдом 1154, а крсташе трећег рата сачекао је у првом његов заповедник dux Brundusii.[66] Познато је да је Византија била подељена на управне јединице, теме, чији је заповедник имао грађанску и војну власт. Постојала је свакако једна тема на Дунаву са седиштем у Београду или Браничеву, а можда неко време и две посебне теме за области ових градова. Мађари су, као што смо видели, основали Кучевско-браничевску бановину, али је она била врло кратког века, 1272—73. О управној подели под Србима имамо података тек из времена деспота. Стефан Лазаревић је уместо ранијег жупског уређења завео поделу државе на „власти" којима су управљале војводе. Власти су називане по градовима: крушевачка, борачка, острвичка, итд. У нашем крају позната је власт са средиштем у Голупцу: „у власти Голупскои село Тупшинце", 1457. Како је за исто село речено у једној ранијој повељи да се налази „у Браничеву", то значи да је барем један део овога спадао у „власт" Голупца.[67] Свакако је војвода Јеремија, који је 1427. године предао Голубац Турцима, био управник његове власти. Како су власти биле, изгледа, мање управне јединице, постојале су вероватно и друге у браничевском крају.

*

У манастиру Витовници налази се једна необична плоча са словенским и јерменским натписом. Ладо син Бабугов подигао је храм посвећен апостолима Јакову и Петру године 6726. од стварања света, што значи 1218. године наше ере. Исто казује и јерменски натпис, само што је датиран јерменском ером са 667, којој треба додати 551 да би се добила наша година. Храм апостола Јакова и Петра је најстарији досад познат у Браничеву. Да ли је то данашњи манастир Витовница, не може се поуздано утврдити. Милићевић тврди да је плоча овамо донесена и наводи име човека који му је казивао да је он извршио пренос. Не сећа се само тачно одакле је плоча узета. Предање приписује ос-

---

[66] Ср. напред стр. 42.

[67] M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi* (extrait de *Byzantinoslavica* VI) 20.

нивање Витовнице краљу Милутину, али најстарији помен овог манастира потиче тек из турског времена (1557).[68]

Становништво је у овом пограничном крају, попришту честих борби, било изложено многим недаћама, нарочито у време продирања Турака. Одраз оваквог стања налазимо и у повељи деспота Стефана Лазаревића за влашке манастире Тисмену и Водицу. Села која им је његов отац даровао пала су у „забитије и запустеније"; становници су се разбежали. Стога деспот одређује да сви они који су били „чловеци црковни прежде запустенија" могу слободно да се врате на своје место, било из његове државе или из Угарске. Сем тога, деспот дозвољава да и остали који су избегли из његове земље у Угарску или Бугарску, раније његови људи или неког властелина, могу слободно да дођу и населе се у манастирска села, пошто га „иконом" који управља тим селима обавести о њима да би им дао „веру". Изузимају се само робови и они коју су извршили какав злочин: ко је нешто „испакостио" самом деспоту, покрао властелина или цркву („свештенократац"), убица или онај који је извршио силовање девојке („девицопохоштник"). „Таковим свобода не дает се по писаних."

Са почетка владавине деспота Ђурђа Бранковића имамо један запис ванредног значаја за познавање тешких прилика у којима се наша област тада налазила.[69] Стефан Лазаревић позвао је једног калуђера из Свете Горе, можда из Хиландара, у Србију да преписује књиге („ради преписованија књижнаго"). Том приликом, писац записа истиче необичну љубав деспота према књизи: „зело бољубљаше сих јакоже в царствии и славе мирсцеи ин никтоже". Калуђер се сматрао недостојним и без спреме да се одазове позиву и оглушио се („млчанију вешт предах"). Кад је деспот поновио позив, писац је по савету своје сабраће најзад ипак пристао да оде у Србију. Ту је код Љубостиње („в странах љубостинских у пустини близ монастира пречистије успенија") преписао један рукопис. Калуђер је после тога желео да се врати на Свету Гору, али деспот је успео да га наговори да остане и дао му је друге књиге да преписује уз обећање да ће га отпустити када тај посао заврши („по сих свршенији отпушту те с миром"). Књиге које му је деспот уручио да препише биле су: *Судије, Левитико, Второзаконије, Мојсејскије књиги* пет — све из *Старог завета* — и нарочито Зонара, византијски хроничар.

---

[68] Бошковић. *Старинар,* I, 1950, 186.

[69] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* I, 1902, 78—84.

Деспот је уз то обећао да ће му саградити манастир („обитељ"). Пошто га је наговарао и патријарх Никон, калуђер је пристао да остане и даље у Србији; то је било у време кад је султан Мурат II први пут ударио на Србију 1425. и опустошио крај око Крушевца. Деспот је тада послао калуђера у манастир Введење „приблиз града Голупца".

Стефан Лазаревић је одржао обећање да ће нашем калуђеру подићи нов манастир. Овај је обилазио „пустиње и горе" и пронашао погодно место на коме би га подигао. Било је то у изворној области реке Далше — данас Дајша, десна притока Пека — у подножју брега Високе (данас се зове Ђула). Ту се сабрало тридесет пет калуђера и била је припремљена грађа за зидање манастира. Уто је стигло „страшно слишаније" да је „срп смрти" покосио деспота Стефана (1427). Тамним бојама слика писац записа тешкоће које су тада настале. „Земља наша смутила се", Турци су напали, народ је бежао, заповедник Голупца одметнуо се и предао град султану. Калуђери су напустили посао око подизања манастира и разбежали се. Кад се нови деспот Ђурађ Бранковић измирио са Турцима, калуђери су се вратили на посао. Али нису дуго остали на миру. Кад је угарски краљ Жигмунд у пролеће 1428. опсео Голубац, наишла је нова беда. Мађари су пустошили и палили околне крајеве. Осумњичени да држе страну Турцима, неки су били мучени, а други поубијани. Преживели су се разбежали на све стране у планине. После петодневног лутања сабрали су се у граду Вишесаву, распитујући се међусобно „аште жив јест он или он". Тек кад су Мађари отишли, калуђери су се вратили на своје место. Али имали су шта и видети: све је било опљачкано или попаљено, па су се морали разићи. Наш писац је отишао у манастир Благовештење „близ града Ждрела". Ту је и преписао књигу, *Евангелије,* у којој је очуван његов запис „в похвалу и службу пречистије благовештенија" у ћелији коју је себи саградио, препорučивши читаоцима да чувају књигу „от умрченија и свештенаго накапанија и нажеженија и масленаго от кандила облитија". Уз једну минијатуру рукописа стоји да је „свете образе" радио Радослав. Не зна се да ли је тај Радослав и преписивач читавог рукописа или је наш, у том случају анонимни калуђер, сам невешт сликању, поверио илустровање рукописа другом лицу. Последње изгледа вероватније по месту и начину како се Радослав помиње.

Из записа сазнајемо дакле за три манастира: Введење близу Голупца, недовршен манастир на Дајши и Благовештење крај града Ждрела. Где је било Введење и кад је

подигнуто, ми данас не знамо. Остаци започетог манастира на Дајши разазнају се и данас. Благовештење у Горњачкој клисури још је најбоље познато. Његове рушевине налазе се на десној обали Млаве. Манастир је постојао и за време Турака.

V

О економским приликама у браничевском крају немамо много података. Разлог томе треба тражити у његовом географском смештају. Браничево је кроз цео средњи век остало само једна периферна област. Уколико се у историјским изворима говори о њему, то су више вести о сукобима који су се одигравали на томе подручју. Дубровчани, познати као најактивнији трговци, мало су га посећивали, пошто је оно било исувише удаљено од њиховог матичног града. Па ипак, област кроз коју је пролазио главни пут преко Балканског полуострва, који су користили крсташи, а коришћен је и за друге војне походе од севера према југу и обратно, морала је у мирним периодима своје историје бити много значајнија за трговину него што би се могло закључити само по оскудним подацима. За ране трговачке везе Браничева са Угарском речито говори податак да је двадесетих година XII века повод угарско-византијском рату било то што су у Браничеву опљачкани неки угарски трговци.[70] Више од три века касније налазимо опет доказа о трговини у крајевима око ушћа Мораве. Када се 1449. године после угарског пораза на Косову радило о закључивању мира између Угарске и Турске посредовањем Ђурђа Бранковића, деспот је предлагао да турски трговци могу слободно долазити у Ковин и Храм.[71]

Један од важних артикала који су извожени из Угарске била је со. Велики део наших земаља трошио је со, толико потребну за сточарске производе, која је довожена са обала Јадранског мора. Али увожена је са севера и угарска камена со. Знамо, на пример, да је почетком XV столећа у Приштини продавана поред приморске соли (sal de Marina) и угарска (sal de Ungaria).[72] Драгоцен је податак о угарској

[70] Види II део ове расправе.

[71] J. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, 1905, 262.

[72] Jireček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjega vijeka* (preveo B. Cvjetković), 39, 86.

соли у једној повељи из 1395. године: дајући поседе манастиру Св. Пантелејмона у Св. Гори, кнегиња Милица са својим синовима даје му „и от Болвана а всако годиште по пет сат (500) крушац соли". О тој соли требало је свакако да се брину она два човека — Доја Балушевић и Раша Рађевић — који су тада додељени манастиру. У Болвану дакле, сада Бован код Алексинца, налазило се складиште соли која је преко Браничева долазила у Србију.[73] Одредба да манастир сваке године подиже извесну количину ове соли у Болвану показује да то складиште није било само привремено.

За унутрашње тржиште значајно је да се нека места означавају као „тргови". Тргови су били села Суботица, Кула, Кисељево, Шетоње.[74] Суботица је припадала Раваници, Кула Дренчи, Кисељево *Тисмени* и Водици у Влашкој.

Рударство је било развијено у североисточној Србији већ у средњем веку. Као и у другим нашим крајевима, и овде су у његовом развоју имали удела немачки рудари — Саси. Успомена на њих остала је у називу речице Шашке, једне од саставница Поречке реке. Од рударских места познат нам је само Железник у Кучеву; настао је негде првих деценија XIV столећа. Почетком 1359. године настрадала је једна пошиљка олова из Железника коју је конфисковао кнез Војислав Војиновић.[75] У тестаменту Дубровчанина Домање Петра Искрице (1363) наводе се два Железничанина, Хвалоје и његов брат Добра „Краљ".[76] Тада је ово место било вероватно најнапредније, али је доцније почело опадати. Године 1433, Железник је био запуштен, па га дубровачки трговци нису више посећивали: „Добро зна ваше господство — поручивала је дубровачка влада деспоту Ђурђу Бранковићу — да су Призрен, Брсково и Железник и многа друга места, како зна ваше господство, због тога што у њих не залазе и послују трговци, скоро потпуно за-

[73] Новаковић, *Законски споменици*, 518; израз „крушац" доказује да је реч о каменој соли а не о морској.

[74] Петковић, *Старине*, 57; Новаковић, *Законски споменици*, 764; Panaitescu, *Documentale*, 156, 205.

[75] *Споменик*, XI, 32.

[76] *Test. not.*, 5, fol. 237, 16. VII 1363: Anchora voglo che se dia alo rede di Chualoie di Sielesnich frar di Dobrochval perperi C. di grossi che li sia mandati in Selisnich al dito herede di Qualoie vel la chel fosse et se lo dito herede di Qualoie paso di questa vita, volo che sia li diti perperi C distribuidi a poveri per lanima del dito Chualoie la chel parera meglio ali mei pĩtropi.

пустела."[77] А то је било управо доба кад је већина наших рударских места (Ново Брдо, Рудник, Сребрница и др.) дошла до највећег успона.

Дубровачки трговци, као што је већ истакнуто, нису због удаљености залазили у нарочито великом броју у крајеве преко Велике Мораве. Ипак је остало нешто вести о њиховом пословању. Већ почетком XIII века били су заинтересовани за браничевску област. Повељом око 1230. године, бугарски цар Асен II дозвољава Дубровчанима да могу слободно долазити „до Видина или Браничева и Београда".[78] Већи интерес показују Дубровчани од почетка XIV века, свакако у вези са развојем рударства. Почетком 1330. налазио се Nale de Cherchio у Шетоњу, где су му дубровачки курири уручили позив за суд.[79] У Железнику је око 1359. пословао Грго Скрињић, Gergo de Schrina; одатле је писао дубровачкој влади 3. фебруара 1359. поводом некаквог дуга који је требало да изравна.[80]

Неколико Дубровчана срећемо у време кад су браничевском облашћу завладали Растислалићи. Њихове царине били су закупили Оберко Пањуревић и Ђорђе, нећак Марина Баранина. Али они су дошли у сукоб са неким другим Дубровчанима; властелин Џиве Јунија Ђорђић дошао је са својим слугама, опљачкао кућу цариника и оштетио их за четири хиљаде дуката. Одузео им је и царине, и тиме им нанео даљу штету од три хиљаде перпера у крстатим грошевима. Оберко и Ђорђе жалили су се једном од Растислалића, али им је он одговорио: „Ако Џиве Ђорђић хоће да свеже Оберка, нека му буде." После тога обратили су се дубровачкој влади, па је Мало веће закључило 11. марта 1361. да се пошаље Ђорђићу наређење да цариницима врати све што је одузео. Овом сукобу присуствовали су Дубровчани Гојан са једним својим слугом, Радослав Хлаповић и Брајан Ненадић.[81]

Дубровчани су и доцније узимали под закуп царине. Крајем XIV века, Марин Лебровић био је закупник у Шетоњу, а нешто касније Живулин Станишић.[82] Можда су у нашу област спадале и „побрешке царине" које се споми-

[77] Јиречек, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, 1879, 57.

[78] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, 1934, 205.

[79] Дубровачки држ. архив, *Reformationes*, 9, fol. 111'.

[80] *Споменик*, XI, 32.

[81] М. Динић, *Растислалићи*. Зборник радова Византолошког института, II, 1953, 139—144.

[82] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 1929, 188, 190.

њу за време деспота Стефана Лазаревића. Њих је око 1404. године држао Дубровчанин Вукша Мишетић, а почетком 1415. били су побрешки цариници Остоја, Рајко, Ивко и Радослав којима је деспот Стефан наредио да плате неки његов дуг Мароју Радићу.[83] Побрежјем се, како изгледа, називао крај уз Дунав. Неки наши летописи бележе да је деспот Лазар, син Ђурђа Бранковића, заузео Ковин „и друге побрешке градове", или „Ковин и све побрежје".[84]

Дубровчани нису свакако ни под Турцима сасвим напустили везе са Браничевом; каква је била њихова улога, то већ не спада у оквир овога рада. Напоменућемо само један случај везе са Дубровником. Живко Вукшић из Шетоња, Ziucho Vuchxich de Braniceuo de Setogna, задужио се 6. јуна 1509. код дубровачког властелина Михаила Бунића за сто дуката, свакако за некакву робу коју је узео на кредит. Задужница је поништена 29. маја 1512, пошто је дуг исплаћен.[85]

За однос Дубровника с нашим крајем имамо и једно занимљиво посредно сведочанство. Многе угледне породице изводиле су порекло из места у залеђу, обично из оних са којима су Дубровчани имали трговачке везе, Сребрница, Рудник, Пљевља и сл. Две угледне грађанске породице, Кривалдићи и Округљићи, тврдиле су да потичу из Кучајне (Cuciaina).[86]

(*Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958, 1—36)

---

[83] *Ib.*, 198, 199, 215.
[84] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 241.
[85] *Debita Notarie*, 67, fol. 71', Дубровачки архив.
[86] *Чингријина генеалогија*, fol. 32, 212, Дубровачки архив.

НОВОБРДСКА ОКОЛИНА

Крај око Новог Брда чинио је средњовековну жупу *Тополницу*. Име је познато од времена краља Милутина који је у њој дао Грачаници село Коретино и духовну власт над овом жупом.[1] Сада се она назива Крива Река по главној притоци Јужне Мораве која протиче кроз њено подручје. Али поклапање Тополница—Крива река није потпуно. Из наших повеља знамо за село Понишу „оу Моравѣ" (данас Понеш) које је у Душаново доба припадало Хиландару, а које се сада рачуна у Криву Реку, мада лежи изван њеног слива.[2]

Хиландарски поседи у новобрдском крају знатно су се увећавали под деспотом Стефаном Лазаревићем. Он је 1411. даровао овом манастиру „села конь Новога Брьда": село Цръшьнıа . . . село же сиıе сице ıесть Копиньци и Зацрькваıанѣ и Штирьци и Роухотиньци и Модра Глава и село Кривıева . . . и сь Крилıевомь Милоевьци и Глоговица.[3] Крињево и Глоговица налазе се и сада у Кривој реци.[4] Модра Глава више не постоји као село; под тим именом постоје једно брдо и шума у атару села Лештара и топографски назив у Г. Макрешу.[5]

---

[1] М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник Скопског научног друштва, III, 1928, 131: оу Топольници село Коренито и меге моу; 132: и по Моравѣ и по Топольници.

[2] Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 421; А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река*, Насеља, 32, 1950, 15, 65.

[3] Новаковић, *Зак. спом.*, 465; Новаковић. *Годишњица*, III, 297, мисли да је Лештје исто што и Лештар северно од Новог Брда. Исто и Урошевић, 85; реч је о Лешју код Параћина; ср. А. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке, XXXV, 1929, 188—197.

[4] Урошевић, 78, 80.

[5] *Ib.*, 72, 85.

Дубровчанин Јакша Брајковић имао је in Nouaberda una vigna driedo Modra Glaua in pegno per libre V de aspri.[6] За остала места немамо ближих индикација. Код М. Лукаревића налазимо једну Црешњу: Nouach Radossalich de Zrissina sie piego per Pricho de Michal in Podgori (у индексу књиге записан је као N. R. de Zrissna). Међутим, судећи по јемцу, ова Црешња се налазила северно од Тополнице у Подгори. Милоевци су можда у вези са Миловчим Колом код Лукаревића, чији нам положај није ближе познат (Braicho Tuliza de Milouze cholo). Новаковић је тражио Копинце у „Коинцима мало даље низ Мораву на десној страни те реке".[7] Према томе, не би било искључено, уколико у наведеним индикацијама има нечег основаног, да израз „конь Новога Брьда" има шире значење него што је само жупа Тополница.

Од осталих светогорских манастира, у околини Новог Брда имали су: Ватопед село Копривницу (1417),[8] а Св. Пантелејмон Богородичину цркву „оу Хол'гошти", данашњем Огошту, даље село Подграђе са засеоцима — општина Ранилуг код Гњилана — и сада непознати Калн̑и Дол.[9]

Подигавши Раваницу, кнез Лазар јој је поклонио већи број села у свом баштинском крају. Није могућно ближе одредити положај свих тих поседа, пошто се у повељи не означава где су се налазили, као што се каже за села у Браничеву, Пеку, Звижду, Мачви и Битви. Пошто су набројана села која чине комплекс манастирских поседа око Раванице, помињу се и следећа: Пикиљево, Стојановци, Доња и Горња Глоговица, Гроче, Балаин Брод, Поповци, Орљани, Куртусиј, Пержика, Прилепница, Радановци и заселак Боревци, Будрези, Бехаљево, Најшановци, Дубница, Прошиновци, Ливадица.[10] Од ових села могу се само нека са сигурношћу убицирати. Будрези, чија је граница ишла делимично „низ Мораву", јесу данашња Горња и Доња Будрига код Гњилана. Прилепница је исто код Гњилана. За Балаин Брод мислио је М. Пурковић да је село Балајнац у долини Ресаве, али то неће бити тачно, пошто би то село

---

[6] *Test. Not.*, 13, fol. 185', 23. V 1444.

[7] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 1957, 39, 44, 74, 80; Годишњица Н. Чупића, III, 296.

[8] M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi* (extrait des *Byzantinoslavica*, VI), 16; А. Соловјев, *Југосл. ист. часопис*, I, 1935, 477.

[9] *Зак. спом.*, 518; Урошевић, 114; Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, Ист. часопис, V, 1955, 73.

[10] В. Петковић, *Старине, записи, натписи, листине*, 56.

спадало у прву групу раваничких поседа.[11] Постоји и село Балајинац близу ушћа Топлице; ту је могао бити „брод" на Јужној Морави. Негде „на Мораве" било је и село Ливадица.[12] Село Стојановци помиње се више пута у књизи Михаила Лукаревића; ту налазимо да за једног човека из Стојановаца јемчи други из Мигановаца, и обрнуто.[13] Миганов-це и данас постоји западно од Каменице. У његовом атару „на месту Старо Стојанце је, кажу, некада било велико насеље".[14] Ту је, нема сумње, било село Стојановци из Раваничке повеље. Горњу и Доњу Глоговицу идентификовао је Стојан Новаковић са Глоговицом северно од Новог Брда. Тешкоћа је само у томе што је деспот Стефан Лазаревић даровао Хиландару (1411) Глоговицу конь Новога Брьда.[15] Није нимало вероватно да је већ син кнеза Лазара одузео једно село Раваници и даровао га Хиландару. Поповци се једном помињу и код Лукаревића: за једног дужника из њих јемчи Богдан Бастамуновић из Дминаца (Dminzi).[16] Како се за ово село каже да је in Hogoste, то би и Поповци били у близини. Огоште је данас село у Кривој реци, али не знамо да ли бисмо га сасвим оправдано смели изједначити са Hogoste код Лукаревића. Код Огошта не налазимо трага раваничком селу Поповцима, али постоји Поповце јужно од Лебана у долини Шумановачке реке. Дминци су in Hogoste, па би према томе ово означавало предео а не село. Не би стога било искључено да је in Hogoste погрешно записано место in Inogoste (предлог in допринео би забуни). Али постоје и друге тешкоће: исти човек који се помиње у вези с Бастамуновићем из Дминаца, једном је из Поповаца, други пут из Дејановаца; а мора се помишљати и на Гминце у Кривој реци.

За познавање новобрдске околине, изванредан значај има већ помињана трговачка књига Дубровчанина Михаила Лукаревића који је тридесетих година XV века пословао у Новом Брду. У њој се наводе многа села у Топоници, Вра-

[11] М. Пурковић, *Попис села у средњевековној Србији*, из Годишњака Скопског Фил. фак. IV, 1940, 8.

[12] Пурковић, 62, мисли на Ливадицу код Жабара.

[13] Динић, *Из Дубр. архива*, I, 46, 76: Dragossau e Radouan suo fiol de Stoianouzi vila sieno piegi per Bogdan de Miganouzi, Bogdan Dragoxeu'ch de Miganouzi piego per lui Dragossau de Stoianouzi.

[14] Урошевић, 103.

[15] *Годишњица Н. Чупића*, III, 126.

[16] Динић, *Из Дубр. архива*, I, 88, 54, 73: Bratcho Voichnich de Popouzi piego per lui Bogdan Bastamunouich de Dminzi; Bogdan Bastamunouich de Dominzi piego per lui Bratcho Boichnich (sic) de Deianouzi; Bogdan Bastamunouich de Dminzi in Hogoste.

њу, Морави, Подгори итд. Као села у *Топоници* означена су: Карачево (Charazeuo). Божовце (Boxoieuzi), Копривница (Chopriuniza), Каменица (Chameniza), Муовац (Mohouaz), Baoxinzi,[17] Radulinzi[18] Grubxinzi,[19] Chruxieuize.[20] Али има и села која су несумњиво спадала у Топоницу, односно у данашњу Криву реку, за која то није изричито означено: Бусовато (Buxouata), Брезница (Brexouiza?), Дабишевце (Dabixiuouzi), Десивојце (Dexiuoeuzi), Глобарица (Globariza, постојало у XVII веку, данас локалитет у атару Божовца)[21], Горунци (данас има Горун, назив за њиве и шуму Десивојца),[22] Groxeta (сада њива Драганца — Грошето),[23] Ђуришевце (Guraseuzi), Ајновце (Hainouzi), Јасеновик (Jaxenouich), Јастребац (д. махала Стрезовца),[24] Калуђерица (Chalugerize, д. махала Грађеника),[25] Коретин (Choretin, познат и из Грачаничке повеље), Chrainzi (можда д. Крајни Дел), Макреш (Machrexa), Маревце (Maroieuzi), Мигановце (Miganouzi), Нишино Коло (Nichxino, Nichxino cholo, махала Маревца),[26] Ораовица (Orachouiza), Рајановце (Raianouzi), Raichouo cholo (д. Рајко—Коло, њива и шума Маревца),[27] Зајечевце (Saiezeuaz), Стрезовце (Strexouzi) Stanilouzi (д. Станиловац, махала Фирићеја),[28] Ваганеш (Vaxanexa), Витина (д. Випиња, махала Маревца), Vlaichouzi (д. Влајковци, махала Јасеновика), [29] Веља Глава (Velia Glaua).

У другим дубровачким споменицима помиње се једном Крива река (in contratis Nouaberde in loco vocato Criuariecha, 1398),[30] чије је име временом заменило назив жупе. По наведеном податку изгледало би да је постојало и место под тим именом. Али како се ни код Лукаревића ни иначе ниг-

---

[17] Динић, 44: Stanissa Gurchouich de Baxinzi in Toponiza; ср. 74, 89; можда дан. Бушинце, Урошевић 102.

[18] Динић, 39, 50, 82: Radin favro Miotin de vila Radulinzi in Toponiza.

[19] Динић, 38, 48, 78: Ducha e suo fiol Iuan de Grubxinzi in Toponiza; можда близу Станиловаца.

[20] Динић, 49, 79: Vitomir Pribixalich de Chruxieuiza in Toponiza; можда код Јастрепца, одн. Стрезовца.

[21] Урошевић, 17; Динић, 77: Bogossau Zichotich piego per lui Iuanis de Boxoieuzi. 90: Bogossau Zichotich de Globariza le morto piego per lui Iuanis de Boxoieuzi.

[22] Динић, 52. 53, 85: Radisa Pribilouich de Gorunzi; Урошевић, 121.

[23] Динић, 41, 53, 65, 70: Stanixau diach de Groxta; Урошевић, 87.

[24] Динић, 49, 76: Radossau Negossalich de Jastrebaz; Урошевић, 100.

[25] Урошевић, 81; Динић, 44, 77.

[26] Увод нап. 9.

[27] Динић, 76, 79; Урошевић, 77.

[28] Динић, 48, 55, 78, 89; Урошевић, 95.

[29] Динић 72; Урошевић, 74.

[30] *Div. Canc.*, 33, fol. 121, 30. IX 1398.

де не помиње село Крива Река, биће да је овде реч locus употребљена у значењу мање области. Villa Ogragianich partium Nouimontis (1470) јесте данашњи Грађеник.[81]

Од мањих градова на подручју Новог Брда позната су нам два: Прилепац и Призренац. *Прилепац*, родно место кнеза Лазара,[32] лежао је у долини Прилепничке реке, притоке Јужне Мораве. Прилепац се данас назива један део атара села Божовца: „Западно од села на месту Прилепац, на заравни брда Оџин Камен, познају се темељи зидова и ровова града Прилепца."[33] Castrum Prieliepaç prope Nouam Berdam имао је свакако и мало подграђе: ту су дубровачки курири 1424. године затекли једног свог грађанина.[34] *Призренац* се помиње 1412. као град, castrum, који има и свој трг, forum, где су се задржавали Дубровчани.[35] Неке од њих су 1427. опседали Турци in vallo Priesrienaç.[36] Кад су Турци 1441. примили новобрдску област, опет налазимо помена о овом месту. Један наш летопис бележи да је султан Мехмед II „примио Призренац" 9. јуна 1455. године.[37] Положај овога града није сигурно утврђен. Атанасије Урошевић мисли да је лежао код села Каменице где „на брду Кулина или Градиште још стоје зидине неког града у оронулом стању".[38] Можда са овим градом стоји у вези казивање Ашик-паше Заде како је султан Мехмед II, пошто је освојио Ново Брдо („Никопоље"!), заузео и град Таш-Хисар што значи „Каменград".[39] Ипак није сигурно да се овај Таш-Хисар налазио у околини Новог Брда. Можда га треба тражити чак у Полимљу. „По том одоше у град Трепчу [на другом месту стоји: Бихор]; како дођоше заузеше му Таш Хисар" пише Ашик-паша.[40] И наши летописи бележе да је после Новог Брда освојен и Бихор.[41]

---

[31] *Div. Not.*, 54, fol. 145, 28. VII 1470; Урошевић, 81.

[32] Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 200, 210. 288.

[33] Урошевић, 106; ср. И. Здравковић, *Весник Војног музеја*, 1957, 333.

[34] Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, 56.

[35] *Ib.*

[36] *Dipl. Rag.*, 329; Динић, *Грађа за историју Београда у Средњем веку*, II. 1958, 20; *Div. Not.*, 25, fol. 72—73'.

[37] Стојановић, 238.

[38] Урошевић, 19, 29; Здравковић, 329, мисли на рушевине „Каљаја" код Брасаљца.

[39] Гл. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Браство, XXVI, 1932, 76.

[40] *Ib.*; ср. F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, 1953, 132.

[41] Стојановић, 238.

Топоними и остаци рушевина показују да је било још мањих утврђења око Новог Брда: „Градиште" код Маревца, развалине код Копривнице, брдо „Каљаја" код Ајкобиле.

Јужно од Топонице простирала се жупа *Морава*, данас позната под именима Горња Морава и Изморник: за изморничко село Добрчане, на пример, знамо да се још у првој половини XV века рачунало у Мораву.[42] Изморник се уосталом и сада зове другим именом Доња Морава. У једној пресуди по спору вођеном у Новом Брду између Живка Безантића и Мароја Обрадовића, Мароје је између осталога изјавио: io son stato Smarnich per le facende; даље налазимо: Maroe ditto confeso sotto Smarnich aver tolto le ditte cose; Ziucho de Besanti menome cum . . . sotto Smarnich in el paese deli Turchi (1436). То је неумњиво исти назив као и доцније Изморник, али није јасно да ли је тада означавао само једно село, или већ малу област.[43] Топографски подаци за овај крај јављају се већ од почетка XI века: ὁ Βινέτζης скопске епархије је и доцније познати Бинъчь.[44] Немања је отргао од Византије и Мораву.[45] У једној повељи бугарског цара Константина-Тиха Асена око 1258. налазимо поред Бинча и села Витино и Рани Луг.[46] Краљ Милутин наводи у Грачаничкој повељи Мораву.[47] У разним српским повељама налазимо села: Смира, Жегра, Понеш, Прилепница, обе Врбице, Горња и Доња Будрига, Клокот, Партеш, Ливоч, Пасјане, Церница, Гњилани.[48] Тридесетих година XV века у Морави се помињу Трпезе, Подгорци, Кметовци, Добрчане, Могила и Рибник.[49] У истој књизи налазимо и више села за које није изричито наглашено да су у Морави; ту су пре свега од села поменутих у српским

---

[42] Динић, 56, 86, 90.

[43] *Div. Not.*, 20. fol. 249', 1. VI 1436.

[44] Новаковић, *Глас*, 76, 1908, 46.

[45] *Светосавски зборник*, II, 1939, 31.

[46] Пурковић, *Попис села*, 73, 134.

[47] Ср. нап. 1.

[48] Новаковић, *Зак. спом.*, 477: оу Моравѣ село С'мира (око 1308); 635: оу Моравѣ село Жегра (око 1321; ср. 490); 421: село Пониша оу Моравѣ (1348); 489: село Ливочю на Биньчѣ Морвањ (1393); 490: Пасинаньь (1393); 490: Церница (1393); 490: Гнивлани (1393); Петковић, *Старине*, 57.

[49] Динић, 50: Iuan de Tupexe in Moraua (свакако Трпезе); 50: Iurho Mileuich de Podgori (sic) in Moraua = 82: Iurho Mileuich de Podgorzi; 52: Radiz Radossalich de Chmetouzi in Moraua; 50, 82: Mogile; 76: Bogdan Radich de Ribnich in Moraua.

повељама Жегра, Пасјане, Ливоч, даље Куретиште, Станишор, Ђерекаре, Ловце, Варварица, Малешево и Никовце.[50]

Врање или *Врања* као жупа познато је од краја XI века; већ Ана Комнена наводи да је ту област пустошио рашки велики жупан Вукан. Стефан Немања је отргао од Византије и Врање, и оно је отад свакако остало трајно у саставу Србије. Из наших повеља знамо у њему за села Горње и Доње Врање, Собину, село Раков(ац), Лапординце, Хотуље.[51] По књизи М. Лукаревића, у Врање спадају Spoderzi, Dubniza, Brisniza, Chlinouaz, Bunuseuzi, Balinouzi, Zestelin, Boxigneuzi, Chrexeuo, Chatun.[52] Црква св. Николе у Врању имала је „катоунь Влахь именемь Псодер'ци и села Псодер'цемь": то су Spoderzi, данас Содерце.[53] Дубница, Брезница, Клиновац, Бунушевце, Балиновац, Честелин, Божињевац и Катун постоје и данас. Катун је изгледа обухватао више него само садашње село: Radan Pripzich de Grahoeiuzi in Chatun; Priexda Raianouich de Chladni Dol in Chatun; Milutin de Voinegouzi in Chatun. Иначе се Грахојевци, Хладни Дол и Војneговци јављају код Лукаревића и самостално.[54]

Северно од Тополнице простирала се област *Подгор* која је захватала падину Голак-планине. Као села у Подгори, у књизи М. Лукаревића забележени су Слишани (Slisani), Остатовци (Ostatouzi), Ивање (Iuane), Бадале (Badale), Орах (Orach), Милетинци (Miletinzi) Комесци (Chomszi), Вијенова (Vienoua), Дрводеље (Driuodile), Свинарица (Suinariza), Ррајa (Hrugaia), Обрашда (Hobrasdena).[55] Сада постоје Слишани, Ивање, Дрводеље, Статовац, Ррајa, Ображда, Свињарица, и по њима можемо приближно одредити опсег ове Подгори. Лукаревић зна за Горње и Доње Остатовце, сада Горњи, Средњи и Доњи Статовац. За њега се једном каже да је *in Topliza,* што значи да се Подгор рачунала у

---

[50] *Ib.*, 45 (Segra); 42, 51, 85 (Paxiane); 55, 84, 88, 89 (Liuox Gorni), 84 (Liuoz Dogni); 48 (Churetista); 78 (Stanixor); 45 (Gerechari); 72 (Louzi); 82 (Varuariza); 52. 81 (Malixinzi); 52, 63, 71 (Nichoieuzi).

[51] Новаковић, *Зак. спом.*, 413, 414, 457, 695.

[52] Динић, 41, 43, 73, 74, 78 (Spoderzi); 43, 73 (Dubniza); 39, 46, 75 (Brisniza); 55, 83 (Chlinouo) = 46, 84 (Chlinouaz); 73 (Bunuxeuzi); 89 (Chrexeuo); 73 (Balinouzi); 43, 49, 74, 78, 80 (Zestelin); 46, 75 (Boxigneuzi); 50, 73, 75, 79, 82 (Chatuno).

[53] *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор,* VII, 1927, 112.

[54] Динић, 55, 75, 79.

[55] Динић, 40, 43, 73, 74 (Slisani); 38, 39, 42, 46, 48, 49, 76, 78, 79, 80 (Ostatouzi); 39, 41, 42, 49, 72, 77, 79, 82 85, 87 (Iuane); 38, 42, 43, 49, 72, 76, 80, 90 (Badale); 39, 41, 54, 78, 86, 88 (Miletinzi); 54, 86 (Chomszi) 47, 77 (Vienoua); 46, 76, 77, 82 (Driuodile); 50, 55, 80, 86, 87, 89 (Suinariza); 40, 48, 78, 80, 82 (Hrugaia); 49, 80 (Hobrasdena).

њу. На подручју које обухватају наведена села налазимо приличан број села за које није посебно наглашено да су у Подгори: Bobulize су Бублице код Ивања, Gisdauize in Bruiunich (?) биће данашњи Брвеник северно од Голака, Добросељани, Лопаштица, Маћедонце, Медвеђа, Магаш, Пертате, Петриље, Прпоре, Поповце, Придворица, Рударе, Шишинце, Спанце, Тулари, Тупала.[56] Medoieuzi in Hostruuza су Медевце јужно од Тулара: ту свакако треба тражити и Острвицу нашег Константина Михаиловића који је заробљен у Новом Брду.[57]

***(За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1964, 31—36)**

[56] Динић, passim.
[57] Динић, 67.

II
ОБЛАСТИ И ГРАНИЦЕ

ОБЛАСТ КРАЉА ДРАГУТИНА ПОСЛЕ ДЕЖЕВА

О питању да ли је краљ Драгутин у међувремену од предаје престола на сабору у Дежеву (1282) млађем брату Милутину до добијања Мачванске бановине, Усоре и Соли од Угарске имао своју посебну област, специјално је писао само В. Ћоровић у својој расправици *Подела власти између краљева Драгутина и Милутина 1282—1284 године.*[1] Ћоровић је навео сва важнија ранија мишљења о том проблему и ми их нећемо овде понављати, тим пре што нека потичу од људи недовољно упућених — има их и из ђачких радова — и сва се углавном заснивају на мањем броју извора него што данас стоје на располагању. Изузетак чини само К. Јиречек, коме су били познати и необјављени подаци, црпени из Дубровачког државног архива. У својој *Историји Срба*, у којој се налази последња формулација његовог мишљења о овом питању, он пише: „Није поуздано да ли је краљ Стефан Драгутин задржао за себе неке области. Он је убрзо добио (1284) од свога шурака Ладислава IV крајеве ван српске границе, које Данило изреком спомиње као делове угарске и босанске земље".[2]

Општа карактеристика историјата проблема била би ова: за старије историчаре, он се није ни постављао у облику у коме га ми данас видимо. Мавро Орбини, који је имао пред „собом изворе у којима се помињу Драгутин или Стефан, мислио је да су у питању два различита сина Уро-

[1] В. Ћоровић, *Подела власти између краљева Драгутина и Милутина, 1282—1284. године,* Глас САН, 136, 1929, 5 даље.

[2] К. Јиречек, *Историја Срба,* I², 243. У своме делу *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, 1789, 35, Јиречек пише:* Nur König Stephan Dragutin (1277—1282) beherrschte nach seiner Abdankung vom serbischen Throne 1282—1314 die Gebiete Braničevo, Mačva mit Belgrad, Syrmien, Soli und Usora, die er durch Heirath erlangt hatte.

ша I. Пошто је збацио оца са власти, Драгутин је управљао неко време Србијом, затим је предао престо млађем брату Милутину и повукао се у манастир. Милутин, пак, да би се ослободио свог непослушног *млађег* брата Стефана и да би га донекле задовољио, уступио му је на управу „una gran Provincia a'confini d'Ungaria in fine di Mazova et di San Demetrio et alli confini della Sava". Стефан је узео краљевску титулу, и по њему је та област и доцније називана „terra del Rè Stefano". Драгутинова би држава, према томе, сва настала издвајањем једног дела српских земаља. Али Орбини као да је имао неке податке који су, можда посредно и за њега недовољно јасно, говорили да је и Угарска суделовала у образовању Драгутинове државе. Приликом састанка — каже он — између цара Душана и угарског краља Лајоша, овај је тражио од српског цара „che gli lasciasse le terre, che furono del Rè Stefano, le quali pretendeva, che fussero della corona d'Ungaria".[3] Тек историчари који су непосредно или посредно могли користити Данилов зборник биографија знају да је Драгутин добио земље од Угарске. О томе да ли је задржао и један део Рашке почело се расправљати кад су постале познате најстарије дубровачке вести о Руднику и кад се сазнало да је Драгутин обновио манастир Ариље. Да је он неко време управљао само једним делом Рашке, уколико се прихватало да га је задржао, или је одмах после Дежевског споразума добио и угарске поседе, узимало се према личном схватању писца. Када је, међутим, несумњиво утврђено да је од абдикације краља Драгутина у Дежеву до примања Мачванске бановине и североисточне Босне постојао приличан временски размак — најмање две године — проблем је добио свој данашњи облик. Морало се јасно, тако рећи само од себе, поставити питање да ли је Драгутин у томе међувремену био сасвим без своје посебне области, или је ову имао, и која је то област могла бити.

*

Тежиште Ћоровићеве расправе лежи у интерпретацији једног дубровачког архивског податка од 10. децембра 1284. године: „Међутим има у дубровачкој серији Diversa

---

[3] M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, 1601, 252, 263. О „земљи краља Стефана" ср. Ил. Руварац, *О кнезу Лазару*, 1887, 52 и даље. Орбини додуше каже да је Драгутин напуштајући рашки престо одлучио „di farsi monaco in Debari", али није знао да је то Дебрц на Сави.

Cancelariae II, f. 41, један податак који је од великог значаја за питање у којим је областима била признавана власт подељене браће. 10 децембра 1284. године homines de Vscolpie, qui sunt *homines regis Stephani* тужени су у Дубровнику од Николе Крусића. Они су у Шумету напали на Николино стадо и отели му две краве. Братоје Драговић, шуметски кнез, и Ратко Прворадић из истог места ишли су лично у Ускопље и нашли траг крви."[4] На основу овог податка о људима краља Драгутина у Ускопљу — rex Stephanus је Драгутин — Ћоровић је први извео то да „излази онда као највероватнији овај закључак: да је Драгутин задржао за себе требињско подручје до краја 1284 године; а када је добио од своје таште Мачву и босанске североисточне области и увео своју власт у њима, он је онда требињски крај препустио својој мајци, краљици Јелени".[5] Што се тиче других области, Ћоровић није довољно одређен. О питању да ли је краљ Драгутин задржао крај око Рудника налази да је „сасвим оправдана опрезност".[6] У току даљег расправљања каже и ово: „Да ли је краљ Драгутин задржавши у својој власти Требиње и требињски крај, задржао у исто време и још коју област или жупу као прилаз до тог подручја, не може се сигурно рећи. Али би томе у прилог ишла чињеница, што је Драгутин 1296/7 године подигао цркву у Ариљу, вероватно као непосредни господар у том крају. Треба се, даље, потсетити на Данилове речи да је Драгутин добио угарске и босанске земље 'прѣдрьже землю отьчьствиıа своıеего'. То отачаство, зна се, нису биле ни Мачва с Београдом, ни Соли и Усора, ни Срем. Та земља отачаства, ако се тим не мисли на врховну власт Драгутинову, него на земљу конкретно, могло је бити само ово западно подручје српске државе. Упада, даље, у очи да је Драгутин и одлучну битку с оцем имао на Гатачком пољу, у најсевернијем делу ове исте требињске области. Овај крај од Ужица до Требиња бивао је више пута под истом влашћу, као за време Војновића и Николе Алтомановића; господар тога подручја био је у исто време и главни господар веза Србије са Јадранским Приморјем."[7] У Ћоровићевим делима која су писана после ове расправе, где су искоришћени њени резултати, нема те неодређености. У *Историји Југославије* каже да је Драгутин „задржао управу над западним деловима српске државе, од Руд-

---

[4] *O.c.*, 10.
[5] *Ib.*, 11.
[6] *Ib.*, 8.
[7] *Ib.*, 10 и даље.

ника до Требиња и Конавља“.[8] А у *Хисторији Босне* додаје и нешто о чему у расправи уопште није било говора: „До 1284 године Драгутин је био задржао за себе западни део старе Српске државе, од Рудника до Требиња и Конавља, обухватајући, природно, и област дабарске епископије. Кад је добио Срем и Соли, Драгутин је уступио мајци, краљици Јелени, требињски крај и јужне области.“[9]

И ми се — да одмах нагласимо — слажемо са основним мишљењем В. Ћоровића да је краљ Драгутин задржао извесну област по напуштању престола у Дежеву, али се не можемо сложити са свим резултатима до којих је он дошао.

*

Не може се рећи да савременици нису баш ништа забележили о овој ствари. Пахимер каже да је Драгутин препустио власт брату „одвојивши довољно земље за себе“ — χώραν τὴν ἱκανὴν ἀποτεμόμενος ἑαυτῷ.[10] Ништа јасније на први поглед. Али непремостива тешкоћа настаје чим се сетимо да је Драгутин само око две године после напуштања рашког престола добио од Угарске поменуте области на северу. Нема данас начина да се утврди да ли је Пахимер мислио на област коју је Драгутин заиста задржао за себе од старе рашке земље, или је, недовољно обавештен о нашим приликама, имао у виду доцније односе, онакве какви су били у време кад је он писао своје дело. Кратак размак времена од Драгутинове абдикације до примања нових земаља од Угарске не дозвољава нам да дословно тумачимо речи једног страног писца. При оцењивању Пахимерове вести мора се имати у виду и то да је он не саопштава на одговарајућем месту како би нам изложио промене настале у Србији, чију историју не прати у појединостима, већ касније, кад је желео да објасни положај краља Милутина у вези с преговорима о његовој женидби са византијском принцезом. И иначе код Пахимера има непрецизности у ономе што говори о Драгутину. Кад пише о преговорима између Михаила VIII и краља Уроша I (око 1269) ради удаје цареве кћери Ане за Милутина, већ тада помиње како је Драгутин сломио ногу, што га је чинило неспособним да влада. У вези са овим, изгледа да је Пахимер мислио да

[8] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 156.

[9] В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, I, 1940, 210 (посебна издања САН).

[10] Бонско изд., II, 273.

Драгутин уопште није владао Србијом, него је одмах после очеве смрти — како он приказује ствар — препустио власт и већи део земље брату, с тим да његови потомци наследе Милутина.[11]

Ништа јаснији није ни наш главни домаћи извор за ово време, архиепископ Данило. Он уноси пометњу већ својим казивањем да је Драгутин одмах по извршеној предаји власти отишао у Мачву коју је добио од угарскога краља: „И вьставь и иде вь областъ државы, своіеіе, вь землю нарицаіемоую Мачва, юже даль іемоу бѣ тьсть іего краль оугарьскыи."[12] Стриктно узев, по Данилу би изгледало да је Драгутин примио Мачву пре извршене предаје престола у Дежеву, да не говоримо о томе како је то по њему учињено још за владе Драгутиновог таста који је умро 1272. године.[13]

А ми знамо сасвим поуздано да је Драгутин тек после 11. јуна 1284. могао добити Мачву од Угарске.[14] Уосталом, Данило као да сам себе демантује на другом месту: „Не по мнозѣ же врѣмени *ново прииміьшоу* власть земліе срѣмьскыіе благочьстивомоу кралю Стефаноу" — започиње он опис борбе с Дрманом и Куделином.[15]

Има код Данила још једно место које, уколико у таквом облику заиста потиче од њега, показује да он није довољно обраћао пажњу на појединости које нас овде интересују. Он каже за Драгутина: „И сѣдьшоу іемоу на прѣстолѣ отьца своіего краліевствовати наче вь срьбьсцѣи земли и нарече се благочьстивыи и христолюбивыи и самодрьжавьны и вьсеи срьбьсцѣи и поморьсцѣи и подоунавьсцѣи и срѣмьсцѣи земли Стефань краль."[16]

Готово невероватно изгледа да је Данило могао написати како је Драгутин док је владао Рашком имао у својој титули и подунавску и сремску земљу. Овако, међутим, стоји у сва три рукописа која је Даничић употребио за своје издање, а што је још значајније, с њима се слаже и

---

[11] *Ib.*

[12] Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други*, 1866, 28.

[13] О владавини Драгутиновог таста Стефана V (1270—72), Данило није имао јасне представе; по њему, Урош је оженио Драгутина кад је Стефан владао (стр. 14), а зна се да је било раније. Драгутин је помоћу таста отео престо оцу (стр. 15, 17), што опет није тачно; ср. Љ. Ковачевић, Годишњица Н. Чупића, III, 1879, 368 и даље.

[14] Ристић, *Босна од смрти Бана Матије Нинослава до владе сремског краља Стевана Драгутина 1250—1284*, 1910, 142.

[15] *О. с.*, 144.

[16] *Ib.*, 18.

рукопис Народне библиотеке у коме је очувана првобитна редакција Драгутиновог житија из кога је доцније издвојен први део и прерађен у посебну биографију његовог оца Уроша I.[17]

Кад је Данило тако непоуздан тамо где је требало да нам највише помогне при решавању овог питања, онда се од њега не може очекивати да ће нам на другом месту нешто боље рећи. Једном приликом, он додуше пише за Драгутина: „Сь бо благочьстивыи прѣдрьже землю отьчьствия своіего, многы страны земліе оугрьскые приіеть, и такожде и оть босьньскыіе земліе."[18] Али ту по свој прилици сажето даје преглед читаве владавине краља Драгутина: најпре је као краљ рашки држао „земљу отачаства свога", затим оно што је добио од Угарске.

Ни анонимни писац описа источне Европе из 1308. године није ништа употребљиво забележио о постанку Драгутинове области. Он је целу сматра за део Рашке; по њему, regnum Rasiae се састоји из два дела: Рашке у ужем смислу речи у којој влада Милутин, и Србије коју држи Драгутин. Да су ове две области пре Милутина чиниле једну целину, Аноним јасно каже кад говори о односу између браће: „In hoc regno fuit semper unus rex, sed nunc sunt duo reges, unus regnans in Rasia et hic est maior et vocatur Urosius — hoc enim nomine vocantur omnes reges Rasie — alter vocatur Stephanus, et hic regnat in Servia, que est a parte Ungarie. Ambo enim reges sunt fratres uterini, sed primo genitus est rex Servie Stephanus. Hic post mortem partis *regnavit in utraque parte regni et in toto regno duobus annis.*"[19] И иначе у овом спису, regnum је увек појам који обухвата и Милутинову и Драгутинову област; оне су само partes re-

[17] Љ. Стојановић, *Житија краљева и архијепископа српских од архијеп. Данила и других*, Глас САН, 106, 1923, 100: „Одавде па до краја житија Драгутинова, осим малозначајних разлика, које се у овај мах нас не тичу, слаже се са штампаним издањем (стр 12—53). Али има једна *важна* разлика, наиме од речи: и срѣмьсцѣ земли Стефань краль на стр. 18 вр. 15 прелази се одмах на речи: крѣпько же и самодржавьно владычьствоуіе ... итд. на стр. 23 вр. 7." И у рукопису писаном у Сопоћанима 1526. године, који поред осталога садржи житија Уроша, Драгутина и Јелене, изгледа да се налази таква Драгутинова титула. Јагић их је упоредио с Даничићевим издањем и није „нашао спомена вриједних разлика од штампаног текста" Јагић је саопштио најважнија одступања: има их и мање важних од Драгутинове титуле, али ову не помиње; *Starine*, V, 1873, 20.

[18] *O. c.*, 41.

[19] O. Górka, *Anonymi descriptio Europae Orientalis imperium Constatinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia, anno MCCCVIII exarata*, Cracoviae, 1916, 33.

gni: „regnum Rasie duas habet partes; secunda pars huius regni vocatur Servia; est enim hec pars regni (Servia) cita circa Ungariam; rex vero Urosius, qui maiorem partem regni occupat et regnat versus Greciam".[20] Писац нигде ниједном речју не казује ништа о томе да је Драгутин добио земље од Угарске. Разуме се, ово би се могло схватити као податак који иде у прилог тези да је Драгутин задржао један део Рашке и да је Аноним, знајући за то, уопштио ствар узевши да су све Драгутинове области биле у саставу српске државе. Али то би било мало натегнуто тумачење извора, тумачење које не би ништа допринело решавању проблема. Морамо се задовољити констатацијом да Аноним сматра да је целокупна Драгутинова област излучена из Рашке.

Најзад, и Гијом Адам, који је писао четврт века после Анонима, мисли да је Драгутинова држава настала издвајањем једног дела рашких земаља: „После смрти краља Стефана — мисли на Уроша I, оца поменуте двојице — Урош устаде на свога брата Стефана, који већ краљеваше у Расији, али се догоди да на бојном пољу Урош буде побеђен, а потом Стефан, смиловавши се на крв свога брата, опрости му и по својој драгој вољи подели краљевину са својим братом Урошем."[21]

Карактеристично је ипак да сва три савремена страна писца — Пахимер, Аноним, Адам — која говоре о Драгутину сматрају да је читава његова држава била само део Рашке и ниједном речју не спомињу суделовање Угарске при њеном образовању. Ово нарочито изненађује код последње двојице, који иначе знају доста о Драгутину. Аноним је био обавештен да је Драгутин био првобитно краљ Рашке, да је сломио ногу и предао власт млађем брату „који се тада звао Меколим, а сада носи име Урош", наводи две различите верзије о условима предаје престола, од којих једну износи сам Драгутин (et hoc idem rex Stephanus fatetur: изгледа да је писац ово чуо од самог краља или барем на његовом двору), говори о сукобу међу браћом, да Драгутин нарочито воли католике, да је ожењен ћерком угарског краља са којом има деце оба пола, истиче да се његова држава налази уз саму Угарску и набраја области из којих се састоји (Bosna, Macia, Marcia). Па и Гијом Адам поред наведене вести има још занимљивих и значајних појединости: „краљ Стефан" имао је „за жену ћерку краља угарског, по имену Катарину, сестру госпође Марије, бла-

[20] *Ib.*, 29, 31, 35.
[21] *Годишњица Н. Чупића*, XIV, 1894, 24.

женога спомена, краљице сицилијске и угарске, мајке госпође ваше мајке“ (Адам пише за Филипа V, француског краља); говори, најзад, доста опширно о судбини Драгутиновог сина Владислава, кога сматра за легитимног наследника престола у Рашкој. Али та чињеница да су странци савременици сматрали Драгутинову државу ранијим делом Рашке има свој значај више за његов однос према Угарској: она нам показује да се „сремски краљ“ брзо ослободио вазалног положаја према њој. За питање о којем овде расправљамо, она не може послужити као одлучан доказ.

Па ипак, и поред све нејасности и оскудице извора, мислимо да се посредно може извести сигуран закључак да је краљ Драгутин одмах после Дежева, а пре стицања нових области, морао имати своју посебну територију. Податке за овакав закључак пружа нам архиепископ Данило у својој биографији краља Милутина. Одмах по преузимању власти, нови краљ је ударио на Византију, заузео Скопље, оба Полога, Овче поље, Злетово и Пијанац. „Тадашњи цар Палеолог — наставља Данило — скупи велику војску и крене на Србију, хвалећи се у своме безумљу да ће не само озлобити отачаство овога благочастивога, него да се неће више ни спомињати његово име у његовој држави, а није сам знао шта ће му се догодити, да ће, противно његову лукаву веровању: да ће се прославити у туђем наследству, убрзо изненадном смрћу свршити.“ Данило не пропушта прилику да нагласи да је то онај исти „хулни цар“ који „одлучивши се од хришћанске вере узе веру латинску“. Оваквом „нечастивом цару“ није Бог дозволио „ни да очима види државу и наследство овога благочастивога и христољубивога господина краља“. „И отишавши од славнога Града Константинова даље од три дана, и када је дошао са својом војском до места званог Илаигита, у коме је месту црква светог мученика Христова Георгија, и ту изненада, не боловавши ни мало, издану посред народа својих војника, оповргнут чудном смрћу да су се сви чудили.“ Познато је да је Михаило VIII, јер то је тај Палеолог који је због своје верске политике толико огорчио Данила, умро 11. децембра 1282. године.[22] Према томе, све што је Данило досад испричао спада у догађаје из 1282. године. Данило је тако прецизан овде и даје нам толико појединости да не може постојати ни најмања сумња да се први Милутинов напад на Византију одиграо у последњим месецима владавине њеног рестауратора. За веродостојност Даниловог казивања

[22] Пахимер, I, 524, и даље.

имамо делимично потврду и са византијске стране. Јован Кантакузен нам пружа значајан податак да је Византија изгубила Скопље још за владавине цара Михаила VIII.[23]

Сабрана византијска војска — казује даље Данило — ипак је после смрти Михаилове била упућена на Србију и доспела је до Липљана и Призрена, али „не учинивши велике пакости отачаству овог благочастивог, но се опет вратише у државу своју". Један татарски одред најамника у византијској служби настрадао је приликом покушаја да пређе Дрим „који беше веома надошао, тако да се нико није могао усудити да га пређе". Било је то, дакле, негде у пролеће 1283. године. И Пахимер зна за овај напад на Србију на самом почетку владавине Андроника II: пошто је преузео власт, нови цар је, да би запослио већ окупљену војску, нарочито најамнике Татаре, одлучио да је пошаље на „Трибале".[24] После овог грчког неуспеха, Милутин „не каснивши ни мало" — ни мало закьснѣниіе сътворь — нареди да се сакупи војска „и приіемь вь помошть себѣ вьзлюблієнаго си брата краліа Стефана сь вьсею силою іего и тако опльчивь се сь сими иде вь дрьжавоу царьства грьчьскаго". Божић је српске краљеве затекао у Византији „у месту званом Насуду", одакле су затим продрли до Сера и Крстопоља. После ових успеха, Милутин се „врати у отачаство своје". „И отпусти вазљубљеног свога брата у његову сремску државу и сам отпочину мало са својим војницима" — завршава Данило опис овог подухвата.[25]

Нема никаквог основа да не примимо, са Јиречеком и најистакнутијим нашим историчарима, да је Божић који се овде помиње онај из 1283. године. Даниловo излагање упућује нас несумњиво на то. Ако је тако, онда нам Данило пружа један драгоцен податак за питање о коме расправљамо. Драгутин је после одступања са престола и пре добијања угарских земаља располагао посебном војном силом, која очигледно није била тако незнатна кад је Данило нашао за потребно да је нарочито помене. И изрази које писац употребљава показују да је реч о стварној војничкој помоћи, а не можда само о учествовању краља Драгутина с његовом пратњом: и приіемь вь помошть себѣ вьзлюблієнааго си брата краліа Стефана сь вьсею силою іего. Да овај текст овакав какав имамо пред собом потиче од самог Данила и да није искварен, не може бити ни најмање сумње.

[23] Јиречек, *Историја Срба,* I, 245, нап. 2.

[24] *О. с.,* II, 12.

[25] *О. с.,* 108, и даље; цитирамо превод Л. Мирковића, изд. СКЗ, 1935, 82 и даље.

Сва три рукописа које је Даничић искористио за своје издање слажу се. Што је још значајније, налазимо га и у познатој фалсификованој повељи краља Милутина о даривању села Уљари Хиландару, састављеној по Данилу свакако већ у XIV столећу: и много възлюблıенааго брата своıего Стефана кралıа Срѣмскаго прıемь вь помоць съ всею силою ıего.[26] Према томе, Драгутин је морао имати у то време и своју област, другим речима, он је после Дежева задржао један део старе рашке земље за себе. Није потребно овде нарочито доказивати колико је то било у духу времена и колико је таква пракса била укорењена баш под Немањићима. Што Данило пише да се Драгутин после овог заједничког похода вратио у своју „сремску државу", то не треба много да нас збуњује. Видели смо већ да он није јасан ни тамо где би се очекивало да ће нам рећи ово што ми заобилазним путевима изводимо из његовог казивања, и да је Драгутин, по њему, одмах после абдикације отишао у Мачву. У томе је остао доследан.

Али да бисмо отклонили сваку сумњу, узмимо да је поменути заједнички поход до Егејског мора био годину дана касније, тј. да Данилово „ни мало не каснив" не смемо сасвим буквално тумачити и да је реч о Божићу 1284. године (даље свакако ни са иоле вероватном претпоставком не бисмо смели ићи). Ни у том случају, мислимо, наше извођење о Драгутиновој области не би дошло у питање. Милутин је са братом, по Данилу, дуже време пре Божића већ био у Грчкој области: „И овај благочастиви *много времена* проведе са силама својим у држави грчкога царства... Када је био у тој држави, приспе време празника рођења Христова и ту славно прослави празник са вазљубљеним братом својим и са војницима својима у месту званом Насуду." Поход је свакако морао бити започет који месец пре Божића, најкасније у јесен. Ми знамо с друге стране да је још 11. јуна 1284. угарска краљица Јелисавета била ducissa de Machow et de Bozna, тј. држала је области које ће затим добити Драгутин. Кад су оне стварно уступљене њему, ми то данас не знамо. То је само датум post quem. Обично се узима, просто из недостатака других вести, да је то било у другој половини 1284. године. Па и у томе случају, најповољнијем могућем за хипотезу коју испитујемо, немогућно је претпоставити да је Драгутин примио земљу, организовао своју власт и био у могућности да из ње дигне војску

---

[26] *Споменик САН*, III. 20; Korablev, *Actes de Chilandar*, Actes slaves 428; ср. Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 8.

са којом је дошао брату у помоћ, све у року од највише три месеца, да не говоримо о томе да је готово искључено да би он лично оставио тек стечену област и упустио се у једну експедицију која га је одвела до обала Егејског мора. И то све само у случају да је Драгутин непосредно после 11. јуна 1284. добио Мачву и остало. Не треба много померити тај датум унапред, па да размак од примања земље од Угарске до евентуалног одласка Драгутина са војском брату у помоћ сасвим ишчезне а са њим и сама могућност постављања хипотезе да је реч о трупама подигнутим из бивших угарских области.

Постоји један архивски податак који показује да Драгутин у јесен 1284. није могао суделовати далеко на југу у ратовању против Византије, пошто је био заузет удавањем своје кћери. Између 11. и 19. новембра те године учињен је попис дугова које је Дубровник начинио приликом женидбе краља Милутина и удаје Драгутинове кћери. За Милутина се каже „quando *fecit* nuptias de filia imperatoris Bulgarie": да је његова свадба стварно била раније сведочи и дубровачка белешка од 11. августа 1284. у којој се спомињу „dona facta regi Urossio, quando accepit in uxorem filiam imperatoris Bulgarie". За Драгутина, пак, у запису од новембра стоји: yperperi CXLVII donati regi Stephano pro nuptiis, quas *facit* cum bano Bosne".[27] Ствар је дакле била у току.

Из свега досадашњег разлагања имамо, дакле, један несумњив резултат: Драгутин је морао после Дежева, а пре него што је добио „сремску земљу", имати своју област и то не сасвим незнатну по пространству.

*

Вратимо се сада на гледиште В. Ћоровића о овој ствари. Видели смо да он сматра, барем у специјалној расправи, као једино што је изван сваке сумње да је Драгутин задржао требињски крај, али да га је напустио кад је стекао друге области на северу. Његово разлагање, на први поглед доста убедљиво, мислимо да се ипак не може одржати у својој основној поставци. Требиње у целини није, по нашем мишљењу, никада припадало краљу Драгутину. Разлози који нас воде до овог закључка јесу подаци о области краљице Јелене.

---

[27] Г. Чремошник, *Историски споменици дубровачког архива*, Канцелариски и нотариски списи, 1278—1301, 1932, 122, 136.

После збацивања са престола њеног мужа Уроша I, Јелена је држала доста пространу област у својој власти: Зету и Требиње у Приморју и још нешто у унутрашњости Србије; зна се да су њој припадали Плав на горњем Лиму и изворни крај Ибра, где је обновила манастир Градац, у коме је и сахрањена, и где се налазио њен дворац у Бањанима. Главни њен посед било је Приморје. Зато је њена сестра Марија, којој је уступила Улцињ, и назива у једној исправи из 1281. године excellentissima domina regina Servie et totius maritime regionis. У једном пословном акту (реч је о потврди пријема некаквог новца) није било потребно толико истицати пуну владарску титулу колико нагласити поред опште титуле — regina Servie — шта је Јелена држала.[28] За Приморје је углавном везана и њена активност. Ту она обнавља градове које су Монголи разорили, као и манастире; њима дарује поседе, интервенише код папе да се обнови бискупија у Сапи, поклања села барској породици Жаре, итд. Ту проводи и добар део времена. По Данилу, она у Скадру прима „монашки образ“.[29]

Овде није потребно расматрати све вести о власти краљице Јелене у Приморју. Нас овом приликом интересује само Требиње и шта нам извори пружају о њему у вези са Јеленом. Ограничићемо се стога само на њихов преглед.

Деветог априла 1280. помиње се „Peruosclauus Radoeuich, camerarius Domine Regine in Tribigna“.[30] Camerarius је само латински еквивалент наше речи казнац коју Дубровчани нису увек преводили. Нешто раније поменут је у њиховим актима „Bogdan de Radoe, casneç in Chelmo“.[31] Првослав и Богдан били су обласни казнаци, које треба разликовати од великог казнаца за читаву државу. Слично је било и у Босни, где у време бана Матије Нинослава налазимо истовремено три казнаца.[32] Овај податак доказује да је краљица Јелена тада управљала читавим Требињем у коме је Првослав Радојевић био казнац, као што је то Богдан Радојевић био за Хум.[33]

---

[28] *Ib.*, 45.

[29] Јиречек, *Историја Срба*, I, 240; IV, 19; ср. Чремошник, *о. с.*, 35; Sufflay, *Acta Albaniae*, I, 153, 171; Miklošić, *Mon. Serbica*, 68; Solovjev, *Архив за арбан. старину, језик и етнологију*, III, 1926, 117. Данило 84

[30] Чремошник, *о. с.*, 23.

[31] *Ib.*, 19.

[32] Стојановић, *Повеље и писма*, I, 1, 10.

[33] О Богдану Радојевићу као казнацу у Хуму, подаци су веома занимљиви и јасни. Поводом неке отимачине, дубровачки кнез шаље казнацу човека са писмом да ствар уреди: „Item Bogdanus,

2. Крајем августа 1285. слао је дубровачки кнез Прворада Гундулића у Цавтат да ислеђује нешто поводом бербе винограда које су дубровачки грађани тамо имали на српској територији. Гундулић је по повратку поднео извештај кнезу, 28. августа, по коме је нашао да су сви виногради обрани сем три или четири, и да власници винограда „vindemiaverant dictas vineas in pace sine ulla contrarietate“. Гундулић уз то додаје: „Et dicebatur a Sclauis in Civitate Veteri, quod soror Damiani de Boccignolo iverat usque ad dominam Reginam et domina Regina fecerat se sanctum Johannem dicte sorori Damiani.“[34] Као што се види, реч је о некаквом спору због винограда, поводом чега је и Бучинићева сестра ишла и краљици Јелени, што нам доказује да су Конавли с Цавтатом — који су спадали у Требиње — припадали тада „старој краљици“. Она се свакако налазила у непосредној близини, јер тешко да би се поменута Дубровчанка упуштала у неко даље путовање. И по Гундулићевом исказу изгледа да је њена посета краљици обављена у једном дану: „Interrogatus, *quo die* dicebatur dictam sororem Damiani *fuisse* ad dominam Reginam, respondit: „Nescio *quo die*.“

3. Четрнаестог октобра 1285, у једном исказу у Дубровнику наводи се да је извршена некаква крађа „quando exercitus domine Regine erat super vineis Ragusii.[35] И овај податак доказује да је дубровачко залеђе припадало краљици Јелени, пошто се у њему тада налазила њена војска.

4. Двадесет другог новембра 1285. „Ratcus Dobroseuich de Vscolpia“ изјавио је да је продао неке ствари влаштаку Хранилу, међу њима и једну сукњу: „Et hanc gonellam ven-

---

gener Dabriçe, missus per dominum comitem cum litteris domini comitis et communis Ragusii ad Bogdan de Radoe, casneç in Chelmo“ etc. Казнец Богдан изјавио је да ће сазвати хумске „бароне“ и кривце да расправи спор: „Ego volo esse cum baronibus de Chelmo et faciam vocari, qui acceperunt dictas res“ etc. Даље казнац изјављује: „Ego sum et fui amicus hominum de Ragusio et omnes mercatores Ragusio transeunt per meas manus“, али да не може сада уредити рачуне „quia terra [Hum] est sine domino... sed quando veniet dominus in terram, ego inquiram istas (rationes) et faciam ipsas reddi“. Казнац је, према томе, у одсуству господара онај који га замењује у Хуму; Чремошник, *о. с.*, 19; у једној повељи тзв. „локрумских фалсификата“ има помена о „Svergia zuppano de Tribigna et Dauid caznaz de eadem zuppania“. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, 198. Повеља је тобоже из 1114. године, из времена Бодиновог сина краља Ђорђа. По Шишићу (*ib.*, 241), њен постанак „може се поставити најдоцније у другу половину XIII века“. И она нам доказује да је Требиње имало свог казнаца.

[34] *Ib.*, 146.

[35] *Ib.*, 151.

didi pro briga, quam faciebat nobis domina Regina".[36] Из ове изјаве произлази да је Ратко Доброшевић из Ускопља више Дубровника био човек краљице Јелене.

5. За време кнеза Марина Ђорђи (1288—90) издала је краљица Јелена „на Котражи" једну повељу Дубровчанима којом им потврђује право да имају винограде на српској територији. Разуме се, реч је о виноградима близу границе градске области, на требињском подручју (о тим виноградима и о споровима због њих било је већ говора). Као сведок на овој повељи наводи се и краљичин казнац Мрњан,[37] који је иначе био требињски властелин. У фебруару 1280. обавезао се „Bogdanus Berusich, homo Mergnani" да ће доћи на састанак на Железну плочу више Дубровника, уобичајено место где су се одржавали састанци Дубровчана са људима из Требиња.[38]

У јуну исте године (1280), Мрњан је затворио једног Дубровчанина због дуга у Требињу, као што се види по исказу сведока.[39] Мрњан је свакако био требињски казнац после већ поменутог Првослава Радојевића.

6. Десетог октобра 1296. жалила су се два Дубровчанина да им је некакав Доброслав одузео три товара робе у Бобовишту — in contrata que dicitur Boboisla — кад је један од њих ишао са караваном за Брсково. Доброслав је заплењене ствари однео у Требиње: „et portavit dictas res cum servientibus suis in Tribigna in domo domine Regine". Посланик, кога је дубровачки кнез поводом ове отимачине слао, нашао је одузете ствари „in domo domine Regine in Tribigna" и искупио их од Доброслава.[40]

„Стара краљица", Јелена, према наведеним подацима држала је читаво Требиње још док је Драгутин имао врховну власт у Рашкој. Требиње је под њеном управом и касније кад је Драгутин само „сремски краљ". Ако се прихвати Ћоровићево гледиште, значило би да је Требиње одузето Јелени 1282. године, затим опет враћено, пошто је Драгутин примио од Угарске Мачву и део Босне. Овакав поступак према „старој краљици" која је уживала велики углед и опште поштовање у земљи од свих, а нарочито од својих синова, не изгледа сам по себи много вероватан. Тешко је поверовати да је Драгутин у Дежеву баш инсистирао на томе да му се да један део поседа његове мајке, он

[36] *Ib.*, 156.
[37] Стојановић, *o. c.*, 29.
[38] Чремошник, *o. c.*, 25.
[39] *Ib.*, 29.
[40] *Ib.*, 163.

од кога је, по Данилу, Јелена примила „достојан део државе земаља многих и красних."[41] Да би се одржало Ћоровићево извођење био би потребан много јачи доказ него што је онај податак о људима краља Драгутина у Ускопљу од 10. децембра 1284. године.

Документ на који се Ћоровић позива, сада је у целини објављен и гласи: Die dominico, X decembris (1284). Dominus comes et iurati iudices sui Lucarus Fusci et Mathias de Mençe fecerunt scribi ad futuram memoriam et cautelam, quod Nicola de Crossio fuit conquestus dicens, quod homines de Vscolpio Dol, qui sunt homines regis Stephani, fuerunt furati in Joncheto sex pecudes dicti Nichole et acceperunt per vim duas vaccas dicti Nichole; et quod de hoc sciatur veritas idem Nichola dixit dicto domino comiti et indicibus, quod committeret comiti de Joncheto, ut ipse cum aliquot hominibus de Joncheto iret ad domus dictorum hominum de Vscolpio et invenirent ibi in fossis apud domus eorum de carnibus dictarum bestiarum. Et Bratie Dragocnich, comes in Joncheto, et Ratco Peruoradich de Joncheto fuerunt testificati dicentes „Nos de mandato domini comitis ivimus ad dictum locum et invenimus in una fossa de carnibus et sanguine dictarum vaccarum et bestiarum". Et hoc dicti Bratie et Ratcus dixerunt per sacramentum.[42]

Ако се стриктно држимо онога што нам се овим извором казује, онда можемо рећи само ово: у Ускопљу, више Дубровника, било је људи краља Стефана Драгутина који су одвели некакву стоку са дубровачке територије, из Шумета; истрага дубровачких власти утврдила је да су близу кућа оптужених, у једној јарузи, нађени остаци покланих животиња. То је подлога и полазна тачка за доказ да је Драгутин имао у својој власти читаво Требиње, област дабарске епархије и крајеве који су служили као прилаз Требињу од рудничког подручја.

Податак о људима краља Стефана из Ускопља је од 10. децембра 1284. На основу тога извођено је да је његова власт над Требињем трајала од дежевског споразума до краја те године, пошто већ за следећу имамо податке да је Требиње подређено краљици Јелени.

Постоји, међутим, нешто што само по себи доводи у питање такву интерпретацију. Тридесетог августа 1284. године, готово два и по месеца *пре* оног помена краља Драгутина у вези са Ускопљем, расправљано је у Дубровнику

---

[41] *О. с.*, 58.

[42] Чремошник, *о. с.*, 137.

пред заступником кнеза о тучи између једног Дубровчанина и два човека „старе краљице“: „Radynus et Radoveç, homines Regine veteris, conquesti fuerunt dicentes: Nos stabamus ante domum Zibrani calegarii et venit Lucas Domincii Balbi et verberavit nos malo modo et pilavit nobis capita et fregit caput dicto Radyno et alia vice percussit nos in domo sua.[43] На жалост, није забележено место одакле су била ова два човека краљице Јелене. Али ван сваке је сумње да су они морали бити из непосредног дубровачког залеђа, из Требиња. Такве туче са људима из суседства нису биле ретке појаве; а и сама стилизација изјаве Радина и Радовца као да одаје да су били добро познати у Дубровнику, мада се не наводи њихово презиме ни место сталног боравка. Били су то очигледно људи који су сишли у град да обаве неке своје послове. Ми нећемо само из овога податка извлачити закључак да је читав требињски крај тада припадао Јелени, мада имамо доказе да је то био случај четири године раније и поново годину дана касније. Желимо само да нагласимо да он сам за себе има исто толико доказне снаге да је Јелена у августу 1284. владала Требињем као онај из кога се закључује да је Драгутин не само у децембру исте године него и од 1282. до 1285. држао исту област; а ако се доведе у везу са осталим вестима о Требињу осамдесетих година XIII века, његова доказна снага је несумњиво јача. Да овакви усамљени случајеви помена нечијих људи из једног места могу да заведу на криви пут и да се не смеју увек употребити за доказ да је читав крај припадао ономе чији се људи помињу у једном месту, нека нам као пример и опомена послужи баш један случај који се опет односи на Требиње, и то на доба које нас овде интересује. Видели смо да се 9. априла 1280. помиње Првослав Радојевић, казнац краљице Јелене у Требињу. А 28. јуна те године јавља се у једном спору као сведок Liupsenus Bratillouich, homo domini Regis, qui moratur in Tribigna.[44] Кад бисмо имали само овај последњи податак на располагању, лако бисмо пали у искушење да закључимо да је Требиње тада спадало под непосредну власт рашког краља. Опомена коју нам писар даје стилизацијом реченице да је Братиловић краљев човек „qui moratur in Tribigna“, не би била јасна кад не бисмо знали да је ова област у власти краљице Јелене. Овако је очигледно да је реч о човеку који се тада само задржавао у Требињу.

---

[43] *Ib.*, 124.

[44] *Ib.*, 29.

Нећемо тврдити да је са људима краља Стефана из Ускопља исти случај и да су се они у овом месту нашли више или мање привремено. У саслушању о њиховој кривици помињу се и њихове куће у Ускопљу. Али пада у очи да писар и у овом случају није употребио уобичајену формулу да забележи њихово место становања и припадност, тако честу у дубровачким актима: N. N., homo regis N., или homo regine N. Он бележи: „homines de Vscolpio Dol., qui sunt homines regis Stephani". Можда је писар тако поступио зато што му имена Драгутинових људи нису била позната, али није искључено да је тиме желео нагласити да су то краљеви људи, пошто су они на неки начин чинили изузетак, било да је Ускопље тада представљало усамљен посед краља Драгутина у Требињу, или чак да сви људи из Ускопља нису били потчињени њему. Ускопље, или само један његов део, представљало би Драгутинов усамљен посед у Требињу. И иначе има примера да су чланови династије Немањића држали области које нису сачињавале једну повезану целину. Вукан, син Немањин, поред Зете и Требиња имао је Хвосно и Топлицу, а сама краљица Јелена сем приморских крајева имала је под својом влашћу Плав и Горњи Ибар.

Из свега разлагања у овом делу наше расправе мислимо да се може извући закључак да Драгутин после споразума у Дежеву није задржао читаво Требиње, а још мање области које су се са њим граничиле. Податак на основу кога је то извођено — повезан са осталим изворима о Требињу за последње две деценије XIII века из којих произлази да га је краљица Јелена имала у власти и за време самовладе свога сина Драгутина, а и касније кад је он био само „сремски краљ" — може нам једино послужити као доказ да је Драгутин имао нешто усамљеног поседа у Приморју. А то није ни издалека довољно за претпоставку да је он после предаје врховне власти у Србији млађем брату Милутину задржао за себе Требиње и суседне крајеве и да их је напустио после добијања делова данашње северне Србије и Босне од Угарске.

*

Област краља Драгутина из доба непосредно после дежевског споразума (1282) треба несумњиво тражити у северним деловима тадашње српске државе, према Угарској за коју су га везивале трајне везе по жени још из времена

кад је био „млади краљ", и кад је помоћу Мађара водио борбу против свога оца која га је довела на престо. Неки наши историчари узимали су да је то био крај око Рудника, мислимо потпуно с правом. Основу за ово тврђење чине дубровачке вести о Руднику, нарочито позната изјава једног Дубровчанина из 1296. године: „Ego eram in Seremo in contrata de Rudinico"[45] .... Назив Срем употребљен је овом приликом да означи државу краља Драгутина. Област Мачванске бановине била је део средњовековног Срема: пре оснивања бановине, Мађари су је звали „онострани Срем" (Sirmia ulterior); „овострани Срем" (Sirmia citerior) био је са њихове тачке гледишта северно од Саве.[46] Због тога је Драгутин био за савременике „сремски краљ", а његова област називана је „сремска земља" или Срем, мада он под својом влашћу није имао онај део првобитног Срема између Саве и Дунава на који је током времена једино сведен овај назив. Наведена изјава овог Дубровчанина показује нам да се појам Срем у обичном говору протегао и на руднички крај, суседан Мачванској бановини, па можда и на читаву државу „сремскога краља" по њеној централној области.

Као што смо раније напоменули, Ћоровић је у вези са питањем да ли је Драгутин задржао рудничко подручје налазио да је сасвим оправдана резервисаност, које се додуше он сам није држао кад је доцније користио своја специјална истраживања. Тешкоће би долазиле због тога што почетком XIV столећа (1301—02) налазимо Рудник у власти краља Милутина.[47] Десетак година касније имамо опет сигурне податке да Рудник држи Драгутин.[48] Ћоровић ми-

[45] *Ib.*, 164; овај податак био је познат и раније. Јиречек, *Историја Срба*, I, 243.

[46] О пространству средњовековног Срема ср. Ђ. Сп. Радојичић, *Дукљанин о Срему*, Гласник истор. друштва у Н. Саду, III, 1930, 20 и даље; М. Динић, *Средњевековни Срем*, ib., IV, 1931, 1, и даље; Динић, *Из прошлости Срема*, ib., VIII, 1935, 439 и даље.

[47] *Mon. Rag.*, V, 13; *Повеље и писма*, I, 1, 36.

[48] *Mon. Rag.*, I, 24, 28. III 1313. Може се утврдити да је Рудник нешто раније био у власти Драгутина; 30. септембра 1312. предао је један дубровачки курир Гервазију de Scilo писмо in Seremo coram Simone de Rasci, Mathia de Petregna et aliis multis de Ragusio; *Mon. Rag.*, I, 45; Симон Растић се налазио дакле тада „у Срему". За њега, пак, знамо да је 1311—13. био дубровачки конзул in partibus regis Stephani et filii eius; Mon. Rag., V, 105, и даље; I, 35; ср. Jireček, *Staat und Gesellschaft*, II, 48, нап. 1. Као што се види из одлуке Малог већа од 28. III 1313, Растић се налазио тада као конзул у Руднику у коме је била најбројнија дубровачка колонија на Драгутиновом подручју, и где је конзулу било стално боравиште. Из Рудника је Ра-

сли да и Јиречекова сумња у то да ли је Драгутин задржао неке области после Дежева долази због наведених података о променама у рудничком крају (сам Јиречек то не каже изричито).

Мислимо да нема никаквих тешкоћа, и да се подаци о припадности Рудника могу сасвим лепо довести у склад и објаснити односом између браће. Напуштајући рашки престо, Драгутин је задржао рудничку област која тада још није имала онај значај који ће добити неколико година касније с полетом рударства, па Милутин није имао нарочитих разлога да инсистира да она остане у његовој власти. До 1296, кад налазимо Рудник „у Срему", тј. у Драгутиновој држави, браћа раде у пуној сагласности, и у њиховим територијалним односима несумњиво се одражава стање створено у Дежеву. Тек са измирењем краља Милутина са Византијом 1299. настаје раздор. „Краљ Стефан Драгутин незадовољан беше због савеза свога брата са Грцима; он се спремао за рат, али је, по Пахимеру, одустао од нападаја, бојећи се византијске помоћне војске која се налазила уз Уроша." „Од како се Урош оженио Гркињом, затегоше се односи између оба краља. Убрзо плану борба између браће; њени су узроци, ток и хронологија само мало познати" — пише Јиречек.[49] Анонимни опис источне Европе из 1308. године, који још није био познат кад је Јиречек писао, такође говори о давној неслози и рату између браће, што његов писац објашњава тиме да Милутин није хтео да врати престо старијем брату кад се овај опоравио од несреће због које је предао власт: „Sed frater iunior intrans regni possessionem nunquam ipsi fratri restituit, licet convaluisset, sed tenuit iam per XXVI annos et adhuc tenet veridicus, propter quod ortum est bellum et dissensio inter dictos fratres usque ad hodiernum diem."[50] Милутин је у тим сукобима успео да запоседне Рудник; то је стање које се одражава у изворима из 1301—02. Да је Рудник био нова тековина за Милутина види се из уговора о миру са Дубров-

стић одлазио краљу Драгутину око 21. октобра 1312. да посредује због неког каравана који су руднички цариници задржали: *Mon. Rag.*, 1, 16. Према томе, од времена кад се Растић налазио „у Срему" (3. IX 1312) и времена кад га видимо да врши конзулску службу у Руднику (око 21. X 1312), размак је највише три недеље. Рудник се сасвим сигурно налазио под Драгутином у октобру 1312, а свакако и у септембру, пошто се поменуто писмо предаје „у Срему" у присуству конзула Симона Растића.

[49] *Историја Срба*, I, 250, 255; ср. Jireček, *Archiv für slavische Philologie*, XVII, 1895, 258.

[50] Ed. Górka, 34.

ником у септембру 1302, где протеже исти „закон“ на дубровачке трговце у Руднику као што је био у Брскову „од испрва“: „И како имь іе законь 8 Брьсковѣ ѡдь испрьва, тако да имь іе и 8 Р8дницѣ, а инога новаго закона да имь не постави кралевьство ми.“[51] У латинском концепту овог уговора, састављеном безмало годину дана раније — у новембру 1301 — чини нам се да се то нешто јасније осећа: „Item quod mercatores Ragusii solvant in Rudnic illud daçium quod semper consueverunt solvere in Brescoa et quod nulla novitas sibi facta sit.“[52] Уговор очигледно регулише положај Дубровчана у Руднику као месту које је недавно променило свога господара. Кад је успостављен мир, враћен је status quo, и тада опет налазимо Рудник у власти „сремског краља“, уколико промена није наступила и раније. Рудник је, дакле, и пре и после сукоба био Драгутинов.

Уосталом, ма каква била судбина Рудника после 1296. године, за нас је овде од нарочитог значаја то да је он тада припадао Драгутину и да до тога времена није било рата између браће. Кад смо већ утврдили, независно од рудничког питања, да је Драгутин морао 1282—84. имати своју територију и показали да то није могло бити читаво Требиње, немамо апсолутно никаквих разлога да не сматрамо да је у ту територију спадао руднички крај.

Има још нешто — Ћоровић је то и поменуо — што нас опет упућује да Драгутинову област после абдикације тражимо у северним пределима Рашке, потпуно у складу са оним што смо рекли за Рудник, а самим тим и нова потврда за наше извођење. Драгутин је обновио манастир Ариље. Један непоуздан натпис помиње „ктитора боголѹбиваго господина крала Стефана брата крала ѹроша“.[53] Година је означена ѕ (ѿ) и ε҄. Да издавач није био сигуран да је тачно прочитао годину, види се и по томе што је натпис датирао са „1296/7 (?)“. Светозар Радојчић је нашао да „место где су исписане године није баш најјасније, ипак је, по својприлици, тачно.“[54] Тачност датума може се, мислимо, поткрепити и самом садржином натписа. Генадије, први параклисијарх, „пи(с)а вь дни крала юнога ѹроша са(мо)дрьжьца Богомь всѣхь срьпьскихь земль и поморскихь и

[51] *Повеље и писма*, I, 1, 36.

[52] *Mon. Rag.*, V, 13.

[53] В. Петковић, *Старине — записи, натписи, листине*, 1923, 36.

[54] Св. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, 1934, 30; ср. Н. Л. Окунев, *Ариље*. Seminarium Kondakovianum, VIII, 1936, 222.

многихъ земль обладающаго". Милутин је, дакле, био млад кад је натпис настао, разуме се у средњовековном значењу речи. Како каже један наш стари текст, „јуност" је почињала од 23. године и трајала „даже и до 44 лет".[55] По овоме, Милутин би 1296/7. био на измаку „јуности" и натпис не би могао постати много касније. Сем тога, Генадије је очигледно писао под још свежим утисцима Милутиновиих војевања на југу. Ђурађ Бошковић[56] је открио још један веома значајан натпис у кубету: „Изволенiем ѡца и вьзлоубленiем сна (и по)спешен(иемь) стааго дх(а)... крала 8(роша) ... нıi... сѣх... ста(г)о а(хи)лиѣ повел(е) ниемь гна крала Стѣфа(на)... Ѕѡ и Д."

Имамо дакле у првом 6805, у другом 6804. годину. Последња је свакако година довршеног зидања, а прва година живописања. Радојчић је проучавањем самог живописа уосталом дошао до закључка да је постао у време које добијамо из првог натписа (други још није био познат кад је писао). Сигуран хронолошки оквир даје портрет архиепископа Јевстатија II који је био на челу српске цркве од 1292. до 1309. године. Ликови синова краља Драгутина потичу, према њиховом узрасту, из времена око 1293—95. године.

„Повеленијем" краља Драгутина саграђен је, према томе, нови манастир Ариље пре него што су помућени односи између браће, у оно време кад знамо да је држао и руднички крај. Све оно што смо рекли за овај крај у вези са Драгутиновом облашћу после Дежева, вреди и за крај око Ариља.

На крају овог нашег расправљања потребно је обазрети се на још један закључак учињен у расправи о *Подели власти између краљева Драгутина и Милутина 1282—1284 године*. Када је, по извођењу писца, краљ Драгутин препустио требињско подручје својој мајци Јелени, учињене су још и извесне промене у корист краља Милутина: „Билећске и гатачке жупе требињске области, преко којих је водио главни пут из Приморја у Рашку преко Хума, посео је непосредно краљ Милутин. Билећске Рудине, преко којих је пролазио тај пут, биле су у Милутиновој власти сигурно 1301 год. и ту се плаћала увозна царина (quod mercatores Ragusii solvant in Rudine illud daçium, quod consueverunt solvere in Briscoa). Сем тих жупа под Милутинову су власт дошле и унутрашње жупе хум-

[55] Ср. Ђ. Радојичић, Весник српске цркве XXXIII, 1928, 380; *Наш језик*, VII, 1939, 68; В. Ћоровић, *Годишњица Н. Чупића*, 48, 1940, 5.

[56] *Споменик САН*, 87, 1938, 8.

ске земље, у којима се од почетка XIV века помињу његови чиновници и његов син Константин као намесник."[57] Закључак о Билећу и Гацку изведен је на основу једног погрешно објављеног текста. У извору се не помињу Рудине — где се није никада плаћала царина — већ Рудник: место Rudnic прочитано је Rudine. У питању је већ раније поменути концепт уговора између Дубровника и краља Милутина из новембра 1301. Да је реч о Руднику, јасно се види из контекста самог концепта, а још боље из коначног српског текста уговора. То је и сам Ћоровић доцније опазио[58] и вероватно због тога у својој *Хисторији Босне* не говори о Милутиновом запоседању Билећа и Гацка.

*

Из свега изложенога мислимо да се може закључити следеће:

1. Краљ Драгутин је предајући брату Милутину на сабору у Дежеву врховну власт у Србији задржао посебну област.

2. Та област је обухватала северне делове Рашке. Колики је био њен опсег, не може се ближе одредити. Поуздано је само то да су у њу спадали Рудник и Ариље.

3. Требиње у целини није Драгутин имао у својој власти после Дежева. У њему му је припадало само Ускопље, и то можда не цело.

4. О простирању Драгутинове области од рудничког подручја до Јадранског мора, према томе не може бити ни говора.

5. У изворима нема никаквих података који би говорили о територијалним променама за које је претпостављe-

[57] *Глас САН*, 136, 11. Гледиште В. Ћоровића прихватио је и Ст. Станојевић: „У средишту старе Рашке, у Дежеву, предао је онда Драгутин на свечан начин престо свом млађем брату Милутину и дао му је том приликом, као символ власти, престо, свог коња и оружје. Изгледа да је Драгутин том приликом задржао за себе ипак доста простране крајеве од Рудника до Требиња, и да се после абдикације тамо повукао са својом породицом и са једним делом своје властеле (1282). Две године после абдикације добио је Драгутин од своје таште, угарске краљице Јелисавете, Мачву са Београдом и крајеве у североисточној Босни. Онда је Драгутин уступио својој матери Требиње, а гатачки и билећски крај је посео Милутин." Ст. Станојевић, *Краљ Драгутин*, Годишњица Н. Чупића, 45, 1936, 9.

[58] В. Ћоровић, *Брсково*, Гласник Географског друштва, XX, 1934; 47: „По свој прилици Гелчић је рђаво читао Рудине за Рудник."

но да су извршене кад је краљ Драгутин добио нове поседе од Угарске. То је извођено на основу недовољних и погрешно објављених извора.

6. Требиње је и пре и после Дежева било у области краљице Јелене.

(Глас 203 (1951) 61—82)

УЗ РАСПРАВУ „ОБЛАСТ КРАЉА ДРАГУТИНА ПОСЛЕ ДЕЖЕВА"

Наводећи мишљење В. Ћоровића о питању шта је краљ Драгутин задржао за себе од српских земаља после абдикације, истакли смо разлику између његовог тврђења у расправи *Подела власти између краљева Драгутина и Милутина 1282—1284 године* и у доцније писаној *Хисторији Босне.*[59] „До 1284 године — пише Ћоровић у последњој — Драгутин је задржао за себе западни део старе Српске државе, од Рудника до Требиња и Конавља, обухватајући, природно, и област дабарске епископије. Кад је добио Срем и Соли, Драгутин је уступио мајци, краљици Јелени, требињски крај и јужне области." Тада нисмо могли објаснити откуда писац помиње и дабарску епископију као саставни део Драгутинове области. О томе у расправи о подели власти није било говора, а у *Хисторији Босне* не наводи се извор за ово тврђење. Међутим, кад већ више није било могућно да вршимо измене и допуне у својој расправи о области краља Драгутина после Дежева, нашли смо да је Ћоровић узгред додирнуо и ово питање приказујући *Рад Илариона Руварца на историји Босне.* „Ја сам — налазимо у овој студији — недавно у Гласу CXXXVI говорио нешто опширније о областима које је Драгутин држао. Сад бих, као нову потврду свом мишљењу, упозорио на оно многолетствије из Плеваљског Требника, које потиче из времена 1284—1290, и за које се са разлогом узима да је писано на подручју дабарске епископије. У њему се, наиме, у тој партији, желе „многа лѣта" *само* Исаији дабарском епископу очевидно зато, јер се Требник пише у његовој епархији. У том истом ставу, испред Исаије, желе се многа љета: *„господину нашемоу* Стефаноу и Кателинѣ и чедомь њю", док се у првом „возгласу", општенито, жели то исто „Оурошоу кралю на-

[59] М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева,* Глас САН, 203, 1951, 63.

шемоу, Стефаноу кралю нашемоу и бльгочьстивѣи кралицѣ Аннѣ и чедома ию". Разлика је јасна: у првом ставу помињу се оба наша краља тога времена, а после се издваја сам Драгутин као *наш господин*, тј. као непосредан господар дабарске области.[60] Потребно је, према томе, да унеколико допунимо своје раније излагање.

Плеваљски *Требник* је у ствари један зборник чију је садржину у изводу саопштио Љ. Стојановић.[61] Рукопис је, по њему, са почетка XV века, писан у области дабарске епископије. За онај део многолетства и вечне памети који нас овде интересује, Стојановић је нашао, према личностима које се помињу као живе или покојне, да је писан између 1284. и 1290. године. Како се ту узвикује „многа лета" архиепископу Јакову, који је дошао на чело српске цркве године 6794. од створења света, тј. од 1. септембра 1285. до 31. августа 1286, а како се зна да је његов претходник Јевстатије I умро 4. јануара, свакако 1286, то је Јаков изабран вероватно у пролеће 1286. године.[62] То би био terminus post quem постанка овог дела *Требника*. Како је Јаков управљао црквом шест година, то би terminus ante quem била 1292. година. Наш текст би, према томе, одражавао стање на неколико година после Дежева, а у сваком случају после добијања Мачванске бановине и североисточне Босне од краља Драгутина. Разлог због кога се узима да је он настао на подручју дабарске епархије — Исаији всеосвештеному јепископу дабарскому многа лета! — изгледа доста убедљив.[63] Исто тако, посебна „многа лета" краљу Драгутину као „господину нашему", по свој прилици треба схватити као доказ да је текст писан на његовом подручју.

Како немамо никаквих разлога за претпоставку да је до 1292. године вршена било каква промена у територијалним односима између Драгутина и Милутина, то је сасвим вероватно да је и овде у питању један део земаља које је Драгутин задржао после Дежева. Али, о којој је и коликој територији овде реч, не може се ближе одредити. Дабар је био крај на Лиму око Прибоја, а седиште дабарске епархије у манастиру Св. Николе у Бањи. Ми данас не знамо шта је тачно обухватала ова епархија, и да ли је она читава до-

---

[60] В. Ћоровић, *Рад Илариона Руварца на историји Босне*, Гласник Ист. друштва у Н. Саду, V, 1932, 221.

[61] *Споменик САН*, 56, 1922, 22.

[62] Ст. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263—1326)*, Глас САН, 163, 1933, 64.

[63] М Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века*, 26 (прештампано из *Хришћанског дела*, III, 1937).

шла под власт краља Драгутина, пошто не можемо утврдити да се приликом деобе државне територије између браће водило рачуна и о црквеним јединицама као целинама. Ако је текст настао у седишту епархије, онда бисмо могли узети да је Дабар спадао у првобитну Драгутинову област. Имали бисмо, према томе, три тачке за одређивање њеног опсега: Рудник, Ариље и манастир Св. Николе у Бањи.

(*Историјски часопис* 3 (1952) 249—251)

ОБЛАСТ БРАНКОВИЋА

О поседима предака Вука Бранковића ништа не знамо из савремених извора. Колико се данас може установити, њихова делатност развијала се изван области коју ће држати Вук. Војвода Младен, из времена Дечанског и Душана, познат нам је само по својој улози у Приморју. Његов брат, жупан Никола, држао је изгледа власт у северној Албанији.[1] Севастократор Бранко Младеновић био је „господин граду Охриду". Али за њега имамо већ податке о баштини ове породице. За њега је писан један псалтир „вь мѣстѣ рекомѣмь Борьчь, вь дьни благовѣрьнааго и благочьстиваго и самодрьжьца вьсѣхь срьбьскыхь земль и поморьскыхь кралꙗ Стѣфана и сына моу кралꙗ Оуроша". Овај Борач, како је Љ. Ковачевић утврдио, лежао је у Дреници. Цркви Св. Архангела, Бранко је „приложио" села Трстеник, Тушиље и Худинце, а његови синови дали су цркву са њеним селима манастиру Хиландару, додавши још села Бежаниће, Бањицу, Врбовац, Штучинце и Мучиваре (1365). Сва та села, „баштине наших прадедова и дедова и наших родитеља и наша све до данас", налазила су се у Дреници.[2]

Док су Младен, Никола и Бранко вршили разне функције широм српске државе, они се, кад је започело њено растројство, повлаче у матичну област, и одатле ће Вук започети изграђивање своје моћи и загосподарити пространим крајевима. Идентификација оног Гргура који је у време краља Вукашина држао Полог као сина Бранковог оспорена је у последње време.[3]

---

[1] *Div. Canc.*, 10, fol. 95: Jon, homo jupani Nicole fratris Mladeni, Albanensis de Lessi.

[2] Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, Годишњица Н. Чупића, X, 1888, 217.

[3] Ђ. Сп. Радојичић, *Ко је подигао манастир Заум?*, Историски преглед, I, 1954, 45.

Данас није могуће са сигурношћу установити шта је Бранко оставио у наслеђе својим синовима сем Дренице. Кад је Вук Бранковић достигао свој највећи успон, његова област је била врло пространа: држао је Приштину, Вучитрн, Трепчу, Звечан, Пећ, Призрен, Скопље, Сјеницу и Комаране на Лиму. Шта је од свега тога наслеђе, а шта његова тековина? На подручју на коме леже та места дешавале су се од последњих година владавине цара Уроша, а и после његове смрти, крупне промене. Косово вероватно још 1365. није било потчињено Бранковићима, пошто цар Урош те године издаје једну повељу у Приштини.[4] То додуше није апсолутан доказ — могао је цар Урош боравити и на територији Вуковој — али не може се изворима оправдати ни тврђење Љ. Ковачевића да у време смрти цара Уроша „држава Вукова не беше ограничена на саму прадедовину Дреницу, већ захваташе много већи простор, који се приближно протезао између Жеговца, Торнице, Грабашнице, Копаоника, Девича и Црнољеве; на томе простору бејаху три знатне вароши: Приштина, Вучитрн и Трепча и три града: Борач, Звечан и Петрч код Неродимља".[5] Ми исувише мало знамо о положају цара Уроша последњих година његовог живота да бисмо могли изводити неке поузданије закључке. Не треба при томе губити из вида да је косовски крај спадао у оне у којима се његова власт могла најдуже одржати. Можда га је Вук имао само „у државу", а присвојио га потпуно после цареве смрти. Одломак повеље, објављен код Миклошића са датумом 15. август 1371, по којој би Вук још за живота цара Уроша даровао Хиландару села Горњу и Доњу Гадимљу код Приштине, произвољно је датиран. Доцније је штампана та повеља у целини, и она не садржи никакав датум, а из ње се јасно види да је издата после 1371: Вук о њој говори о „прѣжде нась бывшихь господь царь и краль". И други српски цар није више био у животу.[6] За Призрен се зна да је припадао краљу Вукашину и да су га после његове погибије на Марици запосели Балшићи. Вук га је заузео након смрти Ђурђа I Балшића (— 1378), ако не већ и за његовог живота. Ипак, о Призрену као Вуковом граду немамо непосредних сведочанстава. Једино на посредан начин можемо утврдити да је овај важан град морао припадати њему. Једна књига „писа се повелѣньемь господина Влька вь домоу светыхь

[4] Миклошић, *Mon. Serbica*, 173.
[5] *Годишњица*, X, 229.
[6] П. Шафарик, *Památky*² (1873), 109; Кораблъев, 546; Новаковић, *Законски споменици*, 451, датира извод 1371—1398.

архыстратигъ Михаила и Гаврила“ 1386—87 године, тј. у познатом Душановом манастиру крај Призрена. Кнегиња Милица (Еугенија) са синовима, кад су већ држали један део Вукове области — „отъ прѣжде нась дрьжавшихь“ — враћа Дечанима села Дољанце и Брестовац северно од Призрена, а поклања му између осталих села и Плањане источно од њега. Пошто су Вукови синови добили натраг очевину, они прилажу Хиландару Ораховац и сто унача годишње од прихода трга у Хотчи. Један запис из 1417—18. године писан је „вь дни... господина Стефана деспота и господина Гюргꙗ... вь Архаггелѣ выше Призрѣна града, повелѣниꙗмь господина Гюргꙗ“. И из повеље Ивана Кастриота, која је дата Дубровнику 20. фебруара 1420, може се једино закључити да је Призрен био у Ђурђевој власти: „тко оусхокꙗ миноути моомъ земломь су землю Гюргꙗвоу или господина деспота“ каже Иван, а затим додаје да ће надокнадити евентуалну штету трговцима „до Призрена“. Из његове области се очигледно улазило најпре на подручје Бранковића.[7] И Скопље је било Вукашиново, а да га је Вук држао сазнајемо из једне његове повеље из 1376—77. којом поклања Хиландару манастир Св. Ђорђа—Горга крај њега.[8]

Уклањање Николе Алтомановића са историјске позорнице 1373. довело је до крупних промена у српским земљама, делом и у крајевима које ћемо ускоро видети у власти Вука Бранковића, мада се он не помиње као савезник кнеза Лазара и бана Твртка у борби против рудничког жупана. Град Звечан био је пре 1363. године под челником Мусом кад га је, по одобрењу цара Уроша, дао са његовом жупом кнезу Војиславу Војиновићу за град Брвеник на Ибру и његово подручје. Ако је Гојислава, удовица кнеза Војислава, задржала све земље свога мужа, Никола Алтомановић није приликом њеног уклањања заузео и Звечан; он је свакако 1370. био у власти челника Милоша Повике.[9] Како је Милош 1372. доспео у ропство Степоша Степановића, човека Николе Алтомановића, то значи да је овај био и с њим у сукобу, те не би било искључено да је Алтомановић привремено завладао и Звечаном.[10] Сјеница, коју је такође држао Војислав Војиновић, пала је вероватно у руке Алтомановићу са другим областима његове удовице. И њу,

---

[7] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 50, 70; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 656, 463, 464, 793; ср. Ђ. Сп. Радојичић, *Гласник Скопског научног друштва*, XXI, 1940, 75.

[8] Новаковић, *Зак. споменици*, 451.

[9] *Споменик*, XI, 9.

[10] *Ib.*, 10; J. Тадић, *Писма и упутства*, I, 251.

као и Звечан, налазимо доцније под влашћу Вука Бранковића.[11] У сваком случају, Вук није могао наследити од оца звечански и сјенички крај: ако не непосредно, он је посредно био корисник победе над Алтомановићем.

Вук Бранковић је држао и један део Полимља, јужно од Пријепоља, које је са Милешевом било босанско од 1373. године. Неки дубровачки каравани одлазили су 1392. у Полимље до куће Прибила Кућинића, „човека" Вука Бранковића — usque in villam Pribilli Cuchnich hominis domini Volchi. Прибил је свакако био из Комарана, код Бродарева, који су 1421. били sub territorio domini Georgii Volcovich. И тај крај Вукове области припадао је раније жупану Николи, пошто је он имао на Лиму и жупу Будимље, око Берана, јужно од Комарана.[12]

Ни за Пећ као место у власти Вука Бранковића немамо непосредних савремених сведочанства. И она је са околином неко време, после смрти цара Уроша, била под Балшићима. Новаковић, Јиречек и Радојичић су узимали да је Пећ припадала Вуку, али само последњи је дао исцрпније образложење.[13] Из *Завештања* епископа Марка од 11. јула 1411. не бисмо ипак извели закључак, као што чини Радојичић, да је „околина Пећи 1411 год. улазила у оне области којима су управљали Бранковићи"; да је „тим крајем Мара управљала, а над собом признавала власт деспотову" и да је од њих, деспота и Маре, тражено допуштење за све што је приложено цркви Св. Ђорђа. Став *Завештања* „И да имаа тази црьквь светаго Геѡргїа на слоужб8 коудѣ ѡбдрьжи мегꙗ виноградища Ждрѣлничкога до Сѣчене стѣне, и по ѡнои странѣ оус — потокь Иѡакімови лази, и пещер кон Мирадовикꙗ за готове динаре; и лозие кое коуписмо 8 Радослава Барановикꙗ и Ратка за шесть литрь сребра готова, кое ми доп8сти господинь деспоть и госпогꙗ Мара" мислимо да то не казује. Речи „које ми допусти господин деспот и госпођа Мара" односе се, по нашем схватању, само на шест литара сребра и не значе да је Марко тражио допуштење за све прилоге цркви. Глагол *допустити*

---

[11] Ref. 29, fol. 10'; 19. II 1391; in Minori Consilio... captum fuit de mittendo preceptum ser Theodoro de Prodanello quod receptis litteris regiminis Ragusii debeat personaliter ire cum ipsis litteris credencialibus ad dominum Volch pro facto doane de Siniçe cum commissione que ei mittetur.

[12] *Гласник Скопског научног друштва* XII, 1933, 257; *Југосл. ист. часопис*, III, 1937, 123.

[13] *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва, XXI, 1940, 69—71.

имао је и значење дати, поклонити. Много је убедљивији доказ да су Бранковићи имали Пећ, пошто им је повраћена очева земља, то што су Ђурађ и Мара издали у том месту једну повељу 14. октобра 1410. године. Томе треба додати да је кнегиња Милица (Еугенија) дала Дечанима у области ωтъ прѣжде нась дръжавшихь — значи раније Бранковића — село Ческово, данас Ћесково, на Пећкој Бистрици. По истој повељи, Милица је манастиру повратила и заселак Бохориће који је спадао у село Стрелац (д. Стреоц) удаљен 9 километара од Пећи.[14] Све то пружа довољно убедљиве доказе да је Пећ са околином морала припадати већ Вуку Бранковићу.

Према истоку, границе Вукове области нису ишле даље од Косова. Новаковић је узимао да је и Лаб припадао Вуку после боја на Косову.[15] Али већ је А. Поповић довољно убедљиво показао да до тога није дошло.[16] Лаб је 1381. држао челник Муса, зет кнеза Лазара по сестри Драгани, а после Косова кнез Стефан Лазаревић (1395).[17] Вранинь Дωль на Лабоу који су Бранковићи, пошто су повратили своју очевину, даровали манастиру Св. Павла на Св. Гори,[18] налази се на Доњем Лабу и рачуна се у Косово. Поповић је подвукао разлику у казивању повеље из 1395 — „у Лабу“, и оне из 1403: „на Лабу“, и мислио је да Вранин Дол није спадао у жупу Лаб. Томе се, додуше, противи један запис из 1450. године, по коме је село Вранин Дол лежало у жупи Лабу,[19] али тиме се не мења његов закључак да Вук Бранковић, па ни његови наследници, нису држали предео Лаба даље од тога села, већ само крај око његовог ушћа.

Вук Бранковић је релативно касно избио у прве редове српске господе. Сабор на коме је изабран патријарх Јефрем, 1375. године у Пећи, сазван је само „повељенијем кнеза Лазара и Ђурђа (Балшића), иже тогда начелствујуштиих“; и кад је биран (1379) патријарх Спиридон помиње се само кнез Лазар.[20] У дубровачким архивским вестима, он се први пут помиње тек у јануару 1380, кад се влада обраћала патријарху, кнезу Лазару и њему с молбом да осло-

[14] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 1880, 139.

[15] Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, 1893, 239.

[16] А. Поповић, *Горњи Ибар средњега века*, Годишњица Н. Чупића, XXVI, 1907, 153, и даље.

[17] Новаковић, *Зак. споменици*, 516, 519.

[18] *Ib.*, 530.

[19] Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, 29.

[20] Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских*, написао арх. Данило и други, 1866, 384; Скопски *Гласник*, XXI, 68.

боде два затворена Дубровчанина.[21] Још је свакако била свежа успомена на Вуков успон 1386—87, кад је писан један „летовник“ „вь дьни благовѣрнааго и христолюбиваго и Богомь просвѣщеннааго господина кнеза Лазара и вьзлюблнеенннаго ему сина господина Влька, сьдрьжещима же има все срьбскые землꙗ паче же и поморскиие и тако вь ꙗдинствѣ и вь любьвы побѣждающе враги свое“.[22] Колико се данас може сагледати, Вук је за своје уздизање искористио последице битке на Марици, расап Николе Алтомановића и падање моћи Балшића. Главни ослонац био му је, као што већ и наведени запис показује, кнез Лазар. Стога је у једном *Слову* о кнезу могло бити речено: „Тада и овоме довољно земље одвоји, а нарочито се десише велике вароши на делу државе његове.“[23]

Није могућно са оно мало оскудних података којима располажемо одредити тачну границу земље Вука Бранковића; ипак ћемо покушати да дамо барем приближну слику њеног пространства. Према северу, њена граница није била далеко од Звечана; даље се простирала област Мусића. По повељи цара Уроша из 1363, којом одобрава размену између челника Мусе и Војислава Војиновића, „Звечан за Брвеник и жупу за жупу“, нови Мусин посед обухватао је села почев од Крушева, Кучња и Трикосе у долини Ибра; у долини Рашке, села Глушци и Прпоре спадала су под Мусиће, исто тако и Лозна у изворној области своје притоке Дежевке. Према томе, гранична линија на овом сектору ишла би вероватно од планине Голије, прелазила Дежевку негде испод Лозне и избијала на Соколовицу (северно од ње је Мусино село Прпоре) и прелазила Рашку јужно од Глушаца. Између Рашке и Ибра, граница је можда била на Ибровој левој притоци Плакаоници, пошто северно од ње почињу Мусина села.[24] Источно од Ибра, граница је вероватно била на његовој десној приточици Бистрици, као што је већ А. Поповић сматрао, па даље избијала на Копаоник и од њега се спуштала према југоистоку на Лаб, на теснац који одваја жупу Лаб од Косова, тако да је село Вранин Дол остајало Бранковићу. Изворна област Јужне Мораве налазила се у власти кнеза Лазара и његовог наследника. Лазар је даровао манастиру Раваници села Прилепницу,

[21] Тадић, 400.

[22] *Записи и натписи*, I, 50.

[23] *Глас*, 136, 96.

[24] А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва, III, 1928, 26.

Будриге, Партеш (?).[25] Вуку је остајала долина Лепенице, преко које је избио на Вардар; граница би са те стране ишла бреговима који чине вододелницу између слива Јужне Мораве, с једне, а Ситнице и Лепенице, с друге стране.

Вук Бранковић није свакако имао на Вардару ништа друго сем Скопља и непосредне околине. Једва неколико километара југозападно од Скопља, на реци Тресци код села Шишева, подигао је Андрејаш, син краља Вукашина, манастир Св. Андреје 1388—89. године, који је добио нека села у околини.[26]

Од Голије, граница Вукове области ишла је нешто према западу обухватајући Сјеницу[27] на горњем Увцу, затим скретала на југ источно од Пријепоља и Милешева, који су од 1373. били под босанском влашћу. Јужно од Пријепоља прелазила је Лим, тако да су Комарани на његовој левој обали остајали Вуку. Западно од Комарана било је босанско село Бреза до кога је допирала област Бранковића ad primam villam domini Georgii que est transeundo Brexam 1424; Bries ad confinia de Bosna et Sclavonia 1425. године.[28] То је оно што је поуздано, али на овом сектору постоји један доста велик комплекс територије за који не бисмо могли са сигурношћу рећи коме је припадао: Полимље јужно од Комарана, крај око Брскова на Тари, па чак и жупа Морача (око горњег тока реке). Као евентуални господари те области долазили би у обзир Вук Бранковић и Балшићи који су после смрти Ђурђа I били знатно потиснути ка Приморју; али докле? Василије Марковић, на карти државе кнеза Лазара додељује овоме горње сливове Лима и Таре, што је очигледно погрешно, пошто је Вук држао Сјеницу и Комаране.[29] Ако ти крајеви нису припадали Балшићима, они су могли бити само у власти Вука Бранковића. Једино за такву претпоставку имамо некаквих индиција. Кад су Турци лишили Бранковића највећег дела поседа, знамо да је бивша њихова област стајала под надзором Турака, мада је била углавном предата Стефану Лазаревићу. Пашаит је имао своју царину на Лиму; он је у пролеће 1399. године писао Дубровчанима да шаљу своје трговце „8 Србли на Морач8 и на Лимь“ и давао им своју веру „до Мораче“. Почетком децембра, Дубровчани га под-

[25] А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, Насеља, 28, 31 и даље.

[26] *Записи и натписи*, I, 53.

[27] Нап. 5, стр. 7.

[28] *Југосл. ист. часопис*, III, 124.

[29] Ст. Станојевић, *Историја српскога народа* (1910²), 160.

сећају на обећање „за трьгов'це кои ид8 на Брьсково како да имь нѣ развѣ ѥдна царина". Из писма упућеног истога дана његовом кефалији у Звечану, Феризу, сазнајемо да се та једна царина плаћала у самом Брскову: и твоꙗ любавь вѣ како ѥ воѥвода (Пашаит) рекаль за трьговце наше кои ид8 на Брьсково да имь ѥ ѥдна царина на Брьсково". Нешто раније жале се Дубровчани „славному и много прехрабреному паче веленарочитому великому војводи Сар'хану" — био је то очигледно „склав" кога је султан послао Пашаиту — како су им Турци и неки Власи опљачкали трговце „на Тарѣ на царевѣ вѣри". Обавештавају га да је Пашаит обећао да ће ствар уредити, али да то није учинио. Брсково је свакако спадало у онај део Вукове земље који су Турци препустили Стефану Лазаревићу: они су вршили неку власт једино у бившој Вуковој области; у оном делу Стефанове државе који је наследио од оца нису имали никакве ингеренције сем што је Стефан плаћао данак и давао помоћну војску у ратним походима.[30] Кад је Бранковићима враћена очевина, Брсково је свакако дошло опет под њихову власт. Пошто су обе области, Бранковића и Лазаревића, биле од 1427. године у рукама једне личности, деспота Ђурђа, налазимо га 1433. у саставу Србије: тада Дубровчани поручују деспоту Ђурђу поводом Јањева да се и овоме може догодити да опу́сти као што је већ било са Призреном, Брсковом и Железником. Сви примери су очигледно изабрани са деспотове територије.[31]

За Полимље јужно од Комарана можемо исто тако само нагађати у чијим је рукама било. Будимље око Берана припадало је раније Николи Алтомановићу; у њему је приликом коначног обрачуна са њим оперисала босанска војска. Али, Босанци нису задржали ту жупу кад је дељена Николина област. Иларион Руварац је сматрао да је Будимље било у власти Ђурђа Балшића, и да је можебити „касније допало Вуку Бранковићу".[32] Иста претпоставка могла би се бранити и за изворну област Лима, око Плава и Гусиња.

Докле је Вук Бранковић померио границе своје државе кад је заузео Призрен? И то је једно питање на које ћемо узалуд тражити прецизнији одговор. Руварац је помишљао да је Вук можда имао и „део старог Пилота", а Ковачевић је указао на наређење Венеције заповеднику Љеша да „об-

[30] Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, 218—220.
[31] *Зборник К. Јиречека*, I, 1959, 270.
[32] *О кнезу Лазару*, 218.

држава пријатељске везе с Вуком Бранковићем, својим источним суседом".[33] Из млетачких извора сазнајемо још и то да је Вук пре јуна 1390. слао посланика Филипу Барелију, протовестијару Балшића, и обећао му 500 литара сребра ако му преда civitatem predictam, што је Барели са огорчењем одбио и отерао посланика. Нигде се не каже које је место у питању. Шуфлај је претпостављао да се односи на Улцињ.[34] Ако би то било тачно, претензије Вука Бранковића ишле би све до мора. Стварна граница његове области била је свакако на Коритнику и Паштрику. Нема изворне потврде да је и Св. Спас, познато царинско место на Дриму, припадало Вуку Бранковићу. Вероватно га је В. Марковић унео у своју карту Вукове области на основу казивања Руварца и Ковачевића.[35]

У изложеним границама ипак није сигурно да је сва земља била под влашћу Вука Бранковића. Кнез Лазар прилаже манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори 1380—81. године „црьквоу Спасовоу оу Хвосноу конь митрополие хвостьньское" заједно са селима која су „оу хрисоволихь краль прѣжде бывьшихь". Он ослобађа „цркьвоу Спасовоу и села не одь всехь работь и поданькь малихь и великихь ... и да не влада надь ними никто оть владоуштихь по земли господства ми". Тај посед сем тога потврђује Лазарева удовица са синовима „црьковь Светаго Јоана Прѣдтече оу Црьколѣзѣ сь сели и сь метохомь", дар војводе Новака, затим цркву Богородице „оу Драгобили сь сели и сь метохомь", дар логотета Луке.[36]

Седиште хвостанске митрополије налазило се у Малој Студеници на 10 километара североисточно од Пећи, Црколез око 20 km даље у истом правцу од Студенице, а Драгобиља око 25 km североисточно од Ђаковице. Ђорђе Сп. Радојичић сматра да је и „оу Подгори село Доубово" исте повеље, оно Дубово између Мале Студенице и Пећи;[37] то је село приложио Св. Пантелејмону властелин Богдан Радујевић. Али има разлога да се посумња у ту идентификацију; у повељи се Дубово не наводи уз Црколез и Драгобиљу. После њих помиње се село Винарци, код Лесковца, затим два села у Дубочици, па Дубово, а иза њега једно село у Топлици. Према томе, Дубово наше повеље лежало би негде на подручју слива Јужне Мораве; за њега се до-

[33] *О кнезу Лазару*, 218; *Годишњица*, X, 239.
[34] *Acta Albaniae*, II, 110.
[35] Ст. Станојевић, *Историја српскога народа* (1910²), 160.
[36] *Зак. споменици* 515, 519.
[37] Скопски *Гласник*, XXI, 73.

душе каже да је било „у Подгори", али то не мора бити баш метохијски Подгор, јер Подгора је било, а има и сада више. У *Народној енциклопедији* помињу се и новопазарски, призренски, струмички и тетовски Подгор, а било је и других крајева који су тако називани. У трговачкој књизи једног Дубровчанина, вођеној у Новом Брду тридесетих година XV века, помиње се један Подгор северно од тога места.[38] Постоји једно село Дубово близу Прокупља које би, мислимо, пре одговарало тексту повеље; оно се налази у „подгори" планине Пасјаче.

Али ма које село Дубово било овде у питању, још увек остаје чињеница да кнез Лазар потврђује Пантелејмону цркву Спасову у Хвосну, а његови наследници поред ње и цркве у Црколезу и Драгобиљи, све три са селима која су им припадала, у време кад би Вук Бранковић држао област у напред означеним границама. Да ли је реч о једном клину територије кнеза Лазара и његовог наследника, или о једној или више њихових енклава у Вуковој области?

Чини нам се да није искључена још једна могућност: да је Миличина повеља издата после свргнућа Вука Бранковића, пошто су већ Лазаревићи добили већи део њихове земље. Ђорђе Сп. Радојичић је већ указао колико је заплетено питање те повеље.[39] Изгледа да постоје три, можда и четири њена текста. По ономе издатом у *Гласнику СУД*, 24, 271, и у збирци *Акты русскаго на Св. Аѳонѣ монастыря Св. Пантелеймона*, 1873, 394, она је из 6903. године од стварања света. Григорович је на два примерка читао 6902. годину, а Миклошић је по П. Успенском саопштио један одломак од 8. јуна 6903. значи 1395. годину. Ако бисмо са Радојичићем узели да је повеља заиста од 8. јуна 1395, онда наилазимо на извесне тешкоће при њеном тумачењу. Не би било немогуће да је Стефан Лазаревић издаје 8. јуна 1935. у Новом Брду, три недеље после битке на Ровинама, међутим остаје питање да ли би калуђери Пантелејмона слали своје изасланство, које се у повељи изричито спомиње, у време кад су морали знати да је Стефан Лазаревић пошао Бајазиту са помоћном војском? Можда је Р. Грујић[40] у праву кад нашу даровницу доводи у везу са актом Пантелејмонаца из 1395—96 (6904) издатом свакако у време кад Вук Бранковић није више био на власти, као што ћемо одмах видети.

---

[38] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 1957, 38, 40, 42, 43, 44, 46, 48, 55; Р. Грујић, *Ист. часопис*, V, 1955, 66, узима да је „село Дубово у Топличком Подгору".

[39] Скопски *Гласник*, XXI, 39.

[40] Скопски *Гласник*, XI, 70.

Ако су одредбе о адрфатима, о којима се у њему говори, противуслуга за повељу Лазаревића, било би необично да су калуђери Пантелејмона чекали готово годину дана, ако не и више — крајња је могућност да је размак од повеље до акта 15 месеци — да би одговорили на велику дарежљивост Лазаревића од 8. јуна 1395. године.

Кад би се те слутње обистиниле, онда би отпале све оне тешкоће са клином или оазама Лазаревићевих поседа у области Вука Бранковића сем једне: оне да кнез Лазар потврђује Пантелејмону 1380—81. године „црьквоу Спасовоу оу Хвосноу конь митрополие хвостьньское сь всемь што имь пише оу хрисоволихь краль прѣжде бывьшихь“. Овај податак би се можда могао објаснити тако да је крај око Пећи био недавно отргнут од Балшића и да у време издавања повеље није још био уступљен Вуку; то би могло бити оно одвајање „довољно земље“ о коме говори поменуто Слово.[41] Један недавно објављен запис казује да „книга ре(комы)и ген8арь ѱ написа се (год)и а (п)о бою кнежоу . . . бл(а)говѣрнаго . . . го г(осподи)на Вль . . . (н)аписа се повелѣнїемь г(осподи)на митрополита хвос(ть)нскаго Арсенꙗ“. „Грешни Михаил“ који је довршио књигу 6898. године од стварања света — од 1. септембра 1389. до 31. августа 1390 — радио је у седишту хвостанске митрополије; помиње како је патио „ωт страха турчьскога ωвамо“, да од улога није могао устати с места ни побећи, већ је само рекао „ω м(а)ти Б(о)жиꙗ хвость(нь)ска покри ωт (на)стоѥше бѣди“. Седиште хвостанске митрополије, Мала Студеница, било би према томе у власти Вука Бранковића после косовског боја.[42]

Докле је Вук Бранковић држао своју област, о томе није постигнута сагласност. Ковачевић је у својој познатој расправи доводио његов пад у везу са битком на Ровинама и мислио да је збачен „ако не пред битку с Мирчом, а оно наскоро после ње“, пошто су вести о Вуку којима је тада располагао престајале 1394. године, а сматрало се као сигурно да је битка на Ровинама била 10. октобра исте године. Кад је Јиречек објавио нове податке о Вуку из Дубровачког државног архива, Ковачевић је померио Вуково збацивање у време после битке код Никопоља, значи на читаве две године касније. Станојевић и Ћоровић су усвајали

[41] *Глас*, 136, 96.

[42] С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке* (1952), 20; запис је „ватром оштећен“; по томе колики је размак остављен за оштећена места и због израза „по бою кнежоу“ изгледа да није било говора о боју кнеза Лазара и благоверногa господина Вука, већ: по бою кнежоу (вь дни) благовернаго (наше)го господина Вль(ка).

ово мишљење, а и Јиречек га понавља на једном месту, док се на другом изјаснио за 1395. годину;[43] Грујић је узимао 1397. годину.[44] Последњи је претресао ово питање Ђ. Сп. Радојичић: по њему је Вук „владао до краја 1395, а можда и до краја 1396. године".[45]

Пад Вука Бранковића без сумње стоји у извесној узрочној вези са битком на Ровинама, чији је датум сигурно утврђен као 17. мај 1395. Вукови односи са Турцима као да и нешто раније нису били добри; он је већ у октобру 1394. тражио и добио одобрење дубровачке владе да може предати своје сребро на чување.[46] Зна се да је Бајазит у свој поход на Влашку повео и своје вазале Стефана Лазаревића, краља Марка и Константина Дејановића; по свој прилици је и Константин Балшић суделовао у њему. Другог маја 1395, значи 15 дана пред битку на Ровинама, Дубровчани пишу „госпођи кир Ксенији" о некаквом царинском спору и позивају се на „записание господина Костадина, што је нам записал". Они моле Ксенију да заповеди цариницима да не задржавају дубровачке трговце, „а *када Бог донесе господина Костадина* ми ћемо ш њим стати и учинити што ће бити за боље", шаљу свога листоношу „до господина Костадина" и моле је да му придода свога човека да с њим пође „на спех"; и 11. и 14. маја пишу опет Дубровчани само Ксенији о истој ствари. У последњем писму одговарају да им је „чудно видети и много усилно веровати да ће то господин Костадин рећи да чине с нами поставив увет и учинив записаније . . . , а ми се уздамо то увидев господин Костадин хоће од туде стојеће поручити да тога веће цариници не чине, а како ви ми и прво уписасмо *када Бог донесе господина Костадина тузе,* хоћемо се ш ниме стати и учинити како буде добре" . . . ; и молимо те господе држи начин како да наше трговце цариници не усилују ну да их држе у свободи *до пришествија господина Костадина*".[47]

Вук Бранковић не учествује у том походу; он креће опет путем отпора према Турцима и обезбеђује се слањем великих депозита у Дубровник. Већ у јануару 1395. примају Дубровчани на чување 397 литара сребра, а три дана пре Ровина доноси Вуков челник Смил нове 693 литре сребра. Последњи депозит, у износу од 790 литара сребра, предаје

---

[43] Нап., 4.

[44] Скопски *Гласник,* XI, 1932, 67, „око" 1397; 75, само 1397.

[45] Скопски *Гласник,* XXI, 72—73.

[46] *Споменик,* XI, 42.

[47] *Повеље и писма,* I/1, 234—236.

Смил 10. јануара 1396, који још шаље госпођа Мара *из Приштине*. У марту исте године већ налазимо у Глухавици турског кадију, који се ту недавно сместио, qui *venit* in Luchoviça (sic), како каже одлука дубровачког Већа умољених од 28. марта.[48] Турци би према томе ударили на Вука почетком 1396; њихов напад био је свакако уперен против главне Вукове области па су заузели најпре Приштину, а затим Глухавицу. Свакако у вези са насталим догађајима слао је Вук крајем априла 1396. свог челника Смила преко Дубровника у Зету. Дубровчани су му дали барку да га превезе у Котор, а одлучили су да му даду и писмене препоруке за „господу" за коју би он то затражио.[49] Међутим, отпор Вука Бранковића није одмах сломљен: изгледа да је он наставио борбу у својим западним крајевима. Четвртог августа 1396. унајмио је један Которанин неке Влахе да му пренесу тридесет три товара соли у Полимље — usque ad Limo. Власи су преузимали сву одговорност за примљену со сем у случају да их нападну Турци или људи Вука Бранковића — exceptatis Turcis et hominibus Volchi, quia si Turci vel homines Volchi acciperent nobis predictas XXXIII salmas salis, quod tunc non teneamur satisfacere aliquid.[50] То је последња савремена вест која нам сведочи да се Вук Бранковић још држао. Кад је његов отпор престао не може се ближе одредити. Да се то догодило пре битке код Никопоља 26. септембра 1396. сведочила би можда једна исправа манастира Св. Пантелејмона на Св. Гори, издата 6904. године од стварања света, четвртог индикта, којом игуман Никодим уговара са госпођом Еугенијом (кнегињом Милицом) и њеним синовима како ће се располагати њиховим адрфатима у томе манастиру. По данашњем рачунању, исправа је писана између 1. септембра 1395, и 31. августа 1396. „И ако се прилоучи врѣме и обоубожа господинь кнезь Стефань и господинь Влькь и испадоу оть свога господства, како то и мнозѣмь господамь прилоучаꙗть се" — налазимо тамо — манастир ће им за двадесет њихових адрфата давати двадесет

[48] Јиречек, *Ист. Срба*, II, 334; ту је погрешно ра су и одлука Већа умољених и писмо кадији од 28. маја; у оригиналу *Staat*, IV, 11, само је за одлуку Већа дат погрешно 28. мај; ср. Пуцић, I, *Примедбе*, I.

[49] *Reformationes*, XXX, fol. 34, 26. IV 1396:... de dando unam barcham bene paratam celnicho d. Volchi cum qua vadat usque Katarum et de dando ei litteras recomendatorias quibuscumque dominis voluerit.

[50] *Историски записи*, X, 1954, 227—229. Захвалан сам г. Сл. Мијушковићу што ми је још пре појаве свога чланка послао препис целог документа о Вуку.

литара сребра годишње.[51] Али уколико се при томе мислило на судбину Вука Бранковића, ипак се не би смело са сигурношћу узети да је борба са њим била већ окончана: можда је само било већ јасно како ће се завршити.

Стефан Лазаревић је добио лавовски део земље Вука Бранковића као награду за своје лојално држање према Бајазиту; 15. марта 1402. налазимо га у Приштини, а из једне недатиране његове повеље сазнајемо да је одредио приштевског кефалију Бранка за утврђивање међа села Коњуха код Липљана. „Стариници од жупе" који су на том послу суделовали били су из Грачанице (?), Ливађа, Сврчина и Липљана.[52] Кад је кнегиња Милица као монахиња Еугенија посетила Дечане 1397. године, она је нашла да је манастир изгубио многе поседе „попоуѱениемь божїемь нашихь ради грѣхь ѡть злочьствивихь езыікь исмаилтьскихь пожежено и оповрьжено *и ѡтъ прѣжде нас дръжавшихъ* растлѣнно и оповрьжено и метоси ѡтети".[53] Она враћа нека села Дечанима (Чабић, Доьанце, Брестовац), а прилаже и нова: Батушу, Рибницу, Доброш, Чрнегомно, Плањане, Поток, Ческово, Днепоље и заселак Пут. Већи број заселака враћен је такође у власништво Дечана. И јужни делови Вукове области, према томе, са Пећи и Призреном припали су Лазаревићима. По свој прилици су добили и онај део Полимља који је био раније Вуков. Осмог октобра 1398. пишу Дубровчани кнезу Стефану и његовој мајци за неке трговце „у владању господства ви" како „Турци ухватише наше трговце и узеше им пет тисућ ован и трговце одведоше, а потом такође ухватише у Ваљево наше трговце и одведоше". Моле их да их „саветују" могу ли њихови трговци слободно долазити са робом „на вери и на слободи" и да им помогну да се ослободе задржани трговци и роба. А крајем новембра исте године моле да им отпишу за „трговце које Турци узеше у Ваљево и одведоше и за оне трговце које узеше *на Лиму* с добитци". Поменути овнови отети су на Тари па се из тога може закључити да је и Брсково предато Лазаревићу.[54]

По Орбинију, Бајазит је оставио један део земаља Вука Бранковића његовој жени и синовима ради издржавања.[55] То ће по свој прилици бити тачно. У међувремену док Бранковићи нису поново добили целокупну очевину, они

[51] *Законски споменици*, 521.
[52] *Законски споменици*, 490.
[53] *Mon. Serb.*, 264.
[54] Стојановић, *Повеље и писма*, I/1, 187; Божић, 19.
[55] Стр. 319.

имају своје људе који врше извесне функције, што указује на то да нису сасвим без поседа. Деветог јануара 1401. године долазе у Дубровник ризничар Бранислав и дијак Добровој и подижу један део поклада; остатак поклада примају иста лица у марту исте године и у фебруару следеће.[56] Кад су Вукови синови у априлу 1399. тражили од Венеције да им се преда накит Вукове сестре Теодоре, која је била удата за Ђорђа Топију, из Венеције је наређено драчком бајулу да испита њихово право на тај накит и да им га преда ако им припада, а у исто време да испослује поштовање трговачких повластица у њиховој земљи — procuretque ut iidem domini libertates mercatorum in terris et locis suis observent.[57] Нема никаквих доказа који су и колики део задржали Бранковићи, може се само нагађати да је он био у Дреници, најстаријем делу њихових поседа. Јиречек се тада неодређено изражава: „Његовој [Вуковој] жени Мари и њеним синовима остави Бајазит само нешто мало земље код Вучитрна и Трепче са обавезом давања помоћних трупа."[58] Ако је тиме хтео рећи да су Трепча и Вучитрн остали Бранковићима, за то нема никаквих изворних потврда. Из наведене млетачке вести не сме се закључити да је област коју су задржали имала неки нарочит значај за млетачку трговину. Она се ослања, по свему се види, на једну ранију одлуку Сињорије од 26. септембра 1393, кад је сам Вук тражио накит своје сестре и кад му је обећано да ће га добити ако буде пазио млетачке трговце. У исто време наређено је „капетану кулфа" да изради код Вука потврду повластица трговцима и да тек после тога драчки бајул може предати накит. Тада је Вук држао своју област сем Скопља које су му Турци одузели. Вук свакако није издао тражену потврду, па му ни накит није био уручен. Изгледа да у Венецији нису били начисто са тим какав значај има за њих област која је остављена Вуковим наследницима, те су у априлу 1399. поновили свој ранији захтев из 1393. године. Драчки бајул, међутим, био је боље упознат са правим стањем Бранковића и није журио са предајом накита. Он је тек у јесен 1400. обавестио своју владу како му изгледа да тај накит не припада Вуковим синовима, па је добио наређење да га пошаље у Венецију.[59]

Вук Бранковић је према неким летописима умро 6. октобра 1398. године. Дан и месец су поуздани, пошто су за-

[56] *Споменик*, XI, 43.
[57] *Listine*, IV, 419.
[58] *Историја Срба*, I, 335.
[59] *Listine*, IV, 427.

бележени и ускоро после његове смрти,[60] али година је оспоравана. Алекса Ивић[61] је сматрао да треба усвојити 1397. годину на основу једног податка у Јоргиним исписима из Дубровачког архива. И после тога брањена је година летописа уз образложење да је „Мара могла мислити да је Вук мртав, а да то не буде уствари тачно" и да је она можда грешком Јорге проглашена за удовицу.[62] Као доказ да је 1398. година исправна наводи се да су синови Вука Бранковића пре 21. априла 1399. обавестили Млетачку Републику о смрти свога оца. Јорга је брзо радио и често грешио, али у овом случају био је у праву. Дубровачка исправа објашњава, мислимо, и зашто се тек у априлу 1399. говори о Вуку као покојнику. Франко Васиљевић као опуномоћеник (16. VII 1398) наследника Вука и његове снахе Теодоре, ради одласка у Венецију пренео је своје право 6. августа на другу двојицу Тај пренос је обновљен 15. октобра 1398. године. Сама прокура није очувана у целини, пошто је пропала књига дубровачког архива у коју је била унесена. Али, ми с друге стране знамо шта су Бранковићи потраживали од Венеције: реч је о накиту Вукове сестре Теодоре која је била удата за Ђорђа Топију. Како су на њено наслеђе имали подједнако право сви наследници њене браће, то нам објашњава да прокуру издаје и удовица Гргура Бранковића. Већ је Вук 1393. покушавао да дође до тога накита, али није доживео да се та ствар оконча. Његови и Гргурови наследници покренули су питање поново у лето 1398, али преношење пуномоћја с једних на друге довело је до закашњења, па се тек у априлу 1399. о томе расправљало у Венецији. Прокуратор је, разуме се, тек тада предао писмо да је Вук Бранковић умро, те је Сињорија поводом тога изјавила саучешће његовим наследницима. Веза између онога што се претходно одиграло у Дубровнику и одлуке Венеције о саучешћу, јасно сведочи да је ово дошло са великим закашњењем.[63]

Не постоји сагласност ни у вези са питањем кад су Бранковићи добили натраг своју област; његов повратак на очевину стављен је у размак од 1398. до 1404. године.[64] И овде се, мислимо, може нешто поузданије утврдити. Прва година узимана је само на основу казивања Константина Филозо-

---

[60] *Записи и натписи*, III, 70, 71.

[61] *Родословне таблице*[3], 6.

[62] Скопски *Гласник*, XXI, 50. И ја сам у *Enciklopediji Jugoslavije*, чланак *Branković Vuk*, узео да је он умро 6. X 1398.

[63] В. прилог на крају ове расправе.

[64] Скопски *Гласник*, XXI, 73.

фа да је Стефан Лазаревић тада покушавао да се придружи Мађарима. Бајазит би му одузео бивше Вукове земље и вратио их његовим наследницима. Стављање, пак, повратка Бранковића у наследство тек после битке код Ангоре мора се потпуно одбацити. Гргур и Ђурађ пратили су Бајазита у Малу Азију очигледно као вазали са својом помоћном војском. И догађаји после Ангоре показују да су они већ пре судара Бајазита и Тамерлана имали своју ранију област. Ослободивши се затвора у Цариграду, Ђурађ Бранковић стиже у Србију, а већ у новембру 1402. долази до познатих бојева између њега, којег су помагали Турци, и Лазаревића. Ђурађ побеђује Вука, брата деспота Стефана, својом војском; уз њега је био само неки турски војвода „ради назирательства вѣры ѥже кь царю“, како каже Константин. Главни турски одред војске борио се против самог Стефана. Он је брату Вуку био дао већи део своје војске, а мањи задржао за себе. Ако је Ђурађ победио већину војске Лазаревића без велике турске помоћи, онда није могућно да је он још увек располагао само оним незнатним делом очевине који су му Турци оставили 1396. године. Још једна чињеница говори у прилог овакву схватању. Кад је деспот Стефан после Ангоре дошао у Зету, из ње је отишао „кь прѣдѣломь срьбьскымь, идѣже прваꙗ архиѥпископиꙗ Срьблѣемь“, значи у Жичу. Одатле полази на Косово да се обрачуна са својим сестрићем. Коришћење тако заобилазног пута може се најбоље објаснити околношћу да крај око Призрена и Пећи, преко кога је могао најбрже доспети у земљу, није више био у његовој власти. Са оно људи што му је остало, око 260, деспот се није усуђивао да крене у Србију, већ и његов зет Ђурађ Страцимировић „подасть ѥмоу воиньство, ѥлико вьзможьно, вь ѥже допроводити того“.[65]

Сам Константин Филозоф, уколико га добро разумемо, као да сведочи да су Бранковићи морали и пре ангорске битке имати ранију област свога оца. Кад је сазнао да је деспот Стефан отишао на запад ради повратка у отаџбину, Сулејман, син Бајазитов, кренуо је са својима према Србији. „Бѣхоу же тогда — наставља Константин — сь реченымь Моусоульманомь и сынове сестры старѣшеѥ деспотовы Марые, иже и не хотеште Тоурькомь побараахоу, ни бо инако вьзможно бѣ. Тѣмь же и пославь царь повелѣ поуте сьдрьжати и стрѣшти *по земли сихъ*, ни бо иноудѣ вьзможьно бѣ проити благочьстивомоу семоу.“[66] Бранко-

[65] *Гласник*, 42, 281; *Руварчев зборник*, I, 79—87.

[66] *Гласник*, 42, 280.

вићи дакле запоседају путеве по својој земљи, по султановом налогу, да би спречили деспотов пролазак.

За одређивање времена кад су Бранковићи дошли поново у милост султана Бајазита и добили своју баштину, нарочит значај има једна дубровачка вест. Наводећи војводи Сандаљу примере лојалног држања Дубровника у прошлости према босанској и српској господи, Дубровчани поред осталога кажу: „Volcho Brancovich siando morto et dismesso de la sua signoria et siando li fioli et mogler suoi dispersi et disconsolati de la signoria tolseno el deposito loro de Ragusa. la qual non curando le grandi et spaventevole menaze del gran Turcho che non cessava de domandare el deposito del dicto Volcho rende et restitui et dicto deposito a chi spettava con fermissima et constantissima fede, *col favor del qual deposito* et de altro aiuto et consiglio de Ragusa *ritornando in signoria* anchora sono nela signoria et stato suo li discendenti del dicto Volcho.“[67] Ми данас тачно знамо када су Бранковићи подигли тај депозит: 9. јануара 1401. године 693 литре сребра, 28. јуна 1401. враћено им је 397, а 8. фебруара 1402. још 790 литара. И са друге стране Бранковићи су прикупљали своје благо. Ризничар Бранислав и дијак Добровој примили су у јануару 1402. од Которанина Драгоја Луке Драго 71 литру и 4 унче сребра од депозита који је био предат Марку Драго, а 9. фебруара 1402. предао им је Марков зет Јован Трифуна Буће још 28 литара и 8 унача. Код Марка се, према томе, налазило укупно 100 литара сребра.[68] Све је, дакле, изузето још пре битке код Ангоре; ако је сав депозит употребљен за искупљивање баштине, то би било негде у првој половини 1402. године. Али је за ту сврху био довољан само један део депозита, онда је то могло бити и током 1401. Једно писмо Стефана Лазаревића, његовог брата Вука и кнегиње Еугеније (Милице), писано 15. марта 1402. у Приштини,[69] као да доказује да су Бранковићи тек после тога датума добили своју очевину, што значи пошто су подигли читав поклад. И Мавро Орбини,[70] који је о догађајима у вези са Ангором био нарочито добро обавештен, тврди да је Бранковићима враћен посед пре ње: „La sua [Вукова] moglie Mara havendo (com' è detto) ricuperato il suo stato, comincio mandare i suoi figliuoli con l'essercito al servitio del Turco, riservando sempre appresso di sè il piu giovane per governo dello stato.“ Овде Орбини мисли на

[67] Пуцић, *Споменици српски*, I, Примедбе, XXX.
[68] *Div. Canc.*, 33, fol. 229, између 13. и 17. I 1402.
[69] *Повеље и писма*, I/1, 194.
[70] Стр. 320.

ангорску битку у којој су заиста учествовала два старија Марина сина, Гргур и Ђурађ, док је најмлађи Лазар остао код куће. Одмах иза тога излаже догађаје непосредно после Ангоре.

Све нас, дакле, вести о повратку очевине Бранковићима воде закључку да се то збило пред битку код Ангоре, вероватно негде после 15. марта 1402. године. Дубровчани су, као што видесмо, приписивали себи извесну заслугу за обнављање власти Бранковића (aiuto et consiglio). Можда на то алудирају када им у писму од 21. фебруара јављају да су њихови опуномоћеници подигли све што је њихово и извињавају се што су их дуго задржали: то су учинили „за ваше болѥ и наше, као ви те казать."[71]

Одлука о повратку земље Бранковићима морала је доћи од султана. Можда је томе претходило извесно зближење између наследника Вука и Лазара; кнегиња Милица свакако није лако подносила раздор између својих синова и синова своје кћери Маре, раздор који је наступио у тако тешким временима и имао кобних последица по земљу. Тешко је, наравно, рећи ишта одређено. Али, скрећемо пажњу на један карактеристичан податак из Дубровачког архива: кад је исплаћиван последњи део депозита Бранковића, Бендикт Гундуловић се обавезао 21. фебруара 1402. да ће његова браћа која су се налазила у Србији исплатити госпођи Мари, или коме она нареди, 60 литара сребра у Новом Брду или у Вучитрну у року од месец дана пошто добију меницу. У Дубровнику се према томе очекивало, и то у једној званичној исправи, да се Мара може наћи у Новом Брду, или барем њезин опуномоћеник који ће примити сребро.[72]

Да ли је наследницима Вука Бранковића повраћено све што је он држао, а што је Бајазит био уступио Стефану Лазаревићу? Колико се може проверити, изгледа да јесте и да истицање Бранковића да владају землѥю господина и родителꙗ нашега господина Влька (1405) треба дословно узети.[73] Раније смо већ помињали да Ђурађ Бранковић има у власти један део Полимља као и његов отац, да 14. октобра 1410. издаје једну повељу у Пећи; даље, да Бранковићи

[71] *Повеље и писма*, I/1, 146. Посланици су били већ 17. јануара у Дубровнику, поклад је враћен 8. фебруара, а посланици су отишли 21. фебруара, што значи да су били у Дубровнику више од месец дана.

[72] *Div. Canc.*, 34, fol. 85, 21. II 1402: dare et solvere domine Marre relicte Volchi Branchouich aut cui dicta domina mandabit in Nouaberda sceu in Volçiter, ubi ipsi magis placuerit.

[73] *Повеље и писма*, I/1, 151.

поклањају Хиландару село Ораховац и сто унача годишње од прихода трга у Хотчи, светогорском манастиру Св. Павла села Кузмино на Ситници, Добрашевце на Дреници, Врани(н) Дол на Лабу, Патеи у Труповштици и Трнаву са „колом". Једну књигу писао је поп Прибил 1408—09. године вь мѣсте рѣкомемь Брньце Бьдчкои а вь дрьжаве Гюрга и Лазара.[74] Ако је то село Брњица код Сјенице, онда је и оно враћено Бранковићима.

Вук Бранковић није био ни у каквом односу стварне подређености према своме тасту кнезу Лазару; може се само говорити о присној сарадњи и координацији поступака, нарочито у спољној политици. Довољно је познато да Вук склапа посебне уговоре с Дубровником и да су Дубровчани по распаду српског царства, кад су тражили препоруку за исплату стонског дохотка калуђерима српског манастира у Јерусалиму од српских „барона", добијали посебно ту препоруку од кнеза Лазара, Вука Бранковића и Балшића. Ако Вук у повељи, коју за своју област издаје Дубровнику, помиње да су дубровачки поклисари најпре одлазили господин8 *ми* кнез8, то је само израз извесног признавања првенства Лазару, а не знак зависности: говори не само о човеку који је био моћнији од њега него и о своме тасту. Слично треба тумачити и појаву да се поред посебног новца што га кују Лазар и Вук, изузетно јавља и заједнички с натписом на аверсу Вльќь, а на реверсу Вь Хр(ист)а б(ог)а бл(а)говѣрни кнезь Лаз(а)рь.[75] Нема никаквих доказа да је кнез Лазар имао ма какво право мешања у Вуковој области.

Исти је однос остао и под њиховим наследницима, пошто су се након обрачунавања које је настало после ангорске битке измирили негде после априла 1404. године. Госпођа Мара, Вукова удовица, и њени синови издају потпуно самостално своје тргове Дубровчанима под закуп и уређују своје односе са Републиком Св. Влаха. У случајевима спорова, Дубровчани се никад не обраћају деспоту Стефану Лазаревићу тражећи његову интервенцију. Кад долази до затегнутости односа са једним од господара српских земаља, то не утиче на односе с другим. У фебруару 1411, Веће умољених забрањује Дубровчанима да одлазе само у област госпође Маре.[76]

---

[74] *Законски споменици*, 163, 520; Матић, *Опис рукописа*, 140.

[75] Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, 92.

[76] *Повеље и писма*, I/1, 151—161; *Reformationes*, 33, fol. 290', 4. II 1411: de vetando nostris mercatoribus et retinendo quod non vadant cum mercibus in contratas domine Mare usque ad adventum nostri

Стање се није уопште изменило ни кад се Ђурађ Бранковић измирио са ујаком, постао његов најприснији сарадник и често извршилац његових планова, као на пример у Зети, да би најзад био проглашен и за његовог наследника. Кад 1417. долази до сукоба између Дубровника и деспота Стефана Лазаревића, дубровачка влада расправља о томе да се забрани одлазак трговцима in Sclauonia, hoc est in contrata despot solummodo et suis tenutis omnibus. Још 1424. године, Ђурађ Бранковић засебно препоручује Дубровчанима јерусалимске калуђере да им исплате доходак. Бранковићи имају своју ковницу новца и издају је понекад под закуп дубровачким трговцима. Богдан Миленовић је имао „царину и ковницу" Бранковића под закуп на једну годину (разрешница од 25. септембра 1414). Ковница Бранковића радила је још 1423. године кад је била у закупу Степше Тврдисалића.[77] За односе Бранковића и Лазаревића нарочито је значајно да се после њиховог потпуног измирења постављало и питање оптицаја новца деспота Стефана у области његовог сестрића. Двадесет другог фебруара 1414. опомиње дубровачка влада Богдана Миленовића и Богишу Радмиловића, цаpинике у Трепчи, који су чинили извесне тешкоће трговцима у вези са деспотовим новцем — li denari del signor despoth — да је Ђурађ Бранковић наредио да деспотов новац слободно циркулише у његовој области и да га нико не сме одбијати, per che il signor Zorzi vuol che coran per tuto il suo paese et che nesun non li olsi refutar.[78]

И странци су још увек правили разлику између земаља Бранковића и Лазаревића. У фебруару 1420, Иван Кастриот гарантује Дубровчанима да могу слободно „миноути моомь земломь оу землю Гюргıввоу или господина деспота".[79] Али, веза између деспота Стефана и његовог сестрића била је толико присна, и било је јасно да ће се обе територије у блиској будућности спојити у личности Ђурђа Бранковића, да је деспот могао истаћи претензије на наслеђе свога сестрића Балше III, иако се његова област није непосредно граничила са Зетом, већ само преко Ђурђеве области. Ова чињеница, колико знамо, досад није подвлачена,

---

cursoris predicti (missi in Tripze); fol. 291, 20. II 1411: да се одговори litteris domine Mare;... quod pro novitatibus factis in Sclauonia de retinendo mercatores nostros quod non vadant ad partes Sclauonie in contratas domine Mare (nec eciam per passum, додато са стране) donec paruerit presenti consilio.

[77] *Повеље и писма*, I/1, 163, 167.

[78] *Lett. di Lev.*, VII, fol. 98'.

[79] *Повеље и писма*, I/2, 213.

те се морало задржати на њој. Из свега нашег ранијег излагања мислимо да је јасно утврђено како Стефан Лазаревић није имао непосредне границе с Балшићима ни у време Вука Бранковића ни доцније када је Вуковим синовима враћена област. Полимље од Пријепоља наниже било је босанско од 1373. године. Сјеница и Полимље јужно од Пријепоља налазили су се у власти Вука Бранковића, а и доцније спадају у Ђурђеву територију; крајеви око Пећи и Призрена исто тако. Не може се одржати ни тврђење Ст. Станојевића[80] да је деспот Стефан у новембру 1404. „кренуо у Зету и да су у Млецима били забринути за Скадар, Дриваст и Леш". Извори на које се он позива казују, по нашем схватању, нешто друго. Млечани су заиста одлучили 13. новембра 1404. да појачају посаду, cum per ea, que sentiuntur de prosperitate despoti Sclavonie, loca nostra Scutari, Drivasti et Alexii sunt incursura manifestum periculum; али то не значи да је деспот тада упао у Зету. Његови успеси састојали су се у томе што је, помогнут од краља Жигмунда чију је власт признао, почео потискивати Бранковиће и измирио се са њима, па су се у Венецији прибојавали да не пружи помоћ својој сестри Јелени и њеном сину Балши III.[81]

О односу између Бранковића и Лазаревића још увек се, како нам се чини, суди под извесним утицајем традиције о издаји Вука Бранковића на Косову. Стојану Новаковићу је с правом замерено да кривицу за њихове међусобице сваљује на последње (Станојевић, Јиречек). Али и Јиречек као да се није могао потпуно ослободити тога утицаја; на пример, он сматра да је Стефан Лазаревић после битке код Ангоре дао затворити свога сестрића у Цариграду „бојећи се да ће Ђурађ Бранковић, с помоћу Сулејмана, приграбити себи земље Лазаревих синова".[82] Ако се пође од чињенице да иницијатива потиче од Стефана, пре би се смело закључити обрнуто, наиме да је управо он намеравао да поврати земље Бранковића које су му недавно биле одузете.

Уопште узев, изгледа нам да је читав сукоб између Лазаревића и Бранковића преувеличан. Ми не видимо никаквих стварних доказа да је Вук Бранковић после Косова заузео непријатељски став према Лазаревићима; он једино има друкчије држање у односу на Турке. Кад је вршен пренос моштију кнеза Лазара из Приштине у Раваницу,

---

[80] *Борба о наследство Балшино*, 1902, 6.
[81] *Acta Albaniae*, II, 233.
[82] *Историја Срба*, I, 337.

Вук „вь срѣтенїе чьстныихь мощеи его изьшьдь сь сѹпрѹжницею своню и сь вьсеми благородными его, великь плачь и рыданїе сьтвор'ше, и довлнѣ проводивше вь своѩ си вьзвратиста се".[83] По наведеном тексту — из једног *Слова* о кнезу Лазару — изгледало би да Вук није био у Приштини, него да је само изишао „у сретање" спроводу моштију и прикључио му се. Ако би то и било тачно, да ли се из тога смело закључивати како он није био у слози са Лазаревићима? Ни претпоставка да је Вук „кришом стварао тешкоће" преносу Лазаревог тела, пошто је пренос био скопчан са проглашењем кнеза-мученика за свеца, а „он је сањао да оснује своју династију, моћну и снажну, уколико је то било могуће у оно доба", не чини нам се довољно убедљива.[84] За однос Вука Бранковића према Лазаревићима у то време значајна је изјава Дубровчанина Марина Димитровића од 6. августа 1392, који се пред дубровачким кнезом обавезао да ће појас заложен од књегиње Милице предати њој у Приштини — in Pristina ad ipsam dominam comitissam.[85] Ако је Марин очекивао да ће затећи Милицу у главном граду Вука Бранковића, онда се може само извести закључак да је Вук са својом таштом и њеним синовима стајао у сасвим добрим односима.

Јасна клица раздора осећа се тек онда кад је Бајазит одузео Бранковићима већи део земље и предао га Стефану Лазаревићу. Вукова удовица Мара и њени синови могли су свој положај поправити само на Порти, у чему су и успели пред ангорску битку. Непосредно после ње долази до отвореног рата између Лазаревића и Бранковића. После бојева на Косову, у новембру 1402. године, знамо да је деспот Стефан „пленио Ситницу", по неким летописима 6911, по другима 6912. године од стварања света.[86] На ове сукобе је свакако мислио угарски краљ Жигмунд кад је 16. априла 1404. писао бургундском војводи да му се потчинио деспот Стефан и да успешно ратује contra Turcos et alios nostros ymmo crucis Christi aemulos, и да је у последњем походу — in proxima bellica progressione — победио и побио готово десет хиљада непријатеља.[87] И Орбини[88] зна да је деспот „ушао са Угрима у земљу Ђурђеву и починио много штете

---

[83] *Глас*, 136, 96.
[84] Скопски *Гласник*, XXI, 78.
[85] *Споменик*, XI, 102.
[86] *Родослови и летописи*, 221.
[87] *Зборник за друштвене науке Матице српске* (посвећен Н. Радојчићу), 13—14, 1956, 95.
[88] Стр. 321.

у тим крајевима". Ускоро је, међутим, дошло до измирења деспота и са Сулејманом и са Бранковићима. Неколико година трају мирни односи између две сродничке породице, па изгледа да долази и до извесне сарадње. Тако би се једино могло објаснити, као што смо видели, да су се Млечани због успеха деспота Стефана Лазаревића крајем 1404. прибојавали за своје градове у Зети. Тек 1409, кад је деспотов млађи брат Вук уз Сулејманову помоћ присилио Стефана да му уступи половину државе, опет долази до раскида. „И отада брат његов Вук са одељеном му облашћу и благороднима који су с њиме служаше Имусулману *са сестрићима својим* и они су такође држали отачаску своју земљу" — казује К. Филозоф.[89] Ово доста нејасно место о ставу Бранковића осветљава казивање М. Орбинија[90] о томе како је Вук Лазаревић присилио брата на попуштање: „Пошто је прошло неко време, Вук затражи од свога брата свој део земље који му он није хтео ни под којим условима уступити. Тада Вук, добивши војску од Турчина око тридесет хиљада бораца под заповедништвом Авранеза, дође у Рашку, праћен од Ђурђа Вуковића године 1409, месеца марта, и пуних шест месеци остаде у Рашкој пустошећи и пленећи те области које му се нису хтеле предати." Бранковићи су несумњиво били на страни Вука Лазаревића, али је питање да ли су баш они започели непријатељство према деспоту. Вук је са Турцима у два маха провањивао у Србију; први напад није довео до попуштања деспота Стефана. „Прођоше сву српску земљу — каже Константин — као дивље звери пленећи, секући, уништавајући." Деспот их „много пута сатираше и ужасаваше њихова срца". „И побеђујући га не затезаше узде, да не буде крив због братске крви." Тај први напад био је на самом почетку 1409. године, јер о њему Дубровчани извештавају угарског краља 28. фебруара.[91] Тада су и угарске трупе помагале деспоту. Дубровчани опет пишу Жигмунду 18. марта и жале се како је угарска војска спалила Приштину и да су том приликом страдали и дубровачки грађани: Verum serenissime domine noster, gentes vestre serenitatis subsidiarii dicti despo'i mercatum Pr:stine illius et sororis et hostis tenutam nuper intrarunt hostiliter et tutis per fortilicia hostibus domibus nostrorum civium et mercatorum longev:s spaciis magnis que erectis laboribus uno consumptis igne et illorum rebus imo nostris dispersis visceribus, quod per illas et circum-

[89] *Гласник*, 42, 292.
[90] Стр. 321.
[91] Gelcich-Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 183.

ferentes partes late opes extendimus, soli heu amaricamur victoriam nostram.[92] После првог неуспеха, Вук Лазаревић „по други пут дође са више њих" и постиже свој циљ. Према томе, Орбини је помало сумарно приказао ток догађаја када говори само о једном нападу који је трајао пола године и у коме је и Ђурађ учествовао. С правом се, дакле, може поставити питање да ли га тек спаљивање Приштине није отерало у табор деспотових непријатеља.

*

Кад се проучава однос наших земаља према Турцима, области Бранковића мора се дати посебно место. Од Косова, она се у том погледу издваја од остале Србије и остаће у посебном положају према Турцима све до коначног потпадања под њихову непосредну власт. Док је кнегиња Милица са синовима морала убрзо да се потчини Турцима, Вук је дошао на ред нешто касније. Турци му 6. јануара, 1392. одузимају Скопље, а у једној повељи од 21. новембра, сам Вук говори како је утврдио мир с Турцима, подвргао се „великом господару цару Бајазиту" и „расписао" сву своју земљу „како ћемо плаћати данак Турцима".[93] Да ли су Турци већ тада поседи и неке градове у Вуковој области, није сасвим сигурно. По казивању Мавра Орбинија, ускоро после Косова дошло је до раздора између Милице и Вука. Милица прибегава интервенцији султана Бајазита, који Вуку одузима земљу и предаје је њеним синовима, оставивши Вуковој жени и синовима само један део ради издржавања. Турци задржавају за себе два града; који су били ти градови, Орбини саопштава нешто даље: „Дакле, пошто је подељена (као што рекосмо) држава Лазарева на толике делове, не прође много времена, а Мара, Вукова жена, са синовима доби натраг (ricuperò) земље свога мужа, осим она два града које држаху Турци; то јест Звечан и Јелеч."[94] Како Орбини приказује, Турци су узели Звечан и Јелеч тек када је Вук Бранковић изгубио земљу. То би боље одговарало очуваним дубровачким архивским вести-

---

[92] Gelcich-Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 184; о томе пишу Дубровчани Жигмунду и следеће године, *Lett. di Lev.*, V, fol. 8: Hora da novo simo ofexi da gli vostri. Et prima da quelli che sono in Nouaberda la stade mo passada arobo gli nostri me cadanti in Pristina. Et plu che li meno prixuni. Et constrinsili a recatarsi. Et perche non fo grande haver rasservassimo fin mo a notificarvelo (16. III 1410).

[93] *Mon. Serb.*, 223.

[94] Стр. 319—320.

ма, по којима, као што знамо, турски кадија долази у Глухавицу у марту 1396; звечански турски кефалија помиње се први пут тек 1399. године.[95]

Почетни односи између Вука Бранковића и Турака развијали би се према томе овако: они му одузимају Скопље, можда већ на основу уговора склопљеног са њим, а можда је тај уговор дошао као последица пада Скопља. По Вуковој повељи од 21. новембра 1392. било би могуће и једно и друго. Њоме он преузима на себе да плаћа за Хиландар 200 унача Турцима, колико је отпадало на хиландарске поседе у његовој области, пошто се потчинио Бајазиту и већ разрезао харач на читаву земљу. Тек када Турци приступају коначном сламању отпора Вука Бранковића, који се завршава предавањем највећег дела његове земље Стефану Лазаревићу, они узимају Звечан, Јелеч и Глухавицу.

Пошто су једном ставили под своју контролу област Бранковића, Турци су се у њој и задржали, схватајући њен изванредан стратешки значај за своја даља освајања. Звечан у њиховим рукама отварао им је пут за упаде у Босну с једне стране, а у северну Србију са друге. И после Ангоре нису наступиле никакве промене. Док се деспот Стефан Лазаревић привремено отргао испод турске зависности и придружио Угарској, Бранковићи су остали и даље турски вазали под руком скопског крајишника Пашаита. Он не само да војнички врши контролу над њиховом облашћу него суделује и у економском искоришћавању. Знамо да је Пашаит имао удела у Трепчи од четвртине једног рударског „кола“ — топионице — Јунија И. Соркочевића (1409); он држи и царину на Лиму. У лето 1411. наређује дубровачка влада својим грађанима, закупницима Пашаитове царине на Лиму, Влахоти Милиновићу и Прибилу Радулиновићу да не смеју наплаћивати царину у пуном износу, него смањену за четвртину — per modo algun non debiati tuor o far tuor la gabella integra de Limo ma abater lo quarto. Слично наређење, дубровачка влада је ускоро послала и цариницима у Вучитрну и Добријеву. Овде је само реч о смањивању царине за једну трећину. За сва три места, Дубровчани се позивају на ранију праксу да се у њима узима смањена царина. Она је заведена свакако већ 1398. године кад је Пашаит опростио дубровачким трговцима „трети дѣль царине“. То је можда важило и за земље под непосредном Пашаитовом влашћу и за бившу Вукову област. У сваком случају, једино за њу имамо потврде. Тврђење М. Ивано-

[95] Јиречек, *Историја Срба*, II, 334.

вића да је и у Новом Брду примењивана смањена царинска стопа засновано је на погрешној интерпретацији извора.[96]

Крај грађанског рата у Турској и успостављање његог јединства 1413. могао је само појачати турски утицај у области Бранковића. Звечан је и даље у њиховим рукама. Кад су у лето 1415. године потукли угарску војску у Босни, Турци су одвели заробљенике у Звечан.[97] Они га држе и 1438. године (спор coram Turchis in Suezan).[98] Ни Јелеч свакако нису испустили из својих руку. У Приштини се 1423. налази турски суд. Турци држе царину у њој и у суседном Добријеву. Почетком 1436. године, турски „склав" вршио је у Трепчи и Приштини притисак на дубровачке трговце и задржавао сребро. Из Дубровника су писали деспоту Ђурђу и молили га да нареди — far comandamento — склаву да не чини таква насиља и надокнади учињену штету. Мало је вероватно да је тако нешто било у деспотовој моћи.[99]

Кад су Турци заузели Србију 1439, област Бранковића имала је привремено посебан положај. „Amurate impatronitosi adunque di Samandria, donò à Gregorio maggior parte del paese, qual posseduto haveva Vuk Branchovich suo avo: con tale però patto, che ci fosse suo vassallo, et che stesse in sua divotione" — казује Мавро Орбини.[100] Историчари не узимају у обзир ову вест мљетског опата, али она је, као и толике друге код њега, несумњиво тачна.[101] Убрзо после пада Смедерева, Дубровчани препоручују своје трговце Гргуру[102] (7. октобра и 22. децембра 1439), а Радивој Вукчић, који је писао свој тестаменат у Трепчи 30. новембра 1440. наводи да му Гргур дугује 120 дуката: Ancora die dare signor Gregor

[96] *Споменик*, 97, 1948, 23—25.

[97] *Dipl. Rag.*, 251; С. Ћирковић, *Ист. гласник*, 1953, 3—4, 29—41.

[98] Јиречек, *Историја Срба*, II, 332.

[99] Јиречек, *Историја Срба*, II, 330—335.

[100] Стр. 326.

[101] Од ранијих историчара прихвата је наравно Ч. Мијатовић, по коме је султан одмах по паду Смедерева „потписао ферман, којим Гргуру даје у баштину земљу коју је некада дед његов Вук Бранковић држао"; *Деспот Ђурађ Бранковић*, I², 1907, 272; Рајић, III, 1794, 160: „Султанъ пріимъ на вѣу градъ, словеса сутъ Бранковичева, величайшую частъ самодержавнога Браничевскаго Княженія, еже иногда дѣдъ его Вукъ Бранковичъ обладаше, дарова Григорію Князу Бранковичу. Свидѣтелствуетъ о томъ и Іоаннъ Дубравій въ Кн. XXVIII, стр. 727, но непросто дарова ему, но съ нѣкоторимъ уговоромъ, который тако описуетъ Мавроурбинъ стр. 259." Даље цитира Орбинија у преводу С. Владиславића.

[102] *Cons. Rog.*, 7 (1438—1441), fol. 104, 20. XI 1439: овлашћење кнезу и Малом већу scribendi Gregorio fillio magnifici despotti Rasie; Јорга, II, 363; Јиречек, *Историја Срба*, I, 364.

ducati centovinti.[103] Све то, међутим, није дуго трајало. Султан је на Ускрс (16. априла) 1441. године „свезао" Гргура и његовог брата Стефана, а већ 8. маја били су ослепљени по његовом наређењу.[104] Јиречек, који помиње само вест од 22. децембра 1439, извео је закључак да је Гргур остао у Србији „и кретао се онде, изгледа, доста слободно",[105] али веза дубровачких вести с казивањем Мавра Орбинија је очигледна. Ако дубровачка влада препоручује Гргуру своје трговце, то није стога што се он „слободно кретао", већ зато што је имао и извесног утицаја да би им могао помоћи. Зашто су Турци овако поступили, тешко је рећи. Можда је тиме убрзана предаја Смедерева, којим је управљао Гргур, а можда су том мером желели да олакшају утврђивање своје власти у јужним крајевима деспотовине где ће Ново Брдо пружати отпор до јуна 1441. године.

После обнављања деспотовине 1444, област Бранковића остала је и даље под посебним режимом према Турцима. Како је сам деспот Ђурађ изјавио једном приликом Дубровчанима кад су се жалили што турски склав спречава извоз из Приштине, он им није могао помоћи, јер за „област која је била блажене успомене господина Вука Бранковића, његовог покојног оца", има посебне уговорне обавезе према султану — luy altramento non po, ezetto che con servir e stare alli patti havuti con lo imperador turcho (1445). Ако буду радили против одредаба, сумња да ће претрпети штете које се неће моћи отклонити. Једино што им је могао саветовати било је то: да уколико нешто извозе отуда, нека то раде тако обазриво да се не сазна. Значи, ни повољне околности под којима се Ђурађ Бранковић измирио са Турцима у августу 1444, пошто је пропао покушај мира са Угарском и ова одлучила да настави борбу, нису ништа измениле у односу бивше области Вука Бранковића према Турцима. Звечан је и даље у њиховој власти. У новембру 1444. опљачкали су Турци из њега неке дубровачке трговце.[106] Исти онај „склав" који забрањује извоз сребра из Приштине, сада издаје слично наређење и за Трепчу у којој Турци већ имају и своје насеље (Triepza

---

[103] *Test. Not.*, 13, fol. 79.

[104] *Родослави и летописи*, 232. Летописи се не слажу; по једнима, Мурат је „свезао" на Ускрс 6948. значи 1440. Гргура, Степана и Тому; по другим 6949 (1441) свезао је на Ускрс само, а потом их ослепио 8. маја; пошто је Ускрс 1440. био 27. маја, а 1441. године 16. априла, ова ће година бити тачна. Значајно је да неки летописи говоре само о везивању Гргура, што је исправније, пошто се Стефан већ налазио код Турака.

[105] *Историја Срба*, I, 364.

[106] *Историја Срба*, II, 329, 332; Божић, 98.

turcha 1448). И у Глухавици има настањених Турака 1451; њихова колонизација рударских места у земљи Бранковића била је већ у току, пре него што ће она 1455. године прећи коначно под њихову непосредну власт. Тада је најзад престала двојна управа у области Бранковића која је трајала око шездесет година. Кад у целини буде објављен турски дефтер вилајета Јелеча, Звечана, Ходидједа, Сјенице, Раса, Скопља и Калканделена (Тетова) „са пределима који им припадају", моћи ће свакако да се више сазна о области Бранковића. Како је дефтер писан од 9. до 18. маја 1455, види се да су Турци анектирали ту област нешто пре пада Новог Брда 1. VI 1455. године.[107]

Из последњих дана трајања посебне области Бранковића имамо једно занимљиво сведочанство које показује да се докраја водило рачуна о њеном изузетном односу према Турцима. У пролеће 1454, казује савременик Дука, султан Мехмед II је по посланику поручио деспоту Ђурђу: „Земља којом владаш није твоја, нити је Србија твоја очевина, већ Лазара сина Стефанова; припада дакле мени. Изиђи одмах из ње: даћу ти део земље твога оца Вука и град Софију. Ако не, долазим против тебе."[108] Догодило се, међутим, управо обрнуто: султанов напад завршио се освајањем Вукове области (и Новог Брда), а Лазарева Србија је остала још неколико година Бранковићима.

ПРИЛОГ

Die VI augusti 1398 ind. sexta Ragusii in domo habitationis mei notarii infrascripti, que est domus Sancti Salvatoris, presentibus nobili et sapienti viro ser Jacobo de Gondula, jurato annuali judice Ragusii, prudenti viro m. Albertino de Padua physico habitatore Ragusii et Johannino Salimben spatario Ragusii testibus vocatis et rogatis. Ibique nobilis vir Franchus de Basilio Ragusinus, procurator constitutus a spectabilibus dominis Gregorio, Georgio et Laçaro fratribus germanis et filiis *condam* magnifici domini Volch Brancouich et ab excelenti domina Mara, uxore *olim* dicti magnifici domini Volch Branchouich, heredibus universalibus prefati domini Volch et a notabili domina Theodora, uxore condam domini Gregorii Branchouich fratris sepe dicti domini Volch, omnibus predictis et a quolibet ipsorum per se insolidum specialiter ad se transferendum Venetias ad presentiam serenissimi ducalis dominii ipsumque exorandum et eidem supplicandum etc. Et ad substituendum unum et plures procuratores loco sui et cetera, ut apparet in instrumento procurationis scripto et publicato manu Johannis condam

---

[107] Х. Шабановић, *Босанско крајиште*, Годишњак Ист. друштва Босне и Херцеговине, IX, 1958, 178.

[108] V. Grecu, *Ducae Historia Turcobyzantina (1341—1462)*, 1958, 397.

Blasii de Ragusio, publici imperiali auctoritate notarii et judicis ordinarii anno et indictione prescriptis die vero sexto decimo julii, virtute dicti mandati substituit loco sui nobilem virum ser Matheum Johannis de Gradi et Allegretum Galotti habitatores Venetiis, ambos simul licet absentes tamquam presentes Venetiis tantum solum ad omnia illa que dictus Franchus procurator potest facere, procurare et exercere Venetiis coram serenissimo ducali dominio, ut in dicto instrumento procurationis seriosius continetur. [Са стране]: extracta et data. — Die XV octobris 1398 ipsa substitutio fuit innovata in eodem tenore in persona ser Marini de Gradi et Damiani Marini et Allegrettum Gallotti simul et per se insolidum.

Diversa Cancellariae, 33, fol. 30'; Дубровачки архив.

(*Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 26 (1960) 5—30)

ЗЕМЉЕ ХЕРЦЕГА СВЕТОГА САВЕ

Лајош Талоци је објавио три повеље изванредно значајне за историјску географију Херцеговине. У првој — од 19. II 1444. године — арагонско-напуљски краљ Алфонс V потврђује Стјепану Вукчићу његове, поименице набројене, поседе; другом од 20. I 1448. чини то исто „римски краљ" Фридрих III; трећа од 1. VI 1454, са сличном садржином, потиче опет од краља Алфонса.[1] У свима су означена углавном само утврђена места (castra); стога у њима не налазимо вароши без тврђаве као што су Пријепоље, Плевља, Фоча, итд. Повеља из 1444. године у великој већини случајева — а то јој нарочито подиже вредност — даје и име жупе у којој је град лежао.

Ове три повеље, основа за свако приказивање пространства херцегове земље, нису још довољно проучене. Талоци је додуше учинио известан покушај у том правцу,[2] али се ограничио, не знамо из којих разлога, само на две последње, занемаривши баш ону која је најважнија. А и уложени напор да се толико нејасних ствари у вези са њиховом садржином изведе колико-толико на чистину био је минималан: изгледа да ни Јиречеково класично дело о трговачким путевима и рудницима средњовековне Србије и Босне није имао пред собом. Стога су и његови резултати далеко од тога да задовољавају, те само могу унети забуну код неупућених. Са колико је површности рађен тај посао увериће се свак чим баци поглед на карту херцегових поседа, или на листу идентификације места које је Талоци саставио. Ми ћемо овде изнети само неке карактеристичне примере као доказ да је

[1] L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 359, 378, 394; ср. и 153.

[2] *Ib.*, 159 и даље.

његов посао готово потпуно промашен и да се мора поново обавити. У повељи Фридриха III помиње се castrum Soko cum dominio Strynon; то је главни херцегов град Соко, на ставама Пиве и Таре. „Strynon“ очигледно иде уз Соко и означава предео Дрину („с Дрином“). Талоци међутим упућује на Суторину у Боки Которској и на конавоски Соко; град „Stary“ је за њега Цавтат — називан, зна се, и Стариград — без обзира на то што је он, као уосталом и конавоски Соко, припадао Дубровнику и што се „Stary“ налази у групи градова далеко од Цавтата. Чак су и по два места исте повеље идентификована са једним данашњим: „Wellskey“ су Вељаци, али то исто је и „Welletin“. Једном се писац толико заборавио да је град „Odetzky“ прогласио за Оџак, мада је ово име турског порекла, према томе немогућно за предтурско доба. Што је најгоре и што уноси потпуну пометњу, у првој повељи је погрешном интерпункцијом одвојена већина градова од своје жупе, па је тиме обично обрнута улога: жупе су постајале градови, а градови жупе.

Посао око идентификације херцегових градова и жупа, мора се признати, није нимало лак. Главна тешкоћа је у томе што су многа имена веома рђаво традирана. Прва повеља писана је италијански, остале две латински. Али оригинални текст, који су херцегови посланици носили са собом, био је српскохрватски, и он је, по свему изгледа, превођен тек у Напуљу и Бечу. При томе је долазило и до неспоразума, да не говоримо о рђавој транскрипцији имена. У првој повељи је готово увек уз име жупе припојен и предлог: Vrdinagliano > „у Дринаљеву“, Vbistrizi > „у Бистрици“, Vtribigno > „у Требињу“, Vgorcohi supi > „у Горској Жупи“ итд. Не стоји много боље ни са именима у осталим двема повељама, тим пре што је Фридрихова сачувана само у доцнијем препису.[3] Ипак биће мало случајева кад остајемо сасвим беспомоћни; ко год је мало више срођен са средњовековним писмом, зна да се и преписивачке грешке могу подвести под извесне норме: *ni* уместо *m*, *c* уместо *t*, *ch* уместо *th* могу се лако објаснити у нашим повељама. У току расправе имаћемо више пута прилике да укажемо на такве или сличне појаве.

За утврђивање тачног облика појединих назива значајно је и то да се у повељама налазе трагови дијалеката: прва је икавска, друга екавска, трећа ијекавска. Тако је град Су-

[3] Повеља Фридриха III је „neuere Kopie im K. u. k. gemeins Finanzarchiv, Hungarn I“; остале две издате су по савременим преписима арагонског архива у Барцелони. Талоци не доноси снимке, па се не може знати у којој је мери исправно његово читање.

сјед (има их два) забележен као Sus*i*t или Sust*i*ch у првој, као Soz*e*d или Sozz*e*d у другој, а као Sus*ie*d у трећој повељи. Има и других примера у којима се осећа иста разлика дијалеката: Suc*i*sti „у Сутисци"; Cons*i*na „Црна Ст*и*на", Vn*i*zats „В*и*начац; Vb*i*loy „у Билој"; Codid*i*ch „Ходид*и*д" (I повеља; Medw*e*d Медвед; Bentsch*e*cz Веначац; W*e*lligrad Београд; Hodyed*e*d Ходидед (II пов.); *Vi*n*e*nczaz Вј*е*начац; B*i*ograd Б*и*оград; Mediued (Med*uie*d) Медвј*е*д (III пов.) итд. О тој језичкој разлици мора се водити рачуна кад се траже одговарајућа имена у другим повељама. Она нам показује и то да су преводи састављани по диктату.

Све три повеље помињу углавном иста места: од 51 у првој повељи налазе се, колико се може са сигурношћу утврдити, 37 у осталим двема; само у I и II по 3; само у I и III опет по 3; само у II и III по 12; прва има 8 места које не налазимо у осталим двема, друга 9, трећа 7. Ове разлике су у извесној мери последица померања граница, донекле свакако и подизања нових тврђава. Али има и несумњивих случајева испуштања појединих места приликом састављања повеља. Град Кључ код Цернице, на пример, припадао је, зна се сасвим сигурно, већ Сандаљу Хранићу; ипак га нема у првој повељи. Према томе, морамо бити крајње опрезни при извођењу закључака на основу присуства или одсуства извесних градова у појединим повељама.

У свим изворима у којима се набрајају географски објекти, увек се може утврдити, барем донекле, известан ред по коме то бива, а тај ред често има пресудну улогу при идентификацији. То је случај и са нашим повељама. Не може се додуше у свима видети потпуна правилност у набрајању од почетка до краја, али ипак постоји несумњиво груписање градова по областима. Састављачи повеља ишли су, у главним потезима разуме се, истим редом. Најпре се нижу градови (и жупе у повељи из 1444) у Подрињу и Полимљу, затим градови источно и западно од средње и доње Неретве, најзад око њеног горњег тока. Од колике нам је користи та констатација видеће се у више случајева, нарочито кад неко име у једној од повеља није исправно забележено, или ако се јављају два града са истим именом (нпр. Нови у Боки Которској и на ушћу Неретве, Сусјед у Оногошту и у Ускопљу). Штавише, и за извесне неправилности у набрајању може се наћи узрок. Попис градова у повељи из 1444. завршава се Медуном и Соколом у Зети, мада би им место било тамо негде уз Сусјед у Оногошту и Острог. На крај су дошли очигледно зато што су били нова, привремена завојевања херцегова.

Има још једна ствар коју морамо додирнути на почетку ове расправе: то је питање веродостојности наших повеља. Ако се посматра Талоцијева карта, по њима израђена, могло би се помислити да херцег није много водио рачуна о томе шта је његово а шта туђе приликом састављања текста повеља поднесених на потврду. Нарочито би се био окомио на поседе Републике Св. Влаха. У ствари, реч је ту о читавом низу погрешних идентификација: Стариград више Омиша замењен је са Цавтатом, Вратар код Дријева са „Бреном" (Дубровачка Жупа, Жрновница, лат. Brennum, итал. Brenno), Осип са Ободом код Цавтата, град Мичевац у Требињу постао је Мрчевац код Котора, Козник у плевальском крају Козао код Фојнице, Љубушки је Љубљана код Нина, Бијела код Коњица је Бијела Стијена у изворној области Цетине, итд. Ми смо у току проучавања података ових повеља дошли напротив до уверења да Косача није у њима ишао за тим да добија потврде — у ствари без неког нарочитог практичног значења — на оно на шта није имао никаквог права. У првој и трећој повељи нисмо нашли ниједно место за које би се могло утврдити да није било стваран херцегов посед. У другој (из 1448) има додуше таквих места за која сигурно знамо да нису улазила у састав његове државе у време постанка те повеље, али ни ту се не може рећи да је посреди обична Косачина превара. Ево како ми то тумачимо: повеља Фридриха III састављана је не само на основу концепта што га је послао херцег него и према ранијим потврдама поседа које су Сандаљ и сам херцег добили од Жигмунда и Албрехта. У својој повељи, Фридрих то изричито наглашава: ... pro parte magnifici Stephani de Zokol, Wayvode regni Bosne, nobis humiliter extitit supplicatum, quatenus omnes et signulares gratias et privilegia, olim patruo suo Sandal per dive memorie Sigismundum imperatorem hecnon regem Ungarie etc. concessas et concessa, et sibi per felicis recordationis regem Albertum patruum nostrum et Elisabeth conthoralem suam confirmatas et confirmata in *quibus infrascripta castra forent conprehensa, videlicet castrum Soko* etc.[4] (следује низ осталих градова). Због тога се не треба чудити да управо у Фридриховој повељи наилазимо на податке који се косе са другим поузданим изворима. У њој се нпр. наводи као херцегов и „castrum Konowaltsky" — мисли се свакако на град Соко у Конавлима — а зна се да су

[4] Буквално узето изгледало би као да повеља из 1448. године није ништа друго сем поновна потврда ранијих двеју — Жигмундове и Албрехтове — чија би садржина била пренесена у њу без икаквих додавања. Ипак не изгледа нимало вероватно да херцег није предложио баш никакве измене, нарочито оне које су ишле њему у прилог.

Дубровчани још 1419, односно 1426, откупили Конавле. То је очигледно преузето из Жигмундове потврде Сандаљевих поседа. Ипак има случајева, видеће се у току расправе, које не можемо потпуно објаснити ни овим позивањем на раније потврде. Можда и ту није толико кривица до самога херцега колико до наше необавештености и оскудице извора. Ми нисмо могли установити ни један једини случај, а то се мора нарочито подвући када је реч о веродостојности повеље из 1448. године, да се у њој помиње неко место за које се позитивно зна да није никада припадало Косачама — било Сандаљу или самоме херцегу.

Главни део ове расправе представља коментар нашим повељама. Као увод дат је, уколико је то било могућно, развој поседа породице Косача до херцега, а у завршном поглављу приказано је распадање његове државе.

I

Пошто је Стеван Вукчић — прича Мавро Орбини — завладао земљама свога стрица Сандаља, он је променио презиме Хранић у Косача; узрок овоме није познат, мада неки кажу да се тако назвао зато што је рођен у месту званом Косач — per essere nato in una terra detta Cossac.[5] Да је тек херцег Стјепан узео назив Косача, то је произвољна и нетачна Орбинијева комбинација. Зна се да је и пре херцега Стјепана његов род називан Косаче.[6] Довођење овог имена, међутим, у везу са месним именом неће бити сасвим без основа; у фочанском срезу постоји и данас село Косаче. Само то име, а и друге индиције упућују нас да порекло Косача тражимо баш у горњем Подрињу. Први познати члан те породице, док она још није постала моћна и славна, помиње се у Горажду (in Gorasde ad forum Vlachi de Cossaça, 1379).[7] У мају 1404, Дубровчани су саветовали Сандаљу Хранићу да заробљеног Радича Санковића ради веће сигурности пошаље својој кући у Дрину, che per so ben el non tiegna Radiz nele contrade che fo del detto, mandilo a chaxa soa in Drina, che li le hauera per plu siguro prexon.[8] У Дрини су били и градови у којима су се Косаче највише задржавале: Соко на ставама

[5] M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, 1601, 382.

[6] J. Радонић, *Archiv für slavische Philologie*, XIX, 1897, 385; ср. и нап. 9.

[7] *Debita Notarie*, 8, fol. 169.

[8] *Lett. di Lev.*, 4, fol. 66, 29. V 1404; Радонић, 1, с. 400.

Пиве и Таре, и Самобор недалеко од Горажда у поткриљу Борове горе. Први је имао, ако се тако може рећи, почасно место међу свим њиховим градовима. По њему је Стјепан Вукчић називан „од Сокола",[9] он се налази на челу свих очуваних повеља којима се потврђују херцегови поседи. Ту је био и херцегов „славни двор".[10] Најзад, пада у очи и то да су поседи кнеза Вукца и кнеза Вука, Сандаљеве браће, лежали претежно у Подрињу: како се они нису истицали онолико колико њихов брат који их је бацио у засенак, то су они несумњиво остали ограничени на изворну породичну област.[11]

Све нас, дакле, за сада упућује да постојбину херцега од св. Саве тражимо у горњем Подрињу, и то по својој прилици у селу Косаче, које не би било једино, нарочито не у томе крају, у чијем се имену очувала успомена на једну средњовековну властеоску породицу.[12] Овакво преношење имена дало би се разумети тим пре што поуздано знамо да је Косача било много. У време смрти Сандаља Хранића постојале су четири „куће". Сам Сандаљ пише да оне чине његово племе (. . . ѡвѣмь долѣ реченѣмь четиремь к8кимь моига племене).[13] То су били сасвим незнатни људи који се свакако нису померили са места у коме су рођени. Према томе не би било никакво чудо да је по њима добило назив читаво село.

*

Успон куће Косача не може се пратити од самог почетка у свим појединостима. Орбинијево приказивање прот-

---

[9] Š. Ljubić, *Listine*, IX, 226: Pax cum magnifico domino Stefano de Sochol, magno vayvoda regni Bossine ac duce terre Huminis; L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 378: pro parte mognifici Stephani de Zokol, wayvode regni Bosne. У споменицима на нашем језику не помиње се у титулама Соко, него само „кнезь дриньски". Miklosich, *Mon Serb.*, 441; Стојановић, *Повеље и писма*, I. 2, 63, 64, 66, 69, 76, 77, 79.

[10] *Повеље и писма*, I 2, 37.

[11] Ср. даље стр. 162.

[12] Ср. В. Скарић, *Стара босанска властела у нашој топономастици*, Гласник Геогр. друштва, 7/8, 1922, 125 и даље; чудно је да Скарић ништа не говори баш о селу Косаче.

[13] *Div. Not.*, 21, fol. 132, 17. IV 1437: Nobiles et egregii viri ser Juan Vochouich et ser Giurag Radiuoy Stipchouich, ambo Bosnenses et attinentes voivode Sandagl ex quatuor domibus attinentium eiusdem voivode; *ib.*, fol. 132, 30. IV 1437: Nobiles viri Vlatchus Obradouich, Radossauus Stipchouich, Radiç Stiepchouich, Sladoe Vochouich et Stipan Dragisich, omnes Bosinenses attinentes condam voivode Sandagl ex quatuor domibus attinentium eiusdem voivode; ср. и *Повеље и писма*, I, 2. 94 и даље: Радосавь Драгишићь Косача; Остоıа Драгишићь Косача.

кано је очевидно легендом: неки кнез у Рудинама, име му се не помиње, имао је сина Вука, названог Храна, рођеног 1317. године. Вук је после једног инцидента у лову, због кога је платио главом Бранко Расисалић, побегао најпре у Угарску, затим прешао на двор цара Душана и ту се особито одликовао у ратним пословима. Као награду добио је Рудине, али га је ту 1359. године из освете убио један од Расисалића.[14] Његов син био је Влатко Вуковић. Ми данас о Вуку не знамо са друге стране ништа; основу за будућу величину породице ударио је Влатко Вуковић, прослављени војсковођа краља Твртка I.[15] Положај и величина његових поседа нису ближе познати. По томе што се Дубровчани у време његовог синовца Сандаља позивају на старо пријатељство са Влатком,[16] што је овај држао заједно са кнезом Павлом Раденовићем царину у Леденицама више Дубровника[17] и што његов наследник иступа одмах као моћан великаш, види се да је већ Влатко створио оно језгро око којега ће се окупити земље доцнијег херцега од св. Саве. Познат је само један детаљ, завршни, о образовању његове територије. Он је крајем 1391. заједно са Павлом Раденовићем отео Санковићима Конавле, од којих је задржао јужну половину.[18] Казивање Мавра Обринија[19] да је краљ Твртко наградио Влатка, после његове сјајне победе над Турцима код Билеће, готово целом оном облашћу која је доцније прозвана Херцеговина остаје без контроле, па не можемо знати колико одговара истини; дословце, нема сумње, не може се прихватити.

Начин на који је Влатко Вуковић само на неколико месеци после смрти Твртка I дошао до једног дела Конавала — не подаривањем владаоца, него отмицом — инаугурише ново доба у Босни. И овде је као нешто раније у Србији сада

[14] *О. с.*, 380 и даље; Вук и Храња су два лица, не једно; ср. Ил. Руварац, *О кнезу Лазару*, 345 и даље.

[15] Ср. В. Ћоровић, *Календар Просвета за 1925*, 83 и даље.

[16] Iorga, *Notes et extraits*, II, 88, 104.

[17] *Div Canc.*, 30, fol. 134, 15. VIII 1392: Marussa uxor d. Zore de Bochsa facit manifestum, quod ipsa habuit et recepit in deposito et salvamento a Volcho Craiaçich et Gradeç dyach, hominibus comitis Pauli et Vratcho Branillovich, homine voyvode Vlatchi, pro dictis dominis doaneriis ad doanam de Lediniçe ibidem presentibus et deponentibus denarios dicte doane yp. mille ducentos....

[18] Ср. J. Радонић, *Archiv für slavische Philologie*, XIX, 386.

[19] Orbini, *o. c.*, 381: Onde il Re di Bosna, volendo riconoscer di tanti servitii questo suo fedele Voieuoda Vulatko, gli donò quasi tutto quel paese, che poi si chiamò Ducato di Santo Sabba.

било омогућено стварање, путем безобзирне активности, пространих, више или мање независних великашких поседа. Влатков наследник, Сандаљ Хранић (1392—1435), одлучно је кренуо путем који му је стриц указао и наставио са успехом ширење и заокругљивање наследства. Санковићи, некада господари Жапске, Поповог Поља, Дабра, Површи и Невесиња[20] — то је само оно што поуздано знамо — били су потпуно сатрвени. Војвода Радич Санковић био је у пролеће 1404. заробљен и ослепљен, а Косача је приграбио његове области.[21] Да је Попово Поље тада прешло у његове руке знамо и по томе што је он после те године примао могориш.[22] Исте године иступа Сандаљ и као нови господар земље Санковића у преговорима за потврђивање села Лисца Републици Св. Влаха које јој је Радич уступио 1399. године.[23] У јулу 1406. боравио је Сандаљ у Невесињу, које је такође недавно припало њему, што се види из једне дубровачке инструкције.[24] Исти је случај био несумњиво и са Дабром и Жапском.[25] Од почетка 1410, и Дријева прелазе потпуно у трајан посед Сандаља Хранића.[26]

Данас није могућно да се потпуно разлучи наслеђена Сандаљева област од оне коју је сам стекао. У Полимљу је већ за време Сандаља достигнута, не знамо када ни како, она граница која ће се одржати углавном и у време херцега Стјепана. Пријепоље је, зна се сасвим поуздано, било Сандаљево; исто тако и Плевља. Према југоистоку, његова област је обухватала Језера и Дробњаке, затим Оногошт, у Приморју Драчевицу и половину Конавала (до 1419); даље, Дријева на ушћу Неретве. На Дрини је Горажде било Сандаљево, док су Устиколина, Мећеђа, Вишеград и Добрун

---

[20] Ср. Јиречек, *Wiss. Mitt.*, III, 78 и даље; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 13, нап. 8.

[21] Радонић, 399 и даље.

[22] Ср. М. Динић, *Глас* СКА, 168, 220.

[23] *Пов. и писма*, I, 1, 260; Iorga, o. c., 104 и даље.

[24] *Lett. di Lev.*, 4, fol. 110, 16. VII 1406: Et a informacion vostra sopra questo ve avixemo che per alguni nostri mercadanti ne vien dito che in Conazpoye de Nevessigne da po chel voyvoda habe la contrada ha tolto a qui passa quella via a ducato uno per salma et a qui passa quella altra via de Xagorie in Visseva li tolen el dito ducato. In liquali doi luogi may avanti non se tolse niente. Није јасно да ли је и Вишева (види о њој даље стр. 208) недавно припала Сандаљу, или само Невесиње.

[25] *Div. Canc.*, 36, fol. 81, 27. VII 1406: Radogna Pripchouich de Xadbra, homo voivode Sandalis; ib., fol. 87, 19. VIII 1406: Radovez Glupçich de Isadbra contrate Sandalis.

[26] Ср. М. Динић, *Годишњица Николе Чупића*, 47, 1938, 126.

припадали Павловићима.[27] На Гласинцу је Сандаљ имао своје царинике, а њему је припадало и Мокро,[28] не може се ипак поуздано знати да ли је цео Гласинац био његов, пошто је царину могао узимати и на туђој територији.[29]

Sandalj starb im J. 1435. Sein Fürsthentum reichte damals von der Narentamündung bis jenseits des Lim — написао је Јиречек на почетку своје научничке каријере. Исто је поновио и у своме последњем делу: „Његове [Сандаљеве] су биле земље од ушћа Неретве до Лима и долине Раме до Котора".[30] Не може се, међутим, одржати гледиште да је Сандаљева власт престајала на Неретви; она је несумњиво допирала до Цетине, са извесним покушајима да се пређе и та река. Сандаљ је једно време држао и тврду Острвицу са Скрадином (1408—1411) у долини Зрмање. Ладислав Напуљски даровао му је Дрежник, Слуњ и Цетин у поречју Коране (1406).[31] То је остало само на хартији, али у сваком случају показује колико су далеко према северозападу досезале Сандаљеве аспирације. Тешко да би оне ишле тако далеко да он ништа није држао западно од Неретве. Али има и стварнијих индикација које показују да је већ Сандаљ према Цетини постигао углавном ону границу коју ће имати и његов синовац. У јулу 1424. писао је млетачки Сенат војводи Сандаљу да настоји да Пољичани не узнемиравају област града Сплита — ut dicti Policenses se abstineant a damnis et offensionibus.[32] Клаић[33] је видео у томе доказ да су и Пољица тада била Сандаљева, Радонић пак, са више права очигледно, да је његова власт допирала до Цетине.[34] На подручју између Неретве и Цетине била је област моћне властеоске породице Радивојевића (Ђурђевића, Влатковића). Да су они били подложни Сандаљу Хранићу има несумњивих доказа. Око 1430, један флорентински трговац био је опљачкан и

[27] Ср. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke*, 40.

[28] *Acta Cons. Rog.*, 4, fol. 139, 23. III 1430: овлашћење кнезу и Малом већу scribendi pro gabella Glassinaç voivode Sandagl et aliis de quibus sibi videbitur; *Div Canc.*, 34, fol. 175, 9. XI 1402: usque ad unum locúm vocatum Mocro, voivode Sandagli; ср. *Wiss. Mitt.* II, 321.

[29] М. Динић, *Годишњица Николе Чупића*, 1938, 126; ср. и даље стр. 234.

[30] *Die Handelsstrassen*, 40; *Историја Срба*, II, 110.

[31] Ср. R. Lopašić, *Oko Kupe i Korane*, 108; Радонић, 1 *о. с.* 404 и даље.

[32] Ljubić, *Listine*, VIII, 275.

[33] *Poviest Bosne*, 274.

[34] Archiv, XIX, 452; ср. I. Pivčević, *Povijest Poljica* (I. Dodatak Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku god. 1921), 32.

заробљен per nobilem virum Paulum, comitem de Jurovich. Флорентинска општина жалила се на Павла Ђурђевића босанском краљу; али, по савету Дубровчана, писала је и Сандаљу као Павловом непосредном господару. У исто време захваљивали су Флорентинци и Републици Св. Влаха за посредовање код Сандаља — ad Sandalium cujus sub dominatu ac protectione idem Paulus existere dicitur.[35] Још прецизније је сведочанство једне повеље из 1434. године којом Јурај Војсалић потврђује Радивојевићима све њихове поседе: И кь томоу имь придасмо нихь племенито, што имь бише оузео воевода Сандаль — каже се изричито; а у ово се убрајају шест села у Горској жупи, код Вргорца, и исто толико у Приморју између Цетине и Неретве.[36] Најзад, и догађаји изазвани смрћу Сандаља Хранића сведоче да је он имао власт и над делом Хума западно од Неретве. Чим је сазнао да Сандаља нема више међу живима, Жигмунд је писао Дубровчанима нека помажу ону хумску властелу која је одлучила да се врати под власт угарске круне — ad subsidia exhibenda baronibus terre de Chomlian, olim fidelibus corone sue, qui, extincto voivoda Sandagl, ad obedienciam solitam corone eiusdem redierunt.[37] Само западни Хум је припадао Угарској за владавине краља Лајоша Великога, а „барони" који су устали против Сандаљевог наследника и тражили ослонац на Угарску били су у првом реду Радивојевићи. Они су већ у марту 1435. покушали да отму Косачи његову половину дријевске царине.[38]

Нема дакле разлога да се Сандаљева власт ограничи само на крајеве источно од Неретве. Ипак, западно од те реке она вероватно није била онако непосредна и стабилна услед знатне моћи Радивојевића и њихове сталне тежње да се ослободе подређеног положаја према Косачама.

*

О поседима Сандаљеве браће немамо много података. Имали су, како се чини, пространију област само у Подрињу. Вук, стриц херцега Стјепана, држао је mercatum Gobsa, на речици Говзи десној притоци Бистрице, око 1410—11.

---

[35] Iorga, *Notes et extraits*, II, 264.

[36] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 338; ср. Љ. Ковачевић, *Годишњица Николе Чупића*, X, 206.

[37] Gelcich-Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum*, 391.

[38] Iorga, *o. c.*, 326; ср. В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 228.

године;[39] суседни Јелеч био је исто тако у његовоі власти.[40] Помиње се и неки Грубан Браниловић из Дрине као човек Вукца Хранића, оца херцегова.[41] Вукац је наследио и земље свога брата Вука (— 1425). За Јелеч барем имамо несумњив доказ. Вукота Немио из Подјелеча, 1420. још човек Вука Хранића, и његов син Радоња били су 1427. homines comitis Volchaç Cranich.[42]

Како изгледа, Сандаљева браћа нису изван Подриња имала богзна шта. У крајевима ближе мору припадало је Вуку, колико знамо, само село Жабица.[43] Сандаљ као да није био нарочито дарежљив према браћи; новостечене поседе задржавао је за себе.

*

Пространа територија Сандаља Хранића није чинила једну компактну област са тачно одређеним границама. Напоредо са снажењем Косача у данашњој Херцеговини подиже се и породица Павловића чији су главни поседи били између средње Дрине и реке Босне.[44] Већ кнез Павле Раденовић (— 1415), који је по својој моћи мало заостајао за Хрвојем Вукчићем и Сандаљем Хранићем, ударио је темељ новом поседу Павловића у близини мора. Још за живота војводе Влатка Вуковића добио је половину Конавала са Цавтатом (1391), а ускоро се јавља и као сувласник царине у Леденицама (1392).[45] Од 1395. налазимо га као господара

---

[39] *Lett. di Lev.*, 5, fol. 24, 18. XII 1410: in mercato Gobse, contrate Volchi Cranich; *Lam. de foris*, 2, fol. 102, 30. X 1411: Radoslav Nemil, homo Volchi Cranich отео некакав мед in Gobsa, territorio Vuchi Cranich.

[40] *Lam. de foris*, 4, fol. 236, 28. VIII 1420; Iuchus Mladenovich conqueritur supra Volchottam Nemil, hominem voivode Volchii Cranich, eo quia dum in isto vere transacto idem accusator in loco Jeleç etc.

[41] *Div Canc.*, 40, fol. 222, 29. IX 1415: Gruban Branilovich de Drina, homo Vuchacii Cragnich et Radiç Machnich de Onogost, homo voyvode Sandalis.

[42] *Deb. Not.*, 14, fol. 155, 10. XI 1427.

[43] *Div. Canc.*, 35, fol. 138, 6. I 1405: Millath Milcinouich de Xabiza, homo Volchi Crainich (sic); *Lam. de foris*, 4, fol. 317, 28. IX 1421:... de Zabiça homines voivode Volchi Cragnich. У јулу 1406. спомиње се Goychus Medosseuich Vlach Mirussich, homo Vulchi Cranich, свакако из катуна Мируша (*Lam. de intus*, 1, fol. 193); данас постоји село Мируше јужно од Билеће.

[44] О Павловићима ср. J. Радонић, *Летопис Матице српске*, 211, 212, 1902; А. Ивић, *ib.*, 245, 246, 1907; В. Ћоровић, *Годишњица Николе Чупића*, 18, 1939, 133 и даље.

[45] Ср. J. Радонић, *Летопис, МС*, 211, 39 и даље; в. горе нап. 13.

жупе Врма са градом Клобуком.[46] У марту 1397, у повељи којом кнез Павле гарантује Дубровчанима слободу трговине у својој земљи, сведоци су његова властела „от Приморја" Вукосав Кобиљачић, Љубиша Богданчић и Вукосав Познановић.[47] То су познати требињски великаши; Љубиша је припадао моћном роду Љубибратића који су доминирали у Требињу.[48] Павлови људи срећу се и у непосредном дубровачком залеђу, у Ускопљу, Зачулама, Бијелој, Ораху и Голубинцу. Његови су били и Власи Предојевићи из Билеће.[49]

Из времена Петра Павловића (1415—20), сина и наследника Павла Раденовића, имамо нешто нових података: Љеково, Гребени и Врбно припадају њему.[50] Дужа владавина његовог брата Радослава у дубровачком суседству оставила је, природно, више трага у архивским књигама. Поред већине места која смо поменули у вези са његовим оцем и братом, у његовој власти налазимо још Дубу, Главску, Супоштицу, Ускопље, Славогостиће, Бобовиште, Вјетерно, Подгљиву, Загору, Торић, Фатницу.[51]

---

[46] Радонић, *l. c.*, 47.

[47] *Повеље и писма*. I, 1, 245.

[48] Ср. Јиречек, *Историја Срба*, III, 48; *Повеље и писма*, I, 1, 409 (Бобовишта у Требињу Љубише Богданчића); *Споменик*, XI, 63 (Вукосав Кобиљачић); *Повеље и писма*, I, 1, 410 (Љубиша и Вукосав Познановић траже склониште у Дубровнику после убиства кнеза Павла).

[49] *Div. Canc.*, 37, fol. 57, 3. VI 1408: Radissa Bogdanovicć de Azule, homo comitis Pauli; *Lam, de foris*, 3, fol. 83', 24. VII 1413: homines de villa Sazule comitis Pauli (ср. *Повеље и писма*, I, 1, 251); *Div. Canc.*, 39, fol. 234, 28. III 1413: Radovaç Terdosevich de Golubinaç, homo comitis Pauli; *Lam. de foris*, 3, fol. 112', 10. XII 1413: in territorio comitis Pauli super Bielo; *ib.*, fol. 83', 24. VII 1413: Hostoya Pribilovich de villa Pauli de Horac; *Div. Canc.*, 40, fol. 158: Pocraiaç Ivanovich Vlaccus de Predoevichi, homo comitis Pauli (ср. J. Дедијер, *Насеља*, VI, 118 и даље).

[50] *Lam. de foris*, 4, fol. 36, 25. VII 1419: in Verbeno territorii voyvode Petri; *ib.*, fol. 37; 2. VIII 1419: жалба supra Deian Osroevich cum uno suo homine nomine Braicho Boglessaglich de Gleccovo, hominem voyvode Petri Paulovich; *ib.*, fol. 128, 7. I 1420: in Grebeni villa voyvode Petri.

[51] *Lam. de foris*, 4, fol. 32', 13. VIII 1424: de Duba homines voyvode Radossavi Paulovich; *ib.*, fol. 35, 24. VIII 1424: de Vscople homines voyvode R. P.; *ib.*, 10, fol. 233, 22. VII 1434: in Slaugostich... homines R. P.: *Cons. Rog.*, 6, fol. 106, 13. I 1436: да се од Радослава траже три села in Pouers, videlicet Glauscha, Biela et Supostica (ср. *ib.*, fol. 91); *Lam. de foris*, 4, fol. 247, 20. IX 1420: in Vieterno contrata R. Paulovich; *Div Canc.*, 43 fol. 91', 21. II 1425: Ostoia Braianovich de Podgliua de Tribigna homo Ostoie Posnanovich; *Lam. de foris*, 11, fol. 63, 9. III 1436: homines R. P. de Sagore; *Lam. de foris*, 5, fol. 232', 18. XI 1423: in loco dicto Torizh in contrata voyvode R. P. (Торић у Билећи); *ib.*, fol. 128,

Кад се саберу сви подаци о поседима Павла Раденовића и његових синова у Приморју добијамо следећу слику: повише самог Дубровника држали су, што знамо, села Гребене, Дубу, Главску, Бијелу, Супоштицу, Ускопље, Славогостиће, Бобовишта, Орах, Голубинац, Зачуле и Љеково. Њихова је, према томе, била област непосредно изнад Дубровника од удолине којом иде пут Завала—Слано према северозападу до Конавала и Врсиња (Зубаца) на југоистоку.[52] Луг, Врм са Клобуком, затим Требиње — у коме се изричито спомињу Вјетерно, Подгљива, Врбно и Загора — Билећа и Фатница прислањали су се на села уз дубровачку територију и чинили с њима једну целину. Било је и расутих мањих поседа без непосредне везе са овима груписаним око Требиња: Бодежиште северно од Гацког, Храсно у столачком крају, а можда и нешто и око планине Морине.[53] Павловићима су припадали и Власи Бањани, Малешевци, Влатковићи, Предојевићи, Перветинићи, Журовићи.[54]

У Приморју су се смениле две генерације Павловића са три личности. Највише података о њиховим земљама имамо из времена војводе Радослава. Ипак не изгледа нимало вероватно да су он и његов брат увећали очево наслеђе у овом крају. Они су у сукобима са Косачама углавном били у дефанзивном ставу; сам Радослав је доживео ако не потпун слом у Приморју, а оно, то је изван сваке сумње, губитак најважнијих области. Успеси његови и његовог брата Петра били су пролазног карактера, постигнути само тренутном помоћи турских чета, и свакако нису допринели повећању њихове територије. Она је без сумње у целини творевина њиховог оца кнеза Павла Раденовића.

Приморски поседи Павловића били су изложени прохтевима са две стране: од Дубровчана и од Косача. Први су радили за време конавоског рата 1430—32. да добију читаву

4. I 1434: in Bilegia penes Radizevam gomillam super territorio R. P.; *Div. Not.*, 21, fol. 43', 30. X 1436: Vochna filia condam Radoman de Vatniza voivode R. P.

[52] Врсиње је припадало Сандаљу Хранићу; *Lam. de foris*, 6, fol. 70, 14. VII 1424: тужба supra Radivoy Bosicichovich et Bogdan Milosevich de Versigna, homines voivode Sandagl; Конавли су, зна се, ушли 1419—26. у састав Републике Св. Влаха

[53] *Div. Canc.*, 48, fol. 152, 4. VII 1434: Bosidar Petrovich homo R. P. de villa Bodesiste; *Lam. de foris*, 10, fol. 154, 16. III 1434: in Crasno super territorio R. P. (ср. *Повеље и писма*, I, 1, 531); *Div. Canc.*, 49, fol. 238, 6. III 1436: Petchus Vladnich et Millos Dobrossalich de Morigna, homines R. P.

[54] Ср. Јиречек, *Историја Срба*, II, 139, III, 54; М. Динић, *Југосл. ист. часопис*, III, 139.

област од Површи до Билеће, са Лугом, Врмом и Требињем. Њихови минимални захтеви били су седам села на граници њихове територије: Главска, Бијела, Супоштица, Гребени, Бобовишта, Ускопље и Зачула. Ни они нису остварени, мада је република израдила код султана одобрење да поседне Врм и Требиње. Доцније су Дубровчани покушавали да на миран начин добију од Радослава Павловића само три села: Главску, Бијелу и Супоштицу, али и то без успеха.[55]

Много озбиљнија је била опасност од Косача чије су земље са свих страна, изузев према Дубровнику, опасивале требињске поседе Павловића и потпуно их одвајале од њихове изворне области. Они ће бити ти који ће им учинити крај. Већ је Сандаљ Хранић, како изгледа, чинио извесне покушаје да се ослободи незгодног суседства Павловића и да се прошири на њихов рачун. Он је са краљем Остојом приредио мучко убиство кнеза Павла Раденовића, за којим је требало да следи подела читаве његове земље: „tutta la lor contrada e partita“, јављао је дубровачки посланик из Босне својој влади непосредно по убиству.[56] Сандаљ је свакако требало да добије лавовски део. Нека Павлова властела из Требиња већ је тражила од Дубровчана да се користи правом азила;[57] али, Павлови синови Петар и Радослав су успели помоћу Турака не само да се одрже него и да доведу у веома тежак положај самога Сандаља, који је привремено изгубио свој део Конавала, Драчевицу и Попово Поље. Било је, како изгледа, и некаквих пролазних промена на Неретви.[58]

Конавоски рат је опет избацио на површину план о уништавању Павловића. Њихови противници, међу њима и Сандаљ, радили су на Порти да за 70.000 дуката добију од султана дозволу за поделу њихове земље. Али и овога пута су Павловићи успели да се одрже у старим границама.[59]

Оно што није могао да изведе Сандаљ Хранић постигао је његов наследник Стјепан Вукчић Косача (1435—1466). Млађи, енергичнији и, нарочито, безобзирнији, он је, пошто је помоћу Турака одмах по доласку на власт успешно сузбио насртај краља Жигмунда који је оживео раније угарске претензије на Хум, приступио коначном разрачунавању са Павловићима у Приморју. После извесних пролазних успеха,

---

[55] Ср. Jireček, *Slovinac*, II, 1879, 58, 75; Truhelka, *Glasnik BM*, 29, 1917, 145 и даље; ср. и горе нап. 47.

[56] Ср. Радонић, *Летопис*, 216, 60.

[57] Ср. нап. 44.

[58] Ср. Ивић, *Летопис*, 245, 10 и даље.

[59] Јиречек, *l. c.* Truhelka, *l. c.*

Радослав је морао подлећи надмоћнијој сили Стјепановој иза кога је стајала сама Порта. Почетком 1438. посео је Требиње које Павловићи и поред извесних покушаја неће више никада добити натраг. Следећи циљ био је тврди Клобук. Крајем маја очекивало се у Дубровнику да ће Косача бити ускоро под њим.[60] Клобук се ипак одржао, како се чини, до краја живота војводе Радослава. Још у марту 1441, на неколико месеци пред своју смрт, нудио је Радослав Републици Св. Влаха да јој прода Клобук, иначе ће га предати Турцима. Било му је исувише јасно да после губитка Требиња неће моћи да опстане тамо. Из страха с једне стране од Стјепана Вукчића, а с друге од султана, Дубровчани нису смели прихватити понуду, мада су нешто раније радили да добију Врм са Клобуком; уосталом, за њих је та жупа имала вредности једино уколико би држали и Требиње, на које у том тренутку нису могли помишљати. Стога су поручили Павловићу да задржи Клобук за себе, јер ће, уколико остане без њега, изгубити неповратно све своје поседе у Приморју.[61] Кад је Стјепан Вукчић ликвидирао остатке Павловићевих земља не може се тачно утврдити. То је вероватно било најкасније убрзо после смрти војводе Радослава (умро крајем 1441). Ново стање ствари санкционисано је у пролеће 1442. уговором између војводе Стевана и удовице Радослава Павловића и његових синова. Јединство његове територије било је тиме коначно осигурано, и он је сада могао са много више сигурности иступати као господар једне, више-мање самосталне јединице. На некада простране поседе Павловића у Приморју подсећао је само један катун Влаха Журовића (данас Калођурђевићи више Дубровачке Ријеке) који су задржали до своје потпуне пропасти 1463. године.[62]

---

[60] Iorga, *o. c.*, 350; Ивић, *Летопис*, 246, 44 и даље.

[61] Iorga, *o. c.*, 377.

[62] Јиречек, *Историја Срба*, II, 139. „Павловићи у Примору одржаше само Клобук и неколико планинских села, као Журовиће (сада Калођурђевићи) изнад извора Ријеке (Омбле), који се у дубровачким архивским књигама помињу још 1461 као њихови људи" — пише Јиречек. Колико је нама познато, сигурно је само за Журовиће да су трајно остали у власти Радослављевих синова. Ако је Јиречек мислио да је и Клобук припадао Павловићима исто толико дуго као Журовићи — а по стилизацији реченице тако изгледа — онда без сумње није у праву. Врм са Клобуком је био саставни део државе херцега Стјепана већ пре његовог рата с Дубровником 1451—54. Дубровчани су на почетку овог рата, кад је била реч о подели херцегових поседа, тражили за себе поред Драчевице, Врсиња, Луга и Требиња, још и Verno e lo castello di Clobuch (Iorga, *o. c.*, 455). И у повељи краља Алфонса од 19. II 1444. налази се Клобук са Врмом међу

ЗЕМЉЕ ХЕРЦЕГА СВ. САВЕ

Размер 1:1 500 000

Границе Херцеговине до 1859 г.

Ратовање војводе Радослава Павловића са Сандаљевим наследником имало је за последицу и извесне територијалне промене у Подрињу. Јелеч, недавно својина Сандаљеве браће, који је, не знамо од када, држао Радослав, прешао је опет у руке Косача, свакако у исто време када и Требиње. Четвртог маја 1438. тужио је један Дубровчанин неког Раденка Обијачића из Подјелеча, раније човека Радослава Павловића. У тужби се изричито наводи да је Јелеч освојио Косача: Radencho Obiacich loqual fo de Bossina de sotto Jellez et fo homo de Radossavo Paulovich. Et adesso quello paixe sie de Stipan Vocçich.[63] Промена је несумњиво била свежег датума, иначе се не би у тужби ни наводила. У време кад је извршен преступ, оптужени је вероватно још био поданик војводе Радослава Павловића.

II

При појединачном претресу топографских података наших повеља, који следује у овом поглављу, усвојили смо овакав поступак. Ако се исто место налази у свим повељама исписали смо сва три облика, са ознаком у загради године у којој је издата повеља; слично је поступљено и за исто место у двема повељама. При томе има случајева где је очигледно да је реч о једном истом месту и где, према томе, није потребно никакво образложење. Ми смо се од овога уздржавали и у случајевима кад су разлике у графији имена незнатне и могу се лако објаснити, нарочито ако се има на уму оно што смо истакли у уводном делу. Има и

херцеговим градовима и жупама. Косача је још за живота војводе Радослава Павловића, на месец дана после оне његове понуде да Клобук уступи Дубровчанима, сматрао жупу Врм, исто као и Требиње, својом облашћу: 29. априла 1441. закључило је Веће умољених у Дубровнику да се кнез и Мало веће извине посланицима војводе Стјепана a petitione facta per dictos ambaxiatores voyvode Stipani de hominibus Tribigne, Vren et aliarum contratarum voyvode Radossaui pro quibus habemus pacta facta cum voyvoda Radossauo prout arrengatum fuit in presenti consilio (са стране: Fiat excusatio dictis ambaxiatoribus pro hominibus de Tribigne, Vren et aliarum contratarum). Била је реч о избеглицама из Требиња и Врма које су се склониле на дубровачку територију пред навалом Косачине војске. Није искључено да је и Клобук већ тада био изгубљен за Радослава; његова нешто ранија понуда да тај град уступи Републици Св. Влаха показује да се он налазио у безнадежном положају. У сваком случају мислимо да Клобук није остао у власти Радослављевих синова после оног уговора између њих и Стевана Вукчића.

[63] *Lam. de foris*, 12, 1438—1439, 4. мај 1438.

случајева, разуме се по себи, где смо се морали упуштати и у опширнија разлагања да бисмо доказали оправданост свога гледишта.

Sochol con un contato che chiama Drina (1444); castrum Soko cum dominio Strynon (1448); civitate Falcone cum suis castellis et cum comitatu suo, civitate Socol cum omnibus suis pertinentiis, castris et confinibus (1454).

Соко на ставама Пиве и Таре сматран је без сумње за главни град Стјепана Вукчића; у све три повеље долази на прво место. Он се једини од свих градова јавља, као што смо већ нагласили, у титулама херцега од св. Саве.[64] По страни од главних трговачких путева, удаљен од рударских средишта, Соко ипак није оставио трага, према своме значају, у дубровачким архивским књигама, нарочито у канцеларијским и нотаријским списима. У дипломатској преписци помиње се више због тога што су Косаче у њему чешће преговарали са дубровачким поклисарима и што су у њему и неке повеље издавали.

Као већина наших средњовековних градова унутрашњости, и Соко је имао своје подграђе.[65] Лежало је несумњиво „на Стипанȣ Полȣ подь Соколомь;[66] име поља постало је вероватно у вези са каквом црквом посвећеном св. Стевану. Поменућемо овде да је у херцеговој земљи постојало још једно Шћепан поље, у Требињу, које се такође јавља под тим именом пре њега (1420): in Tribigna in loco dicto Stiepane Pogle ad traiectum fluminis). Оно је ван сумње добило име по цркви.[67]

„Strynon" друге повеље не може, разуме се, имати никакве везе са Сутарином, као што је Талоци помишљао, без обзира на контекст и на удаљеност Сокола од Суторине. Оно означава предео Дрину („с Дрином").[68] Само услед неспоразума при састављању треће повеље јављају се Falcone и Соко као два града.[69]

---

[64] Ср. горе, стр. 156.

[65] *Div. Canc.*, 63, fol. 175, 21. VIII 1452: Radovaç Vitchovich de Podsocol; *ib.*, 65, fol. 100', 22. X 1455: Radivoj Radosalich de Podsocol de Drina.

[66] *Повеље и писма*, I, 1, 297.

[67] Ср. C. Jireček, *Das christliche Element in der topographischen Nomenclaur der Balkanländer*, 33.

[68] О Дрини ср. Новаковић, *Гласник СУД*, 42, 125.

[69] И у Дубровнику су понекад преводили име Сокола; у јуну 1456. отео је Херцег неким Дубровчанима око 260 литара сребра и неке сребрне ствари et illas reposuit in rocha sua vocata Falchonum; *Lam. de foris*, 29, fol. 219', 12. VI 1456.

Toyeuacs Vdrynagliano castello con lo contato (1444); castrum Stoyewecz (1448); civitate Togruam cum castris et pertinentiis suis (1454).

Све три повеље имају исписана места одмах иза Сокола у Дрини, а испред Вратара у Сутјесци, Бристрице и Самобора. Тиме је приближно одређено подручје на коме треба тражити овај град. Лево од Сутјеске близу Тјентишта налазе се планина и село Тођевац, где је био и средњовековни град истог имена. „Toyeuacs" и „Stoyewecz" доста добро се слажу са тим именом; мало више одступа Togruam, али не треба мислити да се ту крије нешто друго, пошто баш у истој повељи имамо графију Vraba*m* за Врабач и Vergora*n* за Вргорац; *m* и *n* у њој, не знамо из којих разлога, јавља се тамо где треба да стоји *ц* или *ч*.

Град Тођевац помиње се први пут 1398. године поводом једног каравана који је под њим опљачкан. Већ тада је вероватно припадао Сандаљу Хранићу. Играо је извесну улогу за време ратовања херцега Стјепана с Дубровником и одметништва његовог сина Владислава, који га је једно време држао.[70] Кад су Турци били притисли херцега, овај је краљу Матији Корвину нудио Тођевац и још неке градове за извесне поседе у Угарској.[71] Град је био познат и у XVI столећу; његов положај је доста добро означен на неким картама тога времена.[72]

Тођевац се по првој повељи налазио „Vdrynagliano", што треба читати „u Drynagliano". Прави облик овог имена сазнајемо са друге стране. У марту 1405. требало је да поклисари Републике Св. Влаха потраже Сандаља Хранића in terra de Chelmo non passando Chogniç, infin in Drinayeva;[73] 15. августа 1451, Владислав Херцеговић био је ȣ Дрин͡алевȣ где је склопио савез с Дубровчанима против свога оца.[74] По тим изворима није се могло одредити шта управо означава Дриналjево, место или жупу, и где га треба тражити. Податком из прве повеље, несумњиво се утврђује да је постојао предео под тим именом и да је лежао око Тођевца. То ипак не искључује могућност да је у њему постојало и место истог

[70] Jireček, *Die Handelsstrassen*, 76, нап. 255.

[71] *Mon. Hung. Hist.*, 40 (Codex Jaice), br. 36.

[72] Jireček, *o. c.*, 76; J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, карта уз стр. 60; И. Синдик, *Старе карте југословенских земаља*, II, таб. 16.

[73] Jireček, *o. c.*, 25, нап. 76.

[74] *Повеље и писма*, I, 2, 127.

имена (ср. Требиње, Невесиње, Гацко, итд.). Нарочито у случају од 1451, први је утисак да је реч о месту.[75]

Vatrato Sucisti, castello con lo contato (1444); castrum Bratal cum omnibus pertinentiis suis (1448); civitate Vratar cum castris et pertinentiis suis (1454).

Ни идентификација места ни жупе не задају никакве тешкоће. Вратар у Сутјесци, Vratar in Sutischa дубровачких споменика, на главном путу који је из Дубровника преко Чемерна водио за горње Подриње, добро је познат.[76]

Nonïo Gorasdo, castello con lo contato (1444); civitate Nova in Drina cum castris et pertinentiis suis (1454).

Прва и друга повеља показују да се овај град Нови, трећи под тим именом у херцеговој земљи, налазио у Подрињу, недалеко од Горажда. Али, на жалост, о њему нисмо у могућности рећи нешто одређеније. Близу цркве у Горажду, о којој се доста писало због познатог натписа на њој, налази се локалитет „Градина" на коме се виде рушевине некаквог града који предање везује за херцегово име.[77] То би могао бити овај Нови, о коме иначе не знамо ништа. Како се у повељи из 1444. уз сваки град каже и у којој жупи лежи, по њој би изгледало да се под Гораждом подразумевала и околина тога места. Имамо и један дубровачки податак који би нас на то упућивао (in Gorasda prope mercatum Sticholine, 1406).[78]

Samobor Obribudo, castello con lo contato (1444); castrum Samatur (1448); civitate Samobor cum castris et pertinentiis suis (1454).

Самобор, један од главних градова херцеговог Подриња, не задаје нам никакве тешкоће ни графијом имена ни својом убикацијом.[79] Име жупе је исто тако познато. „Bribudo", као што је Скарић утврдио, није ништа друго него Прибуд пописа босанских спахија из 1711. године. Села која

---

[75] Даничић, *Рјечник*, I, 306, узима да је Дриналево место, исто и Budmani, *Akad. Rječnik*, I, 781; то је учињено само на основу наведеног податка на нашем језику; они свакако нису ни осетили сумњу у том питању, пошто није било познато постојање жупе Дриналева.

[76] Jireček, *o. c.*, 75 и даље.

[77] Ср. *Гласник СУД*, 29, 158.

[78] *Lam. de intus*, 1, fol. 209. И у попису босанских спахија из 1711. године који је објавио В. Скарић (*Гласник БМ* 42, 1 и даље) помиње се Горажде као нахија.

[79] Ср. Jireček, *o. c.*, 33; Делић, *Wiss. Mitt.*, I, 402.

се у овоме набрајају налазе се у самоборском крају: Међуречје, Бучје, Слатина, Првањ, Камен, Близна, Каоштица и др. (ср. за име ове жупе имена села Прибуде, Прибудић, Прибудички Кланац и сл.). Године 1432. помиње се Radassinus Pribudinouich de Podieleza, у Подрињу.

Chechnauchoy castello con lo contato (1444); castrum Klekh (1448); civitate Clech cum castris et pertinentiis suis (1454).

„Chechnauchoy" прве повеље, по реду где се налази, лежао је негде између Самобора и Милешевца, дакле на граници према деспотовини. Како се у тој повељи за сваки град наводи и област у коју спада, „Chechnauchoy" се мора некако рашчланити на два дела, од којих би први означавао место, а други његово подручје. То не би било нимало лако учинити да нам не помажу остале две повеље при утврђивању правог имена града. Одмах иза Самобора долази у другој „castrum Klekh", а у трећој „civitas Clech", тако исто у низу херцегових источних градова. Према томе, „Chechnauchoy" треба разделити у „Chech" — где је прво *h* очигледно заменило *l* погрешком писара или издавача — и „nauchoy". Град Клек, то је нема сумње његово право име, није нам познат с друге стране. Његов положај у повељама, као што смо видели, води нас на границу према деспотовини, што искључује прву помисао да је реч о познатом Клеку на мору близу ушћа Неретве, мада се тај јавља у изворима друге половине XV столећа.[80] У долини реке Увца налазимо три Клека: један у доњем, а два у његовом средњем току. Код првога се према картама не виде никакви остаци града, док у близини остала два, у околини села Сеништа, налазимо топоним „Град" са рушевинама на самом Увцу, а мало узводно „Градину" на којој су такође означене рушевине. У близини има и других остатака утврђења. Ту је негде можда био херцегов Клек који би затварао долину Увца. Оно „nauchoy", што нам је остало кад смо од Chech-nauchoy одузели Клек, могло би се у томе случају тумачити као „на Увцу".

Mileseuischi, castell'o con lo contato Consina con lo che segnoriano li turchi de la Grecia, dove sta un sancto che fa grandi miracoli (1444); castrum Mileschetsky (1448); civitate Mileseuschi cum castris et pertinentiis suis (1454).

---

[80] Ср. М. Динић, *Годишњица НЧ*, 47, 114. Талоци се ипак задржао на овоме Клеку.

Живописне рушевине града Милешевца оцртавају се и данас на брегу Хисарџику, недалеко од манастира Милешева. Жупа око њега носила је име Црна стена (Чрьна Стѣна). Како је то име загарантовано поузданим изворима XIII века,[81] не остаје нам ништа друго него да и оно „Consina“, које му је ипак донекле слично, идентификујемо са њим. Наведени текст, онакав какав је објављен, нема много смисла; између „con lo“ и „che“, очигледно је нешто испало што је означавало манастир, као што показује даље оно „dove [у Милешеву] sta un sancto, etc“. И оно „li turchi de la Grecia“ немогуће је и по томе што „Турци из Грчке“ није много разумљиво само по себи, а и што Турци свакако нису 1444. године имали никакве везе с Милешевом. Смисао тражи неку реч као „monachi“ или нешто слично; онда би оно „de la Grecia“ означавало православне.[82]

Миошевац, најисточнија утврђена тачка земље херцега Стјепана, осто је у његовој власти све до велике турске офанзиве 1465. године. У марту следеће године, у једној молби упућеној Млетачкој Републици, херцег изричито спомиње и Милешевац међу градовима које су Турци недавно заузели.[83]

Catrum Conin (1448); civitate Chovino cum castris et pertinentiis suis (1454).

Сличност графије је довољна да нам покаже да је реч о истом граду, нарочито кад се има на уму да се оба наводе између Милешевца, Оштрика и Северина. Право име овог херцеговог града, као и његов положај, сазнајемо из путописа Евлије Челебије:[84] „Устав зором пођох из ове цркве покрај Лима [манастир Маржићи] према кибли[85] и дођох за пет сати у оборени град звани Ковин. Град Ковин оборен је, а сагрnative је, а сградише га српски краљеви. Гази Ходавендиђар га је заузео за косовске битке, муслимански војници оплијенише га што је било за плијенити, те разорише град. Сада има у граду неколико хришћанских чобана. Опис града: На стрмим стијенама, које обија Лим, стоји мален, тврд, каменит град. Када се из вана погледа, као да га је мајстор нетом саградио. Око њега нема јарка већ само једна врата и баџа... Прошав ту и идући крај Лима преко Султана Фа-

[81] Даничић, *Рјечник*, III, 473; *Записи и натписи*, I, 11; III, 140.
[82] Податак о св. Сави, значајан за историју његовог култа, веома је запажен; ср. Ст. Станојевић, *Свети Сава*, 105.
[83] *Listine*, X, 351.
[84] *Гласник ЗМ*, XX, 1908, 304.
[85] Страна према Ћаби.

тих Мехмедове ћуприје стигосмо у Пријепоље.“ Правилније је, дакле, забележено име овога града у повељи из 1454; у повељи из 1448, очигледно је при преписивању *u* прочитано као *n*, за што имамо и других примера у истој повељи (Nonya — Novi). Према опису Евлије Челебије није тешко извршити убикацију града Ковина: треба га тражити на левој обали Лима, на путу између села Маржића и Пријепоља. На картама је обележен као „Јеринин Град“ или „Јеринина Градина“ на једном брегу уза сам Лим, између села Џурова, Кучина и Избичана. Један пример више како је легенда о „приклетој Јерини“ учинила да се заборави првобитно име града.

Cochangu in Brisiniza castello con lo contato (1444); castrum Gukani (1448); civitate Euchane cum castris et pertinentiis suis (1454).

Кукањ на Ћехотини, на десетак километара западно од Плеваља, добро је позната „летња резиденција“ Косача.[86] Испод њега се и данас на картама налази локалитет Подкукањ у коме је очувано име његовог подграђа (suburbium). Не може се ни најмање сумњати у то да ли се сва три наведена места односе на Кукањ, мада његово име ни у једном није сасвим исправно очувано. Уосталом, погрешке су у сва три случаја лако схватљиве: *ng* уместо *gn* у првом, *G* уместо *K (C)* у другом, *E* уместо *C* у трећем — да се ограничимо само на оне које су највише утицале на деформацију имена (*o* уместо *u*, као што знамо, честа је појава, те се и не може сматрати погрешком). И сам положај наведених градова у појединим повељама упућује нас да их тражимо у плеваљском крају.

Много је значајнији податак о жупи у којој је лежао Кукањ; код Плеваља прима Ћехотина притоку Брезницу. „Brisiniza“ у којој је лежао Кукањ означава, не може бити сумње, жупу Брезницу, тако названу по истоименој реци. Обично се, међутим, узима као сасвим доказано да је Брезница старије име за Плевља и да је ово последње превладало од краја XV столећа.[87] Правих доказа нема за тако извођење. Јиречек — од њега потиче ова идентификација — упућује на једну дубровачку инструкцију од 13. септем-

[86] Ср. Jireček, *Die Handelsstrassen*, 40.

[87] *Ib.*, 73; ср. К. Костић, *Трговачки центри и друмови*, 192; Ј. Ердељановић-Р. Николић, *Трговачки центри и путеви*, 60; П. Шобајић, *Народна Енциклопедија*, III, 411; Ст. Станојевић, *Историски атлас*[3], 47; Ст. Делић, *Босанска вила*, VIII, 1893, хтео би чак да докаже како је име Плевља настало тек у XVI веку.

бра 1430. којом се наређује поклисарима да сачекају турског субашу in Bresnize over a Pripogle. Ту нема ничега по чему би се морало закључити да је поменута Брезница место, још мање да су то доцнија Плевља. Али, како је Јиречек кад је ово писао (1879) имао најстарији помен Плеваља под тим именом код Харфа (1496—99), а били су му познати и називи Врхбрезница и Брезница (за реку), он је извео закључак да су Плевља носила првобитно име Брезница. Ту комбинацију није напустио ни касније, мада је, колико знамо, имао из Дубровачког архива исписе са поменом Плеваља под 1465. годином.[88] Она, међутим, пада пред многобројним подацима о Плевљима из прве половине XV столећа, од којих су неки управо из 1430. године.[89] Не може се, према томе, прихватити ни Јиречекова конјектура, која има присталица, да τὸ Δρεσνέήκ Константина Порфирогенита, једно од загонетних места у Србији његовог времена, треба исправити у τὸ Βρεσνέήκ (Breznik).[90] Засад се зна једино за реку и жупу Брезницу. Ако би се показало да је у плеваљском крају постојао и град са таквим именом — што према аналогијама које имамо не би било искључено — он не би могао бити идентичан с Плевљима.

Osip, castello con lo contato (1444); castrum Ossypp (1448); civitate Osip cum castris et pertinentiis suis (1454).

О томе месту располажемо само једним дубровачким архивским податком: 9. августа 1435. обавезао се Dobragl Gostisich de Osip да ће до Св. Мартина исплатити Радославу Турчину тридесет три и по златна дуката.[91] Сва четири извора слажу се у писању имена тога града. Оно је несумњиво гласило Осип (ср. село Осипаоница у Поморављу). О његовом положају може се рећи само толико да је вероватно лежао у Подрињу; то се барем може закључити по месту где се у повељама налази.

Castrum Budosch (1448); civitate Budos cum castris et pertinentiis (1454).

---

[88] *Историја Срба*, I, 86; *Archiv für slav. Phil.* XIX, 25.

[89] *Deb. Not.*, 14, fol. 405, 10. VI 1430: Vochus Petchouich de Pleuglie; *ib.*, 15, fol. 7, 31. X 1430: Nicola Petcouich de Pleuglie; *ib.*, fol. 30′, 30. I 1431: Radoiie Nouacouich de Plieuiglie; *ib.*, fol. 31, 1. II 1431: Vochaç Tuertchouich de Pleuglie; *ib.*, 17, fol. 218′, 17. I 1438: Radassinus Nouachouich de Pleuglia; *ib.*, 20, fol. 133, 15. II 1441: Radogna Obudouich de Pleuie. Има и других података.

[90] *Die Handelsstrassen*, 33; ср. и Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 459.

[91] *Deb. Not.*, 17, fol. 143.

У обема повељама, Будош се налази између Острога и Клобука. Близу Никшића постоји брдо Будош с рушевинама које народ зове „Херцегова градина".[92] То је сасвим довољно за убикацију града Будоша и за исправност забележеног имена. У првој повељи се не помиње, мада је крај око Никшића држао још Сандаљ Хранић, те је искључено да Будош 1444. године није припадао херцегу. Поткрај своје владавине херцег је уступио град Будош, заједно са Сусједом и Острогом, своме најстаријем сину Владиславу;[93] података о њему из Дубровника немамо.[94]

Susit honagust castello con lo contaťo (1444); castrum Sozet (1448); civitate Susied cum castris et pertinentiis (1454).

Није се тешко досетити да је „honagust" жупа Оногошт; ни сам облик имена ни његово место навођења у повељи не остављају нас ни најмање у сумњи. Град Сусјед спадао је дакле у Оногошт. На источном крају Никшићке жупе означене су на картама рушевине „Јеринин Град", а уз њих некаква вода Сусјед у којој је очувано право име града. Као и толика друга имена рушевина, оно је пало у заборав услед везивања за познату легенду о „проклетој Јерини."

Као што смо већ напоменули поводом Будоша, и Сусјед је неко време држао херцегов син Владислав. То је све што о њему знамо.

Ostroch, castello con lo contato ali confini de Albania (1444); castrum Ostrog (1448); civitate Ostrocz cum castris et pertinetiis suis (1454).

Положај града Острога у повељама — између Мораче, Будоша и Сусједа у Оногошту — потпуно одговара положају Острога недалеко од Никшића, чије је име популарисао познати манастир са моштима св. Василија. Уосталом, у првој повељи је и ближе означено да је „на граници Албаније", под којом је у западним изворима подразумевана и Зета. Деспот Ђурађ је у латинским повељама Rascie Albanieque dominus, despotus totius regni Rascie et Albanie и

---

[92] *Насеља,* XV, 305; A. Figurić, *Trebinje nekad i sada,* 1930, 18.

[93] *Listine,* X, 355.

[94] Будош је било и лично име; једног човека са тим именом налазимо 1453. године баш у Оногошту: тужба supra Budos et eius filios de Onogosta et supra homines dicti Budos; *Lam. de foris,* 25, fol. 152, 16. X 1453; издавач повеља идентификује град Будош са селом Будоши код Билеће.

сл.[95] Па и Дубровчани су смештали Подгорицу у Албанију.[96] Место самога града Острога, који се иначе среће у изворима средњег века само један једини пут,[97] ипак нисмо у могућности да утврдимо са сигурношћу. Најпре би се могло помишљати на рушевине „Градац" западно од манастира, поред Перућице.

Colobrich Verramu, castello con lo contato (1444); castrum Globukch (1448); civitate Clobuch cum castris et pertinentiis suis (1454).

„Colobrich Verramu" у близини Требиња и Херцег-Новог не може бити ништа друго него познати град Клобук у жупи Врму (данас Корјенићи). Ту је, као што смо раније напоменули, било последње значајније упориште Павловића у требињској области коју је био притиснуо Стјепан Вукчић.

Biseuatts Vtribigno castello con lo contato (1444); castrum Mischewetz (1448); civitate Micenaz cum pertinentiis suis (1454).

Мичевац у Требињу, у близини Арсланагића моста, чије су рушевине доста добро очуване,[98] познат нам је једино по подацима из времена Стјепана Вукчића. Ту је он поставио једну од нових царина и држао је и поред свих покушаја Дубровчана да је се ослободе.[99] И Мичевац је с Требињем и Врмом био у време дубровачког рата са херцегом (1451—54) предмет територијалног захтева Републике Св. Влаха на рачун херцегов.[100] Нису успели ни да се укине царина која је ту плаћана још 1456 (... sotto Mizevaz pagai le doane.)[101]

Мичевац према првој повељи спада у Требиње; и у дубровачким изворима налазимо за то потврду (1443, sub castro in Micevaz in Tribigna; 1454, sotto Micevaz in Tribigna; 1462, de subtus Michievaz in Tribigne).[102] Јиречек га, међутим,

[95] Ср. Јиречек, *Историја Срба*, IV, 113.

[96] *Lam. de foris*, 16, fol. 216', 24. V 1443: Et hoc fuit in Albania in loco dicto Podgoriça.

[97] *Listine*, X, 355.

[98] Ср. Делић, *Wiss. Mitt.*, I, 417.

[99] Jireček, *Die Handelsstrassen*, 75.

[100] Iorga, *Notes et extraits*, II, 455 (и „Mievas" у претпоследњем реду означава Мичевац).

[101] *Lam. de foris*, 31, fol. 97, 14. XII 1456. (помиње се и Radossav Dup, chonte de Mizevaz).

[102] *Lam. de foris*, 16, fol. 122', 1. VI 1443; *ib.*, 27, fol. 124; *Div. Not.*, 45, fol. 83, 21. VI 1462.

стављa у жупу Врм заједно с Клобуком.[103] Не би ту било никакве контрадикције, уколико се тиче споменика по којима Мичевац лежи у Требињу, кад би у XV столећу био у употреби назив Требиње у свом ранијем значењу за цео крај између Дукље и Захумља, пошто је и Врмска жупа спадала у старо Требиње у ширем значењу речи. Али у време херцега Стјепана, под Требињем је подразумеван само град са својом жупом. Раније значење било је већ постепено пало у заборав после нестанка Требиња као посебне политичке јединице. Јиречек је доведен у заблуду нејасном стилизацијом извора на које се позива. Да Мичевац није могао спадати у Врм показује, поред јасно наведених сведочанстава, и његов положај на десној обали Требишњице која је очигледно са северозападне стране чинила границу Врмске жупе ограничене на Корјениће. А Мичевац уз то и не лежи према њима, већ нешто западније.

Novi Vdrazanich, castello con lo contato ala marina. vicino de Ragusa la via de Albania (1444); domus Novy (1448); civitate Nova prope mare cum pertinentiis suis (1454).

Нови на улазу у Боку Которску, творевина краља Твртка I (1382), у почетку називан и castrum de Sottorina, представљао је главни херцегов град на мору. Сва друга приморска места или су била несигурна привремена тековина, или су по положају заостајала за Новим. Док су Твртко и Сандаљ покушавали, рушећи прастаре уговоре, да у Новом отворе ново тржиште за со, Стјепан Вукчић је имао с Новим много замашније планове: по његовој замисли требало је да преузме улогу Дубровника у његовим земљама. Дубровчани су осећали од самог постанка Новог да им он може само сметати, па су покушавали да га са ближим залеђем укључе у своју територију. Чак су помишљали, свесни његовог значаја, да дозволе Сандаљу Хранићу да подигне православну цркву у Дубровнику, уколико јој се додели „као мираз" Нови са својом жупом.[104]

„Vdrazanich" прве повеље, „у Драчевици", не представља никакве тешкоће за тумачење; жупа Драчевица спада у најпознатије области херцегове земље. Осим Новог и Рисна, у њен састав су улазили — наводимо само места за која имамо потврде у средњовековним изворима — Морињ, Мокрине, Крушевица, Св. Никола, Сушћепан, Пријесек, Црљено Брдо, Кути, Жвиње, Вијековић (1424. дарују Дубров-

---

[103] *Slovinac*, II, 1879, 76; *Die Handelsstrassen*, 75.
[104] *Cons. Rog.*, 5, fol. 230′, 12. XI 1434.

чани 60 перпера istis nobilibus Viechovich de Drazeviza; по њима име селу), Суторина.[105] Flumen Drazevize, којом су и барке пловиле, јесте данашњи поток Суторина.[106] Има и неколико места која нисмо нашли на картама.[107]

Rixano appresso de Cataro a la marina, castello con lo contato sta la via de Albania appreso della dita terra de Cataro (1444); castrum Ryssen (1448); civitate Risan cum pertinentiis suis (1454).

Рисан.

Vnizats uniuesegno, castello e contato (1444); castrum Bentschez (1448); civitate Vinencaz cum castris et pertinentiis suis (1454).

Вјеначац (Виначац) у Невесињу.[108]

Vidosich Vuidonopoglyo castello con lo contato (1444); castrum Widossky (1448); civitate Vidouschi cum castris et pertinentiis suis (1454).

„Vuidonopoglyo" је довољно јасно очуван облик за Видово поље. То је старије, и данас у употреби, име за Столачко поље (управо за један његов део). Због близине и због пута који је водио долином Брегаве, Дубровчанима је Видово поље било добро познато. Јавља се понекад и у латинском преводу као Planum Sancti Viti[109] (1417), Milich Boghetich Crisanovich de Plano Sancti Viti). Још у Јуну 1465, кад су Турци већ били притисли део Херцеговине, рачу-

[105] *Повеље и писма*, I. 2, 119; *Lam. de foris*, 16, fol. 91, 5. I 1443: in Drazeviza in villa dicta Mocrine; *ib.*, fol. 48. 30. X 1442: de Draceviça de loco vocato Viecovigh; *ib.*, 2, fol. 94, 29. IX 1411: de Draceviça de villa S. Stefani; *Div. Not.*, 24, fol. 154. 28. X 1440: Radassinus Ratchouich de Draceviza de villa Cruseeviza; *Div. Canc.*, 40, fol. 11', 28. V 1414: Ratchus Milossevich de Draceviza de Cerglena berda; *ib.*, 60. fol. 21, 7. IX 1446: de Drazeviza de Cerlieno Berdo; *ib.*, 32, fol. 210, 23. XII 1398: Bogaveç de Suigne de Draçeviça; *Div. Not.* 47, fol. 63: Radogna Novachovich de Drazeviza de Priesech.

[106] *Lam. de foris*, 21, fol. 141' 10. VIII 1447: in flumine de Draçeviza cum sua barcha.

[107] *Div. Canc.*, 32, fol. 22', 11. II 1397: Mildrugo Bogoevich de Draceviça de Podostro (свакако испод рта Остро на улазу у Боку): *ib.*, 43, fol. 90, 18. II 1425: Bielan Mirchovich de Drazeviza de Pogliza; *ib.*, 7, fol. 16, 15. VIII 1323: Raden faber de Draceviça de casali de Çaspa; *ib.*, 41, fol. 148', 8. VIII 1418: Vlatchus Mielcinovich de Moises de Draceviza.

[108] Ср. Jireček, *Die Handelsstrassen*, 83; М. Динић, *Југословенски истор. часопис*. III, 1937, 139.

[109] *Div. Canc.*, 41, fol. 110'.

нато је у област херцега Стјепана (13. VI 1465: in Vidovo poglie sic dicto super territorio herceg.[110] Столац, по коме је Видово поље у новије време добило своје друго име, постојао је већ у средњем веку (1436: Vochmir Goiacovich de Stolaç. de Vidoe poglie.[111]

Име Видовог поља настало је, као и толика друга имена жупа, од старијег имена реке Брегаве, која је још у XVI столећу називана Видовштица или Видова река. „Mustafa Bassa, Sanzacho de Verbossania, reist um seine neue Brücke über den Fluss Vidoustiza (j. Bregava?) in der Nähe von Počitelj und Dubrave zu sehen (Instr. an den Gesandten 10 Sept. 1517, Lett. 1504—1526)" пише Константин Јиречек;[112] његова слутња да се под Видовштицом крије Брегава налази потврду у самој инструкцији на коју се позива: „Comettemove — наређује дубровачка влада својим поклисарима — cum nome de Dio et de misser *Sto* Biasio protector nostro debiati partirve de qua et per terra cavalcar verso le parte de Narente al casal de Dubrava appresso Pocitegl dove intendemo che de passar el prefato Signore (Mustafabassa, sanzacho de Verbossanie), cum la sua corte per andar al ponte per lui novamente fabricato sopra una fiumara chiamata Vidoustiza et Brigaua intra Narente et Pocitegl, il qual ponte pare voglia vedere et poi visitare el suo çiflucho, dove voi venendo in dicto casal de Dubrava se dicto signor non sara passato al dicto ponte voi lo aspectareti per zorni dexe." Како је овде реч о једном мосту, јасно је да су Видовштица и Брегава два имена за исту реку. И у путопису Корнелија Дуплиција Шепера (1533) забележена је Брегава као „Видова Река". Шепер је преко Подриња, Загорја и Невесиња приспео у Тријебањ, северозападно од Стоца. „Na daljem putu po šumah i gorovitih priedjelih, pustivši na desno tvrdjicu Powsitel (Počitelj) kod Neretve (Narenta), prešavši mostom preko Vidnareca, prispjeli su u Gabelu na Neretvi (Gabelle de Narenta)." „Vidnareca" очигледно треба да се исправи у Видова река. Матковић је увиђао да би она, према Шеперовом итинереру, „imala biti Bregava", али се ипак одлучио за конјектуру да је Видна-река „izopačeno ime Bune rijeke".[113] Довољно је, међутим, само ставити наведени дубровачки податак поред Шеперовог описа, па да се одмах увиди да је реч о Брегави. Мост што га путописац помиње, то је онај који је недавно саградио Мустафа-паша.

---

[110] *Lam. de foris*, 37, fol. 26'.
[111] *Div. Not.*, 20, fol. 49, 31. V 1436.
[112] *Die Handelsstrassen*, 86, нап. 298.
[113] *Rad*, 62, 64.

Сам град Видовски познат је и по једном дубровачком податку управо из времена постанка прве повеље: 18. фебруара 1444. жалио се Марин Растић како је недавно по своме брату Андрији послао у четири врећице босанском краљу своту од 2.300 дуката; кад је Андрија стигао у Тријебањ (a Triebani) код Стоца напали су га људи војводе Стјепана из Благаја и Видовског (de Blagai et Vidoschi) и опљачкали га.[114]

За време Турака, Столац је називан и „Видошким градом". Фехим Ефендић[115] је објавио једно писмо из 1758. године од „Зулфикара капетана Ризванбеговића, заповедника од Стоца" који се на њему потписао: „Одани Зулфикар, капетан града Видошки, сада." Према томе, Видошки не би био ништа друго већ столачка тврђава. Исти случај, као што ћемо даље видети, био је и са Белграчиком—Коњицем.

Popohosti Vpopohu, castello con contato (1444).

Град „Поповски" у Поповом (пољу) није иначе нигде забележен под тим именом; како се чини, то му и није право име, него само придев од Попово. Лежао је свакако на брегу Клисури више Завале где има градских рушевина.

Posichell Vdobranah, castello con lo contato (1444); castrum Beczitel (1448); Pozitell cum pertinentiis suis (1454).

Почитељ у Дубравама.[116]

Neboysa Vniterichih, castello con lo contato (1444); castrum Neboyze (1448); civitate Neboysse cum pertinentiis suis (1454).

Град Небојша у Херцеговини познат је само из ових повеља. Ни у другим изворима ни на специјалним картама и у описима Херцеговине нисмо нашли ништа што би нам помогло да одредимо његов положај. Само име жупе онако како је забележено: „u Niterichih", на први поглед не пружа могућност да помоћу њега дођемо до тачнијих резултата. Нешто се ипак може из њега извући у вези са другим изворима: ако не друго, а оно прави облик имена и приближан положај жупе.

Под Дукљанин зна за жупу „Vecenike" у Хуму;[117] ни једно друго име није можда толико намучило коментаторе

---

[114] *Lam. de foris*, 17, fol. 203; ср. *Cons. Rog.*, 17, fol. 162': via de Vidouschi, 1468.

[115] *Гајрет*, XIX, 1938, 107.

[116] Ср. Јиречек, *Историја Срба*, II, 182; М. Динић, *Годишњица НЧ*, 47, 118.

[117] Изд. Ф. Шишић, 327.

Дукљанина као ово. За Ст. Новаковића, то је „најтамније име". Из реда којим се нижу хумске жупе код Дукљанина, он је изводио да Vecenike „ваља тражити међу Горицом и Дубравама, а то је у Броћном, на десној страни Неретве, међу долином Требижата и равницом Мостарског блата",[118] Јиречек не предлаже никакво решење, док Шишић мисли да је жупа Vecenike „јамачно била данашње мостарско поље". По приложеној карти чини се да је по њему захватала обе стране Неретве.[119]

Пре свега треба утврдити тачан облик имена жупе. Алекса Ивић у своме прегледу средњовековних жупа има само оволико: Вечерићи (Vecenike, Vecerigorie[120]); ту се не дају ближа обавештења о томе како је дошао до тога облика, пошто је научни апарат изостављен. Дубровачка архивска грађа, делом објављена, извешће нас и овде на прави пут: 1280. године продата је као робиња у Дубровнику некаква Jurislava de Vecerich, а 1300. године продају једну Босанку Bogdanus Bratiçic et Prodanus de Crelco de Veçerio.[121] Под датумом 11. јул 1336. нашли смо у Дубровнику следећу белешку: Primil filius de Dabigeo coram d. comite conqueritur contra Goiach Vragoghernieç dicens quod jam est mensis iens secum quando iverat pro bestiamine quod restituit dominus banus Bossine in Veçerich ipse abstulit unam spatam, unum scutum etc.[122] Под 1347. годином помиње се Budis Mesoevich de Veçerich,[123] а 18. маја 1391. примљен је за грађанина Републике Св. Влаха Nicola Pribinovich de Veçerich.[124] Нешто ближе о положају Вечерића — јер тако несумњиво гласи ово име — сазнајемо из једног дубровачког извора који је већ Јиречек искористио: „Am 20. Mai 1306 klagte in Ragusa der Patricier Thomas de Dersa er sei mit einer Ladung von Tüchern im Werth von 800 Perper beraubt worden von Posnanus de Purchia aus Nevesinje sammt dessen Vater, Brüdern und 30 seiner Leute, von Drasen Bogopeueç mit Brüdern und Verwandten (consanguinei) und 20 Leuten und von Alen de Bocaueç in „Vecerich" (Večerići) gleichfalls mit Brüdern und 20 Mann. Im Buche „Diversa Cancellarie 1305" liegt bei dieser Eintragung ein von Feuchtichkeit vergilbtes Blatt mit einem Zeugenverhör über diesen Fall, vom 7. Jänner (1307). Çurech

---

[118] *Гласник СУД*, 48, 49 и даље.
[119] *Летопис Попа Дукљанина*, 453.
[120] *Гласник Географског друштва*, 7/8, 1922, 198.
[121] Гр. Чремошник, *Канцелариски и нотариски списи*, 39, 176.
[122] *Div. Canc.*, 11, fol. 71', 11. VII 1336.
[123] *Ib.*, 15, fol. 22, 19. VIII 1347.
[124] *Reformationes*, 29, fol. 17, 18. V 1391.

oder Çurco, nepos Çerenie, bezeugte vor dem Comes von Ragusa und den Richtern: „quod ipse fuit presens ad Sanctum Georgium in Brochina in comitatu Chelmi, ubi coram comite Constantino Nichiforus de Ranina (wohl als Procurator des Dersa) blaidabat (sic pro: placitabat) pro dicta robaria Posnan de Purchia de Neuesina, Drasin Bogopeueç, Alen de Bocaueç cum hominibus eorum et alios multos de Neuisina. Et dicit, quod predicti reddiderunt dicto Thome certas res de dicta robaria et certas res non et dixerunt: Nos volumus accipere de rebus nostris et nostorum hominum et reddere illud quod deficit. Dasselbe bestätigte als zweiter Zeuge der persönlich anwesende Schreiber des Comes „Moian" çaconus (дијакъ) comits Constantin."[125] Вечерић у коме пљачкају људи из Невесиња, саслушавани затим у Броћном, морао је бити у близини, у Хуму.

У повељи краља Алфонса наводи се, после Благаја и Почитеља, а испред Вратара и Вргорца, „Neboysa Vntericih". Из тога „Vntericich" треба, као код већине назива жупа у тој повељи, издвојити V (= у); остаје нам „litericih". Кад се зна да и боље извежбано палеографско око често пута теже разликује *n* од *u*, или *c* од *t*, затим да се *e* и *i* лако замењују, онда није тешко реконструисати праву графију Uecerich. Сама за себе, оваква аргументација при рестаурисању имена жупе, мада сасвим могућа, не би имала велику доказну снагу кад нам долина Неретве не би била довољно позната да искључује у овом случају сваку комбинацију са неким другим именом жупе. Једино Вечерић може доћи у обзир.

Идентификација Вечерића и Дукљанинове жупе Vecenike, коју налазимо код Ивића, несумњиво је исправна. То сведочи, поред осталих момената, и облик Vecerigorie у Орбинијевом преводу *Летописа*, где имамо у трећем слогу *r* уместо *n*.

О положају Вечерића имамо само апроксимативне податке. Дукљанин нас води у Хум, дубровачка грађа тамо негде између Невесиња и Броћна; то би био његов приближан положај и по повељи краља Алфонса. Са овим елементима нисмо у могућности да докраја изведемо убикацију Вечерића; значајно је ипак да се они међусобно не искључују. Нов податак, мада и он не решава питање, налазимо у повељи краља Остоје издатој властели Радивојевићима. Поседи који се ту набрајају леже између Неретве и Цетине. Међу њима добивају Радивојевићи et provinciam Vechenicam usque ad Narentam cum omnibus iuribus et teritoriis,

[125] *Archiv für slavische Philologie,* 22, 174.

exceptis iuribus que sunt illorum de Millatovich et Budisaljich.[126] Жупа Вечерић прислањала се, дакле, уз Неретву. Пошто је била у Дукљаниновом Хуму, то у обзир долази само онај део Неретве јужно од линије Прењ—Чврсница. Даље, кад се зна да су Радивојевићи држали подручје западно од Неретве — не само по овој повељи него и по свим познатим подацима[127] — онда и Вечерић треба свакако тражити на десној обали те реке. Тако смо другим путевима дошли углавном на исто подручје на коме су се задржали и Новаковић и Шишић у потрази за Дукљаниновом жупом Vecenike. Из овако ограниченог простора могло би се још понешто искључити, нпр. онај део између долине Требижата и мора где је била жупа Лука. Ближе одређивање положаја Вечерића није ипак могућно без нових података. Нарочито би било значајно кад би се на самом терену ушло у траг његовом имену, или имену града Небојше. Напомињемо само то да Новаковићева комбинација са Broћном наилази на озбиљне запреке. Оно нам је познато под тим именом већ у средњем веку; једном се, као што смо видели, спомиње напоредо с Вечерићем. Према томе би се морало претпостављати да старо Broћно није по опсегу идентично са данашњим, да је нпр. Доње Broћно — уз Неретву — доцније обухваћено тим називом.

Iblagayscu'sem som glyom, castello con contato (1444); castrum Blagay (1448); civitate Blagii cum antris et cum castris ac cum pertinentiis suis (1454).

Благај, главни град у Хуму, довољно је познат;[128] загонетно је само оно „sem som glyom" које треба да означава предео око града, као што је то обично случај у првој повељи. Ту би се очекивао пре свега помен Бишћа, поља испод Благаја око реке Буне, већ у средњем веку забележеног под тим именом. Али, ма колико текст био искварен, оно се никако не може ишчитати из ове три речи. Ту је очигледно настала пометња при превођењу с нашег на италијански језик; јасно је само да је на крају била реч „земља". Помишљали смо да је преводилац у неразумевању оставио непреведено „са свом земљом" оригиналног текста, мислећи да се под тим крије име жупе. Много је привлачнија, међутим, комбинација доктора Б. Трухелке који нам

[126] *Starine*, 39, 316.

[127] Ср. Љ. Ковачевић, *Годишњица НЧ*, X, 199 и даље.

[128] Ср. Jireček, *Die Handelsstrassen*, 25; Новаковић, *Гласник СУД*, 48, 32 и даље; Ћоровић, *Мостар и његова српска православна општина*, 1933, 7.

је скренуо пажњу да је у оригиналу свакако стајало „Благај с Хумском Земљом"; то би било знатно ближе очуваном тексту. Једино би било мало необично, с обзиром на остале податке наше повеље, да је Хумска Земља у овом случају стављена у исти ред са жупама херцегове државе. Али и то би се можда дало правдати тиме што је Благај био главни град у Хуму. Пећина, за коју не знамо због чега је унесена у текст друге повеље, налази се испод самог Благаја; из ње извире река Буна.

Vratar castello con lo contato et ha una gran gabella de sale (1444); castrum Breta (1448); civitate Vratar cum pertinentiis suis (1454).

Овај Вратар је са западне стране затварао прилаз у жупу Луку.[129] Gran gabella de sale јесу позната Дријева близу ушћа Неретве. За време Сандаља Хранића и херцега Стјепана, Вратар је делио исту судбину са Новим у Луци и Крушевцем у Блату; припадао је Влатковићима. Изгледа да су га они сматрали својим главним градом: војвода Ђурађ Војсалић потврђује им 1434. године прьво градь Вратарь сь владаниемь и дрьжаниемь, затим остале поседе.[130] У њему су они — оу нашемь градоу Вратароу — 1452. склопили савез са Дубровником против херцега Стјепана.[131] Ускоро после херцегове смрти јавља се Иваниш Влатковић као comes perpetuus de Wrathar,[132] ту мађарску титулу добио је свакако од Матије Корвина.

Даља судбина Вратара не може се пратити.

Vergolaz Vgor cohi supi, castello con contato (1444); castrum Wereraetz (1448); civitate Vergoran cum pertinentiis suis (1454).

Горска жупа („Vgor cohi supi" = у Горској жупи) помиње се и у повељи краља Остоје из 1408 (provinciam Cisalpinam et Transalpinam dictam Gorscam supam).[133] Поред Врговца позната су нам у њој и села Драгљан, Козица, Храштане, Врхдо, Захођане и Заходе која је Сандаљ одузео Радивојевићима, а за која су они добили потврду од кнеза Ђурђа Војсалића 12. августа 1434.[134] Већина поменутих села

[129] Јиречек, *о. с.*, 79.

[130] Новаковић, *Законски споменици*, 337.

[131] *Ib.*, 243.

[132] *Vjesnik zem. arkiva*, 19, 117.

[133] *Starine*, 39, 316.

[134] Ср. *Годишњица НЧ*, X, 206.

може се наћи на специјалним картама северозападно од Вргорца. Тиме је положај и обим Горске жупе довољно одређен.

Cimiacho Vbrechinich castello con lo contato (1444).

„Cimiacho" нас упућује да помислимо на село Цим близу Мостара, забележено као Цимљани почетком XVIII столећа; али „Vbrechinich" нас одводи нешто јужније „у Броћно", у које Цим никако није могао спадати. Према томе, или „Cimiacho" није данашњи Цим, или „Brechinich" не може бити Броћно. Има и један податак по коме се Стјепан Вукчић налазио 6. јуна 1443. „на Цимовскꙋ". Како је Косача држао у то време један део Зете и тамо радио на одржавању своје власти, помишљали смо да се овај податак односи на Ћемовско поље, campi Cimouschi in Zenta код Лукаревића. Али томе би се противио један млетачки документ од 31. маја 1443, по коме је војвода Стјепан био тада напустио Зету и налазио се према Босни, comitem Stefanum occupatum esse erga partes Bosna. Не може се, према томе, тачно утврдити однос између ових разних података. Ако је млетачка вест тачна, Цимовск не бисмо смели тражити на Ћемовском пољу и могло би се помишљати да је то „Cimiacho" повеље из 1444. године.[135]

Visuch Vtusirich, castello con contato (1444); castrum Byssucy (1448); civitate Visuchi cum pertinentiis suis (1454).

„Висућ (Висећ) планина на левој страни Цетине близу Омиша. У тој планини имају зидине од градића за који се приповиједа да га је зидао Херцег Стјепан, и да је у њему најпослије сједио и од Турака се бранио."[136] И у предању је, дакле, остала успомена да је херцег држао Висући. Град је имао нарочит значај за босанску експанзију према мору. Долина Цетине била је једна од првих преко које је средњовековна босанска држава стремила ка Јадрану. Већ за владавине Стјепана Котроманића припадао је Висући неко време Босни.[137] Почетком XV столећа држао га је Павле Клешић, одметник краља Остоје. Остоја се у то време носио мишљу да босанску трговину упути на море долином Цетине. Стога је Клешићу одузео Висући и задржао га за себе и после измирења, давши му за њега „замену подоб-

---

[135] *Гласник ЗМ*, 42, 65; *Повеље и писма*, II, 2, 58; Лукаревић, *Copioso ristretto*, 1790², 221; *Listine*, IX, 175.

[136] Вук Караџић, *Рјечник*, 1898³, 66.

[137] Thallóczy, *Studien*, 17.

ну".[138] Око 1420. држао га је Иваниш Нелипић.[139] Стјепан Вукчић га је посео можда онда кад је заузео и Омиш и Пољица. У јануару 1466, градом је заповедао Радич Бановић,[140] несумњиво човек херцега Стјепана, пошто се Висући само два месеца доцније помиње као херцегово власништво: 17. марта 1466. године одлучио је млетачки Сенат да сплитски кнез помаже херцегову посаду у Висућем — castellum suum nomine Visuichi — сем против угарског краља.[141]

Мало се зна о Висућем за време Херцеговића; 6. јула 1473. обдарило је дубровачко Веће умољених, не са неким особитим одушевљењем, гласника херцега Влатка који је јављао да је заузео Висући.[142] Али пошто се ни ту није могао одржати, већ после две године уступио га је Млечанима.[143] Традиција да је херцег најдуже давао отпор Турцима у Висућем имала би према томе, mutatis mutandis, извесну историјску подлогу.

„Vtusirich (u Tusirich) где је лежао град Висући нисмо могли идентификовати.

Onis castello con contato a la Marina in Dalmacia (1444); castrum Onusch (1448).

Крајина између Неретве и Цетине била је од времена бана Стјепана Котроманића под више или мање трајном влашћу Босне. У време Сандаља Хранића држали су у њој Радивојевићи знатне поседе. По често помињаној повељи краља Остоје из 1408, они су добијали читаву Крајину — regionem Crainam a Narenta usque ad Cetinam cum omnibus Valachiis existentibus inter Narentam et Cetinam.[144] Али тешко да је ова донација спроведена и дословно у дело пошто је Крајина тада била под влашћу Хрвоја Вукчића. У сваком случају, већ 1417. године исти Остоја дарује браћи Вукчићима — Вукашину, Барану и Ђурђу — у Крајини села Макар, Црнућу, Пасичину, Милушу и Лапчан као потпуно независну баштину од хумске госпде, che non sia sopra

[138] Стојановић, *Повеље и писма,* I 1, 434.
[139] Ср. Klaić, *Poviest Bosne,* 264; *Povjest Hrvata,* III, 100.
[140] *Acta Cons. Rog.,* 18, fol. 277, 19. I 1466: Prima pars est de dando Radiz Banouich auxilium victualium pro castro suo Visuchi.
[141] *Listine,* X, 358.
[142] *Acta Cons. Rog.,* 22, fol. 52', 6. VII 1473: Prima pars est de donando ambassiatori cherzechi Vlatchi qui tulit nuncium de Vissuchi capto. За 19, против 13; награда 25 перпера.
[143] И. Т. Саски, *Illyricum vetus et novum,* 173; ту се спомиње Владислав, али како је он већ раније прешао у Славонију и с обзиром на претходни податак, свакако треба да стоји Влатко.
[144] *Starine,* 39, 316.

di loro superior nisun de quelli de Cumgliane et che non sia da esser dadi a servir a nesun altro signor.[145] То није била једина промена у Крајини настала после Хрвојеве смрти 1416. Ускоро се као господар Омиша и Крајине јавља кнез Иваниш Нелипић, тада најмоћнији човек у Хрватској. Извесне промене у којима је имао удела и Сандаљ наслућују се у једној повељи из 1434. којом је Ђурађ Војсалић потврдио Радивојевићима права на „нихь племенито што имь бише оузео воевода Сандаль" Живогошће, Тучепе, Котишину, Макар, Баст и Виницу; и Баран Вукчић, без обзира на Остојине одредбе, стављен је под власт Радивојевића заједно зь братьомь и зь дрьжаниемь.[146] Из свега тога не може се добити довољно јасна представа о томе када се и колико осећала власт Сандаља Хранића у Крајини; како се чини, Омиш није никада имао у својим рукама.

Стеван Вукчић је по доласку на власт, ускоро после савлађивања отпора у западном Хуму и обрачуна с Радославом Павловићем, развио живу делатност да би себи осигурао приморје између Неретве и Цетине чије је залеђе било његово. Почетком 1440, кад је Угарска иза смрти краља Албрехта запала у анархију, ударио је на Омиш. После осмомесечне одбране, град се морао предати, али је Млетачка Република брзо успела, као у Пољицима, да поткопа Косачину власт у Омишу. Почетком 1444. предали су се Омишани под заштиту — „sotto l'ombra et alle" — Св. Марка, што је убрзо санкционисано уговором о миру између Косаче и Венеције.[147] У време издавања повеље краља Алфонса, Вукчић већ није био господар Омиша, али се још није био одрекао свога права; стога је сасвим разумљиво да се и тај град спомиње у њој. Теже је објаснити то да он фигурише и у повељи из 1448, у којој смо и иначе запазили извесне нетачности, настале услед тога што се она базира на ранијим потврдама поседа.

Херцег Стјепан је још једном покушао да дође до Омиша, тада на миран начин. Кад су Турци освојили Босну и кад је херцег морао мислити на све евентуалности, „молио је понизно" Републику Св. Марка да му уступи Омиш како би му послужио као склониште у случају нужде. Молба није прихваћена.[148]

---

[145] *Ib.*, X, 42.

[146] *Законски споменици* 338; ср. и Јакша Равлић, *Макарска и њено приморје*, 82 и даље.

[147] *Listine*, IX, 226.

[148] *Listine*, IX, 284, 287.

Крајина није делила судбину Омиша; она је остала херцегу, управо његовој властели Влатковићима, и после губитка Омиша, ипак не као сасвим обезбеђен посед. У пролеће 1452, кад је Косача био у рату с Дубровником и кад су се од њега одметнули и син Владислав и Влатковићи, и Крајињани су се понудили, по примеру Пољица и Омиша, да се ставе под заштиту Млетака. Они су понуду прихватили, поред осталог и због тога што је постојала бојазан да их Дубровчани предухитре и угнезде се у Крајини. И сам херцег је био споразуман са оваквим решењем. Тешкоће су настале од босанског краља Стјепана Томаша и херцеговог сина Владислава.[149] Ипак је република у јулу потврдила Качићима и осталим Крајињанима њихове повластице и утврдила њихова права. Херцег, међутим, није мислио на трајно отуђење Крајине: већ у новембру 1453. захваљивао је преко поклисара Млечанима „што су му сачували Крајину" и тражио је натраг. Сињорија му је поручила да додуше ствар са Крајином стоји мало друкчије, јер су је примили „слободно, без икаквог услова", али да ће ипак саветовати Крајињанима да се врате под његову власт, пошто је побуна кнеза Владислава против оца ликвидирана.[150]

Херцегу ипак није било суђено да задржи Крајину до краја живота; пошто су га Турци притиснули био је 1465. опет присиљен да је уступи Млечанима.[151]

Polis, un gran contato senza castello (1444); Politza (1448).

Није сасвим јасан однос између Сандаља Хранића и Пољица. Вјекослав Клаић је узимао као сасвим сигурно да су она била у Сандаљевој власти око 1424. године. То је изводио из одлуке млетачког Сената од 17. јула те године да се Сандаљ замоли да утиче на Пољичане како би се уздржали од напада на територију града Сплита.[152] Међутим, већ Ј. Радонић је учинио сасвим оправдане приговоре Клаићевом схватању наведене одлуке.[153] Радонићеве разлоге прихватио је и поткрепио новим аргументима И. Пивчевић.[154] Сенат је свакако тражио интервецију Сандаља Хранића код Пољичана не као од њиховог господара, него као од суседа.

[149] *Ib.*, 415, 421, 423, 431, 454.

[150] *Ib.*, X, 19.

[151] *Ib.*, 337, 346, 353 и даље.

[152] *Poviest Bosne*, 274; *Opis zemalja*, II, 139.

[153] *Archiv*, 19, 453.

[154] *Povijest Poljica*, 32.

По заузећу Омиша у октобру 1440, Стеван Вукчић је успео да наметне своју власт и Пољичанима. Млечани, који су од 1409. смишљено и истрајно радили на поседању читаве Далмације, нису могли бити задовољни оваквим решењем, мада им је тренутно одговарало због слабљења притиска који је на приморје вршио бан Матко Таловац, а за којим је стајала Угарска са својим претензијама. Први сукоб са Косачом искористила је Република Св. Марка да се угнезди у Пољицима. Пошто је Венеција, како изгледа, запосела приморје од Жрновице до Цетине, пољичка општина је у јануару 1444. одлучила да се стави под њену заштиту. После извесног колебања, због протеста Таловаца, у Млецима су потврђене пољичке привилегије 3. марта 1444. Уговором о миру са Млецима од 23. августа 1445, Косача је пристао на принцип uti possidetis и тиме се одрекао Пољица.[155]

Кад је краљ Алфонс издавао своју повељу 19. II 1444. са потврдом Вукчићевих поседа, Пољица су већ била признала млетачку власт. Она су ипак унесена у Арагонску повељу, пошто је питање њихове припадности остајало отворено све до закључења мира следеће године (1445.) Тек после овога, Косача је изгубио правну подлогу на основу које би могао тражити Пољица; она се ипак налазе и у повељи цара Фридриха из 1448. године. Како су она тамо доспела није сасвим јасно. Једино што се зна јесте то да је херцег чинио у Венецији извесне покушаје да опет, без обзира на одредбе уговора из августа 1445, дође до Пољица; није познато чиме је то правдао. Кад се у пролеће 1450. обратио републици са таквим захтевом, она му је доста хладно поручила да ће се тачно придржавати уговора.[156] Све тежа ситуација на другој страни нагонила је Косачу да се остави задевица са Републиком Св. Марка, чије му је пријатељство, или барем мирни односи са њом, било све потребније: у последњој повељи из 1454, са његовим поседима нема Пољица.

Prolosats vposutro, castello con lo contato (1444); castrum Prolesetza (1448); civitate Prologaz cum pertinentiis suis (1454).

Проложац је довољно познат, и име му је у повељама углавном тачно репродуковано, да бисмо се морали задржавати на идентификацији и ближем одређивању његовог положаја. Исто тако, мада немамо других података о њему

[155] *Listine*, IX, 228; ср. Pivčević, *o. c.*, 43.
[156] *Listine*, IX, 228.

из времена херцега Стјепана, не може се, с обзиром на географски положај, постављати ни питање да ли је стварно био његов посед. Са именом жупе, међутим — „vposutro" — у коју је спадао Проложац не може се тако лако изићи начисто. „Posutro", што нам остаје кад се као свуда одбије предлог „у", не постоји у таквом облику; име је свакако искварено. Мислимо да га треба исправити у Посушје; то је мало крашко поље, дуго око 13 km, источно од Пролошца, а пружа се паралелно са Имотским пољем. Горњи Проложац, у чијој су близини и градске рушевине, налази се на западној ивици Посушја. Са старином овога имена не бисмо имали тешкоће; оно нам је познато из споменика прве половине XV столећа: 1403. године налазио се краљ Остоја in Posusse,[157] а у његовој повељи Радивојевићима даје им се и oppidum Imoschi cum provintia Imota et Posusije cum omnibus iuribus et territoriis.[158]

Rogu Vdumpno, castello con lo contato (1444); castrum Rog (1448); civitate Ro(g) cum castris et pertinentiis suis (1454).

Југозападно од Дувањског поља простире се мало Рошко поље. На његовој јужној ивици, на једном брежуљку означеном на нашој карти именом „Град", налазе се рушевине. Аустријска специјална карта је много речитија: градски остаци обележени су на њој као „Ruine Rošac".

То је, не може бити сумње, средњовековни град Рог. Изван путева којима се кретала дубровачка трговина, Рог није могао оставити нарочитог трага у архивским споменицима Дубровника. Само узгред је поменут 1513. кад је Gregorius Cherchich Bosnensis de Rog долазио у Дубровник да подигне доходак за Балшу Владисалића, унука херцега Стјепана.[159] Забележен је и у уговорима између Угарске и Турске са почетка XVI века међу градовима „terre ducis" — Херцеговине — али погрешно као Kog (м. Rog) или Bog.[160]

Рошко поље је са источне стране везано једном удолином за јужну ивицу Дувањског поља. Због тога је свакако у средњем веку, као што прва повеља сведочи, сматрано за саставни део Дувна.

Imozchi huimoth, castello et contato (1444); castrum Ymotzky (1448); civitate Imoschi cum castris et pertinentiis suis (1454).

---

[157] Iorga, *Notes et extraits*, II, 90.
[158] *Starine*, 39, 316.
[159] М. Динић, *Глас*, 168, 242.
[160] Jireček, *Die Handelsstrassen*, 40, нап. 123.

Жупа Имота, позната већ Константину Порфирогениту, и град Имотски не траже овде нарочитог коментара. Навешћемо само један леп скорашњи опис града: „Језгро Имотског претставља тврђава, која је особито у периоду турских инвазија, имала врло велики значај ... Тврђава је била од природе јединствено заштићена. То је у ствари врлетни кречњачки гребен, на који се тешко прилази само са јужне стране; а са осталих страна приступ је немогућ, јер га сигурно штити дубока провалија Модрог Језера. Код имотске тврђаве су у првом реду искоришћене природне одлике овог места.“[161]

Кад је Имотски прешао у руке Косача не може се са сигурношћу утврдити. У јуну 1403. рачунало се у Дубровнику да ће посланици републике затећи Хрвоја Вукчића са женом у Имотском.[162] Вероватно је према томе да је Сандаљ Хранић завладао њиме тек после тога датума. У време сукоба између херцега Стјепана и Дубровника, кад је херцегов син Владислав устао на оца, држао је једно време и Имотски. Последња вест о њему из предтурског доба јесте с краја 1467. године.[163]

Crezeuacts Vbelach. castello con contato (1444); castrum Krutscerwetza (1448); civitate Chrusevaz cum castris et pertinentiis suis (1454).

Некако у исто време, независно један од другог, Константин Јиречек и Стојан Новаковић тражили су град Крушевац у Захумљу. Резултат није био исти. Јиречек је одредио положај Крушевцу у Broћну на десној обали Неретве, преко пута манастира Житомишљића.[164] Новаковић га је стављао нешто северније код села Крушевца (прави облик је Крушево) у Мостарском блату, средњовековној Блатној жупи, или просто Блату.[165] Јиречеков ауторитет претегао је у овом питању, и доцнији историчари држали су се обично њега.[166] Нама се ипак чини да се безусловно треба вратити Новаковићевој тези, барем уколико се тиче жупе у коју је спадао Крушевац. За њу говори једно веома одређено сведочанство: у повељи краља Остоје браћи Ради-

---

[161] Јосип Роглић, *Гласник Географског друштва*, 23, 1937, 50.
[162] Iorga, *Notes et extraits*, II, 94.
[163] Ср. стр. 249.
[164] *Die Handelsstrassen*, 79.
[165] *Гласник СУД*, 48, 42.
[166] Ср. Vj. Klaić, *Povjest Bosne*, 24; К. Костић, *Трговачки центри и друмови*, 320; Ердељановић-Николић, *Трговачки центри и путеви*, 38.

војевићима, чији су топографски подаци сасвим поуздани, помиње се „град Крушевац и Блатна Жупа *с њим* са свима правми и котари" (у латинском преводу повеље: civitatem *Crussevaz et Blato* cum omnibus iuribus et territoriis).[167] Ниједан од познатих извора с поменом Крушевца није у противности са овим.

Од три наведена имена из херцегових повеља, последње се несумњиво односи на град Крушевац у Блату, за друго, Krutscerwetza, можемо без устезања тврдити исто. Најгоре стојимо са првим уз које је дато и име жупе, па би нам оно за локализовање Крушевца највише и користило да се ослободимо приговора testis unus, testis nullus. „Crezeuacts Vbelach" доста је далеко од „Крушевца у Блату" а да бисмо смели извршити ту коректуру кад на њу не би указивале значајне околности. Пре свега, у првој повељи нема ниједног места које би по графији било ближе Крушевцу, а које би се могло сместити у Блатну жупу. Затим, не знамо шта би иначе „Crezeuacts Vbelach" могао бити ако не Крушевац у Блату; а херцегова земља није ипак толико мало позната да бисмо морали рачунати с великим празнинама у нашем знању, нарочито у питању градова и жупа, и то у њеним западним странама. Најзад, и традиција географских имена је таква да не искључује могућност да је „Crezeuacts" Крушевац, а „Vbelach" „у Блату". Код последњег имена треба нарочито водити рачуна о веома честој замени групе *th* са *ch;* са том исправком добили бисмо „u Belath".[168] У сваком случају, положај града Крушевца и његово убрајање у несумњиве поседе Стјепана Вукчића није у зависности од тога да ли ће се примити или не да се у повељи из 1444. налази и „Крушевац у Блату".

Из историје града Крушевца и Блатне жупе под Косачама можемо оволико рећи: првих деценија XV столећа припадали су знаменитој властеоској породици Радивојевића (Ђурђевића, Влатковића), Сандаљевим поданицима.[169] Догађаји из времена рата херцега Стјепана с Дубровником показују да је Блато с Крушевцем и за Сандаљевог наследника било власништво Влатковића. Кад су ови са херцеговим сином Владиславом у пролеће 1452. прешли на страну Републике Св. Влаха, међу градовима који су отргнути од херцега био је и Крушевац. Крајем јула 1453. слали су Ду-

[167] *Законски споменици,* 324; *Starine,* 39, 316.

[168] Ср. Posic*h*ell за Почитељ у првој повељи; слично и Сусјед у Оногошту гласи Susit док је онај у Ускопљу записан као Susti*ch;* уп. даље у истој повељи Codidi*ch* за Ходидјед.

[169] Ср. *Годишњица НЧ,* X, 203 и даље.

бровчани поклисара војводи Иванишу, старешини куће Влатковића „a Vratar over a Noui over a Crusevaç" (и у одлуци Већа умољених, на основу које је посланик добио инструкције, наглашено је quod debeat ire ubi reperietur vayvoda Ivanis in aliquo istorum trium locorum, videlicet Vratarii, Novi et Crusevaç).[170] По своме положају (на путу Дувно—Кочерин—Благај), Блато и Крушевац су били врло погодни за упориште акције против херцега. Босански краљ Стјепан Томаш, главни савезник републике, налазио се с војском једно време у Блату.[171]

Повратак браће Влатковића у вазални положај према херцегу Стјепану после измирења васпоставио је предратне односе. Даља судбина Крушевца и његове жупе непозната је. Није забележено кад је и како дошао под Турке. У доцнијим описима Херцеговине нема му помена.

Rodobiglia, un contaťo senza castello (1444).

Са десне стране усред Мостара прима Неретва притоку Радобиљу, али у овом случају не можемо помишљати на област око ње: по месту где се Родобиља у повељи наводи, треба је тражити још западније у херцеговим поседима. Задарски летописац Павле Павловић бележи под 1400. годином: Die veneris 29 mensis octobris Spalatenses intrincesi cum Clissiensibus, illis de Poglizia et Radobiglia dederunt maximum conflictum Traguriensibus ...[172] То је први помен херцегове Родобиље. О њеном положају имамо неколико значајнијих података. Према пољичком статуту, граница Пољица ишла је „низ Цетину али посрид рике у блато од Родобиље, низ рику под Крешево, под село Катуне, све низ рику у Перућицу, под град Задварје"[173] итд., а у повељи краља Остоје из 1408. године помиње се locus Duarum cum provincia Radobilie.[174] Она се, према томе, ослањала на леву обалу доње Цетине, тамо где ова чини окуку и скреће према Омишу. Од мора је раздвајао узан појас Крајине: El confin di la qual Craina da parte de ponente sono con Almissa da levante con el fiume de Narenta, da mezzo di la ripa del mar, da bora Radobilia et uno paese dil ducato dito con Seazenila.[175]

---

[170] Jireček, *Die Handelsstrassen*, 79; *Aca Cons. Rog.*, 13, fol. 222, 28. VII 1453.

[171] Iorga, *o. c.*, II. 369. 370.

[172] F. Šišić, *Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga*, 32 (Vjesnik zem. arkiva, 1904).

[173] *Monumenta hist. iuridica Slavorum Meridionalium*, IV 19.

[174] *Starine*, 39, 316.

[175] Шишић, *Летопис Попа Дукљанина*, 263.

Имамо још једно изричитије сведочанство са почетка XVI столећа, 1509, да је Родобиља лежала уз Крајину, али да није избијала на море: Crainae a septentrione conjungitur *regio tota in mediterraneo,* campis aquisque visenda, cui nomen est Radobilia.[176] Величина Родобиље без ближе одређених граница позната нам је из једног описа из XVII столећа: она је „отворено место", настањено муслиманима и хришћанима, од десет села са укупно сто педесет кућа.[177]

Јосип Алачевић је објавио једну повељу краља Твртка I од 3. априла 1382. која се тиче наше Родобиље. „Tuartko, figliuolo di Bano Stefano, per l'Iddio gratia il Re di Seminis, Usseri Drini et circumvicinis Provintiis inferioribus partibus id est Regni Bosne et Ducalibus partibus Hercegovine, Primorie et Craina" потврђује у својој „резиденцији" Бобовцу поседе које држе „nostri maggiorenti *Signori di Radobolia,* nominati conti Vucaz figliuolo di Nenada con suoi nipoti". Ти поседи су овако разграничени: „Di Poliza monti chiamati Botajna insino alla punta di Grisina invece chiamata Gradina, a mezo chiamata Gliubosin, in pria chiamata Repetlika, alla punta Varsostiza — drito la strada greco a Galich chiamata Studenac — per la strada in Gradina alla Sutocila — per la strada alle sepolture sopra Zverliviza — per la strada alla volta e per mezo di Lovrech — per la strada in greco nel Marmoro per mezzo di Tisina, la testa ove Michel riposava a Novalocqua, a Biocovo — in cima di Biocovo in Dragovechiusa — in giù dritto alla marina dove sono le saline Dunai — di mar fino alle pietre chiamate Koromasne di mar in cima Cesmina drito in quella fontana, drito come si poul tombolar la pietra da una banda all' altra — tornando a Slime con li suoi confini alla grotta Ciaveliza — a Borak chiamata Fontana — tornando in cima Ocladnica — drito alla masiera a Povilo — drito in giù alla fiumara Cetina — a Sesdan fontanta — alla cima di Botajna." Срођен са самим тереном, Алачевић је брижљиво убицирао готово све набројане локалитете у повељи и нашао је да су кнежином Ненадића били обухваћени Костање, Подграђе, Блато, Новасела, Крешево, Опанци, Катуни, Жежевица (Duare), Слиме, Свиниште, Кућиште, Биорине и Чиста јужно од „римског пута", Медов Долац, западни део Грабовца, Белобрдо, Баст са Башком Водом и Брела.[178] О аутентичности ове повеље не може бити ни говора, али ипак за

[176] *Ib.,* 264.

[177] *Starine,* 14, 178: Radobiglia, loco aperto, habitato da Turchi e Christiani. Ville sotto nro 10. Case tra tutto con le ville nro 150.

[178] Luigi Maschek, *Manuale del regno di Dalmazia per l'anno 1875,* V, 145 и даље.

одређивање пространства Родобиље даје драгоцене податке. Ако се искључе места десно од Цетине, која спадају у Пољица, и у приморју — саставни делови Крајине — остала места чине већи део негдашње Родобиље. То је онај предео између Цетине, Биокова и његових огранака према Омишу, јужних изданака Динаре и Имотског.

Родобиља се не помиње у другој и трећој повељи из 1448. и 1454, али је несумњиво и тада била у херцеговој држави. Изостала је свакако због тога што се у овим повељама набрајају градови, а она је била „без кастела", барем у време њиховог издавања. У марту 1457. Косача се преко поклисара жалио Млечанима на Сплићане; у жалби се спомињу homeni nostri del paexe nostro Radobil, la qual confina con le terre de la serenita vostra. Република Св. Марка одговорила је да ће поводом тога — ad partem vero illorum de Rodobigla — писати сплитском кнезу.[179] Ускоро се опет морало расправљати у Млецима о Родобиљи, пошто је херцег у њој саградио тврђаву близу Цетине и намеравао, како су Млечани били обавештени, да начини и мост преко Цетине како би што лакше могао вршити упаде у Пољица. Херцег је, међутим, правдао утврђивање Родобиље тиме што је босански краљ Стјепан Томаш, подговорен од његових непријатеља и издајника, смерао да сам сагради тврђаву; он је само предухитрио краља. Стога је овај наговорио сплитског кнеза да опањка Косачу у Млецима као да тобоже спрема напад на Пољица.[180]

Родобиља је пала под Турке пре коначне пропасти Херцеговине 1482. У једном писму Матије Корвина из 1480. године спомиње се како је Родобиља ослобођена од Турака.[181] Али, то је био само пролазан успех; област је остала Турцима. Њени становници, делом исламизовани, представљали су сталну опасност за суседне млетачке поседе.[182]

Име Родобиља пало је у заборав тек у прошлом веку. „In oggi — пише Алачевић 1875. године — appena qualche vecchiardo ricorda la contea o più propriamente il feudo di Radobolje."

---

[179] *Listine*, X, 104.

[180] *Ib.*, 122.

[181] Nagy-Nyári, *Mátyás király korából*, IV, 341; Iorga, *Notes et extraits*, V, 113.

[182] Марин Санудо у својим дневницима имао је неколико пута прилике да помене и Родобиљу, *Arkiv*, VI, 177, 209, 225, 235, 344; у једном млетачком документу помињу се Stephano, Zuane et Zorzi Strisich, fradelli de Rodobilla, од којих је први тада, 1462, држао град Клис. Стрижићи су несумњиво били властеоска породица; њихово име очувало се у називу села Стрижићи; Nagy-Nyári, *o. c.*, I, 124.

Nouo vluzi, castello con contato (1444); castrum Nonya (1448); civitate Nova in Lucha cum pertinentiis suis (1454).

Нови у Луци.[183]

a) Himereti Biogrado castello con contato (1444); castrum Welligrad (1448); civitate Biograd cum castris et pertinentiis suis (1454).

b) *Borauaz en erecena castello con lo contato (1444); castrum Porowatz (1448); civitate Boronaz cum castris et pertinentis suis (1454).*

c) *Vrabaz en erena castello con contato (1444); castrum Wreawetz (1448); civitate Vrabam cum castris et pertinentiis suis (1454).*

„Himereti", „en erena", „en erecena", ма колико необично изгледали, означавају једну исту жупу — Неретву. Дакле: Београд, Боровац и Врабач у Неретви. Да је у Неретви постојао један Београд имамо сведочанства и са друге стране, из Дубровника, где је забележен као патаренско насеље (1449: in domo in Obizen Patarino in loco vocato *Eretva* sub Belgrado; 1466: Radissavus patharenus unus de societate Billossavi pathareni in *Nertva* partium Bosne citra flumen de Subtus Belgrad).[184] Одавно је утврђено да је жупа Неретва, коју Дукљанин убраја у Подгорје, обухватала крај око Коњица; он је и у турско време спадао у кадилук Неретву. Из другог од наведених дубровачких података може се утврдити да се Београд налазио с леве стране Неретве (citra flumen). Јиречек је помишљао да „би могао бити исто што и Бјела, јужно од Коњица, где имају градске рушевине и камени гробови".[185] Хаџи Калфа помиње у „Санџаку Херсек" „Белграџик, међу Сарајевом, Мостаром и Ак-хисаром". „Белграџик је друго име за Коњиц" додаје Новаковић.[186] Како нам је Коњиц познат под тим именом из предтурског

---

[183] Ср. Jireček, *Die Handelsstrassen*, 79; Динић, *Годишњица НЧ*, 47, 117.

[184] Јиречек, *Историја Срба*, IV, 36, нап. 4.

[185] *Ib.*

[186] *Споменик СКА*, 18, 93; проф. Ф. Ефендић ми је љубазно саопштио и неке податке из турских докумената Дубровачког архива из којих се такође види да су Турци називали Коњиц Белграџиком: Mahmud Naip di Beligradgik osia Cogniz; Mahmund Naip od Cadıluka Beligradgika illiti Cogniza (*Турски док.*, В., f. 75, бр. 1, 1728); „Ahmed kadija Ljubinja sa Belgradžikom" турског оригинала преведено је у Дубровнику са Ahmed effendi cadi di Gliubigne e Cogniz (*Турски док.*, бр. 4088, ab, 1754).

доба, то се ова идентификација не може дословно прихватити. Али сама та чињеница да су је учинили Турци показује да је Београд морао лежати у непосредној близини Коњица. Јиречеково упућивање на Бијелу мора се отклонити из разлога што се она јавља истовремено са Београдом. Право решење налазимо код Скарића: „Белградчик је дио вароши Коњица *на лијевој обали ријеке Неретве.*" Како се ту налазила и тврђава, то је име средњовековног Београда *(citra flumen)* за време Турака протегнуто и на оближње насеље Коњиц, као што је, обрнуто, ово име употребљавано и за тврђаву све док није превладало.[187]

Врабач нам је много боље познат по дубровачким архивским подацима због пута који је поред њега водио за Коњиц и због царине која је ту плаћана. Пре свега, и за њега имамо сигуран податак да се убрајао у жупу Неретву и да оно „en erena" означује њу: у мају 1459. спомиње се у Дубровнику неки Radiuoi Glubissalich de Neretua de sub Vrabaç,[188] дакле из Подврапча који се и данас налази на картама. Већ у време Сандаља Хранића задавала је много бриге Дубровчанима једна „новост" на Врапчу. Војвода је ту поставио почетком 1410. нову царину за трговце, и то и при одласку и при повратку из Дубровника, мада је већ постојала једна у непосредној близини на Коњицу.[189] Дубровчани су одмах енергично предузели кораке да се она укине. Сандаљ је, како изгледа, дао извесна обећања, али се није пожурио да их изврши. У фебруару следеће године опет се расправља у Дубровнику о царини на Врапчу,[190] а крајем априла република пише Сандаљу: „И паке за царину коју узимају на Врапчу и другу на Конице ваша милост је рекла збити у једну царину и на Конице и на Врапчи, и за тој молимо буди ти милост оправити како сте нам по нашех послех по вашои милости обетовали, да се у једну збију, да је једна царина."[191] Али и после овога, још крајем године потрзало се у Дубровнику питање царине на Врап-

---

[187] *Гласник БМ*, 42, 67, нап. 4. У херцеговој земљи помињу се чешће још два Београда, требињски и невесињски — Biograd de Tribigna, Biograd de Nevessigna (постоје и данас). У последњем је 1454. године постојао и „кастел" (sotto chastel de Biograd de Nevessigna; *Lam. de foris*, 27, fol. 2', 4. VII 1454); имао је и свога жупана (тужба supra homines de Biograd de Nevessina; сведок Liuboe Dobretchovich zupan de villa de Biog.at; *ib.*, 11, fol. 44, 13. II 1436).

[188] *Div. Canc.*, 68, fol. 120', 15. V 1450.

[189] Iorga, *o. c.*, 124.

[190] *Ib.*, 128.

[191] *Повеље и писма*, I, 1, 281.

чу.[192] Сандаљ је свакако најзад попустио пред наваљивањем Дубровчана и пристао да се врабачка царина „збије" у једну са коњичком, пошто се о њој није говорило у Дубровнику више година. До 1425. имамо само један помен Врапча, и то у вези са отимачином некаквог сребра коју је учинио његов кнез Јурек.[193] Тада се опет почиње говорити о царини на Врапчу.[194] Изгледа да су дубровачки трговци покушавали да на сваки начин ометý обнављање и стабилизовање царине, што је навело кнеза Стипана Станчића да им заплени сребро и восак. Дубровчани су се жалили и на то да им се у Врапчу узимају присилни поклони — doni sforzati.[195]

Обновљена царина на Врапчу била је нешто дужег века од прве. Сандаљ се овога пута показао отпорнији према Републици Св. Влаха; штавише, убрзо је царина била удвостручена: уместо два гроша по товару наплаћивано је четири. Неки трговци су покушавали да заобиђу Врабач само да би избегли плаћање царине. Сандаљ се жалио републици како неки Дубровчани због тога ударају преко Поља, per Poglia, свакако она западно од Мостара.[196]

Дубровчани су ипак успели, не знамо тачно када, да израде код Сандаља поновно укидање царине на Врапчу. Међутим, његов наследник обнавља је трећи пут почетком 1440. и остаје потпуно неосетљив на сва богорађења Дубровчана. Царина се несумњиво одржала све док год је Врабач био у херцеговој власти.[197] И за његове владавине забележени су неки инциденти: 2. јула 1436. жали се Веће умољених војводи Стјепану pro novitate facta caravane mercatorum nostrum in Vrabaç; крајем 1450. опет се помиње l'arzento tolto sotto Vrabaç.[198]

О Боровцу немамо засад никаквих података из Дубровника. Нема их ни иначе сем можда једног из године пада Босне; 6. децембра 1463. издао је краљ Матија Корвин повељу херцеговом сину Владиславу, потврђујући му Раму,

---

[192] *Reform.*, 33, fol. 301, 13. X 1411: Prima pars est de addendo commissioni predicte de recordando dicto voyvode Sandali de gabella Vrabaç et de qualibert alia gabella insolita; ср. Iorga, *o. c.*, 131.

[193] *Div. Canc.*, 40, fol. 124', 21. II 1415.

[194] Iorga, *o. c.*, 224.

[195] *Ib.*, 249 и даље; *Acta Cons. Rog.*, 3, fol. 252, 29. V 1425: damnificati per Stipan Stanzich, comitem voyvode Sandalis in Vrabaç; *ib.* fol. 258'.

[196] Iorga, *o. c.*, 277 и даље.

[197] *Lam. de foris*, 35, fol. 30', 8. VIII 1461: ... transirent regionem cherceg et non solvissent dohannam castri Vrabaz, clam transientes.

[198] *Lett. di Lev.*, 14, fol. 49, 57.

Ускопље и Ливно. Владислав је, пак, обећао краљу quod castrum Buxovecz simul cum Nerethva cum suis veris et antiquis metis ac villis, possessionibus et universis suis pertinentiis ad manus nostras regias vel hominum nostrorum, quos ad id deputaverimus, dabit et assignabit.[199] Име града налазимо читано и као „Bucsovacz"; дакле, нешто није у реду. Талоци на основу ове повеље пише да је Владислав обећао Матији градове Бусовачу и Неретву (Ferner habe er — Vladislav — das Versprechen gegeben, die von ihm besetzten Burgen, Buzovača und Neretva, in die Hand des Königs, bezw. seiner Bevollmächtigten zu übergeben)[200] О томе граду Бусовачи, нама непознатом,[201] не даје никаква ближа обавештења. У Индексу зато налазимо нешто сасвим друго: „Bukovec (Buxovec) castrum". Ни наш ни латински облик не одговарају ономе што стоји у књизи. Талоци очигледно ни сам није био начисто шта се под тим именом крије. Неретву ове повеље, Талоци такође није правилно протумачио; није ту реч о некаквом граду Неретви — мислио је свакако на познати трг Дријева, forum, mercatum Narenti латинских споменика — већ о жупи у којој лежи „Buxovecz"; у истој повељи, нешто даље, наводи се слично castrum ... Hlevanczky cum Hleva.

Од свих градова у долини Неретве, Боровац је по облику имена најближи латинској графији „Buxovecz"; он је уз то, што је нарочито значајно, у жупи Неретви. Под претпоставком да име града није у повељи потпуно унакажено, што ипак не изгледа вероватно, пошто је повеља сачувана у оригиналу (а и друга су имена углавном правилно записана), једина могућност коју видимо јесте то да се под њим крије наш Боровац у Неретви. Он би, према томе, крајем 1463. био у поседу херцеговог сина Владислава.

Boravaz, Porowatz, Boronaz (*n* уместо *u*) доста добро репродукују не много редак топоним Боровац. У Неретви — разуме се да мислимо на средњовековну жупу — налазимо два локалитета у којима би се могао тражити херцегов град са таквим именом. Недалеко од Коњица, на десној обали Неретве, налази се село Хомоље са засеоком Боровац у коме има некаквих зидина. На нашој специјалној карти (1 : 100.000, Коњиц) налазимо Боровац, а на аустријској (1 : 75.000, Konjic und Bjelemić) нема га али што је карактеристичније, на месту где би требало да лежи забележена је

[199] Thallóczy, *Studien,* 420.
[200] *Ib.,* 195.
[201] Талоци је ваљда мислио на село Бусовачу код Фојнице; није нам познато да је ту икада био град.

„Градина". По свим тим подацима смели бисмо ту локализовати наш град Боровац кад не би за то постојала још једна можда привлачнија могућност. На левој обали Неретве, код села Чичева, налази се брег Боровац. Речник места убраја у Чичево „Бахтијевића Караулу" и „Комину Кулу" — обе са ознаком рушевина — затим заселак Кулу. На аустријској карти налазимо и „Ruine Hanina". Према томе није могуће са оваквим подацима одлучити где је у ствари био град Боровац, код Хомоља или код Чичева. Испитивање на месту дало би вероватно позитивније резултате.

Опсег жупе Неретве није са сигурношћу утврђен. По Јиречеку, она је обухватала долину Неретвице и десну обалу горње Неретве.[202] Не видимо због чега је искључена лева обала; у сваком случају, то није оправдано. Већ смо навели несумњиве податке по којима то ограничење отпада. За Новаковића је Дукљанинова Неретва знатно пространија: под њом ваља разумети „горњу Неретву, онај део те реке који у главноме тече од истока к западу до саставака с Рамом".[203] Ни са овим тврђењем не бисмо се могли сложити. Зато нам је потребно да се упустимо у подробније разлагање о ранијем имену реке Неретве у њеном горњем току, као и о имену и положају неких жупа које је Дукљанин забележио.

У опису путовања Корнелија Дуплиција Шепера 1533. помиње се у Херцеговини некаква река „Vissina". „Pošto su se prevezli preko Drine — пише П. Матковић — udariše desno kroz gore i šume do ravnine, kojom prošav dospjeli su u gradić po imenu Zagora, i priedjel se takodjer Zagoria zove, a podložan je Hercegovini... Pošto prevališe taj veoma mučni priedjel, sidjoše u dolinu rieke *Vissina,* koja tekuć od juga prema sjeveru, utiče u Neretvu *(Naron).* Prebacivši Vissinu, uzadjoše kamenitim i mučnim putem uz goru po imenu Humnorincq, to jest „umorstvo" (homicide), a za to se tako zove: što mnogi putnici, putujući ovud zimi, svrše ovdje svoje dane usljed vanredne studeni i silnoga ovdašnjega snijega."[204] Даљи пут водио је преко Пустољана, Невесиња и Тријебња, поред Почитеља и преко Брегаве у Габелу. Према датом тумачењу имена планине „Humnorincq" (homicide), Матковић је сасвим исправно протумачио да то мора бити Моришта на путу између Улога и Невесиња; за реку „Висину" није могао наћи поуздано решење. Због сличности имена помиш-

---

[202] *Die Handelsstrassen,* 31.

[203] *Гласник СУД,* 48, 77.

[204] *Rad,* 62, 61.

љао је на Бишину, приточицу реке Буне, али ни њен правац тока — од истока према западу — ни њена удаљеност од Moриње нису га могли задовољити. Помишљао је и на Гвозницу, леву притоку Неретве, чије се име не може никако довести у везу са „Висином", али која би по положају могла доћи у обзир, пошто њеном долином води пут од Улога према Морињи. „I ovaj put se naš putopisac vjerovatno pomutio u imenu rieke", закључује Матковић.

Ми не мислимо да има пометње у Шеперовом путопису; према његовом опису, река „Висина" може бити једино Неретва. Она је заиста на извесним картама из XVI столећа (Ђакома Гасталдија и Герарда Меркатора) обележена у свом горњем току именом „Visseua".[205] И у дубровачкој архивској грађи нашли смо реку Вишеву: 6. IV 1400. помиње се Bogoslava, filia quondam Ratchi, de flumine Visseue, de Ternouiça, partium Bossine.[206] Село Трновица постоји и данас на левој обали Неретве, у пределу Борач. По Дедијеру, оно има само четири куће, али „по старинама (стећцима, омеђама и траговима од старог друма) види се да је било гушће насељено".[207] Не може, дакле, бити ни најмање сумње да се и у наведеном архивском податку под реком Вишевом подразумева горња Неретва.

Најзад, имамо још једно сведочанство са почетка XVII столећа да је Неретва око Улога називана Вишева: „Ulogh, terra... per mezo core la fiumara Visseva".[208] Шеперова „Vissina" је очигледно само погрешна транскрипција за „Visseva".

И изворна област Неретве називана је у средњем веку Вишева. За то имамо више сасвим поузданих доказа: 5. XI 1425. поднесена је у Дубровнику тужба supra Milorad Bieganouich de Viseva in Sagorie; 1406. године буне се Дубровчани што Сандаљ поставља нове царине на altra via de Xagorie in Visseua.[209] Најзад и Орбини зна да Неретва извире у Вишеви: Il confine trà Chelmo et Bosna è secondo nasce el fiume di Narente in Visseva, et come corre il detto fiume inverso Cogniz.[210] Лукаревић каже углавном исто. Набрајајући места у Херцеговини спомиње и Chogniz, chiamata an-

[205] И. Синдик, *Старе карте југословенских земаља*, II, таб. XII, XVI; J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 60 (карта).

[206] *Div. Canc.*, 33, fol. 177.

[207] *Насеља*, VI, 352.

[208] *Starine*, 14, 178.

[209] Jireček, *Die Handelsstrassen*, 83; *Lam. de foris*, 6, fol. 170.

[210] *Il regno de gli Slavi*, 393.

ticamente Equum Colonia, ove Narona, che proviene da Varsciava, si mescola con Narona minore. Како треба читати ово „Varsciava" види се из даљег Лукаревићевог причања, на месту где говори о Неретљанима: e li Narentani scorsero ogni cosa dal fiume Bregava fino a *Vissevo;* da questo luogo viene Narona, la quale ricevendo in se Narona minore, Buna, Buniza, e Krupa fiumi, va nel Golfo di Rat, o sia di Punta.[211]

Имамо, дакле, до сада као несумњив резултат то да је Неретва у своме изворном делу носила име Вишева и да је жупа око ње, као у толиким другим случајевима, називана тим именом. Пошто је то утврђено, можемо приступити објашњавању неких података код Дукљанина који су тумачени на начин с којим се ми не можемо сложити.

Међу жупе Подгорја, Podgoria, latine Submontana, Дукљанин убраја следеће: Onogoste, Moratia, Comerniza, Piva, Gerico, Netusini, *Guisemo, Com, Debreca,* Neretva et Rama.[212] Досадашњи испитивачи Дукљанина помишљали су обично да је „Guisemo" Гусиње у горњем Полимљу, или су се уздржавали од тумачења. И сам Новаковић се одлучио за Гусиње, мада је осетио да се тиме у географском реду чини „приличан скок" при набрајању и да нас последње две жупе — Неретва и Рама — „опет одводе скоком из досадањег реда географског". Ипак се помирио са том неправилношћу, изгледа највише због тога што Гусиње не би било усамљено, пошто је „Com" тумачено као Ком (Комови) у Црној Гори, а „Debreca" као полимски Дабар. Али ако би се усвојило овакво тумачење — а оно се обично репродукује — не само да оно није у складу с Дукљаниновим набрајањем подгорских жупа, од истока према западу, него би и Подгорје добило сасвим неприродан облик; Дабар би био чак потпуно одсечен од осталих жупа.[213] Дакле, очевидно је да треба више водити рачуна о реду излагања, који је исти и у Орбинијевом преводу Дукљанина, па „Guisemo" тражити између Оногошта (Никшића), Мораче, Комарнице и Пиве, са једне, и Гацка, Невесиња, Неретве и Раме, с друге стране. Тиме смо углавном ограничени на изворну област Неретве; истина, тамо није познат ниједан предео чије би име подсећало на Дукљаниново „Guisemo", али за име те жупе имамо и другу лекцију. Орбини који се, као што је тачно запазио проф. Шишић, за свој превод служио местимично исправнијим рукописом него што је Лучићев, има

---

211 *Copioso ristretto de gli annali di Ragusa,* 1790², 12, 25.

212 Изд. Ф. Шишић, 327.

213 *Гласник СУД,* 48, 74 и даље.

„Guijsceuo", а то је углавном добро репродуковано име Вишеве: (G)Uijscevo.[214]

И „Com" и „Debreca" по нашем мишљењу, треба да се траже између Гацка, Невесиња, Вишеве, Неретве и Раме. У Загорју према Неретви налазимо два „Кома" и један „Комић", ако нам је баш стало до тога имена. Али, ми нисмо сигурни да нам је у Дукљаниновом тексту очувано исправно име те жупе, пошто код Орбинија — а видели смо колико су његове варијанте значајне — уместо „Com" налазимо „Cora" (Гора?). Што се тиче имена „Debreca", његова идентификација с полимским Дабром мора се одлучно одбити већ и због тога што је он исувише удаљен, чак и када би се остало при тумачењу Гусиње-Ком у Васојевићима. И сам Новаковић као да је то осећао кад је дао ово мало необично објашњење: „Лако би било старим записима утврдити (!) да је у тај предео — полимски Дабар — припадало и Плевље, и тако би нас граница ове области довела на Тару, коју смо помињали мало више при Језерима."[215] На страну то што је Дукљаниново Gerico, Гацко, погрешно доведено у везу с Језерима; ни са које стране не може се тај Дабар везати за изворну област Мораче, Пиве и Неретве, која сачињава Дукљаниново Подгорје а да се не наиђе на друге жупе. Најпре би се још могло помишљати на везу преко горњег Подриња, али управо је ту Дукљанину добро позната „iupania Drina", коју он — и то се мора имати у виду — не убраја у подгорске жупе. Као и Гусиње, и Дабар око Прибоја не може се узети у обзир. Читаво Полимље нема никакве везе с Дукљаниновим Подгорјем. То се види доста јасно и из 27. главе *Летописа*. Када је — казује се ту — у Требиње дошао унук краља Радослава, Белуш, сви су га радо признали за краља сем Љутомира, рашког жупана. Разљућен, краљ Белуш скупи војску, продре у Рашку и на реци Лиму потуче жупана Љутомира који погине у бекству при прелазу Ибра: Tunc rex Bellus iratus congregavit exercitum et *venit Rassam.* Luthomirus autem iupanus Rassae, congregans similiter populum, paravit ei bellum. Bello itaque inito iuxta flumen Limo, cecidit populus iupani Rassae et in fugam conversi sunt. Tunc rex cum suo exercitu insecutus est eos usque ad aliud flumen, qui dicitur Ybro, ubi dum iupanus per pontem transiret fugiens, quidam qui cum eo erant, volentes habere benevolentiam regis, percutientes cum gladio, per pontem

---

[214] Напомињемо да се среће у изворима и облик Vissevo, са о на крају, као што би излазило и по Орбинијевом преводу Дукљанина.

[215] *Гласник СУД*, 48, 76.

iactaverunt eum in flumen et mortuus est. Полимље, дакле, по схватању самог Дукљанина, а то је пресудно кад је реч о тумачењу његовог текста, спада у Рашку.[216]

Да видимо сада какве су могућности да се „Debreca" локализује око горње Неретве. Западно од Коњица прима Неретва са леве стране притоку Идбар, а и читава њена долина означена је на специјалној карти тим именом. Њено пространство је сасвим довољно за једну средњовековну жупу. Као што је у *Рјечнику* Југославенске академије констатовано, Идбар је турски облик, сада како се чини обичнији, за Дбар који се такође чује. Ослањајући се на једно писмо краља Остоје датирано „8 Дбри 8 Неретвѣ", Новаковић је први утврдио постојање тога трећег Дабра, тачније Дбра, поред оних у Полимљу и у Захумљу. Међутим, он је толико био заведен погрешним представама о простирању Подгорја на истоку према Лиму да није ни помишљао како је то можда Дукљанинова „Debreca". Ми за сада не видимо где би се она иначе могла сместити. Додуше, постоје и извесне тешкоће око самог облика имена како нам је оно традирано. „Debreca" код Орбинија гласи „Debrecia", и једно и друго одговарало би пре средњовековном Дьбрьць — и то је Новаковић запазио — него облику Дьбрь или Дьбра. Али то исто важи и за полимски Дабар; ни ту тешкоћа не би била ништа мања. Друга незгода била би то што, према Остојином писму, Дбар спада у Неретву. И ту можемо навести једну паралелу која можда објашњава ствар: као што смо у овој расправи поменули, Јелеч је рачунат у Говзу, а ипак се једном говори о Јелечу у Бистрици, пошто се Говза изливала у њу. И Дбар би према томе могао бити у истом односу према Неретви.[217]

---

[216] Ср. и познату Дукљанинову поделу Србије на Босну, a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Pini, и на Рашку, ab eodem fiumine Drina contra orientalem plagam usque ad Lapiam (Лаб или Липљан). И по њој, барем средње и доње Полимље — што значи и Дабар — треба убројити у Рашку. Кад бисмо били сигурни да Дукљанин спомиње и Скадарско језеро као границу Рашке, што стоји у Орбинијевом преводу (alla palude Labeate; латински текст је овде несигуран), онда би и изворна област Лима по овој његовој подели спадала у Рашку.

[217] Већ је Љ. Ковачевић сасвим оправдано посумњао да је Дукљанинова „Debreca" идентична са Дабром на Лиму: „Кад узмемо на ум да се у горњем Полимљу још од XIII века спомињу жупе Плав, Будимља и Љубовиђа, а на Тари Брсковска, и да се ни једна од ове четири жупе не наводи међу подгорским жупама, и ако су Подгорју ближе од Дабра, онда се Debreca никако не може тражити у Дабру, већ негде на левој страни Таре, а најдаље у Брсковској жупи; *Глас СКА*, 30, 16.

Закључак овог малог екскурса о Дукљаниновом Подгорју био би следећи: жупе Guisemo (Guijscevo), Debreca (Debrecia), Com (Cora), несумњиво спадају у област горње Неретве. Прва је Вишева, крај око извора Неретве, друга врло вероватно Идбар (Дбар), за трећу, због одступања Com > Cora, не видимо вероватно решење. Дукљаниново Подгорје своди се на изворне области Мораче и Зете, Пиву с Комарницом и жупе око горње Неретве. То је једна компактна област, географски прилично заокругљена, која је као таква могла у Дукљаниновим очима чинити и посебну политичку јединицу, једну од „тетрархија" под Свевладом, или део Хвалимировог сина Мирослава. Полимље нема никакве везе са Подгорјем.

У разлагања о Вишеви и о Дукљаниновом Подгорју упустили смо се поводом питања о пространству средњовековне жупе Неретве. Ни после тога нисмо у могућности да потпуно одредимо њене границе. Она је несумњиво обухватала крај око Коњица са обе стране Неретве. Ону величину није могла имати коју јој је приписивао Новаковић, пошто је око извора Неретве лежала жупа Вишева.

Bioschi Vbiloy, castello et contato (1444); castrum Wellskey (1448); civitate Albalapis cum pertinentii suis (1454).

Крајем 1419. преговарао је Сандаљ Хранић са Алексом Паштровићем, не знамо да ли својим одметником или властелином својих противника Павловића, да му за град Бѣлꙋ, тада посед Паштровићев, даде одговарајућу баштину.[218] Положај овога града наслућивао је тачно већ Радонић, мада се Ивић није сложио са њим.[219] Близу Коњица прима Неретва са леве стране притоку Бијелу у чијој долини леже два села истог имена (Горња и Доња Бијела).[220] Тај градь Бѣла несумњиво је Bioschi Vbiloy, „Биоски (град) у Билој" прве повеље. И име града и име жупе потпуно одговарају Бијели јужно од Коњица; тамо нас води и положај „Биоског" у самој повељи, између Београда крај Коњица, Врапча, Боровца, Хума, Велетина и Обаља. Из истог разлога идентификујемо и „Wellskey" и „Albalapis" са Бијелом. Почетно слово првога не треба да нас доводи у забуну, пошто је у

[218] *Повеље и писма*, I, 1, 304; Алекса Паштровић је 1409. год. био човек војводе Сандаља; Талоци, *Studien, 352;* ср. Радонић, *Archiv für sl. Phil.* 19, 436; Ивић, *Летопис МС*, 245, 14.

[219] *Arhiv für sl. Phil.*, 19, 436; *Летопис МС*, 245, 14.

[220] „Бјела, јужно од Коњица, где имају градске рушевине и камени гробови"; Јиречек, *Историја Срба*, IV, 36, нап. 4, с позивом на *Hoernes* Altertümer der Herzegovina, S. B. W. Akad., XCVII, 1880, 599.

истој повељи и Београд забележен као „Welligrad“; „Albalapis“ је само превод имена Бијела, као нпр. „civitas Antiqua“ за Стариград. Дословно би, додуше, то име гласило „Бела Стена“, али таквог града није било око горње Неретве. Могло би се једино помишљати да се под именом Albalapis крије коњички Београд кад он не би управо испред тога имена био уписан као „civitas Biograd“.

Choni Vdrabez, castello et contato (1444); castrum Chaw (1448); civitate Come cum castris et pertinentiis suis (1454).

Неки људи Ђурђа Чемеровића из Велетина (о њему види даље), у пролеће 1465. опљачкали су једног Дубровчанина super territorio herceg, sub castro dicto Chum.[221] У све три наше повеље наводе се исписана места уз Велетин; треба их, дакле, тражити негде у његовој близини. Ако се има на уму веома честа замена у споменицима самогласника *о* и *у* (Bok > Byk, Bokocab > Вукосав, Хом > Хум)[222] онда у првом и трећем случају није тешко препознати castrum Chum дубровачког податка, који је такође лежао у близини Велетина (у првој повељи је очигледно уместо „*ni*“ стајало у оригиналу „*m*“). Мало је теже објаснити облик Chaw, али ми не видимо шта би се под њим друго крило него Chom > Chum. Жупа „Vdrabez“ (u Drabez), свакако је Дукљанинова Debreca (Debrecia) о којој је раније било говора. Положај града Хума не може се ближе одредити.

Константин Порфирогенит зна за два града у Захумљу: Бону и Хум: ἐν τῷ τοιούτῳ χωρίῳ βουνός ἐστι μέγας, ἔχων ἄνωθεν αὐτοῦ δύο κάστρα, τὸ Βόνα καὶ τὸ Χλούμ.[223] За први је сасвим сигурно утврђено да је Благај близу Мостара; о другом су подељена мишљења. Јиречек је био склон да га брише као посебан град: „Константин Порфирогенит спомиње у овој области [Захумљу] високо брдо са два замка на врху, Бона и Хум, а сем тога и реку Бону. По свој прилици била су то два назива, један римски а један словенски, за један исти град који опет може бити идентичан са илирским градом Бунос код Стефана из Византије. Словенско име Благај, у осталом, само је превод латинског Бона (слов. благ: bo-

---

[221] *Lam. de foris*, 36, fol. 234', 4. IV 1465.

[222] Навешћемо само два примера из Дубровачког архива, временски блиска нашим повељама, где је реч „Хум“ забележена на сличан начин као у њима (С или *Ch* за Х, о уместо *у*): villa vocata Chomo; in Cuscopie in Como; *Lam. de foris*, 7, fol. 322, 7. X 1427; *ib.*, 37, fol. 99, 3. X 1465.

[223] Rački, *Documenta*, 407.

nus)."[224] У младости је био још одлучнији.[225] То би значило да је град Бона раније називан Хум, а доцније Благај. Могло би се замислити нешто обратно, пошто је друго име превод старијег латинског, али да је име Благај истисло име Хум, чини нам се невероватно. Порфирогенитов град „Хлум" је несумњиво различит од Благаја. Да ли је то „castrum Chum" из XV столећа, чија је егзистенција несумњиво утврђена, не може се ни тврдити ни порицати док се не изврши његова убикација.

Veletin Vsagorie castello con contato (1444); castrum Welletin (1448); civitate Velletino cum castris et pertinentiis suis (1454).

Велетин је једно од ретких имена које је правилно записано у све три повеље. Иначе нам је познат само по два податка из Дубровачког архива. Крајем јуна 1442. помиње се Vochaç Dechouich de subtus castrum Vellentin, provintie Bosine;[226] у априлу 1465. поднео је Доброслав Обрадовић тужбу contra Millobrattum Dragouich et contra eius dicti Millobratti fratrem nomine Radegliam, ambos de subtus Velletino, rusticos Jurgi Cemerouich de Bosna.[227] По првој повељи, Велетин је спадао у Загорје, не у смислу Попа Дукљанина, него у значењу које и данас има за предео између горње Неретве и Дрине. У њему смо, уз саму обалу Неретве, нашли на специјалној карти брег Велетин; у близини лежи „Градина". Ту је дакле био средњовековни град Велетин. Његов положај на прилично забаченом месту, удаљеном од саобраћајних линија, довољно објашњава због чега је о њему очувано тако мало спомена.

Hiobal Vsagorie castello con contato (1444); civitate Oball cum castris et pertinentiis suis (1454).

Обаљ град. Његове рушевине издижу се „на једној облој стијени" крај села истог имена, недалеко од Улога.[228] Других података из средњег века немамо о њему.

Hichelech Vgobici castello e contato (1444); castrum Geletz (1448); civitate Jelez cum castris et pertinentiis suis (1454).

---

[224] *Историја Срба*, I, 84.

[225] *Die Handelsstrassen*, 25.

[226] *Div. Not.*, 26, fol. 60', 29. VI 1442.

[227] *Lam. de foris*, 36, fol. 234', 4. IV 1465.

[228] *Насеља*, VI, 350.

Град Јелеч у долини речице Говзе, десне притоке Бистрице, већ смо раније помињали кад смо говорили о територијалном развоју Сандаљевих и херцегових поседа.[229] „Vgobici" — u Gobici — означава жупу Говзу, чије је право средњовековно име Гобза (ср. напред mercatum Gobsa).[230] Као и многи други босански градови, и Јелеч је имао своје подграђе Подјелеч (Radencho Obiacich loqual fo de Bossina de sotto Illez, 1438; Sayn Sugnevich de subtus Jeleç 1438; Vuchich Radelchovich, Rachoe Vuchievich, Vuoch aurifex Sladich de Podieleza; Pribitichus de Podieleza, 1450).[231] Имамо и један податак по коме изгледа да је Јелеч рачунат и у Бистрицу: Radivoy Ostoich de Podieleç de Bistriça.[232] Бистрица је свакако био шири појам који је обухватао целокупно подручје реке тога имена, заједно са жупом Гобзом.

Codidich Sunrech Buzanio castello et contato (1444); castrum Hodyded (1448).

Без велике муке распознаје се и у једној и у другој повељи град Ходидјед, а у „Sunrech Buzanio" жупа Врх-Босна („са Врх-Босном"). Тешкоће настају онда кад треба објаснити њихово присуство у повељама у којима се набрајају херцегови поседи. Жупа Врхбосна и Ходидјед не убрајају се у њих; изузетак чини само карта херцегових земаља од Василија Марковића, где је означен и Ходидјед, свакако на основу наших повеља.[233] Питање припадности Ходидједа пре пада Босне има, међутим, изванредан значај и за историју продирања Турака у ову државу. С правом је истакнуто да „освојење Ходидједа и Врхбосне" чини „основицу турске војне власти [у Босни] још пре 1463".[234] Како подаци у нашим двема повељама нису узимани у обзир при приказивању турског освајања Босне, а они су, што је нарочито значајно, у супротности са оним што се обично пише, то ћемо се овде мало више задржати на судбини Врхбосне и Ходидједа у првој половини XV столећа.

Обично се сматра да је Врхбосна почетком XV столећа припадала Павлу Раденовићу. То се, колико видимо, изводи само из чињенице да је тело Павла Раденовића после муч-

---

[229] Ср. горе, стр. 162.

[230] Скарић изводи име Говза од придева гобьзъ — обилан, плодан; средњовековни облик Гобса поткрепљује ово мишљење; *Гласник Географског друштва*, 13, 1927, 46.

[231] *Lam. de foris*, 12, fol. 21. *ib.* fol. 31; *ib.*, 23, fol. 114'.

[232] *Div. Canc.*, 43, fol. 249, 18. XII 1425.

[233] Ст. Станојевић, *Историја српскога народа*, 1926[3], 235.

[234] Ср. Јиречек, *Историја Срба*, IV, 105.

ког убиства на Пареној пољани код Сутиске однесено у Врхбосну. Патарен Влатко Тумарић, који је извршио пренос тела, помиње се и доцније као човек војводе Радослава Павловића. И то би говорило за претпоставку да су Павловићи владали Врхбосном.[235] Али, несумњивих доказа за то немамо. Постоји ли према томе могућност да се она веже за Косаче? Зна се да је Сандаљ држао Мокро на Гласинцу и да је тамо имао и своју царину; зна се и то да је био сувласник оловске царине, што претпоставља његово суседство.[236] Вероватноће, дакле, несумњиво има да је и жупа Врхбосна са својим градовима, по положају између Гласинца и осталих поседа војводе Сандаља, могла припадати њему. У сукобу с Дубровником око 1450. године, херцег је претио да ће раселити дубровачку колонију у Дријевима и преместити је на Орман;[237] то је данашња Ормањ-планина на путу Коњиц—Сарајево код Пазарића. Тај несумњиво зајамчени посед херцега Стјепана чинио га је непосредним суседом жупе Врхбосне. Уосталом, Павловићи су могли држати Врхбосну у време смрти Павла Раденовића, па је изгубити или убрзо после његове смрти, кад је покушано да се поделе његове земље, или касније. У односу са Косачама, они су увек извлачили дебљи крај; сви њихови сукоби завршавали су се на штету Павловића. Мало је теже измирити податке наших повеља из 1444. и 1448, са Ходидједом као херцеговим градом, са оним што се наводи о Турцима. Ако су Турци од 1435, или можда још раније, непрекидно држали тај град, онда је само по себи јасно да се он не би смео налазити у тим повељама. Детаљно проучавање, међутим, не даје нам права да сумњамо у њихову исправност. У првој нисмо нашли ниједно место унесено бесправно, без стварне подлоге, у другој додуше има таквих места која нису 1448. могла припадати херцегу Стјепану, али су припадала раније Сандаљу и преузета су из повеље њему издате. Ни у њој ипак нема ниједног места на које Косаче нису никад имале неко право. Најзад, да ли би се херцег усудио, и чему би то користило, да тражи потврду за град који су држали управо Турци? Ко год је мало дубље зашао у односе наших земаља у XV веку, зна са каквим су страхом наши људи

---

[235] Пуцић, *Споменици српски*, I, XV (примедбе); *Повеље и писма*, I, 1, 568.

[236] Ср. Jireček, *Wiss. Mitt.*, II, 320; М. Динић, *Југосл. ист. час.*, III, 128; *Годишњица НЧ*, 47, 126; види о оловској царини при крају овог поглавља.

[237] Iorga, *o. c.*, 345, 437; *Dipl. Rag.*, 500.

гледали да се не замере султану, чак и у својим међусобним задевицама.

Ова извођења општијег карактера могу се поткрепити и претресом вести на којима се заснивају претпоставке о турској власти над Ходидједом и Врхбосном пре 1451. године. Помисао да су Турци поселили Врхбосну и Ходидјед 1428—29. заснована је на једном писму краља Твртка II из септембра 1430. којим он моли Републику Св. Марка да му позајми 32.000 дуката pro redimendo de manibus Turchorum aliqua eius castra que sunt in illorum manibus in regno suo Bossine, secundum certam compositionem quam invicem habuerunt. Међутим, нигде се не каже који су то градови. Зашто би то морали бити „пре свега Ходидјед и Врхбосна"? Има, даље, вести по којима је Матко Таловац у име краља Жигмунда заузео 1434. град Ходидјед, recuperatio castri Haddided in Boznenzi regno. Велико је питање и овде да ли га он „преоте од Турака".[238] Односи у Босни били су тада тако замршени да се не мора помишљати само на њих. Против краља Твртка II, иза кога је стајао Жигмунд, устао је претендент Радивој којег су помагали Турци. На његовој страни су били и Сандаљ Хранић и Радослав Павловић. Могао је Матко оперисати и против њих; а ако је заиста отео Ходидјед од Турака, онда се поставља питање шта је даље било са њим.

Fertur quod voivoda Ysach cum gentibus *venturus est* in regnum Bosne: cum quot et quando fama non declarat. Regnum ipsum Bosne sine motu vel novitate de qua digna fieri possit post mortem dicti voivode Sandagl est et transit, maxime quia *nulle Teucrorum gentes* sunt in eo.[239] Тако су обавештавали Дубровчани свога заштитника Жигмунда ускоро после смрти Сандаља Хранића. Исак је био турски крајишник у Скопљу. Морамо се запитати да ли би његова интервенција била потребна да су Турци већ имали солидну базу у сарајевском крају за своје разорно деловање у Босни. Затим, како треба тумачити изјаву да у Босни нема никакве турске војске? Да ли се ту мисли само на ону на пролазу, а искључује евентуална посада по градовима, или се тврди да нема

[238] Ср. Јиречек, *Историја Срба*, II, 138, IV 104. Раније се мислило да су Турци заузели први пут Врхбосну већ 1416 (ср. Klaić, *Poviest Bosne*, 255); подлога за то била је једна збркана вест угарског хроничара Туроца по коме је Мехмед I поставио у Врхбосни за „краља" некаквог „Икача" који је идентификован с крајишником Исаком. Радонић је доказао неодрживост ове тврдње; *Archiv*, 19, 440. О „краљу Икачу" ср. Vj. Klaić, *Bosnensia*, 12 (прештампано из *Obzora* за 1879. годину).

[239] Iorga, *o. c.*, 327.

уопште никаквих Турака у Босни? И једно и друго чини нам се сасвим могућно.

До сада, дакле, немамо никаквих вести из којих би се могло са сигурношћу, или бар с великом вероватноћом, закључити да су Турци пре Сандаљеве смрти (умро у марту 1435) трајно држали Ходидјед и Врхбосну. Али, управо његова смрт била је повод новој турској интервенцији чија би последица била „да су се Турци поново утврдили у средишту Босне". Из контекста се види да се ту мисли на Врхбосну и Ходидјед.[240] По изворима, ствар изгледа овако.

Чим је примио Сандаљево наследство, Стеван Вукчић се нашао против моћних непријатеља који су ишли за тим да распарчају његову област. Он је, природно за њега и његово доба, затражио помоћ од Турака. Акцију опет води скопски крајишник преко свога сина Барака. Barach voivoda Teucer qui cum Teucris Bosnam intraverat in regione Calumfelde et extra aliquas terras predatus est, nunc videtur cum ipsis Teucris versus civitatem Chodidich se recepisse — јављају Дубровчани 30. новембра 1435. Матку Таловцу.[241] Војвода Барак налазио се у Босни и у пролеће следеће године. Дубровачки посланик који му је упућен у марту 1436. требало је да га потражи најпре у Подвисоком или у Зеници (in Bosna circha Sot-Visochi o Senize), а уколико га тамо не затекне, сачекаће га око Врхбосне — circha Verchboxanie dove die capitare et ritornare. Опет имамо вести о једном упаду Турака у Босну из којих се не сме закључити да су места која се у њима помињу морала припадати Турцима. Са исто толико права могло би се тврдити — што, међутим, нико не чини — да су Турци од тада држали и Високи и Зеницу као што се тврди за Ходидјед и Врхбосну. А то су нам једини извори по којима се пише да су се они 1435—36. утврдили у средишту Босне.

Има, најзад, још једна вест на коју се овде морамо осврнути. У марту 1439, дубровачки поклисар добио је налог да иде у Босну војводи Есебалији, другом сину крајишника Исака, и да га потражи у Врхбосни, у Ходидједу, или на један дан хода у околини. За решавање питања да ли су Турци тада држали жупу Врхбосну и њене градове, та вест би вределa исто толико колико и претходна кад не би пружала један нов податак. Требало је да посланик саопшти Есебалији радост републике што јој је јавио como el signor imperator turcho vi a dato in guardia e tenuta questa parte e

[240] Јиречек, *Историја Срба*, II, 138.
[241] *Dipl. Rag.*, 394.

confini di Bosna i quali ano tenuti i vostri antecessori a poter commandar alto e basso quanto la propria soa persona. Говориће му и о пријатељству између Дубровника и „la bona memoria del condam voyvoda Pasayth e Isaach, vostro padre".[242] Помен Пашаита и Исака, наместника у Скопљу — на њих се мисли и кад се говори и о претходницима Есебалије — показује да је овај заменио свога оца као скопски крајишник, а не да је добио на управу један део Босне, као што би по наведеном тексту могло изгледати на први поглед. Тиме, разуме се, још није утврђено да Турци нису држали један део Босне који би био потчињен наместнику у Скопљу. Мора се признати да овај трећи помен скопског крајишника, или његовог сина, заједно с Врхбосном и Ходидједом изазива извесну сумњу како између њих постоји некаква веза. Али, с друге стране, треба имати на уму и то да је увек било рата у Босни када се помињу Турци око Врхбосне и Ходидједа, и да је сасвим природно што се скопски крајишник меша у њене сукобе. Босна је стајала под његовим надзором; сва турска акција у њој полазила је из Скопља.

Тек од 1451. године имамо јасне и несумњиве вести о турском господству у жупи Врхбосни и Ходидједу. У априлу 1451. саветовали су Дубровчани угарском губернатору Хуњадију да истисне Турке из Ходидједа како би се на тај начин онемогућило њихово деловање у Босни и суседним угарским областима;[243] у новембру 1455. шаље Република Св. Влаха дарове „Скендеру војводи у Врхбосни";[244] у пролеће 1459. заузео је краљ Томаш подграђе Ходидједа и опседао турску посаду у њему;[245] у септебру 1460. и јуну 1461, опет се из Дубровника шаљу дарови војводи у Врхбосну.[246]

Нема, дакле, правих доказа да су Павловићи држали Врхбосну са Ходидједом, нарочито не четрдесетих година XV столећа, кад се Ходидјед јавља у херцеговим повељама. Исто тако није нимало сигурно да су Турци између 1428. и 1451. били стални господари у њима. Ако су и успели да се тамо сместе пре 1444. године — тј. године издавања прве повеље — они су се свакако морали повући у тешким данима 1442—43, кад је требало бранити много важније тековине

---

[242] Iorga, *o. c.*, 259.
[243] *Dipl. Rag.*, 497.
[244] *Acta Cons. Rog.*, 14, fol. 232.
[245] *Dipl. Rag.*, 618.
[246] *Acta Cons. Rog.*, 16, fol. 178', 15. IX 1460: „.. de donando vayvode de Verchbossanie qui misit amb. Vratchum ad dominium nostrum; *ib.*, fol. 296; дар vayvode Aschadam de Verchbossania.

на Балкану. Према свему изложеном, херцег је могао 1444—48. владати и „Ходидједом са Врхбосном“. Веродостојност навода у повељама подиже се у овом специјалном случају и тиме што у трећој повељи, из 1454, нема Ходидједа, а то потпуно одговара правом стању. Ако је херцег потпуно бесправно тражио у првим двема повељама да му се потврди право на Ходидјед са Врхбосном, онда не видимо правог разлога зашто би од тога одустао у трећој, тим пре што и ову, као и ону из 1444, потврђује краљ Алфонс.

Sustich Vsopio, castello et contato (1444); castrum Sozzed (1448).

У обе повеље долази ово место одмах иза Ходидједа, што нас упућује да га тражимо у северним граничним областима херцегове државе. Име Sutich > Sozzed, то је наше Сусјед (и Сусјед у Оногошту забележен је као Sozet у другој повељи). И назив жупе може се са сигурношћу утврдити: „Vsopio“ треба читати као „у Скопљу“. То је и данас познато Ускопље (Скопље) око горњег Врбаса, као жупа поменуто први пут 1244. године. Очувано је и име: „Susjed-grad (Susid) mala tvrdja kod Vrbasa“ — бележи лаконски Вј. Клаић у опису Ускопља.[247]

Како се чини, Ускопље није било цело у власти херцега Стјепана; иначе бисмо у нашим повељама несумњиво морали наћи и Веселу Стражу, главни град те жупе. Сем тога, и подаци које о томе имамо говоре против помисли да је херцег и њиме владао. У августу 1446. потврдио је краљ Стјепан Томаш браћи Драгишићима поред осталога и „село Гмићи оу Оускопл8.“ Гмићи постоје и данас на левој обали Врбаса, између Бугојна и Доњег Вакуфа.[284] Босански краљ Стјепан Томаш налазио се 13. oktobra 1450. у Веселој Стражи одакле је писао Млечанима.[249] У мају 1456. жале се Дубровчани краљу Томашу због отимачине некаквог сребра коју су извршили sotto Vesela Straxa кнез Павле Мудринић

[247] *Bosna*, 163, ср. и приложену карту. Сусјед помињу и описи Босне из прве половине XVII столећа: *Susid*, citta assai forte, ma dishabitata, ha sotto una villa, di fochi nro 20, homini da fatti nro 20; aga, e sta in Scopie che è pocho lontano; *Starine*, 14, 181; ср. *ib.*, 17. 141. Сусид помиње и М. Карановић у својој недавно објављеној расправи о жупама Рами и Скопљу; ту је и ближе назначен положај; *Гласник БМ*, 50. 1938. 75, 82.

[248] Миклошић, *Mon. Serb.*, 440, има „Гмићи и Ускоплу“, што је Новаковић, *Гласник СУД*, 48, 95, исправио према снимку повеље у „Гмићи у Ускоплу“. У *Законским споменицима*, 340, заборавио је на своју коректуру.

[249] *Listine*, IX, 356.

и краљев дијак Стјепан Милошевић.[250] Оба помена Веселе Страже, и по времену из кога потичу и по вези са босанским краљем, показују да је Томаш задржао тај град. Херцег је вероватно имао само део жупе Ускопља око Сусједа и изгубио га је негде између 1448. и 1454. године. Косаче ипак нису заувек раскрстиле са Ускопљем; почетком децембра 1463, краљ Матија Корвин издао је у Јајцу једну повељу херцеговом сину Владиславу којом му дарује, за заслуге у борби против Турака, поред осталога и жупу Ускопље са Веселом Стражом (... castra Vezela Straza et castrum in comitatu de Usthopie et cum toto Usthopye)[251] коју је Владислав недавно очистио од Турака. Међутим, власт херцеговог сина морала је бити сасвим пролазног карактера.

Ravanscha Vbrisinio, castello con contato (1444); castrum Rabenzky (1448).

Један дубровачки караван ишао је 1407. године in Bochoviza et in Ravano.[252] За Буковицу се зна да је у Полимљу; ни Раван према томе није био далеко од ње. Око 15 km северно од Плеваља, у изворној области Сутјеске, саставнице Устибарске реке, налази се село Раван, а у његовој непосредној близини „Кула“ и „Градина“. Како и „Vbrisinio“ без сумње треба читати „у Брезници“ која је, зна се, обухватала плеваљски крај, то мислимо да се у том Равну понајпре може тражити херцегов град „Равански“. И по саобраћајном значају устибарске долине, којом и данас води пут из Рудог у Плевља, могло би се очекивати да је стајала под надзором какве тврђавице.

Serauansche, castello con contato (1444); castrum Serverin (1448); civitate Severino cum castris et pertinentiis suis (1454).

На левој обали доњег Лима, у прибојском срезу, постоји село Северин у чијој се близини издижу рушевине „Јерининог Града“. За други и трећи град, сасвим је јасно да се односи на Северин, пошто нас тамо воде и њихови суседи у повељама. Из истог разлога мислимо да је у првој повељи морало стајати „Seuerinschi“. Не видимо шта би иначе друго могло да се крије под тим именом, које не би имало парњаке у осталим двема повељама, док би прва остала без Северина.

Из времена херцега Стјепана имамо само један дубровачки податак о Северину. У једној парници из 1449. годи-

250 Jireček, *Die Handelsstrassen,* 83, нап. 285.
251 Ttallóczy, *Studien,* 421.
252 Ср. М. Динић, *Југосл. ист. час.,* III, 124.

не поменут је Dmitar Vuchosich qui stat sub Seuerino in Polimie, homo domini chercech Stiepani.[253]

Medun castello et contato (1444).

Медун „један од не многих градова Европе, чија историја досеже више од двадесет векова уназад",[254] био је само пролазна тековина херцега Стјепана. Ожењен ћерком последњег Балшића, он је искористио тежак положај деспота Ђурђа Бранковића приликом првог пада Србије и истакао своја права на Зету. Тада је и Медун, „кључ обеју Зета" (ambarum Xentarum clavis), доспео у херцегове руке. Али чим је Деспот Ђурађ, по Сегединском миру, обновио своју државу, Косача се морао повући из Зете. Постоји изричито сведочанство да је почетком 1445. повратио деспоту и град Медун;[255] стога се он и не наводи у другој и трећој повељи (1448, 1454). Њихова садржина, према томе, одговара чињеничном стању ствари у Зети.

Socho castello et contato (1444).

Са Соколом на Дрини почиње Алфонсова повеља, са другим Соколом се завршава. Његов помен уз Медун упућује нас да га треба тражити у Зети. На специјалним картама забележене су рушевине града Сокола код села Штитара, више Цетиња, на путу за Даниловград. И Вук зна за „зидине старога града у Црној Гори" под тим именом.[256] Судбина овога Сокола, у вези са херцегом, била је свакако иста као и судбина града Медуна, те је и он изостао у другим повељама.[257] Ђурађ Бранковић, међутим, није могао докраја одржати зетски Соко; кад се Стефаница Црнојевић одметнуо од Србије, Соко је остао њему. У новембру 1453, Стефаница је од својих заштитника Млечана добио за одбрану Сокола — uno suo castello chiamato Falcon che sta su uno fortissimo passo — малу посаду од тридесет људи.[258] У мају 1460. тражио је опет помоћ, овога пута против Турака.[259]

---

[253] *Lam. de foris*, 22, fol. 11, 30. I 1449.

[254] Jireček, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, Illyrisch albanische Forschungen, I, 99.

[255] *Listine*, IX, 215.

[256] *Рјечник*, 722.

[257] Да је крај око Сокола држао Стеван Вукчић види се и по томе што су његови били Бери, Круси, Гољемаде и Горичани (источно и југоисточно од Штитара); ср. Јиречек, *Историја Срба*, II, 188.

[258] *Listine*, X, 21.

[259] *Ib.*, 153.

„Соко, сада тобоже рушевина код Штитара, између Цетиња и Даниловграда, ну могао би, можда, бити и Ободна Ријеци Црнојевића који се помиње доцније" — пише К. Јиречек.[260] Ми не видимо разлога због којих Јиречек бежи од идентификације нашег Сокола за оним код Штитара, а још мање зашто га тражи на Ободу. Оно што Црнојевић каже за Соко у првој молби — sta su uno fortissimo passo — и нарочито у другој, где истиче да је Млечанима лакше да у Соко пошаљу помоћ из Котора, а у Жабљак из Скадра преко језера (... perche quelli de Cattaro vegnerano comodi al castello del Falcon, et quei da Scutari al castello de Zabiach per lago senza contrasto), потпуно одговара положају Штитара. И на Обод би било лакше послати помоћ језером из Скадра, него сувим из Котора.

Зетски Соко запуштен је за време Турака. Поткрај XVII столећа био је већ у рушевинама, али „платна су му била доста добро очувана", тако да су Млечани помишљали да га обнове и у њему створе базу за борбу против Турака.[261] Народно предање везује његов постанак за Ивана Црнојевића („Иванов Град").[262]

Castrum Gurgewetz (1448); civitate Sancti Georgi cum castris et pertinentiis suis (1454).

Низ градова у коме се ово место налази у обе повеље упућује нас на Подриње; тамо нас воде и поуздани дубровачки подаци. Сачувано је једно писмо неких Дубровчана, писано 5. фебруара 1444. sotto Gurgevaz поводом некаквог спора због сребрничке царине. У априлу исте године помиње се Ђурђевац као место на путу између Сребрнице и Фоче.[263] По већ раније познатим вестима знамо да се херцег 19. јануара 1451. налазио sotto Jurgeuac.[264] Како је само петнаест дана раније био у Соколу, а пре тога у Фочи и Косману, то не само да доказује да је Ђурђевац стварно био у његовој власти него нас опет води у Подриње. Индикацијама извора потпуно одговара положај Ђурђевца на левој обали Дрине, јужно од Сребрнице, према планини Тари.

Ђурђевца нема у повељи из 1444; то, а и његов положај изван компактне области херцега Стјепана, можда и без непосредне везе с њом, показује да је он доцнија теко-

---

[260] *Историја Срба*, II, 159.
[261] J. Томић, *Црна Гора за морејског рата*, 242.
[262] *Насеља*, VII, 557.
[263] *Lam. de foris*, 17, fol. 248; писмо ad fol. 214.
[264] Jireček, *Die Handelsstrassen*, 40.

вина. На путу који је из горњег Подриња водио ка Сребрници, Ђурђевац је морао имати нарочит значај у очима херцега Стјепана и свакако је представљао прву етапу у његовим стремљењима да се приближи најбогатијем рударском подручју у Босни.

Castrum Koznik (1448).

Друштво у коме се налази — између Кукња, Северина, Ковина и Милешевца — упућује нас да град Козник тражимо у плевањском крају. Тамо нас води и једини податак о њему који имамо из Дубровачког архива: 6. маја 1441. признао је Radoe Gerbacich de Cosnich да дугује Петру Пуцићу 50 перпера; дубровачки писар га је најпре уписао као Radoe Gebracich de Pleuie, али због рђаве стилизације морао је поништити свој први запис и унети други, у коме стоји да је Радоје из Козника.[265] На специјалној карти, петнаест до двадесет километара југоисточно од Плеваља, налази се село Козица на Козичкој реци (Козици). Уз реку су означене рушевине „Јеринин Град". Са картом се слажу и подаци из Насеља: „У Козици изнад Козичке Реке виде се на једном оштром кршу рушевине некакве тврђаве коју народ приписује проклетој Јерини."[266] То су свакако остаци херцеговог Козника, пограничне тврђаве на једном од путева за деспотово Полимље (источно од Козице леже Коморани). Да је Козица била у држави Стјепана Вукчића имамо једно изричито сведочанство: у фебруару 1445. жалили су се Дубровчани због нове царине коју је Косача ударио на стоку што пролази sotto Cosiza a Maozo (Маоче, југозападно од Козице).[267] Ту је стока коју су трговци гонили из српског Полимља несумњиво улазила у херцегову земљу.

Castrum Moratsky (1448); civitate Morachii cum castris et pertinentiis suis (1454).

Средњовековна жупа Морача, позната већ Дукљанину, није обухватала читаву долину реке Мораче, него само њен горњи ток. То је управо онај део њеног поречја који се и данас назива Морача, горња и доња, и који је, по свему ономе што знамо о границама херцегове земље према Зети, једино и могао припадати херцегу. Положај града ове жупе није нам ближе познат. У близини морачког манастира, јужно од Коштанице, притоке Мораче, налази се једна „Гра-

[265] *Deb. Not.*, 20, fol. 161, 6. V 1441.
[266] *Насеља*, I, 305, нап. 2.
[267] *Lett. di Levante* 13, fol. 163'.

дина"; мало јужније, на ушћу Ибришице, имамо „Заградац" и „Ровине", а сасвим у врху Горње Мораче лежи врх „Градиште". Али, по описима области које за сада имамо на располагању не може се рећи шта се крије иза тих топонима.

Castrum Glutsch (1448); civitate Cluz cum castris et pertinentiis suis (1454).

Кључ више Цернице, под чијим је надзором стајао најважнији трговачки пут Херцеговине (Дубровник—Требиње—Гацко—Чемерно—Фоча) долази по значају међу прве херцегове градове;[268] он је са Благајем пружио најјачи отпор приликом турског завојевања. Већ за време Сандаља помиње се неколико пута. Стога је необјашњиво да га не налазимо у првој повељи из 1444. године.

Castrum Stary (1448); civitate Antiqua cum pertinentiis suis (1454).

„Preko Cetine, izpod visokih dinarskih brda, na kojih stoji zapuštena tvrdjica Mirabella, a podalje starohrvatska tvrdja *Starigrad*, leži Omiš" . . .[269] „Iznad Grada [Omiša] do 1000' nad morem vide se ruševine zapuštene tvrdjice Mirabella a malo podalje na višem i strmijem bregu stoji starohrvatska tvrdja, zvana *Starigrad*. Ova se potonja tvrdja ne vidi iz grada, ali mu je nekoć služila znatno za obranu, pošto je sa dvije strane branila prilaz do njega."[270] „Castrum Stary" набраја се у повељи заједно са Имотским, Вргорцем, Висувим, Рогом, Тросошцем, Омишом и Пољацима; сличан положај има и civitas futiqua из треће повеље (Вргорац, Висући, Имотски, „Antiqua", Проложац, Рог). „Stary" и „Autiqua" су несумњиво један исти град, чијем положају према повељама одговара Стариград више Омиша. Та идентификација могла би се оспорити једино у случају ако би постојала сумња да је име Стариград новијег датума; али, срећом имамо довољно података о њему с којима га можемо пратити уназад све до средине XV столећа, до времена херцега Стјепана и издавања наших повеља. Неколико карактеристичних описа Стариграда, млетачке провенијенције, показаће нам и старину имена, колико је за наше расправљање потребно, и значај самога града: а)На [Omiš] se ben è sepa-

---

[268] Jireček, *Die Handelsstrassen*, 75.

[269] I. Kukuljević Sakcinski, *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Arbanije, Krfa i Italije*, 1873, 71.

[270] Klaić, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, II, 125.

rato de la terra, poco lontano il castello di *Starigrado*, che li stà sopra et la domina (1571); b) Quest'è di poco momento, ma l'altro castello posto nella cima del monte detto *Starigrado*, concesso ad alcuni gentilhuomini con provisione per gratia, che lo fanno guardare, che soprasta ad Almissa, è di sito forte mal fabricato et importante sì per esser vicino al confin di Turchi, sì per sicurtà di quel luogo; al quale si die metter qualche pensiero, perchè quando si perdesse Starigrado, anco Almissa si perderia senza constrato, perchè da quello dipende la fortezza d'Almissa (1553); c) *Starigrado* nella cima della montagna che soprasta ad Almissa, il qual è fortissimo et è inespugnabile, il perchè è chiave di detto luogo et di grandissima importanza (1553;) d) La forteza di *Starigrado*, loco molto bisognoso alla conservation di Almissa (1534). Најстарији млетачки податак о Стариграду из 1443. године доводи га изричито у везу са Стјепаном Вукчићем: Quelli del castello e borgo d'Almissa, luogo e passo d'importantia... per le tiranie del conte Steffano over altri i dominava... di propria volonta elessero sotto mettersi alla signoria de Venetia... Judico che havuto il castello di Almissa, el se have il castello di Vesicchio et *Starigrado*.[271]

Castrum Odezky (1448); civitate Odrzchi (1454).

Град са именом које би нас подсећало на „Odezky" или „Odrzchi" није нам иначе познат. Његово место у обема повељама упућује нас на западну страну херцеговог Подриња; ту налазимо речицу Одску, леву притоку Дрине. Тражити у њеној долини град Odezky (Odrzchi) не би се према томе косило са оним што из повеља можемо закључити о његовом положају, а и име би, сматрамо, могло да се прихвати. Ипак у поречју Одске, барем према картама, не налазимо никакав топоним нити рушевине који би привлачили нашу посебну пажњу.

Civitate Pontis Terre cum castris et pertinentiis suis (1454); civitate Pontis cum castris et pertinentiis suis (1454).

Прва помисао је да се у једном од ова два града — два су несумњиво, пошто их налазимо у истој повељи — крије Мостар. Талоци је одабрао први, Pons Terre.[272] Али, као што је већ с разлогом приговорено,[273] место где се он у повељи наводи не допушта такву идентификацију. Око

---

[271] Ljubić, *Commissiones et relationes Venetae*, I, 3; II, 105, 217; III, 13, 259.

[272] Ср. даље, стр. 250.

[273] В. Ћоровић, *Мостар и његова српска православна општина*, 10.

њега су Острвица у Бистрици, Осип, Дунош у Загорју(?), Јелеч у Говзи, Жир и Прилеп у Бистрици, „Pons Terre" треба свакако тражити у херцеговом Подрињу, и то западно од Дрине. Други град — „civitas Pontis" — могао би се већ узети озбиљније у комбинацију. Низ у коме се он налази изгледа овако: Крушевац, „Pons", Небојша, Боровац, Биоград, „Albalapis" (Бијела), Врабач, Хум, Велетин. Све су то градови који леже око Неретве, почев од Крушевца, па узводно до њеног извора: „Pons" би по томе распореду тачно одговарао Мостару. Најстарији подаци о прошлости главног града Херцеговине не би били у опреци са тим Закључком. Мостар је додуше први пут изричито поменут две деценије после Алфонсове повеље, 1474, тада већ као седиште субаше.[274] Али „први траг насеља на његовом месту јавља се 1452. године" кад се поред Благаја помињу и „do castelli al ponte de Neretua".[275] Орбини, пак, зна да је Мостар саградио Радингост четрдесетих година XV столећа и да је у њему неко време боравио херцегов син Владислав пошто се одметнуо од оца.[276] (И помен она „два кастела" је у вези са тим догађајем.)

Civitate Preliep com omnibus pertinentiis suis (1454).

О овом херцеговачком Прилепу имамо сем наведеног само још два податка; 28. фебруара 1392. закључило је дубровачко Веће умољених да се Brayan et Volchaz Obadichi, fratres de Prilip de Bistriza, приме за грађане Дубровника.[277] Почетком марта 1466. јавио је херцег млетачкој влади о својим неуспелим преговорима са краљем Матијом Корвином о понуди да угарска војска поседне херцегове градове на Дрини и да су Турци већ раније заузели три његова града — tre castelli principali de Drina; ти градови били су Милешевац, Самобор и Прилеп, de li quali cinque castelli tre sono persi, Milesevacz, Semobior et Prilip.[278]

Сва три податка о Прилепу дају нам могућности ако не да га тачно убицирамо, а оно барем да одредимо жупу у којој је лежао. По повељи из 1454, Прилеп лежи између Јелеча и Вратара, по дубровачком податку налази се у Бистрици, а по херцеговом извештају у Дрини. Све је то у потпуном складу: у Дрини — разуме се да мислимо на средњовековно значење — налази се Бистрица, око леве Дри-

[274] Ср. даље. стр. 250.
[275] Jireček, *Die Handelsstrassen*, 79.
[276] *Il regno de gli Slavi*, 384.
[277] *Reformationes*, 29, fol. 34', 28. II 1392.
[278] *Listine*, X, 351.

нине притоке истог имена, а ова стварно лежи у близини Јелеча и Вратара.

Osstraviza Vbistrizi castello con lo contato (1444); castrum Ostrowitz (1448); civitate Ostruiza cum pertinentiis suis (1454).

Жупа Бистрица у којој је лежао град Островица свакако је идентична са напред поменутом (наводи се иза Полимља). Што се тиче града Островице, о њему не можемо ништа одређено рећи.

Поред жупе Бистрице, у нашим повељама помиње се и град под тим именом: *castrum Wyzystrizky (1448), civitas Biscrichi cum castris et pertinentiis suis (1454).* Не може се знати да ли и он спада у исту жупу као Прилеп и Островица; место где се у повељама наводи не би искључивало ту могућност.

Civitate Lublano cum castris et pertinentiis suis (1454).

Постоје у Херцеговини три имена која нас сећају на „Lublano" и која би могла доћи у обзир при његовој идентификацији: Љубомир, Љубиње и Љубушки. За Љубомир зна већ Поп Дукљанин, али то је код њега жупа, а није познато да је уопште постојао град под тим именом. Љубиње је исто тако познато из споменика средњег века, само и за њега вреди оно исто што и за Љубомир. Љубушки је, међутим, имао свој град чије рушевине и данас постоје: „На бријегу стоји стари и запуштени град у којем је до недавна пребивао управитељ љубушког котара."[279] А у нашим повељама је реч о утврђеним местима. Сем тога, за Љубушки говори и околност што се „Lublano" у повељи налази између Вратара и Вргорца, градова десно од Неретве.

Љубушки је — и то иде у прилог идентификацији са „Lublanom" — играо доста видну улогу у доба херцега од св. Саве. Кад је херцегов син Владислав за време рата између херцега и Дубровника прешао на страну Републике Св. Влаха, Љубушки је био предмет нарочите пажње. У једном дубровачком извештају јавља се деспоту да је Владислав отргао оцу сав Хум сем Љубушког, tutta la contrada de Chelmo excepto Liubischi.[280] Али је и Љубушки био ускоро изгубљен за херцега. У јуну исте године, краљ Томаш, који је приступио коалицији против Косаче, налазио се sotto Lubischi.[281] Како се он није потпуно ангажовао у борби

[279] Klaić, *Bosna*, 202.
[280] Iorga, *o. c.*, 465.
[281] *Ib.*, 469.

и кретао се по сигурнијем терену, то је несумњиво овај град био у рукама херцеговог сина. Извесну улогу играо је Љубушки и 1463. године приликом пада Босне.[282]

Dominium Czaryna Olofska cum eorum pertinentiis (1448).

Као што је добро познато, Олово је спадало у главне поседе породице Павловића, прилично удаљено од херцегових земаља. Али с Косачама је ипак имало извесне везе. Ми смо већ раније имали прилике да констатујемо како је у Босни за извесна места владао нарочит систем поделе прихода од царине, по коме су у добити учествовали и великаши из суседства.[283] Као типичан пример могу послужити Дријева од чије је царине Сандаљ Хранић, као власник трга, узимао једну половину, а другу су делили Павловићи и Радивојевићи. Нешто слично било је свакако и са Оловом. Сандаљ се помиње први пут 1418. као сувласник оловске царине.[284] У новембру 1432. забранила је дубровачка влада својим трговцима, под претњом казне од 1.000 дуката, да закупљују царину у Олову, или да било како иначе учествују у њој „докле год се не сложе војвода Сандаљ и војвода Радослав". Да је тада, у време конавоског рата, Сандаљ изгубио оловску царину имамо изричито сведочанство.[285] Да ли је по измирењу Косаче и Павловића успостављен status quo не може се са сигурношћу утврдити. По томе што је Радослав добио натраг своју четвртину дријевске царине не би било невероватно да је и у Олову остало по старом. У сваком случају, ми немамо другог помена оловске царине у вези са Стеваном Вукчићем сем података из повеље цара Фридриха III. Ако је и ту царину наследио од свога стрица, он ју је морао изгубити најкасније око 1439, кад је потиснуо Радослава Павловића са Дријева и одузео му толике поседе у Приморју. Тако ниско Павловићи нису били пали да би после свега тога морали трпети херцега у Олову. Оловска царина је свакако пренесена — видели смо да то не би био усамљен случај — из ранијих повеља које су служиле као подлога за ону из 1448. године. Имамо, наиме, писма Иваниша Павловића и његове браће из 1447—48. из којих се види да је оловска царина била тада у њиховим рукама.[286]

---

[282] Ср. даље, стр. 246.

[283] *Годишњица*, 41, 131 и даље.

[284] *Повеље и писма*, I, 1, 292.

[285] *Годишњица*, 47, 131 и даље.

[286] *Повеље и писма*, I, 2, 110 и даље.

*

Остаје нам још известан број градова о којима не можемо рећи ништа одређено због тога што нисмо у могућности да реконструишемо прави облик имена, или, уколико је оно исправно очувано, не можемо извршити њихову убикацију. Поменућемо их ипак, ради потпуности, овде на крају.

Cosisti castelo con lo contato (1444); civitate Crsinch cum castris et pertinentiis suis (1454). Могао би бити исто што и Козник у повељи из 1448. године. У сваком случају треба га тражити у источним деловима херцегове земље: „Cosisti" се налази између Милешевца и Кукња, „Crsinch" исто тако у њиховој близини.

Creseuaz Opolimio, castello con lo contato (1444); castrum Hersewetz (1448); civitate Chrsonam cum castris et pertinentiis suis (1454). Јасно је да „Opolimio" треба читати „у Полимљу". „Hersowetz" и „Chrsonam" такође би се по свом положају у повељама могли сместити у Полимље. Не може, према томе, бити сумње да је у сва три наведена случаја реч о истом граду (за „Chrsonam" напомињемо да је у истој повељи Врабач забележен као „Vrabam", а Вргорац као „Vergoran"). Постоји у нашим земљама топоним Хрсовац (Рсовац); и име овог града несумњиво је тако гласило. Талоци га је на својој карти забележио као „Хрсовача" на Лиму, испод Северина. Нисмо могли установити одакле му је то име, али изгледа да је у праву што га је ту ставио. Што се тиче самог назива Полимље, он се, како изгледа, у средњем веку односио само на крај око доњег Лима, испод Дабра. Већ смо раније навели један дубровачки архивски податак по коме је Северин спадао у Полимље.

Novi vpimi, castello con lo contato (1448). И име града и име жупе је јасно: Нови у Пиви; ипак немамо никаквих индиција за ближе одређивање положаја овог града.

Castrum Boytrynecz (1448). Изгледа да је лежао негде у Подрињу.

Castrum Ossonitzk (1448); civitate Hosonichi cum castris et pertinentiis suis (1454). По томе како је забележено, име града би могло гласити „Осојнички" (град). Али како Дрина више Горажда прима притоку Осаницу, чије је поречје сачињавало под Турцима нахију истог имена — а у попису где се она спомиње очувана су многа имена средњовековних

жупа као нахијска — могућно је да се град звао „Осанички". У близини села Осанице налази се брег „Градина".

Castrum Osstrikch (1448); civitate Ostrich cum castris et pertinentiis suis (1454). Прави облик имена града је несумњиво Оштрик. Како се он наводи између Милешевца и Ковина, ми смо га тражили у Полимљу, али без успеха. Брег Оштрик са „Градином" недалеко од Нове Вароши чини нам се сувише удаљен према истоку, мада га не бисмо смели са апсолутном сигурношћу искључити из комбинације, пошто нам граница херцегове земље на тој страни није довољно позната.

Castrum Saslon petyschytynskey (1448). Несумњиво једно од најзагонетнијих места наших повеља. Прва реч могла би се читати као Заслон; тражили смо га у источним крајевима Херцеговине.

Castrum Medwed (1448); civitate Medиued cum castris et pertinentiis suis (1454). По првој повељи, град Медвед би лежао између Кључа и Благаја, по другој између Вратара (у Сутјесци) и Мораче.

Castrum Grizzora (1448). По његовом месту у повељи, између Видовског и Почитеља, могло би се помишљати на Горицу на доњој Неретви која је средином XV столећа играла извесну улогу у рату између херцега Стјепана и Дубровчана; тада је у њој постојала и једна тврђавица. Херцегов син Владислав намеравао је да подигне у Горици праву варош, far la cita ala Goriza, али су га Дубровчани одговорили.

Castrum Durosch (1448); civitate Dunos cum pertinentiis suis (1454). „Durosch" и „Dunos" несумњиво означавају исти град: и један и други су забележени уз Јелеч. У његовој близини, у Загорју, постоји планина Думош, али није нам познато да ли на њој има каквих градских рушевина.

Castrum Syr (1448); civitate Zyr cum castris et pertinentiis suis (1454). Право име је свакако Жир; могао је лежати у Подрињу.

Civitate Neçano cum castris et pertinentiis suis (1454). Налази се у низу источних градова херцегових, поред Северина.

Civitate Rixachi cum pertinentiis suis (1454). У повељи лежи између Рога и Крушевца; према томе би спадао у западну Херцеговину.

III

Покушаћемо сада, после појединачног претреса података које нам пружају наше повеље, да приближно одредимо опсег државе херцега Стјепана. При томе је углавном реч о постављању контура, без претензија да се свуда тачно утврди сама линија којом је ишла граница. Видеће се да смо често у недоумици за не баш незнатне појасеве земљишта коме би их требало приписати. Нарочито је неодређена северна граница, према Босни, где она, зато што је херцег, ма колико тежио за самосталношћу и успевао у томе, а у ствари био вазал босанског краља (до краја је остао „велики војвода русага босанскога"), није добила онако оштру линију као према Србији, или према Дубровнику, где је било јасно да стоје две области потпуно независне једна од друге. Односи херцега према краљу Босне били су такви да су, пријатељски или непријатељски, обично изазивали и померање границе, а допуштали су и стварање енклава без везе са осталим херцеговим поседима.

Херцег-Нови и Рисан били су најјужније тачке херцегове државе на Јадранском мору. Пераст и Котор су млетачки од 1420. године. Херцег је чинио извесне напоре да завлада и градовима јужно од Рисна, али без успеха. Млечанима је за Котор нудио Дријева на ушћу Неретве; „због неједнаке вредности објеката" понуда није прихваћена. Кад су Турци срушили први пут деспотовину, херцег је у пролеће 1442. запосео Бар и опседао Будву, али због отпора Венеције није се могао одржати.[287]

Херцегово приморје захватало је од Боке Которске до Омиша са изузетком дубровачке територије; од острва, херцег није држао ниједно. Омиш и Пољица, као што знамо, није успео стално задржати. Више Омиша, у оном делу који заокружује Пољица, река Цетина је чинила границу Херцеговине (Родобиља). Али ту је после издавања наших повеља било и извесних померања границе у корист херцега Стјепана; он је тежио да допре до Цетине и у њеном средњем току, према Сињу, где је у јуну 1459. посео Чачвину, недалеко од Триља.[288] Босански краљ Стјепан Томаш по-

---

[287] Ср. Јиречек, *Историја Срба*, II, 142 и даље.

[288] *Acta Cons. Rog.*, 16, fol. 53, 22. VI 1459: ... de dando libertatem domino rectori et suo Minori Consilio respondendi Radiz Opraude ambassadori cherceg Stiepani secum congratulando de filio sibi nato et de adeptione Zazuine. Per omnes (36); ср. Јиречек, *Историја Срба*, II, 174. О Чачвини ср. Bare Poparić, *Hercezi sv. Save*, 68 (Program c. k. velike gimnazije u Splitu za šk. god. 1894—59).

кушавао је преко Млечана да добије овај град, али је херцег изјавио да би га радије уступио Турцима него Босанцима.[289] Чачвина је била његова још крајем 1462, кад је султан Мехмед II захтевао да му је уступи заједно са Мичевцем и Клобуком.[290] То је била једина већа добит од Косачине акције да после смрти хрватско-далматинског бана Петра Таловца (умро 1453) завлада његовим наслеђем.

На сектору између Цетине и горњег Врбаса имамо две светле тачке за оријентацију при одређивању границе херцегових поседа: Рог и Сусјед у горњем Ускопљу. Источно од линије која их спаја, Проложац, Вргорац и Имотски су Косачини. У ближе прецизирање граничне линије не смемо се ипак упуштати, тим пре што Сусјед у Ускопљу не налазимо у повељи из 1454, па би се по томе дало наслућивати да је ту било извесних промена. Немамо, најзад, никаквих доказа да је Сусјед са својим делом жупе био територијално везан за остале херцегове земље. У вези са тим намеће се и питање припадности долине реке Раме. Према подацима о северозападним херцеговим поседима и њеном географском положају очекивало би се као сасвим природно да је и она делила судбину читавог слива Неретве. У једином озбиљнијем покушају да се на карти разграничи и фиксира херцегова територија — од Василија Марковића — тако је и поступљено.[291] Међутим, јавља се врло оправдана сумња да питање границе херцегове земље није на том сектору тако просто. Град Прозор са жупом Рамом није забележен ни у једној од три наше повеље као део херцегове земље, а ни у другим изворима немамо потврде да је Рама икад припадала било Сандаљу, било херцегу. У јулу 1430, босански краљ Твртко II био је sotto Prozor, а у томе граду нашли су га дубровачки поклисари и 13. фебруара 1433. године.[292] Нема много вероватноће, нарочито у другом случају, у зимско доба, да се краљ тада налазио изван своје непосредне области. Не може се, најзад, олако прећи ни преко онога што Матија Корвин каже у повељи од 6. децембра 1463. којом Владиславу дарује Раму, Ускопље и Ливно. Прво, краљ ту утврђује Владислава, његовог сина Балшу

[289] *Mátyás király korából*, I, 63, 70; херцег је свакако оптуживао босанског краља како он ради на томе да Чачвина дође у турске руке: у јануару 1460, папа Пије II пише своме легату у Босни да је сазнао како је Стјепан Томаш пристао уз Турску и да ради ut castrum Ciasinae (sic) quod ad dictum ducem spectare dignoscitur, in Turcarum potestatem deveniat; Fermendžin, *Acta Bosnae*, 240.

[290] *Listine*, X, 228; ср. 166, 186.

[291] Ст. Станојевић, *Историја Срба*, 235.

[292] *Lett. di Levante*, 10, fol. 182; Iorga, *o. c.*, 314.

и њихове наследнике in omnibus castris, castellis, civitatibus, oppidis, comitatibus, villis etc... quas *hucusque rite habuerunt et tenuerunt;* друго, обдарује их *новим* поседима: *Preterea* castra Vesela Straza et castrum in comitatu de Usthopye et cum toto Usthopye, castrum Prozor in Rama et cum tota Rama ac Hlevanczky cum Hleva, cum omnibus et singulis castellis, oppidis, villis... de manibus Turcorum nuper per prefatum Ladislav Vaivodam recuperatarum integritatibus, *quos olim reges Bozne capere et habere consueverunt... nove nostre donationis titulo* memorato Ladislao et filio ejus comiti Balsa ipsorumque heredibus et posteritatibus dedimus donavimus et concessimus... ita quod hec omnia et singula prenotata, scilicet castra, comitatus, villas et alia premissa eo jure et modo habeant et possideant, *quo olim reges Bozne possidere consueverunt*...[293] Јасно се разликује ранији посед војводе Владислава — део очеве територије — од Раме, Ускопља и Ливна, за које Матија изричито каже да су до пропасти Босне били потчињени босанском краљу.

Како по свему изгледа, Рама с Прозором није улазила у састав херцегове државе. То би се потпуно поклапало са доцнијом поделом, по којој је Рама увек рачуната у Босну.

Од Раме до Дрине имамо опет један сектор на коме није лако свуда поставити вероватну границу херцегове земље. Долина Прачe остала је све до пада Босне у власти Павловића; она је чинила тежиште њихових поседа, а ту је био и њихов главни град Борач.[294] Планински ланац који образује вододелницу слива Праче с јужне стране био је несумњиво на међи држава Павловића и Косача у овом крају. Граница је пресецала Дрину испод Горажда. Ђурђевац у Осату, једно време Косачин, исувише је избачен према северу да бисмо га смели везати за осталу херцегову земљу макар и неким узаним појасем земљишта уз леву обалу Дрине. Он је без сумње сачињавао само једну оазу у Босни.[295]

---

[293] Thallóczy, *Studien*, 421.

[294] Ср. В. Скарић, *Прилози*, II, 184 и даље. Већ смо навели раније (*Југослав. ист. час.*, III, 127) један дубровачки архивски податак који потврђује Скарићево извођење о положају града Борча. Навешћемо овде још један сличан: у *Debita Notarie*, 39, fol. 95, 27. XI 1470. спомињу се Radoe Radichnich et Radassinus Garbessich ambo de Rogatiza de sub Boraz.

[295] И на почетку XVII столећа важила је јужна вододелница Праче као граница Херцеговине. По Орбинију, она је ишла до Доброг поља, јужно од Јахорине (*о. с.*), 389: Questo Ducato fù molto grande; imperoche dall' oriente confinaua con Noui pasar, dall' occidente col fiume Zetina; verso leuante (!) arriuaua fina à Dobropoglie, et da ponente

Од места на левој обали Дрине узводно од Горажда могло би се помишљати само за Устиколину да није била у власти херцега Стјепана: 1413. припадала је кнезу Павлу који је у њој узимао царину; 1427. спомиње се неки Radiç Obradouich de Vsticoligna homo voyvode Radossaui Paulovich. Радославу је свакако још 1441. припадала Устиколина: 6. маја обавезао се Дубравац Милићевић, познати крамар свога времена, да ће донети „госпођи Доротеји, жени војводе Радослава" у Устиколину три товара уља и предати их Ђурђу, кнезу тога места.[296] Даље немамо података о припадности Устиколине. С обзиром на однос снага између херцега Стјепана и Павловића не изгледа много вероватно да су се одржали и после смрти војводе Радослава на тако усамљеној тачки.

Теже је разграничити онај простор на линији Коњиц—Врхбосна—Гласинац. Ормањ код Пазарића, који спада већ у басен Босне, био је херцегов, а такође и Ходидјед извесно време. Као што је већ наглашено, не може се, потпуно искључити ни Гласинац; ипак се морамо задовољити само овим констатацијама. Оне су довољне да се утврди извесна експанзија Косача у изворној области Босне, али на основу њих не може се та експанзија ближе одредити ни временски ни просторно.[297]

У долини Лима постоји неколико сигурних периферних тачака херцегове области. То су Северин на левој оба-

---

terminaua col paese de' Rausei). У опису путовања Бартоломеја Кашића, граница између Босне и Херцеговине ставља се на Корјен планину јужно од реке Праче:... progressi sunt (на путу Фоча—Рогатица) ad montem dictum Korrin [Korjen], qui disterminat ducatum magnum Hercegovinae a regno Bosnensi dicto. Primo igitur die conscenso monte Korrino... descenderunt de monte ad pontem Proeciae [Prača] fluvii parvi, quo pertransito hora meridiana pervenerunt ad celebre [čelebi] Pazarum (*Acta Bosnae*, 346, 347); ср. и приложену карту са границама старе Херцеговине по подацима Андрије Лубурића. И по попису босанских спахија из 1711. године, јужна вододелница долине Праче чинила је границу тимарске нахије „Павле", тј. земље Павловића.

[296] Jireček, *Die Handelsstrassen*, 38. *Deb. Not.*, 14, fol. 140, 31. VIII 1427; *Cons. Rog.*, 7, fol. 259, 20. IV 1441: Да се поклони domine Thedore uxori voyvode Radossaui *in oleo* ab ypp. centum infra; *Div. Not.*, 25, fol. 49, 6. V 1441: Dubrauaç Milichieuich Vlachus обавезује се пред сведоцима salmas tres *oley* que mittuntur parte dominationis Ragusii ad presentandum domine Dorothee uxori voyuode Radossaui defferre et portare ... usque ad locum Vsticogline et ibidem eas salmas tres consignare comiti Giuragh comiti eiusdem loci. Одлука Већа умољених показује да је Теодора у уговору омашком названа Доротејом.

[297] Можда је и са овим у вези то што је у народу „све до данас остало сећање на ту стару границу Херцеговине до Романије и иза Вишеграда". Ћоровић, *Историја Југославије*, 252; ср. и Р. Јеремић, *Гласник Географског друштва*, 7/8, 1922, 151.

ли близу Рудог, Ковин опет на самој левој обали Лима између Прибоја и Пријепоља и Милешевац код манастира Милешева. Реку Лим пресецала је херцегова граница јужно од Пријепоља, тако да су Комарани остајали Србији.

Од Комарана до ушћа Лима, све што је лево од те реке, несумњиво је припадало херцегу. На десној обали сигурни смо само за долину речице Милешевке, стару жупу Црну стену, да је била у његовој власти. Уколико би се обистинило наше наслућивање да Chechnauchoy треба читати као „Клек на Увцу", онда би и долина доњег Увца улазила у састав херцегове државе. Тиме нису још исцрпене све могућности о њеном пространству десно од Лима, пошто нисмо успели да извршимо убикацију свих места у повељама, од којих нека свакако спадају у Полимље. Ипак изгледа да Косаче нису никако успеле да се утврде на десној обали Дрине северно од ушћа Лима. Вишеград и Добрун припадали су Павловићима; за први се зна и то да је 1449. био у власти деспота Ђурђа; да ли трајно, не може се утврдити.[298] У септембру 1442, војвода Иваниш Павловић потврдио је Дубровчанима повластице „на планини на Боукоу прѣма нашемь граад8 Бродар8".[299] Планина Бујак лежи на ушћу Лима, с десне стране у куту између њега и Дрине, а према њој, преко Дрине, Бодар.[300] Павловићи су се, дакле, одржали ту и после оних померања граница у Подрињу, констатованих око 1438, на њихову штету.

Остављајући Лим граница се провлачила између Брезе и Комарана,[301] а како је Моаче било херцегово,[302] то је она свакако водила даље према Тари оним планинским венцем који чини вододелницу између Лима и Ћехотине. Где је управо пресецала долину Таре може се одредити са приличном сигурношћу. Брсково је 1433. године било у деспотовини,[303] а у њој је остало свакако и доцније до пада под Турке. Године 1454, пак, спомиње се један човек из племена Кричана као херцегов поданик. Данас постоји само област под

[298] Јиречек, *Историја, Срба*, IV, 90.

[299] *Повеље и писма*, I, 2, 103.

[300] Ср. В. Скарић, *Гласник Геогр. друштва*, 7/8, 131 (карта). Бродар је и 1449. био у власти војводе Иваниша Павловића; *Lam. de foris*, 22, fol. 192, 8. IX 1449: тужба supra Vuchich Mursich officialem voyuode Iuanis Paulouich,... sub locum dictum Brodar dictus Vuchich accepit unam salmam pannorum etc. Бродар као нахија у земљи Павловића („Павле") и упопису босанских спахија из 1711. године; ср. *Гласник БМ*, 42, 22 и даље.

[301] М. Динић, *Југосл. ист. час.*, III, 123.

[302] Ср. горе, стр. 228.

[303] Jireček, *Die Handelsstrassen*, 57, нап. 186.

тим именом уз десну обалу Таре. Како су већ средином XIII столећа били Кричани на томе месту — међа селу Простењу, данашњем Прошћењу, које је лежало оу Брьсковѣ ишла је по дѣлу оу Кричань[304] — то је граница на Тари између Херцеговине и деспотовине била између Брсковске жупе и Кричана, тако да су Кричани остајали херцегу. То се уосталом сасвим лепо слаже с чињеницом да је Маоче било његово.

Доцнија граница Херцеговине на подручју између Лима и Таре знатно одступа од напред назначене. У Херцеговину је рачунато и Полимље све до изнад Бијелог Поља, затим читав Колашин.

На подручју између Таре и Боке Которске, граничну зону чине жупе Морача са својим градом, Никшићка жупа са Сусједом, Острог, Будош и Драчевица са Новим и Рисном. Медун, Подгорица и Соко била су само привремена херцегова завојевања. Пипери, Бјелопавлићи и Васојевићи били су деспотови поданици.[305] Граница се овде свакако није мењала ни кад је Зета постала посебна државна јединица.

Ако се занемари извесна нестабилност која се запажа овде у пограничној зони, као вероватна граница која је преовладавала могу се узети Сињајевина, затим развође између горњег тока Таре и Мораче, планина Прекорница јужно од Никшићке жупе, даље изворни крај Зете — јужно од Острога и Будоша — одатле преко Цуца на море код Рисна. То је углавном граница Херцеговине према Црној Гори до 1859. године. Једино би на Сињајевини нешто одступала према истоку, пошто је захватала и Колашин.

IV

Дезагрегација државе херцега Стјепана започела је још за његовог живота. Између Владислава, најстаријег херцеговог сина, који је за време дубровачког рата сасвим отворено стао на страну непријатеља свога оца, и старог херцега нису се никако могли васпоставити синовско-очински односи. Дошло је опет до отвореног раскида. Владислав је 1462. одбегао Мехмеду II и понудио му 100.000 дуката уколико му додели половину очевих земаља. Султан је прихва-

---

[304] *Споменик СКА*, III, 9.

[305] Јиречек, *Историја Срба*, III, 54, нап. 7; IV, 89. О старијој граници између Херцеговине и Црне Горе ср. Ј. Ердељановић, *Стара Црна Гора*, 21, и даље (*Насеља*, 24).

тио предлог и дао Владиславу војску да удари на оца; али је напад Мађара са севера, на Дунаву, омео извршење погодбе, пошто су Турци морали упутити своју војску на другу страну. Ускоро затим поручио је султан херцегу да му он исплати 100.000 дуката које му је Владислав обећао, или да му уступи три своја града: Клобук, Мичевац и Чачвину; у том случају не би дирао у његове земље, него би Владиславу дао нешто од својих поседа. Херцег је одбио султанове захтеве.[306] Владислав, међутим, није одустао од даље акције. Као посредници између завађеног оца и сина иступали су Дубровчани, па је почетком 1463. код Владислава боравио дубровачки поклисар Јаков Гундулић, а у исто време преговарало се и са херцегом. Упад Турака у Херцеговину убрзао је решење.[307] Средином марта стигла је у Дубровник вест од Владислава *de acquisitione dominii*.[308] Није јасно да ли је то постигао споразумом са оцем или даривањем од Турака. У сваком случају, спор око поделе земље није био тиме окончан; опет је дошло до трвења. Престрашен падом Босне, херцег је морао пристати да уступи четвртину градова и поседа Владиславу, али се Владислав ускоро покајао и захтевао не четвртину, него трећину наслеђа, колико отпада на сваког сина.[309] Херцег је свакако и овде морао попустити. „Кад би имао хиљаду живота — јадао се он пред смрт Млечанима на сина — право би било да их све изгуби, не само због онога што је учинио против мене, свога оца и господара, већ и против целог хришћанства, пошто Бог добро зна да је он довео великог Турчина у Босну на смрт и затор свију нас."[310] У својој невољи, стари херцег је

[306] *Listine*, X, 227. У овом сукобу између херцега и његовог сина, Дубровник је играо извесну посредничку улогу; 18. априла 1462. закључено је у Већу умољених да Бартол Гучетић, посланик републике код херцега који је од њега требало да крене Владиславу (iturus de Cherzech ad Vladissauum', набави у Церници потребне коње и послугу за тај пут. Сутрадан је исто веће овластило кнеза да одговори на писмо стигло од Владислава (a comite Vladissauo Chercegovich), па су одређена три официјала да саставе инструкцију Бартолу Гучетићу oratori ad Chercech Stiepanum et comitem Vladissauum; 6. маја ослобођен је Гучетић ab ambassiata quam fecit ad Chercech et comitem Vladissauum; *Cons. Rog.*, 17, fol. 83, 85.

[307] *Cons. Rog.*, 17, fol. 173, 174', 177, 178', 184', 186'; *ib.*, fol. 189', 5. III 1463: de scribendo Narentinis quod respectu terroris qui est de Turcis, qui intraverunt in territorium Cherzechi, debeant se reducere Stagnum et in Pontam.

[308] Реч dominii исписана је у оригиналу уобичајеном кратицом (dnii), али сасвим јасно; ср. *Гласник БМ*, XXII, 1910, 12.

[309] *Listine*, X, 286.

[310] *Ib.*, 354.

заборављао да је Владислав само примењивао његове методе — додуше против рођеног оца.

Разлаз између оца и сина био је потпун. Већ и сам начин на који је Владислав добио своју област сведочи да је он иступао мање-више независно. То се види и из његових односа с Млечанима и Угарском, а још боље по дубровачким архивским подацима. У судским протоколима, од 1464. године јавља се Владислављева област као нешто посебно, *territorium, jurisdictio comitis Vladislavi*. Помињу се и његови „васали" и посебни цариници, затим његови градови за које он сам настоји да прибави потребну посаду.[311] По тим подацима не може се, додуше, његова област тачно разграничити — можда и није чинила једну компактну целину — али се могу утврдити извесне тачке. Средином марта 1464, то је хронолошки први податак којим располажемо, спомињу се људи кнеза Владислава из *Гребаца* и *Љубомира* (Miloradus Radovicich de Grebci, jurisdictionis comitis Vladislavi; fratres Radivoevichi de Gliubomir, jurisdictionis comitis Vladissavi).[312] У октобру су поменути његови људи из *Требиња*,[313] а у новембру исте године locus dictus *Cuti* super territorio comitis Vladissavi in *Cerniza*,[314] затим Petchus Xagnievich de *Berdo* jurisdictions comitis Vladissavi.[315] У првим месецима следеће године, пре турског напада на Херцеговину, налазимо у власти кнеза Владислава *Мичевац*,[316] Торић (код Билеће) и *Рудине*.[317] Од Влаха припадали су му, колико знамо, Плиске[318] и Малешевци.[319] Већ смо и раније имали прилике да поменемо како је херцег дао Владиславу и градове Острог, Будош и Сусјед с њиховим подручјем; њима треба можда додати и град Боровац у жупи Неретви.

[311] *Cons. Rog.*, 18, fol. 71, 5. VII 1464: si vassalli voyuode Vladissaui fugient metu Turchorum. de recipiendo et salvando ipsos ad Insulas nostras et in contrata nostra Terrarum Nouarum; *ib.*, fol. 91, 3. IX 1464: zarinichus voyuode Vladissaui; *ib.*, fol. 152', 22. IV 1465: de concedendo voyuode Vladissauo quod de hominibus nostris possit soldizari facere usque ad duodecim pro ponendo in castris suis, expensis suis.

[312] *Lam. de foris*, 35, fol. 116, 15. III 1464; ср. 37, fol. 64.

[313] *Ib.*, 36, fol. 2, 8. X 1464; fol. 29, 23. X 1464.

[314] *Ib.*, fol. 58, 15. XI 1464.

[315] *Ib.*, 36, fol. 48', 8. XI 1464; fol. 167, 25. II 1465.

[316] *Ib.*, fol. 206, 18. III 1465: Miglienus Radunouich de Subtus Mizeuaz, homo jurisdictionis comitis Vladissaui.

[317] *Ib.*, 36, fol. 211, 21. III 1465.

[318] *Ib.*, fol. 30, 23. X 1464: ... de Vlachis Plesche jurisdictionis comitis Vladissaui.

[319] *Ib.*, 37, fol. 20', 28. V 1465:... de Maleseuzi jurisdictionis comitis Vladissaui.

Напад Турака на Херцеговину у вези с падом Босне био је пролазног карактера. Турска војска је услед престрашености или издаје кастелана запосела више херцегових градова без отпора, али није их могла одржати. Чим је султан напустио Босну с главном силом, херцег је започео чишћење своје земље од турских посада. До новембра 1463. успео је да ослободи многе градове; за Кључ и Љубушки зна се поименице да су преотети већ у јулу.[320] Влатко је чак, у једном успелом походу, продро до Сребрнице и посео девет градова: шест у земљи Павловића и три у земљи Ковачевића.[321] И на истоку је одржана стара граница: Фоча, Соко, Горажде, Самобор и Плевља били су још 1. априла 1465. у херцеговој власти — jurisdictionis herceg.[322]

Али судбина Херцеговине била је решена. Разљућен због херцегових веза с Матијом Корвином, султан је у пролеће 1465. послао своју војску под Есебегом Исаковићем да се обрачуна с Косачом. Милешевац, Самобор, Прилип и остали градови на истоку били су брзо изгубљени. Турци су се почели примицати Приморју. Дана 25. маја 1465. одлучено је у дубровачком Већу умољених да се пошаље посланство заповеднику турске војске: предлог је био да поклисари иду до Гацког, а противпредлог до Каменог Брда.[323] Турци су одмах приступили организовању своје управе у Херцеговини. „У пролеће 1466 помињу се у дубровачким судским књигама први пут турске субаше у покрајини Требињу, у Врсињу (у области племена Зупци) на конавоској граници више Новога и у Лугу."[324] Ово тврђење мора претрпети незнатну хронолошку коректуру; има дубровачких архивских података из којих се види да је турска управа заведена нешто раније. Jurisdictio Turcorum у непосредном дубровачком залеђу јавља се од септембра 1465. Већ 12. септембра, Веће умољених обдарује субашу у Лугу тканином у вредности од тридесет перпера.[325] Љубомир, Попово, Журовићи и Поцрње су истог месеца jurisdictio Turcorum.[326] У једној тужби од 28. октобра 1465. стоји да је преступ учи-

---

[320] *Starine*, VI, 9; *Glasnik ZM*, 22, 19.

[321] *Listine*, X, 286.

[322] Jireček, *Archiv für slav. Phil.*, 19, 25.

[323] *Acta Cons. Rog.*, 20, fol. 57, 25. V 1465: Prima pars est quod oratores ituri ad Exebegh non teneantur ire ultra Gazchum (за 34, против 2). Secunda pars est quod non teneantur ire ultra Camenoberdo.

[324] Јиречек. *Историја Срба*, II, 182.

[325] *Acta Cons, Rog.*, 18, fol. 210, 12. IX 1465: de donando Turcho subasse de Lug (in pannis yp. 30).

[326] *Lam. de foris*, 37, fol. 76', 77, 89.

њен in loco dicto Vscopie super territorio *tunc* herceg;[327] и Ускопље је према томе било већ турско. У исто време тужен је и један homo Turcorum из Бијеле.[328] Зупци, Гацко и Кути су у новембру у турској власти.[329] Једине тачке отпора били су утврђени градови, у првом реду Кључ и Мичевац. Почетком децембра 1465. тражио је херцег од Дубровчана намирнице за притешњени Кључ, али је Веће умољених одбило његову молбу из страха од Турака и упутило га на угарске заповеднике Јована Розгоњија и Јована од Загорја.[330] Нешто касније је ипак одлучило да се illi de Mizevaz помогну са тридесет перпера[331]

Смрт старога херцега у Новом 22. маја 1466. затекла је његову земљу у потпуном расулу. О обнављању државе у старом опсегу није могло бити ни говора. Оно што су Турци заузели било је неповратно изгубљено. Нови херцег морао се помирити и са тим да Млечани, његови савезници и заштитници, задрже Крајину коју су поседи још у октобру 1465. Мађари су се утврдили на ушћу Неретве, најпре у Почитељу, а затим, кад су Почитељ заузели Турци 1471, у Кошу на Посредњици.[332] Турци су и после смрти херцега Стјепана наставили сламање отпора у појединим изолованим утврђеним тачкама даље од приморја. Још 3. јуна 1466. расправљало се у Дубровнику због некаквог воска отетог sub Cluç, castro herceg, per homines dicti herceg.[333] Кад је Кључ доспео у турске руке не може се тачно одредити; било је то пре септембра 1468, а освојио га је војвода Ахмед.[334] У исто време пао је и стари Благај. Изгледа да је

---

[327] *Ib.*, fol. 135.

[328] *Ib.*, fol. 134′, 26. X 1465.

[329] *Ib.*, fol. 157, 165′, 166.

[330] *Acta Cons. Rog.*, 18, fol. 253, 2. XII 1465: Одбија се херцег a petitione victualium за Кључ; да се обавесте угарски заповедници de extremitate ad quam est Cliuz in Cerniza и да херцегови посланици траже од њих помоћ, ne dicta civitas eat in manibus Turcorum.

[331] *Ib.*, fol. 260, 19. XII 1465; још у фебруару 1466. године држао се Мичевац: 12. II 1466. одлучује Сенат у Дубровнику de excusando se voyuode Vladissauo a petitione quam facit pro soldatis nostris ut mittantur in Mizeuaz; *Cons. Rog.*, 19, fol. 5.

[332] Ср. Јиречек, *Историја Срба*, II, 182.

[333] *Lam. de foris*, 33, fol. 351′, 3. VI 1466.

[334] *Ib.*, 40, fol. 162′, 6. IX 1468: ... cum ipse Lucas stetisset ad stipendium herceg Stiepani in castro Cgliuç et postea cum accidisset dictum castrum captum ab Turchis, ipse Lucas una cum Radouano dicto Xigleuaz accepit salvum conductum ab voivoda Ahmat; *Acta Cons. Rog.*, 20, fol. 153′, 16. V 1469: Prima pars est de faciendo exire de dictis tenutis nostris omnes illos qui venerunt in ipsas tenutas a tempore quo imperator cepit Blagay et Chliuz (17 > 16.). Secunda pars ... illos qui venerunt in ipsas tenutas nostras ab uno anno citra.

и Имотски био неко време у власти херцега Влатка: 28. децембра 1467. тужио је Вучихна Радивојевић своје другове да су му отели неке ствари cum ipse Vocichna staret ad stipendium *domini* herceg in castro vocato Imocchi;[335] ту се очигледно мисли на живог херцега, дакле на Влатка.

Вести о преосталим областима херцега Влатка фрагментарне су и не дају се довести у склад — верна слика нестабилности и неповезаности поседа последњег стварног херцега од св. Саве. Влатко је сем Новог и Рисна у Драчевици држао један узан и прилично неодређен појас земљишта од Боке до ушћа Неретве који је како-тако одвајао дубровачку територију од непосредне турске области. Бјелотин више Конавала био је херцегов, исто тако и Бијела код Главске и Мрњићи у Површи.[336] Крајем 1468. спомиње се некакав преступ ad graniçam herceg in loco dicto Trusina;[337] на планини Трусини тада је свакако престала Влаткова власт. У исто време држао је и град Острово више Рупног Дола.[338]

Нешто јаснија постаје представа о опсегу Влаткове области ако пред очима имамо податке о турским властима у Херцеговини од 1466. до 1482. Хронолошки, они овако изгледају:

a) године 1466, Корита и Бањани су jurisdictio Turcorum; у Лугу, Врсињу (Зупци) и Риђанима заповедају турске субаше;[339]

b) године 1467, субаша у Требињу; херцег Влатко шаље своје људе да пљачкају Попово — очигледно турску територију;[340]

c) године 1469, Церница турска; Хусејин војвода у Невесињу;[341]

---

335 *Lam. de foris*, 29, fol. 269, 28. XII 1467.

336 *Ib.*, 42, fol. 258, 4. III 1471: sub villa dicta Mergnichii jurisdictionis herceg Vlatchi; *ib.*, fol. 286', 17. III 1471: de Biele jurisdictionis herceg; *Acta Cons. Rog.*, 22, fol. 222, 28. VII 1475: да се одговори Cherzech Vlatcho pro granis seminatis per nostros prope Bielotin.

337 *Lam. de foris*, 41, fol. 13, 7. XII 1468.

338 *Ib.*, 40. fol. 243, 9. XI 1468: de Ostrovo castro herceg Vlatchi... in loco dicto Rupgni dol sub dicto castro.

339 *Lam. de foris*, 37, fol. 234', 30. I 1466: *Acta Cons. Rog.*, 19 fol. 191, 9. IV 1466; subassa de Lug; fol. 36. 17. IV 1466: subassa de Versigna; *ib.*, fol. 137, 7. XI 1466: de donando Sermete subasse de Rigiani...

340 *Acta Cons Rog.*, 19, fol. 191, 9. IV 1467: subassa de Tribigne; *Lam. de foris*, 40, lof. 97', 16. VII 1468:... quod d. herceg Vlatchus misit ipsum Petar (Paulouich) cum aliquibus aliis in contratam de Popouo super homines de Popouo ad derobandum eos ipsa estate proxime decursa.

341 *Lam. de foris*, 41, fol. 198', 12. VI 1469; *Acta Cons. Rog.*, 20, fol. 295.

d) године 1471, људи херцега Влатка у Требињу пљачкају неке Дубровчане, поводом чега влада одлучује да се пише војводи Хамзабегу, али и херцегу;[342] Требиње је турско, али граница је очигледно близу;

e) године 1473, кадија у Благају;[343]

f) године 1474, субаша у Мостару;[344]

g) године 1476, субаша у Церници; Херак Вранеш, чији је син истакнут ренегат, добија управу над Требињем и Поповом;[345]

h) године 1477, Халија, војвода Цернице и Приморја;[346]

i) године 1478, диздар у Острогу.[347]

Врсиње (Зупци), Луг и Попово су дакле погранична турске области. Није јасан положај жупе Врма са значајним градом Клобуком; има знакова по којима изгледа да Клобук није био за све време Влаткове владавине у турским рукама, или да се барем око њега нешто плело. Почетком септембра 1466. долазила су два човека из Клобука с некаквом поруком у Дубровник. Веће умољених је само са једним гласом против одлучило да им се одговори „као што је закључено".[348] Једанаест година касније имао је некакве намере с Клобуком напуљски краљ Фердинанд, чијом је нећаком био ожењен херцег Влатко. Али одлука Већа није ни овога пута много одређенија.[349]

Мање је јасна граница Влаткове области у крајевима даље од Дубровника, према Неретви. Она је једно време била на Трусини; да ли и стално, не може се утврдити.

Влатковим поседима источно од Неретве може се како-тако одредити обим и могу се скицирати границе; колико се, међутим, простирала власт последњег херцега од св. Саве на њеној десној обали и какве је природе била не може се расправити познатим изворима. Око доње Неретве, уколико је нису поселили Мађари, држала се породица Влатковића, увек с претензијама да се ослободи подређеног положаја пре-

[342] *Acta Cons. Rog.*, 21, fol. 67', 30. III 1471.

[343] *Ib.*, 22, fol. 45', 5. VI 1473: de donando chadie de Blagay.

[344] *Ib.*, fol. 120, 1, VI 1474: Prima pars est donando Schendero subasse de Mostar.

[345] *Ib.*, fol. 264', 5. II 1476; *ib.*, 23, fol. 71', 12. XII 1476.

[346] *Ib.*, fol. 159, 1. IX 1477: de donando Halie voyvode Cernize et Primorie.

[347] *Ib.*, fol. 202, 4. II 1478: de donando dasdario castri Ostrogi; исто, *ib.*, fol. 255, 1. VII 1478; реч је вероватно о Острогу у Крајини.

[348] *Ib.*, fol. 105', 6. IX 1466.

[349] *Ib.*, 23, fol. 133, 25. VI 1477: Prima pars est de stando ut stamus pro aviso dando maiestati regis Ferdinandi pro facto Clobuchi. Secunda pars est de non sequendo (37 > 7).

ма Косачама. Једно недатирано писмо херцега Влатка упућено Жарку Влатковићу, лепо илуструје обостране тежње. Херцег пребацује Жарку што је на учињена добра њему и његовој кући одговарао само злом, али му ипак обећава да може „бити миран главом своиом и инием добром своием"; да неће дирати у „држание" Влатковића које су имали у време херцега Стјепана и да неће тражити накнаду за део који отпада на територију Влатковића што је дао „у харач и у бешкеш" султану ако „развргне каштео" који је против њега подигао или му га преда.[350] Положај тога „каштела", хронологија догађаја и њихова даља позадина наслућују се из млетачких извора које је употребио Љубић: „Knez Žarko složno sa Dubrovčani biaše u to sagradio tvrđavu u Neretvi i po svom bratu Ivanu ponudio ju ugar. hrv. kralju. Toga radi Vlatko, vojvoda Sv. Save, po poslanicih zapita od Mlečana dvie ladje, da ju sruši, a oni mu 26 pros. [1472] obećaše jednu da tim porušenjem odstrani kraljevo oružje iz primorja."[351] Али сукоб је почео свакако још 1470; под том годином прича Гундулић[352] како је Жарко нападао на Врграц, град који је припадао херцегу Влатку, и како је Дубровник посредовао преко својих посланика.

Херцег Влатко се није одрекао својих права на очеве земље западно од Неретве. Толико смемо закључити из наведених података, као и из ранијих помена да су Имотски и Висући били неко време у његовој власти. Али сем Турака, он је ту имао посла и са Млечанима и Мађарима који су захватили по један део његовог наследства. Мађари су придобили и Влатковиће за себе: један од њих, као што знамо, носио је угарску титулу comes perpetuus града Вратара. Влаткова власт у западној Херцеговини била је несумњиво много неодређенија и несталнија, услед укрштања разних тежња и интереса, него у остацима херцегове државе источно од Неретве.

Остаје нам још да дотакнемо питање о поседима Владислава, најстаријег сина херцега Стјепана, после очеве смрти. Изван сумње је да Турци нису 1465. поштедели област коју је он изнудио од оца и да су освајали без обзира на то шта је чије. Како је његов део, барем по познатим подацима, лежао у оном делу Херцеговине који су Турци већ тада задржали, није искључено да је он остао без ичега пред очеву смрт (мислимо само на наследне земље Косача). Да

---

[350] *Повеље и писма*, I, 2, 177.
[351] *Pregled hrvatske poviesti*, 135.
[352] Изд. *Nodilo*, 383.

ли је после смрти херцега Стјепана дошло до нове поделе преосталог наслеђа између херцега Влатка и Владислава и да ли је овај на било који начин држао неко време ишта од своје очевине, до сада није утврђено, тако да се с тим морамо задовољити. Ми ћемо се овде осврнути на два различита гледишта изнесена са најкомпетентније стране и покушаћемо да образложимо на колико реалној подлози почивају.

I. По једном схватању, Владислав је успео одмах по очевој смрти да се измири са султаном Мехмедом II који му препушта један део наслеђа. То би биле области у унутрашњости, пошто је приморје остало у власти херцега Влатка. Тамо је Владислав владао неколико година као турски вазал.[353] Колико видимо, ово мишљење се може ослонити на казивање Мавра Орбинија и на једно писмо султана Мехмеда II упућено Дубровчанима. Анализираћемо стога та два извора да би се видело колико су поуздани.

а) Vuladislauo e Vulatko figliuoli di Stefano Cossaccia dopò la morte del padre diuisero lo stato paterno: à Vuladislauo toccò la parte de' Vulasi superiori, e à Vulatko gli Inferiori con Castello nouo — пише Орбини.[354] За „Горње Влахе" савремени извори ништа не знају. „Доњи Власи" познати су додуше већ у другој половини XV столећа, али не око Херцег-Новог, као што Орбини тврди, већ даље на западу према Неретви.[355] Орбини је, међутим, замишљао да први држе област у планинама Херцеговине даље од мора, а други у приморју према Боки Которској. Према томе његова подела херцеговог наслеђа не улива нарочито повере-

---

[353] Ћоровић, *Историја Југославије*, 255: „Од херцегових синова Владислав се одмах по очевој смрти одрекао даље борбе и сасвим се приближио султану. Већ у лето год. 1466 он је добио Мехмедову милост и један део очева наследства. Његов млађи брат Влатко узео је херцешку титулу и наставио антитурску политику. Тачна граница између његова и Владислављева подручја не да се на основу до данас познатих извора сасвим сигурно повући, али може се углавном утврдити да је Владислав господарио у унутрашњости, а Влатко у Приморју и на западној обали Неретве. Ово примање Владислављево за турског вазала и турско уступање отетог подручја да он у њему влада, казује да је султанова понуда старом херцегу била доиста бар у извесној мери искрено мишљена ... Владислав се постепено још више приближује Мађарима и најзад год. 1470 напушта отаџбину и прелази у Хрватску ... Турци потом поседају његову земљу и у Фочи, онда званој Хоча, стварају своје прво административно и војничко средиште за Херцеговину"; ср. Truhelka, *Glasnik ZM*, 23, 304.

[354] *Il regno de gli Slavi*, 388.

[355] Ср. Ћоровић, *Старинар*, 1935—36, 5.

ње. Оно је још више уздрмано ако се загледа у извор по коме је свакако доделио Владиславу „Горње Влахе". Цријевић у својим *Аналима* има на једном месту ову вест о Мехмеду II: „Nam cum per Illyricum, inexplorato, utpote, securus hostium, regulis, ut dixi, contra fidei religionem interfectis, iter faceret: in eum *Nomades Illyrici quos Valachos vulgo dicunt,* duce Vladislao Cossicio, *e montibus* qui Dalmatas a Moesis dirimunt, decurrentes, impetum fecerunt atque ita eius agmen perturbarunt, ut bona ex parte Turcae in fugam sese, relictis impedimentis, coniicerent. Sed quia agrestes praeda contendi hostem elabi permiserunt, nihil ea eruptione factum, praeterquam Turcae cautiores redditi."[356] Орбини је свакако имао на уму ово казивање о Власима, поданицима Владислава Косаче, у планинама у унутрашњости Херцеговине, кад је писао о подели између Владислава и Влатка. Знао је да је Херцег-Нови припадао Влатку, а имао је и неке нејасне представе о Доњим Власима, па је на основу свега тога извршио онакву поделу. Из Цријевићевог дела, међутим, не може се закључити да је Владислав после очеве смрти имао тај сукоб с Турцима: он га ближе хронолошки не одређује. По свој прилици, његово излагање представља доста мутну успомену на ратовање Владислава с Турцима 1463. године, кад је он заиста имао извесног успеха. На то време упућује нас и помен убиства „краљића" против дате вере. Зна се да је Мехмед II приликом освајања Босне погубио сем краља и неке заробљене чланове династије и истакнуте великаше.

Орбини се, дакле, не може сматрати за довољно поуздан извор на који бисмо се смели ослонити при расправљању питања о наслеђу Владислава Косаче. Исто тако, ни Цријевићево казивање, узето и само за себе без везе са Орбинијем, није нам ту ни од какве помоћи.

б) Много јачи ослонац нашло би наведено гледиште о Владислављевој територији после очеве смрти у једном писму султана Мехмеда II уколико би интерпретација која му се даје могла да издржи критику. „Велики господар и велики амира султан Мехмед-бег" препоручује Републици Св. Влаха херцеговог сина Владислава овим речима: „Да ви је у знаније како створи милост господство ми сину херцега Степана Владисаву херцегу воеводе и дадох му што поиска од земље очине и од своје баштине и записах му берат, и да знате јере је вам сусед да овакои ви говору не-

---

[356] Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum,* II, 1746, 225.

моите ино учинити него му буте пријатељи мене ради: тко буде њему пријатељ да сте и ви њему пријатеље, тко ли буде њему непријатељ да сте и ви његову крвнику непријатеље...“ Писмо је сачувано у оригиналу, па се његовој садржини не може учинити никакав приговор. Ипак, тумачење које му се даје не мора бити једино могућно и исправно, нарочито у питању хронологије. Писмо је датирано само даном и месецом — „месеца августа 3 дан у Дренопоље“ — а година 1466. потиче од *издавача*;[357] не наводе се никакви разлози зашто је баш она одабрана. То је свакако учињено према садржини писма: пошто је у њему реч о делу наследства херцеговог сина Владислава, то је одабран први месец август после смрти херцега Стјепана. Али ми знамо да је Владислав изнудио од оца још за његовог живота свој део баштине и то интервенцијом султана Мехмеда II. На тај догађај се несумњиво односи и оно писмо. Тада је Владислав „поискао“ од султана „од земље очине а од своје баштине“, добио одобрење од њега, а с њим и војничку помоћ да га приведе у дело. У самом писму не говори се о херцегу као о покојнику чије се наслеђе дели. Зар би султан признао отворено 1466. године, у једном писму упућеном дубровачкој влади, да област коју је он већ анектирао представља баштину херцеговог сина Владислава, уступљену *као такву* само на његову молбу? Турци тако нису поступали са земљама на које су већ били ставили своју гвоздену руку. Не виде се никакви оправдани разлози, а они би морали бити крупни и уочљиви, због чега би Мехмед II био нарочито дарежљив према Владиславу. Напротив, морао је бити врло огорчен на њега због његове акције на страни Мађара у Босни. Владислав је био један од главних сарадника Матије Корвина који су спречили потпуну анексију босанске државе Турској. Затим имамо веома прецизне и несумњиве доказе — већ смо их навели — да је област између Влаткове државе и Дрине, која се приписује Владиславу, од 1466. била под непосредном турском управом. О некаквом кондоминијуму у њој нема никаквог трага; против њега говоре, најзад, и везе које је Владислав одржавао с краљем Матијом Корвином.

II. Друго мишљење о поседима војводе Владислава после очеве смрти формулисано је доста неодређено; по њему је Владислав „остао северно од Неретве“. Покушаћемо ана-

---

[357] *Повеље и писма*, I, 2, 243; ср. *Гласник ЗМ*, 23, 22. На писмима које је примала дубровачка канцеларија, често је бележено када су приспела; на овоме, како смо се на оригиналу уверили, нема никакве забелешке.

лизом извора да утврдимо колико је оно оправдано и како га треба разумети.

Познато је да је Владислав одмах по паду Босне успео да ослободи Раму с Прозором, Ускопље с Веселом Стражом и Ливно, и да му је краљ Матија Корвин у Јајцу 6. децембра 1463. потврдио посед тих жупа и градова. Само то су силом прилика морала бити привремена завојевања која се нису могла одржати. Још у мају 1466, на десет дана пред херцегову смрт, Владислав је био господар Ливна.[358] Али већ 9. августа исте године, Ливно је било својина Иваниша Влатковића: ... Johannis Humski perpetui comitis de Wrathar ac vayuode terre Humie et de *Hliuna*.[359] Шта је било са осталим двема жупама, много јаче изложенима према Турцима него Ливно, не може се рећи. Ливно, Рама и Ускопље нису, уосталом, били део Владислављевог наслеђа, већ његова лична тековина. С друге стране има помена да је Владислав негде у интересној сфери Сплита, свакако у долини Цетине, држао два града која је почетком августа 1466. предао изасланицима напуљског краља Фердинанда.[360] Који су то градови били и каква је њихова даља судбина не може се установити. Постоје, дакле, индиције да је Владислав заиста „остао северно од Неретве", али на основу тих индиција не може се ближе одредити његова област, нити доказати да је она преживела прве месеце после очеве смрти, нарочито у оном делу који би представљао његову баштину. Оно што је поуздано о његовој власти на десној обали Неретве тиче се области бивше босанске државе, па и то још за живота херцега Стјепана. Помен она два града у близини Сплита не даје нам права да сматрамо да је Владислав по некаквој нагодби са братом Влатком задржао извесне крајеве очевине на десној обали Неретве. Против таквог схватања говорила би и чињеница да је Влатко држао неко време Имотски, Вргорац и Висући — то је само оно што се зна — и да је као херцег сматрао Влатковиће својим поданицима. Уз то се зна и да су односи између браће били сасвим рђави после очеве смрти. Херцег Влатко је несумњиво сматрао себе за јединог наследника преостале области. Владислав је свакако покушавао да за себе обезбеди неке градове и жупе у западним крајевима Босне, а можда и Херцеговине, ослањајући се највише на Угарску, али је убрзо морао дићи руке од свега. У лето 1469. налазимо га у

[358] *Listine*, X, 364: Владислав моли за помоћ од Млечана ut tueri possit locum Clivaschi quod non vadat in manus Turchorum aut aliorum.
[359] *Vjesnik kr. zem. arkiva*, 19, 117.
[360] *Listine*, X, 374, 378.

Дубровнику где моли владу да му одобри превоз до Сења (6. VI 1469: . . . de dando paregium voivode Vladislavo usque ad Segnam).[361] Тада је свакако заувек напуштао домовину и своје претензије на наследство. Матија Корвин, његов заштитник, даровао му је ускоро уз титулу „херцега Св. Саве" и неке поседе у Славонији: Ladislaus dux Sancti Sabe седео је већ 30. маја 1470. у Великом Калнику (in castro nostro Nagy Kamlek) и решавао спорове око имања са суседима.[362] Да је имао као признато наслеђе западну Херцеговину не би га вероватно тако брзо и олако напустио.

(*Глас* 182 (1940) 151—257)

---

[361] *Dipl. Rag.*, 792.
[362] Thallóczy, *Studien*, 431.

СРЕДЊОВЕКОВНИ СРЕМ

Под Сремом се данас подразумева област између Дунава и доњег тока Саве, чију западну границу образује неправилна линија која почиње испод Даља, а завршава се више ушћа Босне у Саву. Ова граница је новијег датума, а утврђена је тек после ослобођења Срема од Турака и обнављања сремске жупаније. Средњовековна жупанија Срем обухватала је, међутим, само источну половину данашње области, од линије Сусек-Лаћарак, док је западна половина спадала под вуковску жупанију.[1] Сем жупаније овога имена, Сремом је у средњем веку називана и област јужно од Саве, данашња Мачва и поречје Колубаре. Ова чињеница да је средњовековни Срем обухватао обе обале Саве била је доста одавно запажена, али се и после тога при тумачењу историјских извора често губила из вида, што је доводило до не малих заблуда. Циљ ове расправе јесте у томе да одреди, уколико је то могуће, границе средњовековног Срема и реши неколико питања из наше историје која су са тим у вези.

I ПОСТАНАК ОБЛАСНОГ ИМЕНА СРЕМ

Римски град Sirmium, данашња Сремска Митровица, задржао је своје старо име и у раном средњем веку. Код византијских писаца јавља се као Σίρμιον, Σέρμιον, Σερμεῖον, Θράμος, Στριάμον. Па и словенско Срѣмь, настало од вулгарнолатинског облика Sermium, означавало је првобитно само град.[2] Тек од друге половине XII века јавља се Срем као

[1] Ср. J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 1910, приложена карта.

[2] *Codex suprasliensis*, 145, 186, изд. Ф. Миклошић; *Споменик*, III, 192; C. Jireček, *Das christiche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer*, 1897, 95.

обласно име. Раније се мислило да је преношење градског имена на околину извршено већ у старом веку, и то на тај начин што се римска провинција Pannonia secunda називала и Sirmiensis Pannonia. Последњи назив, међутим — очуван само код Касиодора[3] — био је у употреби отприлике само од 504. до 535. године по Христу, и њиме се обележавао само онај део Доње Паноније који је потпадао под власт Острогота. С падом остроготске власти у Панонији нестаје га.[4] Тако кратко време није без сумње било довољно да се изврши преношење градског имена на околину и да се оно одомаћи. Сем тога, између времена кад је постојала Sirmiensis Pannonia и времена када се Срем среће први пут као област, протекло је више од шест и по векова. У том међувремену не само да нема нигде помена Срему као области него се може утврдити да он око 950. године није још ни постојао. Константин Порфирогенит, наиме, који с нарочитом ревношћу наводи имена и најмањих њему познатих жупа, данашњи Срем назива просто облашћу „између Саве и Дунава", или „околином Сирмија".[5]

Процес преношења градског имена Срем на околину извршен је, дакле, тек после средине X века, и историја ове области у X и XI столећу доводи нас до закључка да он стоји у вези са тадашњом бугарско-грчком епископијом у Сирмији.

Око 825. године, по освојењу данашње северне Србије, Бугари су проширили своју власт и над облашћу између Саве и Дунава, која је остала под њима све до смрти цара Симеона 927, а затим пала у руке Мађарима. По прелазу Бугара на хришћанство 865. и организовању њихове цркве, убрзо је била образована и епископија са седиштем у Сирмију.[6] За време македонског цара Самуила (976—1014), који је завладао и Сремом, сремска епархија је потчињена патријаршији у Охриду. По паду Самуиловог царства, Сирмиј је опет дошао под византијску власт, а епископија у њему и даље је остала под охридском црквом, деградираном на степен архиепископије.[7]

---

[3] *Variae*, III, 23, 2; IV, 3, 1, изд. Th. Mommesen.

[4] Ср. E. Stein, *Rheinisches Museum*, 74, 1925, 362 и даље; R. Egger, *Wiener Studien*, 47, 1929, 150.

[5] *De administrando imperio*, 42, 177; 25, 111 (бонско изд.).

[6] Јиречек, *o. c.*, 94: „Wir wissen nicht seit wann, am Ende des 9., gewiss aber im Laufe des 10. Jahrhunderts bestand in Sirmium ein Bistum der bulgarischen Kirche, das äusserste gegen Nordwesten."

[7] H. Gelzer, *Bizantinische Zeitschrift*, II, 1893, 43.

Границе сремске епархије нису тачно познате. Мало је вероватно мишљење Ст. Новаковића[8] да се београдска епархија простирала преко целе северозападне Србије све до Дрине и Саве, тако да је под Сирмиј спадала само област северно од Саве. Чак и кад би место Градац у београдској епархији требало, с Новаковићем, тражити крај Ваљева на данашњој реци истог имена, из тога још не мора произлазити да су данашња Мачва и доњи слив Колубаре потпадали под Београд а не под Сирмиј. Један поглед на карту довољан је да покаже да се угао између Дрине и Саве географски много непосредније прикључује Сирмију. За његову припадност Сирмију говори даље и то што је сремска епархија, због подређености Охриду, тежила ка југу преко Саве, па није било никаквог разлога да се њена граница постави на Сави, поред самог седишта епископа. Па и судећи по броју клерика и парика што му га је Василије II доделио спадала је сремска епископија у оне средње величине.[9]

За потврду овде изнетог мишљења има ослонца и у изворима. Из писма папе Гргура IX из 1229. године,[10] у коме се спомињу Sirmia citerior и ulterior, види се да је у њему постојала православна црква до те године „quam terre illius homines episcopalem appellant". Ако је исправно наше мишљење да под оностраним Сремом треба подразумевати област јужно од Саве, онда се из поменутог писма може извести закључак да ова област није пре 1229. спадала под београдску епархију, него да је имала своју посебну црквену организацију чији је епископ био нека врста самозванца, барем по папином мишљењу. Како у северозападној Србији није било епископије, то се постојање споменуте цркве у оностраном Срему може објаснити једино тако да је ова област првобитно била саставни део епископије са седиштем у Сирмију: кад су Мађари заузели крај између Дунава и Саве 1071. и овај прешао у католичке руке, онда је, без сумње, онај део сремске епархије јужно од Саве, који је и даље остао под влашћу Византије, задржао ранију црквену организацију, а његов старешина полагао право на титулу сремског епископа. Једино тако може се објаснити да га Гргур IX није сматрао за законитог епископа.

У прилог изнетог објашњења постанка обласног имена Срем ишло би и то што тај случај није усамљен у средњем

[8] *Глас*, 76, 42, 45.

[9] Gelzer, *l. c.*, II, 42 и даље.

[10] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* III, 1905, 305.

веку, кад су црквене организације имале нарочит значај. За то имамо примера не само изван Балканског полуострва — као Салцбург — већ и на самој територији охридске архиепископије под коју је спадао и Срем. Обласна имена Браничево, Липљан и Морозвизд постала су несумњиво тако што су места тих имена била средишта истоимених епархија.[11] Па и само име Рашка постало је свакако на исти начин. За њега још није знао Константин Порфирогенит; оно се јавља први пут тек у другој половини XII века, код Анзберта и попа Дукљанина.

Инсистирали смо мало више на одређивању граница сремске епархије највише стога што ту гледамо један од доказа да се област Срем још од постанка овог имена простирала на обе обале Саве. То се уосталом види и по томе што најстарији извори, као што ће се одмах показати, знају за Срем у томе обиму.

II SIRMIA CITERIOR И ULTERIOR

Летопис попа Дукљанина је један од најстаријих извора у коме се изрично спомиње Срем (partes Sremi) као област. Дукљанин прича како је краљ Белуш, пошто је заузео престо, дошао у сукоб са Угрима и победио их на пољу Белини у Срему.[12] И краљ Белуш као и битка са Мађарима спадају у област легенди; али како Дукљанин представља поуздан извор за топографске прилике свога времена, то се треба обазрети на оно што он о Срему пише. Фердо Шишић,[13] последњи издавач *Летописа*, стављао је partes Sermi Дукљанина у данашњи Срем, као што се раније обично узимало. Међутим, по ономе што летописац говори о Срему мора се узети да је он имао у виду област јужно од Саве, у данашњој северозападној Србији.[14]

Срем је, по Дукљанину, спадао већ пре поменуте битке на пољу Белини у државу краља Белуша: „Post haec [пошто је осигурао себи престо] caepit rex [Белуш] perambulare *per terram et regnum suum*. Quodam *itaque* tempore, dum

[11] Gelzer, *l. c.*, II, 43.

[12] *Летопис попа Дукљанина*, 321, и даље (изд. Ф. Шишић).

[13] *Ibid.*, приложена карта.

[14] Кад је ова расправа била већ написана, Ђорђе Радојичић је објавио своју расправу *Дукљанин о Срему*, Гласник ист. друштва у Новом Саду, III, 1930, стр. 20—29, у којој је углавном дошао до истих закључака као и ми; како се резултати нашег истраживања ипак нешто разликују, то овај део радње остављамо онако како је написан.

esset rex in partibus Sremi, Sremani congregantes se cum Ungaris, commiserunt praelium cum rege." После сјајне краљеве победе, Мађари су замолили за мир и краљ је пристао под условом да граница буде река Сава. Partes Sremi, који су и раније припадали краљу Белушу, остали су наравно њему као победиоцу, пошто је он диктирао услове мира. Већ из тога излази да је Дукљанин мислио на област јужно од Саве. С друге стране, и из тобожњег уговора између краља и Мађара, где је нарочито наглашено да ови убудуће не смеју прелазити Саву, види се да је угарска војска била продрла преко ове реке у област краља Белуша: „Rex praeterea fecit pactum cum eis hoc modo, ut *ab illo die in antea* non auderent transire flumen Sava et a loco unde surgit et sicut currit usque quo intrat in magno flumine Donavi." Да је поп Дукљанин под partes Sremi подразумевао сам део Срема на десној обали Саве следује, најзад, и из тога што је он ову реку сматрао, у целом њеном току, за северну границу Белушеве државе и што се у целом *Летопису* не помиње ниједно место, нити област, преко ње.

„Planities Bellina" попа Дукљанина обично је до сада тражена око града Бељине, у североисточној Босни. Према томе би и тај крај спадао у средњовековни Срем. Нама, међутим, не изгледа ово мишљење оправдано. Бељина се нигде не помиње у историјским изворима средњега века за све време самосталности Босне. Нема јој помена ни у доста обилном материјалу[15] из доба кад је североисточна Босна била под угарском влашћу (1463—1512). Први сигуран помен Бељине налазимо тек код француског путописца Киклеа (Quiclet) 1658. године, који је описује као велико село.[16] Бељина, дакле, по свој прилици није ни постојала у средњем веку, или је била сасвим незнатно насеље које се почело развијати тек под Турцима.

Бојно поље између краља Белуша и Мађара треба тражити, изгледа, у околини села Бељина, отприлике на 25 km југоисточно од Шапца, где је у средњем веку био један од градова Мачванске бановине чије се рушевине и данас виде.[17] Први помен Бељина биће из године 1264, кад је папа

[15] L. Thallóczy, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum* (Banatus, castrum et oppidum Jajcza): *Mon. Hung. hist. Dipl.*, 40, 1915.

[16] *Гласник земаљског музеја*, 17, 1905, 439: „nous arrivasmes après huit heures de chemin [од Козлука] à un grand village nommé *Belina*, et nous logeasmes dans le Serrail de feu *Selvin Pacha*..."

[17] М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 1876, 425, 486 и даље. Многобројан римски новац који се налази око Бељина (*ib.*, 425) сведочи да је ту већ у старом веку постојало некакво знатније насеље.

Урбан IV потврдио као посед мачванској војвоткињи Ани, удовици Ростислава Михаиловића, „quasdam terras et possessiones que Belin et de sancto Demetrio nuncupantur, cum iuribus et pertinentiis earum“.[18] Околина Бељина чинила је под угарском управом дистрикт Belyn (Beleen), као што се види из двеју повеља краља Жигмунда.[19] И Феликс Петанчић (око 1500) зна за област Бељину на путу Шабац—Ваљево: „Secundus autem locus unde ex Pannonia transitur in Mysiam, est prope Saslon, sive Sabacum oppidum, non procul inde ubi Drina ex Dalmatia decurrens Savo immiscetur. Ultra Savum duae sequntur provinciae, Beligna et Maza, *relictis ad dextram* flumine Albo et his montibus, Sacero—Цер—Chribernico—Сребрница?—Crupno—Крупањ—Saeza—Зајача. — Et tunc itur ad vicum Vaglem“ — Ваљево —.....[20]

Поп Дукљанин помиње још једном Срем кад говори о смрти „краља“ Часлава. Неки угарски великаш по имену Киш предузео је пљачкашки поход у Часлављеву државу али је погинуо у Босни. Његова удовица измоли од угарског краља војску и крене против Часлава да освети смрт свога мужа. „Accepta autem innumerabili gente, venit supra regem

[18] Theiner, *Mon. Hung.*, I, 273.

[19] *Codex dipl. patrius Hungaricus*, VII, 436: „Dum itaque expresentis labilis mundi concitacione Homorath Turcorum Imperator cum ipso Lazaro Knezio grande commisisset bellum... pretaxatus Johannes Banus noster infidelis pretendens se in suis detestabilibus actibus exaltari posse, post huiusmodi conflictum [Косовски бој] districtus nostros de Beleen et de Macho rabide invadere et occupare non expavit, quem preallegatus Nicolaus tum banus noster de Macho sua cum potencia invadens et eundem exinde eiciens, Ipsosque districtus de manibus ipsius Infidelis militariter et virtuose eripiens nostris subiugavit dominio et dicioni; ср. и цитат код Рачког. *Rad* 3, 1878, 97, нап. 3; већ је Рачки мислио да је „Belyn“ danas Belina(sic!) s one strane Save u Srbiji“ *(ib.)*; на Бељину у Босни не може се помишљати већ и стога што Мађари тамо нису ништа држали у време косовског боја.

[20] *Dissertatio de itineribus aggrediendi Turcam* (G. Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, 870); sr. P. Matković, *Rad*, 49, 1879, 137 и даље. Матковић мисли да је Петанчићева Бељина „bez sumnje njegdašnja *bieljinska* nahija, životorodna ravnina oko Bieljine i ušća Drine na bosanskoj strani“. Петанчић, међутим, изричио каже да се она налази лево од Беле реке (западно од Шапца), Цера, Крупња и Зајаче. Исто тако без разлога мисли Матковић да је овај Петанчићев пут ишао „od Šabca preko Cera(!) lozničkim putem u Valjevo“. Не може бити сумње у то да је за кретање војске Петанчић препоручивао пут од Шапца десном обалом Саве до Колубаре, затим уз ову реку ка Ваљеву: под Петанчићевом Мачвом треба несумњиво разумети само област тога имена коју извори разликују од много пространије бановине. Судећи по раваничкој повељи (В. Р. Петковић, *Старине, записи, натписи, листине*, 1923, 59), она се налазила у долини доње Колубаре и под угарском влашћу је чинила дистрикт Мачву (нап. 8).

Ciaslavum invenitque eum in Seremo. Nesciente autem rege nocte irruerunt Ungari in eius castra et captus est rex Ciaslavus et omnes parentes illius, quos, iussit uxor Kys, ligatis manibus et pedibus, proiici in flumen Savum." Пошто је овде реч о упаду Мађара у Часлављеву област, то се свакако и овде под Сремом мислило на земљу јужно од Саве, јер је ова река, за Дукљанина, чинила јужну границу Угарске.

*

Пола века после првог помена Срема јужно од Саве, код попа Дукљанина, сазнајемо из већ наведеног писма папе Гргура IX из 1229. да је сестра тадашњег угарског краља Андрије II, Маргарета, ранија жена византијског цара Исака II Ангела, била тада господарица „оностраног" Срема (ulterior Sirmia). У истом писму помиње се и „овострани" (citerior) Срем.[21] Постоје различита мишљења о томе шта под овим областима треба разумети — о томе ће даље бити речи — али сви историчари који су се бавили овим питањем сложни су да се овострани и онострани Срем не могу тражити само у средњовековној жупанији тога имена. У ствари, кад се има на уму да је жупанија обухватала само источну половину данашње области, лако се може увидети да тако мали крај, који уз то није географски подељен надвоје, није могао бити дељен на овострани и онострани. Немогуће је узети Фрушку гору као границу између њих — у оквиру жупаније — јер би у том случају први био ограничен само на северну падину планине, отприлике 50 km дужине, а једва 6—10 km ширине. По нашем мишљењу, граница између овостраног и оностраног Срема могла је бити само река Сава, која је једино и могла проузроковати поделу области надвоје, не само као маркантна географска међа него и као јужна граница сремске жупаније, а у исто време и државна граница Угарске у средњем веку. Јер све оно што су Угри поседовали јужно од Саве, то су за њих били само потчињени крајеви („partes subiectae"). Ово се једино, мислимо, и може закључити из података које нам пружа наше писмо.

До јануара 1229, сремска жупанија је у црквеном погледу била потчињена као архиђаконат калочкој надбискупији.[22] Тада дозволи папа Гргур IX да се оснује нова бис-

[21] 316 и даље.
[22] Theiner, *Mon. Hung.* I, 48.

купија са седиштем у Баноштору (Kew).[23] Ова бискупија која је требало да обухвати један део дотадашње територије калочке надбискупије, могла се простирати само у границама сремске жупаније, пошто је вуковска жупанија била подређена бискупу у Печују, док је земља северно од Дунава и даље остала непосредно под калочким надбискупом.[24] Нова сремска бискупија морала је обухватити целу жупанију, до Саве, јер је ова већ и иначе била мала за једну дијецезу, и што би у противном јужни део жупаније, који би и даље остао потчињен директно калочкој надбискупији, био од ње потпуно одвојен. Како се у писму Гргура IX првобитно одређена област за нову бискупију изричнo назива овостраним Сремом (...novo episcopatui, qui de licentia nostra in citeriori Sirmia debet creari"), из тога се мора извести закључак да се он поклапао са тадашњом сремском жупанијом. До истог закључка води нас и то што се, по нашем мишљењу, онострани Срем може тражити једино на десној обали Саве.

Већ и сама чињеница да се ulterior Sirmia јавља под овим самосталним и карактеристичним именом и да није одмах при оснивању бискупије у Баноштору била подређена њој, него да тек два месеца касније избија питање коме ову област треба доделити, указује на то да се радило о пределу који ни административно ни у црквеном погледу није чинио једну целину са овостраним Сремом. То се осећа и у самом папином писму. Овострани Срем назива се изричнo „делом Угарске", док се онострани обележава само као „нека земља", недавно стечена: „soror illustris regis Ungarie acquisivit quandam terram, que appellatur ulterior Sirmia, ratione cuiusdam partis Ungarie, que citerior Sirmia nuncupatur". Сам калочки надбискуп Угрин, који је код папске курије радио да се онострани Срем додели бискупији у Баноштору, наводио је као главни разлог за то да се ова област граничи са територијом његове надбискупије: „Sane idem Archiepiscopus humiliter supplicavit, ut, cum prefata ecclesia [у онострaном Срему] *Colocensis vicinior et conterminata* esse noscatur, ipsam novo episcopatui, qui de licentia nostra in citeriori Sirmia debet creari, per ipsum anectere dignaremur." Овај важан податак јасно показује да се онострани Срем налазио изван сремске жупаније која је пре 1229. била у саставу калочке надбискупије.

[23] *Ib.*, 88.

[24] Sp. F. Pesty, *Die Entstehung Croatiens*, 1882, 24 и даље; V. Klaić, *Slavonija od X do XIII stoljeća*, 1882, 37 и даље; Bösendorfer, 281 и даље.

Не само да „ulterior Sirmia" није до 1229. потпадала под Калочу него у њој до тада још није ни постојала католичка црквена организација, што свакако искључује могућност да се ова област тражи северно од Саве: „Ad nutum et dispositionem prefate regis sororis regitur terra predicta, adeo quod quidam de clericis archiepiscopo ipsi subiectis per eam in maiori ecclesia, quam terre illius homines episcopalem appellant, provisor est deputatus ad tempus, donec de ipsa que Grecorum ritum tenet et nondum sedi apostolice obedivit, prout disponendum fuerit, disponamus." Може се, додуше, доказати да је у јужној Угарској било још тада православних манастира; у самој Митровици био је један све до 1344. године.[25] И становништво је могло спорадично припадати православљу.[26] Пич, а по њему и Марковић, чак су узимали да се око 1205. у Угарској у области калочке надбискупије налазила и једна православна епархија. Међутим, баш наведени извор показује да је била реч о једној епископији изван калочког подручја.[27]

Оностранй Срем био је земља скроз православна. Папа је зато препоручивао нарочиту обазривост при извођењу католичке црквене организације, па се чак и прибојавао неуспеха: „ut Sclavi et Greci, qui inhabitant terram illam, in divinis officiis et ecclesiasticis sacramentis ad Latinorum ritum et obedientiam romane ecclesie, *si potest fieri,* convertantur. Quocirca discretioni tue per apostolica scripta mandamus, quatenus si in ecclesia illa sit episcopus et sub ecclesie romane obedientia esse voluerit, eum sine preiudicio iuris alieni recipere non postponas; quod si non sit episcopus in eadem, vel si existat ibidem et noluerit sedi apostolice obedire, predicto novo episcopatui — у овостраном Срему — auctoritate nostra suffultus, adicias ecclesiam memoratam".[28] То је још један доказ више да је у питању била област у којој је православље било чврсто укорењено и где угарска власт није била тако стабилна да би се с потпуном сигурношћу у успех могло приступити

[25] Theiner, *Mon. Hung.*, I, 667.

[26] Sp. J. Pič, *Über die Abstammung der Rumänen,* 1880, 205 и даље. В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији,* 1920. 37 и даље.

[27] Theiner, *Vetera mon. Slav. Merid.*, I, 40.

[28] Сличну обазривост препоручивао је папа и три године доцније, 1232, кад је католичкој цркви требало прикључити епископије у Београду и Браничеву; само у случају да се њихове старешине не покоре Риму, збацити их и обе епископије потчинити сремској. Шта је учињено, не зна се. Свакако овде имамо доказ да је сремски бискуп могао полагати право не само на западни него и на источни део северне Србије.

обраћању становништва у католичанство. Па ни могућност да се и даље остави бискупија у оностраном Срему, у случају да се тамошњи бискуп потчини Риму, папа не би никако узео у обзир да је ова област била део сремске жупаније, јер би у том случају постојале две бискупије на тако малом простору.

*

Писмо Гргура IX, тако важно за одређивање пространства средњовековног Срема, привлачило је пажњу и угарских и српскохрватских историчара. Фрићеш Пешти[29] је с правом, мада су му други извори о пружању Срема на обе стране Саве били непознати, у овостраном Срему гледао област северно, а у оностраном јужно од Саве. Против овог мишљења устао је Вј. Клаић у својој расправици *Sirmia citerior et ulterior*.[30] Резултате свога истраживања своди на ово: „Sirmia citerior za koju se kaže, da je bila čest Ugarske, obuhvataše dakle u prvoj polovici 13. stoljeća županije „Kewe" i „Bachiensis" do rimskih šanaca; Sirmia ulterior opet zapremaše zemljište od Fruške gore do Save ili županiju sriemsku (comitatus Cerem). Obie oblasti razstavljalo je po tome sljeme (vienac) Fruške gore." Клаићево мишљење прихватио је са извесном резервом и Ст. Станојевић, нарочито изразивши сумњу у то да се и јужна Бачка убрајала у Срем.[31] Иларион Руварац, пак, био је очевидно незадовољан Клаићевом расправом, јер се и он спремао, поткрај живота, да напише нешто о овостраном и оностраном Срему, али намеру није стигао и да оствари.[32]

Пошто се Клаићеви закључци потпуно разликују од наших, то ћемо се мало опширније позабавити њима. Без озбира на географски неприродну претпоставку да је овострани Срем био Дунавом подељен надвоје — свакако да би природнија међа између оба дела Срема био Дунав него једва 539 m висока Фрушка гора — његова претпоставка ослања се делом на непоуздане изворе, делом на нетачну интерпретацију. Тако Клаићу као доказ да је и јужна Бачка спадала у Срем служи следеће место код византијског писца Кинама:[33] „τότε δ᾽οὖν Ἴστρον ἄνωθέν που διαβὰς — Манојло

[29] *О. с.*, 26; разликује „cissavanisches und transsavanisches Syrmien", али не образложава своје тврдње.
[30] *Viestnik hrvatskog arkeologičkog družtva*, IV, 1882, 101 и даље.
[31] *Глас*, 126, 79.
[32] *Летопис матице српске*, 233, 120.
[33] V, 8, 222 (бонско изд.).

Комнен — ἐπί τινα πόλιν ὄνομα Παγάτζιον ἐφέρετο· ἡ δὲ πόλις μητρόπολις τῶν ἐν Σιρμίῳ τυγχάνει οὖσα· ἐνταῦθά τε διατριβὴν ὁ τοῦ ἔθνους ποιεῖται ἀρχιερεύς". Из тога се изводило да се Бач сматрао главним градом Срема, па да је према томе и бачка жупанија спадала у њега. Кинам, међутим, употребљава реч метропола једино у црквеном значењу. То се види не само из наведеног места него и свуда где се ова реч јавља, а нарочито кад говори о Кијеву, где јасно разликује световни положај града од црквеног.[34] Услед тога Кинамова тврдња да је Бач „μητρόπολις τῶν ἐν Σιρμίῳ" свакако значи једино то да је овај град био црквена метропола Сремаца — на то значење упућивало би и оно „τῶν" — а не да се налазио у Срему. Овакав начин изражавања код Кинама може се разумети ако се има у виду да је Срем углавном био позорница ратовања између Мађара и цара Манојла. У сваком случају, ма како се схватио Кинамов текст, бачка жупанија није могла спадати у овострани Срем, јер није била подређена бискупији у Баноштору, чији се опсег, као што смо видели, поклапао са овим.

До закључка да је границу између овостраног и оностраног Срема чинио гребен Фрушке горе дошао је Клаић ослањајући се на претпоставку да је у XII и првој половини XIII века између ове планине и Дунава постојала жупанија „Keve" (од Илока до Карловаца). Како је овде, међутим, очигледно реч о једној заблуди, то и све оно што се изводи из тобожње егзистенције ове жупаније почива на лажној подлози.[35]

С друге стране, Клаић није тачно интерпретирао најважније податке из писма Гргура IX; у епископији оностраног Срема гледао је стару римску епископију у Сирмију које је нестало кад је тај град дошао под аварску власт 582. Православна епископија, међутим, о којој папа говори постојала је све до 1229. и имала је свога епископа.

---

[34] V, 12, 236: „ἔστι δέ τις ἐν Ταυροσκυθικῇ πόλις ὄνομα Κίαμα, ἡ πόλεών τε ὑπερκάθεται τῶν ἄλλων ὅσαι τῇ δε ἵδρυνται, καὶ ὅσα καὶ μητρόπολις τῷ ἔθνει τούτῳ τυγχάνει οὖσα. ἀρχιερεύς τε γὰρ ἐκ Βυζαντίου παρ' αὐτὴν ἥκει" . . .

[35] Б. Крчелић је био први који је, бркајући Keve (Ковиљ) и Kew (Баноштор), дошао на идеју да је оваква жупанија постојала (*De regnis Dalmatiae, Croatie Sclavoniae notitiae preliminares*, 1770, 204). Његово мишљење подупире Клаић повељом Theiner, *Mon. Hung.*, I, 39, по којој су се тобоже Петроварадин, Каменица и Сусјек налазили у жупанији „Keve"; ово тумачење побија повеља Smičiklas, *Cod. dipl.* IV, 28.

III СРЕМСКА ЗЕМЉА КРАЉА ДРАГУТИНА

На државном сабору у Дежеву 1282, краљ Драгутин је предао престо своме млађем брату Милутину, задржавши за себе северни део Рашке.[36] Две године доцније, 1284, добио је од свога шурака Ладислава IV, угарског краља, мачванску бановину са Усором и Солима, области којима је дотле, 1280—84, управљала његова ташта Јелисавета.[37]

Област којом је краљ Драгутин владао од 1284. звали су његови српски савременици „срѣмьска землꙗ",[38] а њега самог „Стефань срѣмьскыи".[39] Тако се он назива и у родословима и летописима.[40] Ослањајући се на ове изворе, сви старији историчари, који нису ни наслућивали средњовековни обим Срема, сматрали су као непобитну чињеницу да је Драгутин држао и данашњи Срем. И Јиречек је делио ово мишљење у својим првим делима.[41] Први који је у то изразио извесну сумњу био је, уколико је нама познато, Ст. Нова-

---

[36] „Није поуздано да ли је краљ Стефан Драгутин задржао за себе неке области", пише К. Јиречек, *Историја Срба*, I², 243. Како би се међутим могла објаснити чињеница да је Драгутин приликом Милутиновог похода против Византије 1283. дошао у помоћ брату „сь всьею силою ѥго" и да овај затим „отьпоусти вьзлюблѥнаго си брата вь дрьжавоу ѥго землю срѣмьскоую" (*Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Даничић, 1866, 112 и даље) ако не тако да је он тада морао имати извесне крајеве под својом влашћу; ови нису тада још могли бити сремска земља, као што Данило пише, већ само делови Рашке.

[37] Ср. М. Ристић, *Босна од смрти бана Матије Нинослава до владе сремскога краља Стефана Драгутина*, 1910, 141, и даље. Предају Мачве и делова Босне, поред Данила помиње и краљица Јелисавета у двема својим досад незапаженим повељама, Smičiklas, VI, 627, 1288: „quod cum magistrum Jacobum filium Ponyth de genere Buzad quidam de nostris baronibus capitales inimicy eiusdem nobis frequenter et assidue acusassent, non debita fidelitate nobis et filio nostro domino regi *in legacionibus nostris quando ad partes meridionales duxeramus transmittendum* servivisse etc.; *Ib.*, 574, 1286: Et specialiter cassamus et irritamus privilegia et instrumenta Jacobi filii Ponyth, qui contra nostram maiestatem talem commisit infidelitatem, quod inter dominum Ladislaum inclytum regem Hungariae carissimum filium nostrum et nos, cum in legationibus nostris, ut de eo confidimus, discordiam seminavit et suscitavit non modicam." Из краљичиних речи разабире се да су преговори ради предаје Мачванске бановине довели до оштрог сукоба између сина и мајке, без сумње зато што мајка није била вољна да одступи. Свој бес излила је неоправдано на несрећног посредника између себе и краља, као што сама у првој повељи признаје.

[38] *Животи*, 94, 95, 113, 114.

[39] *Ib.*, 22; ср. Љ. Стојановић, *Глас*, 106, 99.

[40] Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 1924, 30 и даље, 36, 49 и даље, 284.

[41] *Geschichte der Bulgaren*, 1876, 281; *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, 1879, 35.

ковић.[42] У својој *Историји Срба* I, 243, Јиречек, међутим, узима да је Драгутинова држава обухватала само земље јужно од Саве. Најновији српски историчари прешли су преко Јиречекове тврдње и остају још увек при старом мишљењу.[43]

Архиепископ Данило нигде изрично не спомиње данашњи Срем као саставни део Драгутинове државе, па се из њега не може одредити њена северна граница с обзиром на већ доста одавно утврђену чињеницу да управо он назива Сремом и крајеве јужно од Саве. Да је граница ишла реком Савом има доказа у другим савременим, потпуно веродостојним изворима.

I У угарским повељама из времена кад је Стефан Драгутин владао сремском земљом, 1284—1316, јавља се често и сремска жупанија у којој су угарски краљеви поклањали својој властели добра, као и у осталим жупанијама.[44] Исто тако, међу осталим угарским црквеним достојанственицима, у повељама се помиње и сремски бискуп.[45] То би било сасвим природно, и да је сремска жупанија била предата Драгутину на управу, да је он остао у вазалским односима према Угарској. Сремски краљ, међутим, искористио је расуло у Угарској за последњих Арпадовића и постао је потпуно независан. Док је на престолу био Андрија III (1290—1301) помагао је против њега напуљске Анжујце,[46] а кад је Карло Роберт постао угарски краљ, одлучно се ставио на страну његових противника, бунио против њега властелу[47] и чак оженио једног од синова ћерком ердељског војводе Ладислава, Карловог најмоћнијег непријатеља.[48] При таквим односима, угарски краљ без сумње не би могао даровати сво-

[42] *Archiv für slavische Philologie*, 28, 1906, 465: „Il est même permis de supposer que le domaine de Dragutin ne s'étendait pas sur la rive gauche de la Save."

[43] Ст. Станојевић, *Историја српскога народа*[3], 1926, 142 и даље; Вл. Ћоровић, *Narodna enciklopedija srpskohrvatsko-slovenačka*, I, 555; Д. Поповић, *ib.*, IV, 350; Р. Грујић, *ib.*, 354; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 1929, 6.

[44] *Codex diplomaticus Hungariae Andegavensis*, I, 81: Карло Роберт поклања магистру Бенедикту „iure perpetuo et irrevocabiliter possidendam, tenendam et habendam... quandam terram Loak vocatam habitatoribus destitutam in Comitatu Sirmiensi existentem, ad nostram collationem de iure et de facto pertinentem"; ср. *ib.*, 325, и даље, 350 и даље, 376.

[45] Smičiklas, VII, 52, 63, 148, 290; VIII, 69, 151, 250, 255; Theiner, *Mon. Hung.*, I, 404.

[46] Smičiklas, VII, 103, 367.

[47] *Ib.*, VIII, 260.

[48] Theiner, *Mon. Hung.*, I, 824 и даље; *Chronicon pictum Vindobonense*, 284 (изд. M. Florianus).

јим људима земље у сремској жупанији да је ову држао Драгутин, а још мање би сремски бискуп могао присуствовати у Будиму крунисању Карла Роберта.[49]

II У време кад је сремска жупанија тобоже била под српском влашћу, у њој је два пута боравио Карло Роберт: 1. септембра 1308. издаје повеље у Петроварадину, а у фебруару 1314. у Митровици и Петроварадину.[50]

III По анонимном опису источне Европе, са почетка 1308, држава краља Драгутина састојала се само из Босне, Мачве и Браничева.[51] Срем се не спомиње, али се зато набраја међу угарским покрајинама: „Habet enim hoc regnum provincias et ducatus magnos quarum: Prima est prosonium ..... XII[a] sirinia, XIII[a] marcia.“[52] Једва се може помислити на то да се анонимни писац, који је пролазио кроз јужну Угрску и Србију,[53] овде преварио кад је била реч о тако маркантној државној граници као што је Сава.[54] Не може

---

[49] Theiner, *Mon. Hung.*, I, 821.

[50] Ср. Šišić, *Vjestnik hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, IV, 1902, 133 и даље.

[51] Anonymi descriptio Europae orientalis, imerium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia Ungaria, Polonia, Bohemia, anno MCCCVIII exarata, ed. O. Górka, 1916, 31: „Continet enim in se tres provincias, videlicet bosnam, maciam et marciam. Est enim hec pars regni sita circa ungariam ita, quod nullum est medium inter ipsam et ungariam,“ ср. В. Ћоровић, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, IV, 1925, 69 и даље.

[52] Стр. 44 и даље; Marcia која се овде спомиње није Мачва као што издавач Гурка мисли — њу писац зове Macia — већ источни део Вуковске жупаније. Ansbert (Fontes rerum Austriacarum SS. V) 19: „Nativitatem sancti Johannis Baptiste in marchia, que est inter Ungariam et fines Grecie, in vico ad sanctum Georgium dicto [сада Чалма], miliare unum a Francavilla [Манђелос] distantem, celebravimus. Inde Syrmium civitatem quondam famosam transenutes etc.; *Magistri Rogerii carmen miserabile*, XXVI 63 (изд. Florianus): Comani vero ut Tartari terram [Угарску] postmodum destruentes et convenientes in unum ex ista parte Danubium transierunt et sic destruendo inceperunt in Marchiam properare ... — Et destructis melioribus villis scilicet Frankavilla senatoria, Sancti Martini et aliis, et recepta multa pecunia equis et pecoribus. destruendo terram in Bulgariam transierunt“; ср. Pesty, 25, 28; Bösendorf. 281 и даље.

[53] Стр. XXIII и даље.

[54] Потврду да је Сава била јужна граница Угарске имамо, индиректно, и у повељи Андрије III, Smičiklas, VII, 309, 1298: „dum Tartari partes Macho obsedissent et ad nostre maiestatis perturbacionem ac detrimentum *et regni nostri Hungarie devastacionem se transferre niterentur*, Matheus, Paulus et Michael filii Urbnus predicti ... *fluvium Zawa transeuntes*, abiecto rerum et persone sue periculo viriliter dimicavit“ (sic!). Богато обдаривање браће *(ib.)* сведочи да су они на Сави бранили стварну границу Угарске, а не можда спасавали од Татара делове Драгутинове државе; о упаду Татара под Дрманом и Куделином у Мачву опширније прича Данило, 114 и даље.

се ни претпоставити да су му били познати вазални односи сремског краља према Угарској, те да је стога у њу ставио и Срем, јер би у том случају то исто учинио и са Босном и Мачвом. Уосталом, по њему, Драгутинова држава била је раније део краљевине Рашке, и њен постанак је објашњавао деобом Рашке.[55]

IV У једној повељи[56] од 20. марта 1310, Карло Роберт поклања Павлу Горјанском место Дреновац у пожешкој жупанији и међу осталим његовим заслугама набраја „quod cum Ihones filius Enardi concepto spiritu malicie Stephano regi Servie nostro emulo dampnabiliter adhesisset et contra spectabilem virum magistrum Ugrinum dilectum et fidelem nostrum ac partes regni nostri de Sirmia et de Walko collectis suis conplicibus nequiter dimicaret et seviret, prelibatus magister Paulus una cum nostris fidelibus prefatum Jhonem bellicose invadens potenter captivavit victorieque palmam obtinens ipsum captum dicto magistro Ugrino tradidit". Пошто је Јован, син Енардов, као Драгутинов присталица пустошио сремску жупанију, то је свакако непобитан доказ да она није спадала у „сремску земљу".[57]

(Гласник Историског друштва у Новом Саду 4 (1931) 1—12)

[55] *Ib.*, 33: Драгутин post mortem patris regnavit in utraque parte regni et in toto regno duobus annis.

[56] Smičiklas, VIII, 260.

[57] Из претходног следује да архиепископ Арсеније (1234—1263) „рождениѥмь оть срѣмьскиѥ землѥ" (Данило, 236) није потицао из данашњег Срема, као што се обично пише, него из северозападне Србије.

ИЗ ПРОШЛОСТИ СРЕМА

ѠНЬ ПОЛЬ СРѢМА

До средине XIII столећа било је у употреби једино име Срем за област између Саве и Дрине, данашњу Мачву и Колубару.[1] Али кад су Мађари образовали од ових крајева једну своју нову бановину, они је нису назвали сремском већ мачванском, по граду Мачви,[2] или због тога што је већ постојала жупанија која је носила име Срем, или што су бановине и иначе крштаване по главном граду.[3] Тако је ранији мађарски „онострани Срем" — ulterior Syrmia — добио нови назив који је временом потпуно истиснуо старији.[4] Занимљиво би било приказати тај процес са мало више детаља, али то на жалост нисмо у могућности при данашњем стању извора. Можемо само дати главне линије.

Чим је установљена мачванска бановина, код Мађара се одмах одомаћило ново име тако да у мађарским изворима нема више помена о „оностраном Срему". То је лако појмљиво кад се има на уму да се Мачва помиње или у повељама, у којима се, природно, среће само службени назив, или у хроникама у којима се није водило рачуна о томе како само становништво бановине, немађарско по народности, назива своју област.

---

[1] М. Динић, *Гласник Ист. др.*, Нови Сад, IV, 1931, 1 и даље.

[2] Fejér, *Codex diplomaticus*, X, 6, 809: item castro Macho vocato et suis pertinentiis, unde banatus Machoviensis denominatur.

[3] Мачванска бановина помиње се у угарским повељама од 1254, али је врло вероватно основана већ крајем 1247; ср. A. Huber, *Geschichte Österreichs*, I, 473.

[4] Друго мишљење заступа Ст. Станојевић, *Глас*, 126, 79: међутим, кад је у почетку друге половине XIII века основана као посебна војна и административна област мачванска бановина, назив Срема је проширен и на ту област, тако да се од тога доба Сремом називала и лева и десна обала Саве.

Код Срба је ствар стајала сасвим другојаче; становници мачванске бановине, као што то увек бива при прекрштавању једног места или области, нису одмах прихватили нови назив. Да би се процес супституције имена и код њих извршио било је потребно дуже време. Кад је мачванска бановина била препуштена краљу Драгутину 1284, Србима је њено старије име било још увек обичније него ново — службено и туђе по постанку. То се лепо види већ и по томе што код архиепископа Данила реч Мачва долази само једанпут, док се Срем, односно „земља сремска" срећу дванаест пута. Проширење српске власти до Саве, што је стварно значило привремено укидање мачванске бановине, имало је за последицу обустављање започетог процеса замене имена и оживљавање ранијег назива.

Српска власт у Мачви није била дугог века. Кад је умро краљ Драгутин 1316, његов брат Милутин је покушао да је трајно придружи централној српској држави, али без успеха; већ 1319. потиснуо га је угарски краљ Карло Роберт са обала Саве и обновио мачванску бановину. Тиме је осигурана победа новом имену, које сада опет добија превагу и на које се и Срби све више привикавају. У раваничкој повељи кнеза Лазара 1381. говори се само о Мачви,[5] а у другој једној повељи из 1428. каже се за Драгутинову престоницу Дебрц да је „трьгъ оу Мачве".[6] И Срби су, дакле, тада напустили старије име Срем.

После дуге паузе, у поговору једне књиге штампане ускоро после пада Београда 1521, налазимо следеће: Сіѥ лѣто пада соул'тан Соулеимань на рѣкоу Савоу сь множьством Измаил'тень, и прѣхождахоу рѣкȣ Савоу ꙗкоже по соухоу сіирѣчь по мостоу на ѡн поль Срѣма.[7] Како то схватити? Да ли је старије име за северозападну Србију било још у животу? Станоје Станојевић је из овога изводио да се „без икакве сумње у 16 веку и десна обала Саве, свакако од ушћа Дрине па до Београда, звала Сремом, и то са гледишта десне обале овострани, док се лева обала Саве звала оностранп Срем".[8] И ми смо раније делили ово мишљење; веровали смо да има и других података који га поткрепљују. У једном летопису, наиме, каже се за пад Београда (1521): Прими царь Соулимань Бельградъ и ине градовѣ срѣмьске;[9] а код Ђурђа Сремца, из прве половине XVI

[5] В. Петковић, *Старине, записи, натписи, листине,* 1923, 59.
[6] *Споменик,* III, 3.
[7] *Записи и натписи,* III, 151.
[8] *Глас,* 126, 80.
[9] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи,* 262.

века, налазимо на два места и ово: ... et insuper totam provinciam insulam Sirmiensem cum arcibus suis, exceptis duabus arcis Nandor-Albam et Sabach; ... quod dabo totam provinciam vobis insulam Sirmiensem cum arcis et cum possessionibus suis, preter illas duas arces, videlicet Nandor-Albam et Sabach.[10] Штавише, чинило нам се да смо ушли у траг и једном помену Срема јужно од Саве код једног угарског писца из прве половине XVII столећа.[11] Али при сређивању података о Срему јавила се извесна сумња у исправност наведеног тумачења; она је с продубљивањем питања све више расла. Ево због чега.

Поль у старом српском језику не значи само половина него и обала.[12] Ѿнь поль је стереотипан израз за означавање друге, супротне обале. Примера за ово значење имамо доста, из разних векова и код разних писаца, који не остављају места ни најмањој сумњи. Навешћемо само неколико: I ... кралю младомоу Стефаноу прѣбѣгьшоу обь онь поль рѣкы Босны,[13] II ... и ѡ ѡномь поль рѣкы Доунава;[14] III ... и ѡб онь поль Истроса и Савы;[15] IV ... падѣ съ воискою ѡбонь поль рѣкы;[16] V ... прѣз' онъ полъ прѣходет рекȣ и достизають Бѣлъграда;[17] VI ... и прѣгна их обонь поль мора.[18]

Прѣхождахоу рѣкȣ Савоу ... на ѡн поль Срѣма, према свему ономе што смо изложили, може значити једино: прелажаху на другу, тј. на сремску обалу. Да је свако друго тумачење искључено, јасно показује један други пример: у Магарашевићевом летопису, у који је ушла и она белешка из поговора о Срему, описује се овако прелаз аустријске војске 1688. године преко Саве: Дође Парфишь херцегь на рекȣ Савȣ. Прѣхождаху ѩкѡ по сȣхȣ на ѡнъ полъ Врачара.[19] За Врачар смо барем сигурни да га Сава није никад пресецала на две половине. Али случајност је хтела да ѡнь поль буде доведено у везу и са Сремом, који је Сава заиста некада делила на овострани и оностранu.

[10] *Mon. Hung. hist., SS.*, I, 272.

[11] *Petrus de Rewa, ed. Schwandtner*, II, 829, 831: fluit Sava per fines Sirmicos; Servia aut Rascia ... extra ac intra Savum Sirmio beatissimo sinui Hungariae confinis et coniuncta.

[12] Даничић, *Речник*, II, 355.

[13] *Арх. Данило*, изд. Даничић, 209.

[14] *Гласник*, XI, 71.

[15] *Rad*, V, 182; ср. 186.

[16] *Starine*, XIV, 162.

[17] *Гласник*, 63, 3.

[18] *Ib.*, XXII, 216.

[19] *Родослови и летописи*, 274.

Отпада, дакле, једини извор на основу кога се изводило да је у XVI веку још живело име Срем јужно од Саве. Само по себи се разуме да онда и други подаци поменути у вези с тим извором — Летописац, Ђурђе Сремац, Ревај — губе сваку вредност и да се не смеју буквално схватити. Очигледно је посреди само непрецизност у изражавању и ништа друго.

По нашем уверењу, назив Срем за десну обалу Саве ишчезао је негде у другој половини XIV столећа. Последњи помени Срема у његовом првобитном обиму биће у титули „сремски бан“, како је неслужбено називан бан Мачве још 1379. године.[20]

Да ли је у народном сећању оставило ма каквог трага, у Мачви и Колубари, раније име тих области? Јасних успомена нема, али изгледа да време још није избрисало последње мутне остатке неких предања која као да су настала у вези са њим. Милићевић[21] је забележио о Мионици, близу Ваљева, да сељаци приповедају како се њихово село до кнеза Лазара звало Тувари, али да се њему то име није свидело, па је село прозвао *Мали Срем.* С доласком Турака раселио се Мали Срем; доцније је село обновљено, али је тада добило име Мионица. Место *Банов Брод* крај села Баново Поље у Мачви, народ доводи у везу са „сремским баном“ који је ту пресвиснуо од жалости кад је сазнао да је са војском закаснио на Косово.[22]

СРЕМСКО ОСТРВО

О Срему као острву постоји већ једна посебна расправица.[23] У њој је изнето више података, поред неких мање прецизних, из VI и XVI столећа, којима се несумњиво утврђује да је Срем називан острвом. Сама чињеница, дакле, није спорна; стога ћемо се ми овде бавити само питањем због чега је Срем сматран острвом.

По Станојевићу, пут којим се дошло до тога да се Срем прогласи за острво био је овај: римски цар Проб (276—282) наредио је да се сагради канал од села Јарка на Сави преко Петроваца до Купинова, где се канал опет састајао са Савом. „Према свему овоме изгледа — закључује Станојевић — да се од времена када је цар Проб, у III веку, дао

[20] Ср. *Гласник Ист. др.*, Нови Сад, III, 270.
[21] *Кнежевина Србија*, 370.
[22] *Ib.*, 489.
[23] Ст. Станојевић, *Глас*, 126, 77.

прокопати канал кроз Равни Срем, сматрало да је Срем острво, и због тога је тако и називан.“ Нама се чини да постоји једно друго, природније објашњење зашто је Срем називан острвом; њиме би се избегла и тешкоћа у наведеном тумачењу да се према њему, строго узев, могао сматрати острвом само један део Срема — између Саве и канала — док извори говоре о читавом данашњем Срему.

Византијски писац из XII века, Јован Кинам, који је описао ратове Манојла Комнена са Угарском, има у своме делу и једно овакво место:[24] ἦν οὖν ἰδεῖν ἡλικίαν πᾶσαν δορύκτητον ἐλαυνομένην καὶ ἔθνη ὅλα κινούμενά τε καὶ ἀναστατούμενα, καὶ ἣν Ἴστρος καὶ Σᾶος ποταμοὶ ἐξ Ἄλπεων ῥέοντες ἐπὶ Οὐννικῆς αὐτοματίζουσι νῆσον ἄνωθεν ἐψ' ἑκάτερα σχιζόμενοι καὶ μετὰ πλείστιην ὅσην ἐσ ταὐτὸ πάλιν ἰόντεζ περίοδον, κενουμένην πᾶσαν καὶ κατοίκων σπανίζουσαν. ὅτε καὶ αὐτὴν τὴν ῥηγικὴν Ῥωμαῖοι κατεστρέψαντο οἰκίαν, πρᾶγμα ἐν τοῖς Ῥωμαίων μεγίστοις εὐτυχήμασιν ἀναγεγράψθαι ἄξιον. ταῦτα κατωρθωκὼς βασιλεὺς ἐπὶ Ζεύγμινον ἦλθεν.[25]

По Кинаму, дакле, Дунав и Сава толико су се приближили један другоме да су образовали „острво“. По пишчевом излагању, изван сваке сумње је, мада се то изричито не каже, да је и овде реч о Срему. Подвлачимо нарочито Кинамово објашњење, јер ће оно послужити као полазна тачка за ново тумачење како ми схватамо израз „острво Срем“.

*

Пре свега треба нагласити да су се речју острво веома често означавала и полуострва. У класичним језицима постојали су и термини и за овај појам — χερσόνησος, paeninsula — али научни, вештачки, као уосталом и у модерним језицима.[26] Првобитно су νῆσος и insula служили за оба појма — Пелопо*нез!* — што није ишчезло ни после стварања посебне речи за појам полуострво. У средњем веку, како изгледа, речи χερσόνησος и paeninsula биле су прилично изобичајене, па стога имамо доста примера да се под „острвом“ подразумева у ствари полуострво. За Пелопонез нпр. има

[24] Ed. Bonn., III, 114.

[25] Краљевски дворац који Кинам спомиње налазио се у Петроварадину; ср. Smičiklas, *Cod. dipl.*, IV, 29.

[26] Карактеристичан је случај са речју „полуострво“ у нашем језику. Вук је није унео ни у прво ни у друго издање свога *Рјечника*, пошто се није чула у народу. Приређивачи трећег издања унели су је зато што су нашли да се сам Вук њоме служио, али су се после и сами покајали; ср. *Предговор*, стр. XIV.

више таквих случајева. Дубровачки песник Милеције назива Пељешац insula Stagni.[27]

Слично је у средњем веку било и у другим језицима. Пелопонь ѡстровь налазимо у једном нашем споменику из 1330. године,[28] а у једном шпанском путопису из истог времена помиње се la isla de la Morea.[29] Има примера и из француског[30] и руског језика.[31]

Међутим, речју „острво" нису означавана само полуострва на мору него и делови копна између река који су имали сличан облик. Карактеристичан је за ово значење поменути шпански извор који у Угарској види између њених река све сама „острва", па међу њима и Срем.[32] Тако се једино морају схватити и Кинам и сви други извори који говоре о „острву" Срему. У прилог нашем тумачењу иде и то што је и Међумурје, које је исто толико „острво" колико и Срем називано insula Muro-Dravana, а код Немаца још и данас Murinsel.[33]

*

Има у нашим старијим изворима још један случај где је, по нашем уверењу, опет реч о једном „острву" које данас више не бисмо могли тако назвати. У биографији свога оца, Стефан Првовенчани овако описује једно од његових посмртних чуда: Вьста бо нѣкьто ѡть рода грьчьскааго, рода царьска сын, именемь Михаиль, вь странѣ драчьсцѣи и вь помории острова тога великаарго, иже прилежить близь

[27] Цитат код A. Liepopili, *Ston u srednjim vijekovima*, 23.

[28] *Глас*, 126, 81; ср. *Гласник*, 63, 19: ѡ Крыта или Пелопонѵса или ѡт др8гыих нѵсїахь.

[29] *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, L, Prilog, II, 9.

[30] *Глас*, 126, 81.

[31] Vl. Mošin, *Ruski otok*, Jugoslavenska Njiva, 1925, II, 95: I u XII vijeku ruski izvor „Kijevo—Pečerskij Paterik" kaže da je pečerski monah sv. Nikolaj otišao въ островъ Тмутараканскiй; мислимо да није потребна претпоставка да је Таманско полуострво „уистину било отоком". У својој расправи, Мошин наводи и занимљиве примере из арапског језика у коме је иста реч означавала и острво и полуострво.

[32] *L. c.*, 9: реке „Dranoy" и „Piros" ... los cuales entran per el reino de Hungria y se juntan al gran rio Danubio y hacen en Hungria diez islas; писац редом набраја сва та „острва": прво је Hungria la Mayor по коме је, како он тврди, добила име краљевина Угарска; међу та „острва" спада и Firmia, тј. Sirmia, Срем. У todos estos rios que hacen estas islas entran en la mar Mayor, додаје писац.

[33] Vj. Klaić, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, III, 1883, 178; Holub J., *Šišićev zbornik*, 307, у француском изводу свога чланка преводи Muraköz са l' Ile du Mur; тако дакле још данас!

Диωклитиꙗ и дальматьскыѥ страны и ωтьчьствиꙗ светаго Сѵмеωна. И тьи вьздвиже рать на мене, и оулоучивь врѣме, ωтьдальшоу ми се далече ωть страны тоꙗ, и прѣѥть ѥдинь ωть градь моихь, Скьдрь глаголѥмии, вь истиньнѣ и Дальматии соушть.[34] Станоје Станојевић[35] се изјаснио, истина не категорички, да под тим „великим острвом" треба разумети Пелопонез. Али како онда протумачити то што Првовенчани поручује Михаилу да је то „острво" Бог доделио Немањи од кога га је он, Стефан, примио у наследство: Ѡстани, брате, нынꙗ, не вь твои бо ждрѣби господь ωтьлоучи ωстрова того, нь вь ждрѣби истыньны господи моѥго светаго, и ѥго молитвами и прѣданиѥмь мнѣ вь владычьство.

То „острво" које „прилежи" близу Дукље и Далмације морамо несумњиво тражити око Скадра, у области којом је Немања владао. Очигледно је реч о пределу између Дрима, Бојане и Јадранског мора који би могао са нешто више права претендовати на назив острво неголи Срем или Међумурје, јер се налази не само између две реке него је и са треће стране затворен морем.

(Гласник Историјског друштва у Новом Саду 8 (1935) 439—444)

---

[34] Шафарик, *Památky*², 24.
[35] *Глас*, 126, 80.

ЖУПАНИЈА „КЕВЕ“ ИЗМЕЂУ ДУНАВА И ФРУШКЕ ГОРЕ

Адам Балтазар Крчелић у *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares*, 1770, 204, пошто је изложио своје мишљење да је угарски краљ Бела IV после смрти Јована Ангела придружио Срем Славонији, наставља: Hinc Sirmio in Comitatus divisio. *Ugrinus* Comes fuit Sirmiensis. *Laurentius* de Kewe et Krassov. Tum, *Kewe* partem fuisse Sirmij arguimus ex conclusione Caroli Regis, 40. annis posteriore Epp. Agrien., pag., 223, ubi: *Et Georgii Sancti Irenei et Keu,* hoc est, ut posteriora explicant diplomata, *Georgii Episcopi Sirmiensis.*

Немамо при руци Крчелићево дело о историји загребачке цркве на које се он позива, али и ово што смо навели довољно је да утврдимо како је он био први који је дошао на мисао да је у средњем веку постојао у Срему комитат „Keve“.

Лако је било увидети да је Крчелић начинио збрку са именом данашњег Ковина — Keve — у Банату и средњовековним називом за Баноштор у Срему, који је пре него што је добио данашње своје име по манастиру бана Белуша, у угарским повељама назван Kew, Keu, Ku (од мађ. kő, камен) и Фриђеш Пешти је већ одавно раскрстио с тобожњим сремским комитатом „Keve“ (Az eltünt régi vármegyek I, 369 итд.).

Међутим, једном укорењена заблуда не може се, чак ни у науци, лако одстранити. Вјекослав Клаић, коме је свакако била јасна Крчелићева заблуда, покушао је ипак новим аргументима, али истим путем којим и Крчелић, доказати да је у XII и у првој половини XIII столећа постојала у Срему жупанија „Keve“. Клаић јој одређује чак и опсег: простирала се између Дунава и Фрушке горе, од Илока до Карловаца, обухватајући Баноштор, Петроварадин, Камени-

цу и Сусјек (*Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva*, IV, 1882, 104). Како се Клаићево мишљење још увек понавља (Ј. Модестин, *Народна енциклопедија*, I, 122), потребно је детаљно претрести разлоге који су Клаића навели да оживи несрећну Крчелићеву хипотезу.

Све своје тврдње, Клаић изводи из следећег одломка једног писма папе Хонорија III од 30. марта 1223, упућеног бившој византијској царици Маргарети: Eapropter, dilecta in Christo filia, tuis iustis postulationibus grato concurrentes assensu personam tuam cum omnibus, que impresentiarum rationabiliter possides, aut in futurum iustis modis, prestante domino, iusto modo poteris adipisci, sub beati Petri et nostra protectione suscipimus: specialiter autem castrum Keve cum toto Comitatu, redditibus, dignitatibus et proventibus suis; Varod — Петроварадин — quoque, Perben, Camanc — Каменица — et Zilzeng — Сусјек — cum villis, silvis, vineis, piscariis, servis et ancillis et ceteris pertinentiis suis (A. Theiner, *Mon. Hung.*, I, 39). По Клаићевом тумачењу наведеног текста, четири набројана места налазила су се у жупанији „Keve" која се најпре помиње. Заиста је занимљива случајност да је папино писмо тако стилизовано као да на први поглед поткрепљује Крчелићеву очигледну заблуду.

Остављамо на страну то што угарске повеље праве јасну разлику између облика „Keve" и Kew, Keu, Ku. Мислимо да и сам текст не даје Клаићу за право. Пошто је папа узимао под своју заштиту castrum Keve „са целим комитатом" итд., даље наведена места морала су лежати изван тога комитата. Да је ово тумачење једино исправно показује уосталом и једна повеља Беле IV, издата 1237. године, дакле само четрнаест година после писма Хонорија III, где изричито стоји да се Каменица и „Perben" налазе у сремској жупанији: In comitatu Sirmiensi ... villa Camonch ... villa Perben cum piscina bona etc. (Smičiklas, *Cod. dipl.* IV, 28).

(Гласник Историјског друштва у Новом Саду 8 (1935) 94—95)

СРЕДЊЕ ПОДРИЊЕ

Од времена Твртка I, у пуној титули босанских владалаца набраја се и *Подриње*.[1] Значење овог појма је доста уско, а пре свега може се односити само на крајеве западно од Дрине, у Босни. Али ни они сви нису њиме обухваћени. Први помен Подриња налазимо 1366. године. Оно према томе није обухватало предео „Дрину", добро познат по изворима почев од попа Дукљанина, око горњег тока истоимене реке: „Дрина" је у склоп босанске државе ушла тек 1373. године са сломом Николе Алтомановића, а наводи се доцније и у титули херцега Стјепана Вукчића Косаче.[2] Како се у једној босанској повељи из 1400. године наводи Драгиша Дињичић као сведок „од Подриња"[3], а зна се да је „племенито" ове породице било око Сребрнице, то је оно обухватало подручје западно од средњег тока Дрине, поречје Дрињаче и њених притока са Осатом и Лудмером, према југу отприлике до развођа реке Праче. Био би то, по свему изгледа, онај одсек на коме је босанска држава најпре избила на Дрину. Првобитна Босна — τὸ χωρίον Βόσωνα Константина Порфирогенита — очигледно није обухватала овај део Подриња. Тек поп Дукљанин даје Дрину као границу између Рашке и Босне, а и нешто млађи Кинам зна да Дрина одваја Босну од остале српске земље. Да је Подриње каснија тековина, најбоље показује сама владарска титула у којој се поред Босне наводе области прикључене током њеног ширења.[4]

Северно од Подриња, у наведеном значењу, простирала се *Усора*. Она је без сумње првобитно била ограничена само

[1] Ст. Станојевић, *Глас*, 92, 125.
[2] М. Динић, *Глас*, 182, 156, 169.
[3] Миклошић, *Monumenta Serbica*, 250.
[4] В. Ћоровић, *Глас*, 167, 10.

на долину Усоре, леве притоке Босне, али већ доста рано налазимо да се у Усору убрајају и места источно од Босне; крај око Толисе спадао је 1244. у Усору.[5] Постепено расту подаци о све даљем простирању Усоре према истоку. Град Сребрник на огранцима Мајевице, шездесетих година XIV столећа налази се у њој.[6] У истој оној повељи у којој је Драгиша Дињичић сведок „од Подриња“, војвода Вукмир Златоносовић, с поседима уз Дрину, сведок је „од Усоре“ 1400. Нешто касније имамо изричиту потврду да Зворник спада у Усору[7] (Sotto-Suonich in Vssora, 1423). Протезање појма Усора све до Дрине избија и из титуле деспота Ђурђа Бранковића, totius Uxore dominus (1453), који је стварно држао само Зворник и Теочак са околином.[8] Овакво ширење области Усоре до Дрине може се објаснити можда тиме што је она бивала посебна бановина у коју су улазили и крајеви изван поречја Усоре.

Долина Спрече називана је *Сол* по познатим сланим изворима код Тузле. Име је познато од двадесетих година XIII столећа и одржавало се у босанској титули до краја државе. Сведоци „ѡть Соли“ налазе се у повељама бана Стјепана Котроманића.[9] У повељама доцнијих владалаца, међутим, међу сведоцима по областима нема никада Соли. За то време нисмо је налазили ни у богатој архивској грађи Дубровника, па ни у другим изворима. Према томе, не би било искључено да се и долина Спрече рачунала у Усору, а назив Сол само се по традицији одржавао у владарској титули.

Како је Сребрница, као и Ново Брдо и Рудник, била средиште једне области у којој се добијала руда, око ње налазимо више мањих насеља као неку врсту сателита. На неколико километара од ње лежали су *Саси*, данас село Сасе надомак Градине, античке Домавије. Током XV столећа, о Сасима се више пута говори у дубровачким архивским књигама; понекад се у њима расправљају и међусобни спорови Дубровчана, што сведочи да их је ту било и стално запослених.[10] Ако се има на уму да је место добило име по осниве-

[5] Smičiklas, *Codex diplomaticus*, IV, 239.

[6] Приликом мађарске опсаде Сребрника 1363. изгубљен је краљев печат; о његовом нестанку „у Усори“ говоре многе угарске повеље; ср. Ф. Шишић, *Гласник ЗМ*, 15, 1903, 319.

[7] *Lett. di Lev.*, 5, fol. 134'. 20. II 1423; Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke Serbiens und Bosniens während des Mittelalters*, 39.

[8] Јиречек, *Историја Срба*, II, 349.

[9] L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 8, 15.

[10] Jireček, *Die Handelsstrassen*, 51.

чима рударства код нас и да је настало поред рушевина главног рударског центра из времена Римљана, онда не би била искључена претпоставка да су Саси у потрази за рудама најпре започели свој рад баш овде, надовезујући се на античке трагове, и да је тежиште доцније прешло на Сребрницу.

У близини Сребрнице знамо и за Pegisctha, данас *Пећишта*, већ по имену место рударске делатности.[11] Zagal, вероватно *Чагаљ*, било је такође место чије је име у вези са рударством: „*Чаглина*, ситни комадићи руде, које при првом прању вода сплави у јарак котар; њемачки Zagel, Zägel."[12] У Чагљу је средином XV века зидана католичка црква за чију је изградњу један Дубровчанин оставио извесну своту — apresso luogo Strebnize in luogo Zagal che si compie chiesa de S. Nicola.[13] Има још неких места на подручју Сребрнице о којима је остало помена: Грабовица,[14] Милошевић,[15] Прапратна,[16] Боратове,[17] Jelasse, Jeligne, Pleoponiza, Poredusse, Cherenza, Buzan.[18] Грабовица постоји и данас близу Дрине, источно од Шубина, Cherenza је несумњиво Хранча у непосредном суседству Пећишта. Остала места нисмо могли убицирати; за нека није јасно да ли су била села или само мањи поседи (Pleoponiza, Poredusse, Buzan).

У средњем Подрињу налазило се и *Љупсково*, познато од почетка XV столећа као караванска станица и седиште патарена са њиховим „кућама": domus christianorum, Ruxin patarino ad Glubschouo, Glubschouo ad patarenos, locus patarenorum in Glubschouo, ad Glubschouo ad patarenorum contratam. Положај Љупскова може се само приближно одредити. Да је било у близини Сребрнице показује један уго-

---

[11] Gelcich-Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum*, 621.

[12] В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, 106.

[13] *Test. Not.*, 15, fol. 28; тестаменат Влаха Латинице састављен 19. VIII 1450; кад је Влахо делио очевину с браћом, Латиничићи су orto nostro loqual apresso lo borgo sotto Zagal; *Div. Not.*, 22, fol. 102; Miliouy de sotto Zagal; *Div. Not.*, 26, fol. 168.

[14] *Deb. Not.*, 46, fol. 41', 19. VIII 1477: Radiuoi Mochieuich de Grabouiza apud Srebrenizam.

[15] *Lam. de foris*, 4, fol. 57', 21. VIII 1419.

[16] *Lam. de intus*, I, ad, fol. 148', 1405: један курир, саслушаван поводом сукоба у Сребрници, изјављује quod jacebat infirmus in Prapratna.

[17] *Test. Not.*, 13, fol. 73', 1440: тестамент Симка Тасовчића који га је учинио jacens in lecto infirmus in villa Boratoue districtus Srebrenize.

[18] *Dipl. Rag.*, 621; уколико се имена овде објављена не слажу са нашим наводима, она су исправљена према оригиналу.

вор Влаха из 1413. године да ће спровести караван ad viagium in Srebernizam и да ће робу однети ad Glubschouo ad domos Radoychi. По другом уговору са Власима, оно је лежало у области Драгише Дињичића — usque in Glubschouo in contrata Dragisini.[19] Љупсково је и под Турцима (1501) било место из кога су се у Дубровник извозили олово и глета.[20] Положај Љупскова можемо на посредан начин приближно одредити; у једној тужби против Драгише Дињичића, тужилац се жали и supra Vladislauum *Purti*, Rodossauum *Purti*, Braichum *Chernich*, Braichum *Parabutich*, omnes ex familia seu curialibus dicti Draghisse, који су га оштетили у Љупскову. Данас у Осату постоје села или засеоци *Пуртићи, Крнић* и *Парабучје*. У њиховој близини морало је лежати и Љупсково.[21]

Негде у близини Љупскова налазила се *Ликодра*, такође караванска станица, али мање посећивана: Власи поносници ишли су једном приликом 1405. usque in Lochodra (sic) aut in Glubschouo за исту подвозну цену. То није данашња Ликодра у србијанском делу Подриња, као што је Јиречек мислио, пошто је један уговор изричито ставља у Босну — in Bosnam ad locum vocatum Lichoder.[22]

Северно од Сребрнице истицао се у трговини *Кучлат*, на ушћу Јадра у Дрињачу, иако је претерано Јиречеково тврђење да је он у XIV столећу био „као значајно трговачко место са дубровачком колонијом познат надалеко" — weit und breit bekannt.[23] Он се у споменицима јавља чак и пре Сребрнице као место које посећују Дубровчани. У њему 1346. срећемо једног од познатијих дубровачких златара запосленог у овим крајевима, Добру Бевењутића,[24] који ће неколико година касније пренети активност у Сребрницу. Под градом се развило подграђе, suburbium, Под-Кучлат. У Дубровнику се помиње један златар из Кучлата 1363.

---

[19] Јиречек, *Историја Срба*, II, 278; Динић, *Југосл. ист. часопис*, III, 1937, 128; да је Љупсково било у области Драгише Дињичића види се и из *Lam. de foris*, 6, fol. 204', 29. I 1426, где се оптужују неки његови curiales због једног преступа in Lubscouo, о томе постоји и писмо тужиоца од 12. IX 1425, погрешно обележено ad, fol. 197 уместо 204'.

[20] *Div. Not.*, 80, fol. 127', 1. VI 1501; fol. 136', 19. VI 1501; *Deb. Not.*, 60, fol. 193, 3. III 150.

[21] В. нап. 19.

[22] Јиречек, *Историја Срба*, II, 278; Динић, *Југ. ист. часопис*, III, 129.

[23] *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, 81.

[24] *Mon. Rag.*, I, 210.

године.[25] Понекад је неки становник из њега приман за дубровачког грађанина, као она два Матулиновића 1396. године.[26] Иначе је Кучлат за Дубровчане имао више значај пролазног места, за север ка Зворнику, за југ ка Сребрници, или преко Дрине за Србију; тако у новембру 1396, Дубровчани препоручују Стјепану Лазаревићу и његовој мајци неке своје трговце који „су пошли пут Под-Кучлата да тудези прођу у Србље јер војскам босансцеми не могоше инуде".[27]

Уздизање Сребрнице као да је неповољно деловало на Кучлат, барем уколико се тиче дубровачке активности у њему. Од краја XIV столећа, он се једва и помиње. Нема више ниједног случаја да се за њега одређују конзули и судије, по чему најбоље видимо јачину и рад дубровачке колоније у појединим местима. А то је време кад број Дубровчана запослених у Подрињу достиже кулминацију.

Иначе о старијој прошлости Кучлата знамо веома мало. Почетком XV века доспео је у руке херцега Хрвоја Вукчића, заједно са Сребрницом и неким другим градовима, али га је херцег 1410. предао краљу Жигмунду.[28] Није познато да ли је неко време био под влашћу деспота. Кад је деспот Вук Гргуровић опљачкао Сребрницу 1476, на повратку је ударио и на Кучлат (oppidum Cuzelath). Грађани, њих око 2.000 (!) на броју, засекли су дрвеће у шуми пред градом да би спречили пролаз коњице, али су били изненађени на препад и сви поубијани.[29]

Улогу Кучлата, поред Сребрнице, преузео је донекле и *Зворник*.[30] Он спада у ред оних градова који су као погранична стража држли под надзором границу и прелазе на Дрини. Првобитан облик имена гласио је Звоник (Suonich), и његов постанак се доводи у везу с фрањевачким манастиром у граду. Дубровчани га, поткрај средњег века, кад су често превођена и имена места, називају и civitas Campane, а његовог санџака sanzachus Campane.[31] О католичком манастиру у Зворнику има више података; обично су га се сећали Дубровчани, који су ту живели, кад су писали свој тестамент и остављали му понешто да би им мала браћа

[25] *Distrib. Test.*, II, fol. 14', 10. X 1363.

[26] *Reform.* 30, fol. 30': Jurchus Matullinouich habitator sub Chuçullatti. *ib.*, fol. 32': Marchus Matulinouich de Suchuzlat.

[27] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I, 1, 182.

[28] *Dipl. Rag.*, 195.

[29] Thallóczy-Aldásy, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum*, 266.

[30] Jireček, *Die Handelsstrassen*, 51.

[31] *Proc. Not.*, 13b, fol. 5, 14. I 1513.

одслужила службе за душу. Један од њих, Петроје Илић, завештао му је и свој виноградић на Козјем брду: lasso a S. Maria de Suonich la mia vigna piçola in Chosie Berdo (1426).[32]

Због стратешког значаја свог положаја Зворник као тврђава морао је настати доста рано, барем у време кад се на Дрини усталила граница између Србије и Босне. Његов економски значај избија на видело тек од почетка XV столећа, откад се чешће помиње и његово подграђе: Sub—Suonich, Subtus—Suonich, Soto—Suonich. Зворник је најсевернија тачка босанског Подриња где налазимо сталну дубровачку колонију, од почетка XV века. Он је могао служити као обезбеђена полазна тачка за трговину и према северу ка Срему и Угарској, и према истоку ка Србији. Значај му је подизала и близина богате рударске области, мада у његовој непосредној околини није било рудника.

Под окриљем Звоника развила се још једна мала и ефемерна дубровачка насеобина у *Главичици*, данас села између Зворника и Бијељине. Дана 11. IX 1426. бирани су конзул и судије за спор in Glauizize. Да је она лежала крај Зворника произлази из тога што су судије одређене за Главичицу добиле истог дана задатак да расправе један спор и у Зворнику, а такође и тужитељ.[33] у Главичици се водила једна парница и 1438. године, а 1441. није допуштено Франку Радоњићу да купи осам комада тканине за новац једног Босанца из Главичице и да му их пошаље.[34] У њој се једном нашао и босански краљ Твртко II у пролеће 1432, у време сукоба са деспотом Ђурђем Бранковићем.[35]

Бијељина нам је позната само по једном податку из 1446; у њој су на пролазу опљачкали једног Дубровчанина.[36] Сталне колоније у њој није било.

Откако је средње Подриње постало једна од наших економски најактивнијих области, отад се развила и жива саобраћајна мрежа која је водила к њему. Многи каравани стизали су у Сребрницу, Зворник и друга места, или су полазили из њих на разне стране. Најбоље су нам познати путеви који су их везивали с Дубровником. Колико знамо, Сре-

---

[32] *Test. Not.*, 11, fol. 150, 28. XI 1426; тестамент писан 23. IX 1426. in Sotto Suonich.

[33] *Cons. Minus*, 4, fol. 33, 11. IX 1426.

[34] *Ib.*, 7, fol. 211, 19. IV 1438; *Cons. Rog.*, 8, fol. 64'. 9. XI 1441.

[35] N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle*, II, 306.

[36] *Lam. de foris*, 20, fol. 71: жали се на tres homines de Osuart, bano de Illoç, dicens quod ipsi depredaverunt eum in Bielina.

брница се никад не помиње као непосредан циљ каравана у уговорима са поносницима који су склапани у Дубровнику. До ње се долазило у етапама, са унајмљивањем нових поносника у неком од места на путу, по којима можемо установити правце кретања трговаца. Један караван чији је крајњи циљ био Сребрница — caravana, que nunc est itura Srebernizam — ишао је само до Вишеграда у којем су трговци морали унајмити нове поноснике (1433).[37] Према томе, он је користио пут од Дубровника преко Чемерна и долине Сутјеске на горњу Дрину, даље њеном долином ка Сребрници. Има података да се тим путем ишло и у обратном смеру, из Сребрнице за Дубровник.[38]

Други пут за Сребрницу водио је преко Врапча код Коњица: mercatoribus euntibus in Srebernizam 1425. изнајмио је један Влах коње до тога места.[39] Даље се ишло свакако преко Гласинца, где је била једна од познатијих караванских станица, што је изазвало и постављање царине на Гласинцу. Одатле се лако прелазило у средње Подриње. За један караван који iter parabat in Sub-Suonich, привремени циљ био је Гласинац (1428).[40]

Трговци често нису користили најкраћи пут за Подриње, вођени свакако и другим пословима које је требало да посвршавају. У појединостима нам је познат један случај кретања трговаца следећим путем за Сребрницу и Звоник: Гргур Грубачевић кренуо је 1. децембра 1445. из Дубровника с караваном од седам товара тканине; 4. децембра био је у Билећи, где је нашао Божина Прибојевића с његовим караваном (десет товара тканине). Одатле је Гргур отишао за Церницу, даље за Самобор у Гацком, где је опет наишао на Божина који се био задржао у гатачком селу Муљи (Mugly). Заједно су стигли под Чемерно крчмарици Бољки, sotto Zemerno al albergo de Boglcha, даље у Фочу и Горажде, у којем су на Божић унајмили коње и заједно стигли у Жлебе, in Slebi. Са новим коњима отишли су Борач преко планине Ранен, passando la montagna de Ranen, и одсели у поповој кући, chaxa de prete. Одатле, из Борча, слуга Бенка Братосалића отишао је са три товара за Сребрницу; други

[37] М. Динић, *Дубровачка средњевековна караванска трговина,* Југосл. ист. часопис, III, 1937, 121.

[38] *Div. Canc.*, 49, fol. 48', 23. V 1435: caravana veniente de Sreberniza... in loco vocato Sotescha in castro vocato Vratar; *Lam. de foris*, 22, fol. 286', 287, 3. XII 1449: ipse venerat in Gorasde pergens de Srebreniza.

[39] *Div. Canc.*, 43, fol. 143', 24. V 1425.

[40] C. Jireček, *Glasinac im Mittelalter, Wiss. Mitt.*, II, 321.

караван је кренуо за Перин, на Дрињачи, да би продужио за Звоник.[41]

Средње Подриње није било област у којој су путеви што су до њега водили налазили свој крај. Оно је представљало и важну раскрсницу која је са економским активизовањем области само добијала у значају. Преко њега су ишли путеви који су везивали југ са севером, исток са западом. Док је Сремска Митровица у XIV столећу била место у коме су се Дубровчани доста задржавали, они су свакако углавном преко њега одржавали везе са њом и даље са јужном Угарском.[42] Звоник се налазио на положају да је могао контролисати не само пут долином Дрине него и трансверзални из поречја Спрече у подручје Колубаре. И Кучлат је био место из кога се преко Дрине ишло „у Србље" још пре него што је Сребрница дошла под српску власт. На Дрини се спомињу и прелази, passi, преко којих се прелазило и где је наплаћивана мимоходна царина, gabella passativa, као што је било код Костирева, данас Костјерево.[43] Постоја је и један прелаз код Црнче, prope Cerça piregio de Bratanç;[44] то је свакако данашњи Братунац североисточно од Сребрнице.

(За историју рударства у средњевековној Србији и Босни I, Београд (1955) 32—28)

---

[41] *Div. Not.*, 29, fol. 196', 5. II 1446.

[42] Jireček, *Važnost Dubrovnika*, 44, 94; званични дубровачки курири ишли су преко Сребрнице за Угарску; *Lam. de intus*, 1, fol. 148', 9. V 1405; *ib.*, посебан лист од 18. V 1405.

[43] *Lett. di Lev.*, 7, fol. 102: al parezo de la Drina; *ib.*, 5. fol. 40': Costirevo; *ib.*, 12, fol. 251': in Chosirevo... transeundo flumen.

[44] *Int. Canc.*, I, fol. 63, 4. XI 1381.

III

ПУТЕВИ, ГРАДОВИ, ТРГОВИ

ДУБРОВАЧКА СРЕДЊОВЕКОВНА КАРАВАНСКА ТРГОВИНА

Средњовековна трговина по унутрашњости Балканског полуострва била је у основи караванског типа, нарочито у његовој западној, претежно планинској половини. Колски саобраћај, за преношење робе на већа растојања, који је на Западу имао веома важну улогу, не долази уопште у обзир због недостатка путева: стари — римски — били су запуштени и могли су се само фрагментарно искоришћавати, а за изграђивањем нових није се осећала нека нарочита потреба. И речни токови, како изгледа, нису представљали никакве значајне саобраћајне артерије за трговину, свакако не у оној мери колико је то било могућно. Сам Дунав, као периферијска река, није могао вршити пресудан утицај на промет робе по унутрашњости Балкана, тим пре што су увоз и извоз из балканских земаља били углавном упућени на приморске градове, а преко њих на Италију и Левант. По самој природи ствари, дакле, коњ је био главно превозно средство за балканског трговца. Под таквим околностима, сточарски Власи, лако покретни и сопственици бројних и дурашних планинских коња, морали су веома рано постати важан фактор у копненој трговини: били су богомдани поносници, па ако нису били један од узрока постанку караванске трговине, они су несумњиво у знатној мери утицали на њен процват. Они су јој давали и нешто специфично балканско.

Ван сваке је сумње да је дубровачка копнена трговина могла бити од самог почетка једино караванска, мада о томе немамо директних потврда. Она је већ потпуно израђена као таква у време кад се јављају први писани споменици. Тај њен карактер може се наслутити већ у најстаријим уговорима Републике Св. Влаха са суседним земљама из последње четврти XII столећа, а сасвим јасно се оцртава од

краја XIII, откад су очуване дубровачке архивске књиге. Први подаци о караванима су ипак доста оскудни. Број уговора са Власима о преносу робе расте све више уколико се дубље залази у XIV век, а највећи је у првим деценијама XV века. Ми смо у свему нашли око три стотине таквих уговора, из времена до пропасти Србије и Босне, довољних за реконструкцију приближне слике кретања дубровачких каравана у нашим земљама. Та слика није у свим својим деловима подједнако јасна и прецизна. Уколико се више удаљавамо од Дубровника, њене контуре су све магловитије, док потпуно не ишчезну у периферним земљама дубровачке трговачке активности. Она је и једнострана, јер нам углавном приказује само кретање каравана из Дубровника; о онима који су пристизали у Дубровник или су вршили транспорт робе између појединих тргова у унутрашњости Балкана, она не пружа богзна шта. Па ипак, детаљније познавање једног сектора територије којом су ишли дубровачки трговци, па било то само у једном смеру, помаже нам да у недостатку извора допунимо слику маштом, пошто битне разлике у појединим њеним деловима није било.

Погрешно би било да се на основу броја очуваних уговора о караванима изводе ма какви прецизни закључци о интензивности дубровачке трговине са залеђем. Из Дубровника је, у то не може бити сумње, полазило много више каравана него што би то изгледало по архивским књигама. Оне нису потпуно неоштећене дошле до нас, а нису ни сви уговори били регистровани код власти. Понекад има помена о караванима — обично услед неке незгоде која их је на путу задесила — а уговора нема, мада су серије књига у које би они морали бити унесени остале нетакнуте. Ми смо се стога у овој расправи ограничили на давање статистичких прорачуна једино тамо где је било могућно и са овим материјалом, којим сада располажемо, доћи до позитивних резултата, нпр. при одређивању величине дубровачких каравана.

I

Познато је да је дубровачка копнена трговина већ у средњем веку зрачила преко Србије и Босне у Бугарску, Румунију и Угарску.[1] Никад се, међутим, поносници који

[1] Ср. К. Јиречек, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, 1899.

су преузимали робу у Дубровнику нису упуштали у ове далеке земље. Чак ни цела Србија ни Босна нису спадале у њихов рејон транспортирања робе. Граница до које су обично допирали била је долина реке Лима, горња Дрина до Вишеграда, затим у Босни подручје на коме су били Борач, Врхбосна, Високо и Олово; преко Лима и Дрине ишло се директно с поносницима из Дубровника у врло ретким случајевима. Нашли смо само по један једини уговор где су као крајњи циљ каравана назначени Трговиште[2] код Новог Пазара и Рудник.[3] Ни у Ново Брдо, у којем је била највећа дубровачка колонија у Србији, није се ишло без претовара робе.[4] За Сјеницу постоје само два уговора[5], а за Ариље један.[6] То је све. И у Босни су се само изузетно прелазила назначена места; знамо за један мали караван да је 1428. допро до Зворника.[7] Иначе су трговци с робом за Зворник отпуштали старе и унајмљивали нове поноснике на Гласинцу,[8] чије се становништво све до у новије време бавило кириџијањем. Исто као и Ново Брдо, и Сребрница је била изван домашаја Влаха који су склапали уговоре у Дубровнику; они су обично у Вишеграду, Рогатици, Борчу или на Гласинцу уступали место другима.[9] Понекад је улазило у погодбу с крамаром и то да мора сачекати у означеном ме-

---

[2] Мић҆е Хлапчић, Дробњак, преноси три и по товара тканине и друге робе ad omnem suum rixichum et fortunam. franchas a duhana Limi, usque ad merchatum Tergoviste pro ypp. triginta duobus et gr. octo; *Div. Canc.*, 34, fol. 152, 16. VIII 1402.

[3] *Div. Canc.*, 42, fol. 52′, 14. VI 1422: Chieragh Milosevich de Malessevaç, Vlachus, уговара да доведе четрдесет седам коња за пренос робе у Рудник; награда није наведена.

[4] *Div. Canc.*, 36, fol. 231, 1. X 1407: Volchez Bogsich Mirillovich et Milich Beroyevich, Vlachi, обавезују се да ће mercatoribus euntibus ad viam Novaberde однети робу usque ad Lim in locum dictum Bocoviza.

[5] *Div. Not.*, 18, fol. 249′, 4. V 1434: Radman Petchovich, Vlachus Drobgnach, преноси на два коња тканину и другу робу de Ragusio usque in Senizam; *Div. Not.*, 20, fol. 50, 26. VII 1435.

[6] Kerach Milloseuich, Vlach de cathono Malleseuaz, обавезује се да ће пренети до 46 товара тканине и друге робе per Bosinam per viam Drignauie (sic) usque ad locum vocatum Archilia in Morauiza, partium Sclauonie. Pro solucione debet habere pro quolibet equo yperperos sex; половину прима одмах, другу haplicato ad locum supradictum Archillie; *Div. Canc.*, 35, fol. 202′, 17. VII 1405.

[7] *Div. Canc.* 45, fol. 61, 15. IX 1428.

[8] C. Jireček, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, II, 1894, 320 и даље.

[9] *Div. Not.*, 18, fol. 114′, 19. X 1433: Власи Дубравац Милићевић и Рашко Хребељановић погађају с неким трговцима pro eorum caravana, que nunc est itura in Srebrnizam, да пренесу 35 товара a Ragusio sub Visegrad; *Div. Canc.*, 43, fol. 143′.

сту док трговац унајми нове поноснике који ће даље транспортовати робу.[10]

Најстарије вести о дубровачкој караванској трговини односе се на *Брсково*, на десној обали Таре близу Мојковца. Брсково је у другој половини XIII и у првим деценијама XIV столећа било главно упориште приморских трговаца у Рашкој. Привлачило их је не само као важно рударско место него и као трг одакле се разносила роба даље по српским земљама. Оно је тада несумњиво било и најважнија полазна тачка за каравање који су преносили робу у Приморје.[11]

Са опадањем Брскова, од средине XIV столећа, помера се и тежиште дубровачке караванске трговине у долину Лима. *Пријепоље* заузима његово место као караванска станица. Од 1343. године, из које датира први уговор с поменом Пријепоља,[12] његов значај за копнену трговину све више расте. Из друге половине XIV столећа сачуван је приличан број уговора о преносу робе из Дубровника у Пријепоље, што није случај са осталим местима у Полимљу. Захваљујући своме положају, оно је преузело улогу средишта из кога је даље преношена роба за Сјеницу, Трговиште, Ново Брдо, Пећ, итд. Тај свој значај није изгубило ни кад је по распаду рашке државе дошло под Босну.

Дубровачке каравање су много привлачили и српски манастири у Полимљу, можда због тога што су се трговци осећали сигурнији под њиховим окриљем, а можда и због панађура који су крај њих одржавани. Иако је Пријепоље било у непосредној близини, ипак су неки трговци више волели да истоваре своју робу у *Милешеву*.[13] Многи каравани пристајали су почетком XV столећа (1401—13) код *манастира*

[10] *Div. Canc.*, 48, fol. 340', 10. III 1435: Дубравац Милићевић обавезује се да однесе у Самобор 10 товара. Et quod dictus Dubravaz teneatur et debeat expectare cum dictis salmis in Samobor dictum ser Blasium (de Zammagna), vel alium eius nomine, usque que dictus ser Blasius, vel alius eius nomine, invenerit alios decem salmerios super quibus portari facere possit dictas salmas usque a Choza.

[11] Ср. најновију расправу о Брскову Вл. Ћоровића, *Гласник геогр. друштва*, XX, 1934, 40 и даље.

[12] *Div. Canc.*, 14, fol. 28. 7. VII 1343: Dorman delli Brumas, capud catonis, Visulle delli Brumas, Pomochian delli Brumas, Radoslauus, filius Danilli, delli Brumas hoce usque ad forum Millesseua in loco dicto Prepolie salmas centum salis, factos in Ragusio, de gr. VIII pro salma.

[13] Ср. горњу напомену; *Div. Canc.*, 39, fol. 310, 18. X 1413: Хлапац Станковић уговара да однесе 30—40 товара usque ad ecclesiam Mile (sic); ако не буде могао прећи Лим, нека их истовари у Пријепољу.

Св. Петра,[14] у данашњем Бијелом Пољу. У исто доба био је значајна караванска станица и манастир *Бања*[15] код Прибоја (1402—15). Негде у Полимљу на десној обали била је и *црква Грлица*,[16] али не знамо тачно где.

Било је још неколико места у долини Лима у којима су се заустављали дубровачки каравани; после Пријепоља највише се помињу (1421—36) *Комарани*, не они код Сјенице као што је Јиречек[17] мислио, него код Бродарева: Comarane supra Limum; Comarane subtus Bresam; villa vocata Comarani in Briesa, districtus Sclavonie. Припадали су Ђурђу Бранковићу још пре него што је ступио на престо.[18] Доцније, кад је Ђурађ постао деспот, Комарани се означавају као villa domini despoti Sclavonie. У Комаранима, или негде у близини, налазила се и кућа *Прибила Кућинића*,[19] властелина Вука Бранковића, где су такође пристајали дубровачки каравани 1392—1406. Још Вук је, дакле, имао поседе у Полимљу.[20] Многи каравани заустављали су се у *Брези* западно од Комарана (1422—37), где је била граница између земаља Сандаља Хранића и деспотовине: ad Bresam ad confinia Sclavonie; usque ad locum Brese confinis Sclavonie; Bries ad confinia de Bosna et Sclavonia; ad primam villam domini

---

[14] *Div. Canc.*, 36, fol. 74: usque ad Limum ad ecclesiam S. Petri; 37, fol. 87: in Sclavoniam ad locum Limi prope ecclesiam S. Petri; 39, fol. 282′: ad partes Sclavonie ad ecclesiam S. Petri ultra flumen; итд.

[15] *Div. Canc.*, 35, fol. 200, 11. VII 1405: ad ecclesiam S. Nicolay in Limo; fol. 203, 18. VII 1405: ad partes Sclavonie in loco vocato ecclesia S. Nicolay; 36, fol. 246′, 3. XI 1407: ad ecclesiam S. Nicolay de Limo vel ad mercatum Bugouiza vel ad Pripoglie; *ib.*, 40, fol. 168′, 24. V 1415: usque ad S. Nicolaum de Limo.

[16] *Div. Canc.*, 42, fol. 119, 19. III 1423: Рашко Хребељановић и Херак Милошевић, из катуна Малешеваца, носе робу на 40 коња in loco dicto Lim ad ecclesiam cui dicitur Gerlicina (прецртано; изнад: Bris in Pripogle); *ib.*, 46, fol. 202, 16. VIII 1430: Станоје Станковић обавезује се да однесе 3 saumas stagni ad locum, qui dicitur Lim, apud ecclesiam vocatam Grliza; *ib.*, 45, fol. 235′, 6. VI 1429: Хлапац Станковић носи 20 товара usque ad Limum penes ecclesiam Gerlizina; *Div. Not.*, 16, fol. 277, 25. VIII 1430: Станоје Станковић прима 2 товара малвасије и 1 товар тканине да их однесе ultra flumen Limi in ecclesiam Gerlize, super territorio d. Georgii despoti.

[17] *Споменик*, XI, 7.

[18] *Div. Canc.*, 43, fol. 27′, 21. IX 1421: Хлапац Станковић преноси 15 товара тканине usque ad locum dictum Comarane, sub territorio domini Georgii Volcovich.

[19] *Div. Canc.*, 30, fol. 124′, 9. VII 1392: Jurien, filius Clapeçii Drobgnach ... fideliter et legaliter portabit quadraginta octo salmas eorum mercanciarum cum albergis pro precio quo inter se convenerunt usque in villam Pribilli Cuchnich, hominis domini Volchi; *Div. Canc.*, 30, fol. 151′, 152.

[20] Ср. горњу напомену.

Georgii, que est transeundo Brexam. *Бродарево* се спомиње само једном, и то као место одакле је требало да иде један караван у Дубровник.[21]

Од Пријепоља низ Лим према Дрини било је такође неколико значајних караванских станица. Поред манастира Св. Николе посећивана је доста *Буковица* 1405—12, на територији кнеза Павла Раденовића: ad flumen Limi in Buchoviçe; in Nabuchoviza ad Lim super territorio comitis Pauli; usque ad Lim in locum dictum Bocoviza. Она је била једна од станица за караване чији је крајњи циљ било Ново Брдо.[22] Поред Буковице помиње се у једном уговору и *Равно*,[23] а понеки караван залутао је и у *Дренову*[24] недалеко од Милешева.

Један мали караван имао је за циљ, 1365. године, место *Црнчу* које је припадало патријарху. У жичкој повељи налазимо оу Затонѣ селѧ: Чрьньча сь заселиѥмь си, овѣ Ивани сь заселиѥмь итд.; а по Данилу, архиепископ Арсеније је умро соуштоу ѥмоу вь дрьжавѣ области великыѥ арьхиѥпископиѥ вь мѣстѣ глаголѥмомь Чрьньча. Данас постоји село Затон на десној обали Лима, недалеко од Бијелог Поља, а крај њега и села Црнча и Ивање; сва три чине једну општину — затонску. Не може, дакле, бити никакве сумње да су то она поменута места која је Стефан Првовенчани даровао Жичи. Ми се, даље, ни најмање не устежемо да жичку Црнчу идентификујемо са Црнчом „у држави области велике архиепископије" где је Арсеније провео последње дане — тамо се без сумње повукао после абдикације због болести — и са Црнчом у „области патријарха". Теже је, пак, одлучити да ли место *Ивање*, које се помиње у једном уговору из 1407. године, треба тражити у овом Ивању код Бијелог Поља или у оном у милешевском срезу.[25]

---

[21] *Div. Canc.*, 59, fol. 169, 19. II 1446: два Влаха Мириловића обавезују се ire ad cargandum vel levandum in Brodarevo 200 товара олова.

[22] Ср. нап. 4.

[23] *Div. Canc.*, 36, fol. 162', 31. III 1407: петорица Влаха носе 27 товара in Bochoviza et in Ravano; награда $6^1/_2$ п. за Буковицу, 5 п. и 3 гр. Равно.

[24] *Div. Canc.*, 43, fol. 181, 15. VIII 1425: Хлапац Станковић води караван usque ad locum qui dicitur Brexa et usque ad locum quidicitur Drinova.

[25] *Div. Canc.*, 20, fol. 15', 3. V 1365: Priboy Dobrignach et Vochsa, eius frater, обавезују се de portando Matcum Brumas salvum et securum usque ad Çerenço, contrate patriarche, liberum et securum, cum peciis VIII pannorum pro ур. VIII; Миклошић, *Monumenta Serbica*, 11; *Данило* (изд. Даничић), 259; *Div. Canc.*, 36, fol. 145'. И село Дубово жичке повеље спада данас у затонску општину.

Има приличан број уговора у којима није тачно назначено место до кога караван путује, већ се напросто каже да робу треба истоварити код Лима: usque Limum; usque ad flumen Limi, in loco ubi discargantur alie salme que portantur ad dictum locum Limi; ad Limum, ubi placuerit predictis mercatoribus, итд.

Из Дубровника су водила два главна пута у Полимље: један је био Требиње—Билеће—Гацко—Чемерно—Тјентиште—Фоча, даље или уз Ћехотину преко Плеваља, или Дрином до Лима; био је познат под именом *via Drine* или, ређе, *via Bosne;* други пут ишао је преко Никшића и Језера — via Jesera или via *Anagasti;* од Требиња се одвајао од првог да би скренуо на Оногошт, затим у изворну област Пиве, на данашњи Шавник, па се одатле пењао у област Дробњака (Језера), затим преко Таре избијао на Лим. Тешко је данас тачно прецизирати којим путем се од Језера прелазило у Полимље; свакако их је било неколико. Сем ова два пута, без сумње је искоришћаван и онај који је од Оногошта преко Жупе (Никшићке), Мораче и Колашина водио у горње Полимље.

За Пријепоље су коришћена оба главна пута. У једном уговору је изричито наглашено да караван треба да иде ad viam Jesera,[26] а помиње се и један караван који је из Видина носио коже per viam Pristine et in Prepoglie et de Anagast versus Ragusium,[27] дакле истим путем у обратном смеру. Али за један пријепољски караван уговорено је да се поносници смеју задржати у Гацком само један дан, а другом каравану назначени су као крајња станица Фоча или Пријепоље, што значи да су оба изабрала пут преко Чемерна. Којим ће се путем ићи, зависило је обично од трговаца; њима је и уговор каткад изричито остављао слободу избора у овом питању.[28]

---

[26] *Div. Not.*, 20, fol. 67, 6. IX 1435: Dobravaç Milichevich et Dobravaç Crebeglianovich... se obligaverunt... crastina die de Ragusio sine dilatione portare in Priepogle ad viam de Jesera 23 товара. поред других услова salvo ab exercitu Theucrorum et voivode Stefani. Et hoc precio et nabulo yperperorum sex et grossorum octo pro qualibet salma mercantiarum suprascriptarum delatarum in dicto loco Priepoglie. Item dicti Dobravaç et Dobravaç... se obligaverunt Boghisse Bogzinovich, presenti et conducenti, conduccere de Ragusio sine dilatione in Coza sive in Priepoglie 3 товара робе. Награда 5 перпера за Фочу, за Пријепоље као горе.

[27] *Div. Canc.*, 27, fol. 45, 15. X 1387.

[28] *Div. Canc.*, 36, fol. 235. 37, fol. 94'.

И за Комаране — имамо потврду — ишло се и преко Дрине и на Језера,[29] исти је случај био и са манастиром Св. Петра[30]. Каравани за Буковицу, Равно и Бању искоришћавали су свакако, с обзиром на положај тих места, пут преко Фоче, док се за Брезу ишло преко Дробњака, мада изузеци нису искључени. Уопште узев, тренутне потребе трговаца власника каравана имале су приличан утицај на избор пута. Донекле је то зависило и од самих Влаха поносника који су ради снабдевања путним потребама тежили да проведу караван путем који је био најближи њиховим катунима.

Што се тиче места иза Полимља, у уговорима је означен пут за Трговиште преко Језера, а за Ариље преко Дрине.[31]

*

Горње Подриње — средњовековни предео Дрина — било је значајно подручје за дубровачке караване. *Фоча* је већ по своме положају, као завршна тачка пута преко Чемерна и долине Сутјеске, била предодређена за веће тржиште и за караванску станицу. Уговори с поносницима, који се на њу односе, захватају доба од 1368. до 1436. године. *Устиколина* је већ мање привлачила караване, али неки су и у њој пристајали 1402—04. *Горажде* је за дубровачке караване имало отприлике исти значај као Фоча, што се види и по времену из кога су уговори, 1379—1443, а и по њиховом броју. *Вишеград* је био много посећиван, али релативно кратко време 1433—37. Тако бар изгледа по архивским подацима. Нашли смо само три каравана, и то незнатна, чији је циљ био *Самобор:* један 1397. и два 1435. године.[32] Понекад су се каравани заустављали и у мањим местима код којих су били погодни прелази преко Дрине. Један караван је ишао usque paregium de Sutischa, quod est inferius Gorasde,[33] а други ad locum dictum *Dusçe* ad parezium Drine.[34] Прво место не налазимо на специјалним картама, а

[29] *Div. Not.*, 18, fol. 102', 1. XII 1433: Et hoc precio et mercato yp. septem euntibus per Jesera et yp. octo euntibus per viam Drine; cp. *ib.*, fol. 134: caravana itura per viam Bosne.

[30] *Div. Canc.*, 39, fol. 295, 16. IX 1413: ad viam Anagosti aut ad viam Cernize.

[31] Ср. нап. 6.

[32] Ср. нап. 10.

[33] *Div. Canc.*, 49, fol. 183, 7. XII 1435.

[34] *Div. Canc.*, 36, fol. 40', 24. III 1406.

друго је и данас познато село Душће код Вишеграда. Дробњаковић их не помиње као места прелаза на Дрини.[35]

Лако је појмљиво да је само мали део робе донесене из Дубровника служио за задовољење локалних потреба, док су знатнији део преузимали подрински поносници да би је експедовали даље. Њихов рејон је без сумње захватао доње Полимље, слив Западне Мораве и Ибра, затим средње Подриње, Колубару и Рудник. Најкраћи и најпогоднији пут из Дубровника у подринска тржишта водио је преко Чемерна који је, као што смо видели, и називан via Drine, али се вероватно по потреби ишло и преко Загорја.

*

Једно од најпосећенијих места у Босни, до којих су директно ишли дубровачки каравани, био је *Борач*, ако не раније а оно у првој половини XV столећа (уговори су из 1417—36). Он је привлачио трговце не само као главни град Павловића него и као погодна етапна тачка из које се могло ићи даље у североисточну Босну. Постоје два озбиљно образложена мишљења о положају босанског Борча; по Јиречеку,[36] он се налазио крај Власенице чија се околина и данас назива Бирач. Насупрот Јиречеку доказивао је Вл. Скарић[37] да је Борач Павловића био код данашњег села истог имена у рогатичком срезу, где се налазе градске рушевине. Занимљивим случајем, управо један дубровачки архивски податак обара Јиречекову тезу и решава спор у корист Борча на Прачи. Крамар Хлапац Станковић носио је једном приликом, 1425, робу ex Ragusio usque ad locum qui dicitur *Rogatiçe, in Bosna supra Boraç*.[38] Од места у сливу реке Праче посећивали су дубровачки каравани и стари трг *Прачу*, forum, mercatum Praçe. У два маха се помиње и *Топлик* у близини Борча: *Toplich* in Bosna prope Boraçe.[39]

Подручје око горњег тока Босне имало је велики значај за дубровачку караванску трговину: ту је било и политичко и економско средиште праве Босне. Преко њега су водили и главни путеви за северну и источну Босну. Сама

[35] *Саобраћај на Дрини*, 1934, 27.

[36] *Die Handelsstrassen*, 81; Историја Срба, IV, 96.

[37] *Прилози*, II, 184 и даље.

[38] *Div. Canc.*, 43, fol. 180′, 15. VIII 1425.

[39] *Div. Canc.*, 40, fol. 165, 21. V 1415; *ib.*, 41, fol. 188′.

Врхбосна[40] јавља се у уговорима један једини пут. Каравани су много радије пристајали на *Гласинцу*, познатом подавно по једној расправици К. Јиречека.[41] Као завршна тачка дубровачких каравана на Гласинцу, обично се наводи некаква црква, затим Обра, usque ad Glassinaça a Obra, и Мокро, или у њему „Буткова кућа". Помиње се и некаква вода, ad Glasinaç ad aquam. Ту су унајмљивани нови поносници за Сребрницу, Зворник, итд. Становници Гласинца били су чувени као кириџије и у турско доба. На самој реци Босни била је главна привлачна тачка *Високо* (1404—28). Сем раније поменутих изузетака, дубровачки каравани су најдаље допирали до *Олова;* ређе се налазе уговори за *Каменицу, Крешево* и *Дежевицу*.[42]

У вези са дубровачком караванском трговином стоји и једини средњовековни помен босанског *Дубровника,*[43] иако доцнија легенда, очигледно заснована једино на истоветности имена, говори да су га подигли дубровачки трговци још у време бана Кулина.

Било је каравана који нису прелазили долину Неретве; заустављали су се у *Коњицу, Брадини* и *Врапцу*.

Помињу се и нека места чија се убикација не може извести сасвим начисто. Мада се *Glubscovo*, Љубсково, наводи неких тринаест пута у периоду 1407—26. као циљ каравана из Дубровника — а узгред и као важно патаренско насеље[44] — уговори нам ипак не пружају довољно потребних елемената да бисмо га могли тачно локализовати. Места са таквим именом нема данас у Босни; свакако је променило име за време Турака. Из једног уговора сазнајемо да је Љубсково било једна од караванских станица на путу за Сребрницу.[45] Један караван требало је да иде recto tramite

[40] *Div. Canc.*, 34, fol. 159', 29. IX 1409: Brayan Nadichnich de cathono Riegoevich изнајмљује девет коња на којима ће пренети sex salmas ad locum ubi fit plumbum protovistiarii ... et reliquas tres salmas in Verbossani nautornich. Није нам познато шта треба да значи ово „науторник" (дан; место?).

[41] *Wiss, Mitt.*, II, 320; сем ту наведених података, ср. *Div. Canc.*, 42, fol. 200; 43, fol. 180'; 45, fol. 223'; 46, fol 40; *Div. Not.*, 16, fol. 85, 131.

[42] *Div. Canc.*, 25, fol. 93, 22. IV 1382; 34, fol. 218', 10. V 1403; 39, fol. 286, 19. VIII 1413; 40, fol. 170', 22. V 1415: *Div. Not.*, 20, fol. 23', VI 1435.

[43] *Div. Canc.* 35, fol. 78', 11. VI 1404: Bogetta Nenchovich et Milath Braichovich, Vlachi Craislaglich носе 60 товара соли in uno ex tribus locis, videlicet in Dessevize, vel sub Vissoch, vel in Doboruonich; ср. Јиречек, *Die Handelsstrassen*, 44; М. Филиповић, *Гласник зем. музеја*, XXXVI, 101 и даље.

[44] Ср. Јиречек, *Историја Срба*, IV, 36.

[45] *Div. Canc.*, 40, fol. 218', 21. IX 1415.

usque in Glubscovo in *contrata Dragisini,*[46] тј. у област Драгише Дињичића, јер је придев „Драгишин", писар очигледно схватио као име. Према томе, Љубсково треба тражити у средњем босанском Подрињу где је било „племенито" Дињичића. На то одстојање од Дубровника упућују нас и награде за пренос робе.

Једном самостално 1405, а једном у вези са Љубсковом 1407. наводи се место *Ликодра.*[47] Јиречек[48] је мислио да је то „по свој прилици" данашње село истог имена у Рађевини, у Србији. Друга Ликодра заиста сада не постоји. Али ту идентификацију не можемо прихватити, пошто се за нашу Ликодру изричито каже да је у Босни: in Bosnam ad locum vocatum Lichoder.[49] Дакле, једино што о њој можемо рећи јесте то да се налазила на истом подручју на коме и Љубсково.

Један караван у септембру 1413. имао је за циљ место *Жлеби,* usque ad locum dictum Slebi. Пре ће бити да су то данашњи Жлијебови у рогатичком срезу, на путу од Гласинца и из долине Праче за Подриње, него Жлијеб код Вишеграда. Али нису искључене ни друге могућности, пошто име није ретко.

Мрежа караванских путева из Дубровника за Босну била је доста разграната. За Олово су водила два главна пута, преко Коњица или преко Загорја, per *viam Cognicie* vel per *viam Xagorie;*[50] из Олова се ишло свакако даље у Зворник и Сребрницу. Већ смо видели да су у Зворник стизали каравани и преко Гласинца, а вероватно и у Сребрницу. Она је била у вези с Дубровником и преко Подриња и Чемерна. У марту 1435, кастелан Владислав Мрђеновић опљачкао је један караван који је долазио из Сребрнице in loco vocato Sothescha in castro vocato Vratar.[51] Преко Загорја ишло се обично и у Борач, Прачу и Рогатицу. Пут за Високо водио је преко Врапца и Коњица: кнез Стипан Станчић оштетио је почетком маја 1425. у Врапцу неке трговце из каравана који је из Подвисоког ишао у Дубровник.[52]

---

[46] *Div. Canc.,* 39, fol. 122, 22. VIII 1412.

[47] *Div. Canc.,* 36, fol. 242′, 18. X 1407.

[48] *Историја Срба,* IV, 36.

[49] *Div. Canc.,* 35, fol. 238, 9. XI 1405.

[50] *Div. Canc.,* 39, fol. 263′; *Div. Canc.,* 39, fol. 259, 19. V 1413: Прибац Николић обавезује се да носи робу directo tramite ad Plumbum... Pribaç debet ire personaliter usque Cogniçam.

[51] *Div. Canc.,* 49, fol. 48′, 23. III 1435;

[52] *Lam. de foris,* 6, fol. 106′.

*

Има нешто уговора склопљених у Дубровнику о караванима чија полазна тачка није био сам град, већ неко место у његовој ближој или даљој околини. Један караван од осамдесет коња пошао је 1401. из *Цавтата* за Полимље, до манастира Св. Петра или до куће Прибила Кућинића.[53] *Слано* крај Дубровника забележено је 1426. такође као место у коме се формирао један караван за Пријепоље[54]. Из *Крушчице* у „Новим Земљама" ишло се у Врабац.[55] Што се тиче места изван територије републике, има помена о караванима *Билеће*—Пријепоље[56] и *Моско*—Вишеград.[57] Нарочит значај за дубровачку трговину са залеђем имало је ушће Неретве; из *Дријева* и *Некрања* путовало се обично караванима у Врабац и Коњиц.[58] Право стање ствари не може се видети због малог броја очуваних уговора. Да је трговина долином Неретве била много живља него што би се из наведеног дало закључити показује једна одлука Већа умољених од 28. VI 1430, кад је услед сукоба с Радославом Павловићем забрањено да у Босну крену каравани из Дубровника, Стона, Дријева и Некрања.[59]

*

Још мање смо у могућности, по изворима, да реконструишемо слику караванске трговине из унутрашњости Балканског полуострва за Дубровник, која је без сумње била бар исто тако жива као и извозна трговина, пошто су уговори те врсте с крамарима закључивани само изузетно у Дубровнику. Пред нама су само два уговора из маја 1377. о олову које је требало донети из *Праче* у Дубровник, по један уговор о преносу олова из *Каменице* 1382, *Дежевице* 1403. и *Бродарева* 1446, најзад један уговор о транспорту

[53] *Div. Canc.*, 34, fol. 15, 15. IX 1401.

[54] *Ib.*, 44, fol. 45', 27. VII 1426.

[55] *Ib.*, 43, fol. 123', 23. IV 1425; fol. 196', 21. IX 1425.

[56] *Ib.*, 26, fol. 154, 25. I 1387.

[57] *Ib.*, 48, fol. 27'. 28. XII 1434 (= 1433).

[58] *Ib.*, 35, fol. 235', 2. XI 1405; 43, fol. 148', 5. VI 1425; 44, fol. 138', 3. V 1427.

[59] *Acta Cons. Rog.*, 4, fol. 186: Prima pars est de retinendo caravanam mercatorum nostrorum, tam mercantiarum quam monetarum, que vadit in Bosnam, tam eorum qui sunt Ragusii, Stagni, Narenti, quam usque ad Necraynum. Captum per omnes.

двадесет пет товара воска из *Фоче*.[60] Данас не можемо знати колики је био удео Влаха из дубровачког залеђа у караванима који су пристизали у Дубровник. Они се вероватно нису увек враћали празних руку по испоручивању робе из њега. Али било је и поносника из Босне, Подриња и Полимља који су долазили у Дубровник.

Уколико се више удаљавамо од Дубровника, утолико су подаци све оскуднији. О караванима који су крстарили широм Балканског полуострва остало је, с времена на време, трага у дубровачким архивским књигама једино онда кад би дошло до каквог сукоба са месним властима, насилног одузимања робе, напада разбојника, крађе или отимачине од стране поносника и сл. У земљи „сремског краља" Стефана Драгутина, једна турма имала је 1313. године неприлике с рудничким цариницима.[61] О већ поменутом каравану с кожама из Видина не бисмо знали ништа да није на путу настрадао. Године 1455. путовала је једна група Дубровчана са сребром из Смедерева versus Venetias, али је била опљачкана код Перне близу Босанске Крупе.[62] Има још таквих искрица које овде-онде заблистају у тами да нам осветле право стање ствари.

II

Целокупна дубровачка трговина стајала је увек под будним надзором државне власти. Ни каравани, разумљиво, нису чинили изузетак. И кад су односи Дубровника са суседима из залеђа били пријатељски, ипак су постојале извесне обавезе о којима је влада морала водити рачуна; нпр. по уговору са царем Душаном није био дозвољен транзит оружја преко Србије.[63] Још потребнија била је интервенција државне власти у нередовним приликама, нарочито у првој половини XV столећа, кад је у областима кроз које су водили главни путеви из Дубровника у унутрашњост Балкана била готово потпуно ишчезла централна државна власт и прешла на поједине великаше.

Крајем XIII и првих деценија XIV столећа, влада је поставила заповедника каравана — *capitaneus turmae*. Колико је његовој улози привидан значај види се и по томе

[60] *Deb. Not.*, 8, fol. 37, 40; *Div. Canc.*, 25, fol. 93; 34, fol. 190, 218'.
[61] *Div. Canc.*, 5, fol. 137, 141.
[62] Ср. Јиречек, *Die Bedeutung von Ragusa*, нап. 73.
[63] Љ. Стојановић, *Повеља и писма*, I, 1, 10.

што је увек узиман из редова властеле.[64] Дубровачки статут, додуше, не садржи прописе о караванима, али они су били свакако слични онима у Котору. По которском статуту, ниједан караван није смео бити без капетана; он се под заклетвом обавезивао да ће у свакој прилици бранити караван, пазити да који товар не остане на путу, одређивати коцком ко ће први прећи реку, итд. Сви учесници каравана морали су му се безусловно покоравати. Имао је и право изрицања новчаних казни. Половину прихода од њих добијао је сам капетан, а другу половину општина.[65] По једној одлуци дубровачког Малог већа 1319, ипак изгледа да капетани нису сами изрицали казне, него су подносили извештај кнезу који је доносио коначну одлуку.[66]

Понекад је капетан носио са собом и повеље о привилегијама у земљи кроз коју је караван пролазио. Кад је крајем октобра 1302. кренуо један караван из Дубровника за Брсково, Мало веће је, одређујући му капетана, наредило да он понесе и недавно потписан уговор о миру и повластицама са краљем Милутином „ради користи и безбедности свих трговаца."[67]

Capitaneus turmae помиње се последњи пут у одлукама дубровачких већа 1332. године. Изгледа да га после тога није више одређивала влада, него је његову улогу преузимао трговац који је склапао уговор с крамарима. Далеко смо од помисли да влада није вршила и даље строг надзор над караванима. Она је према околностима одобравала или забрањивала полазак, или је одређивала да се караван подели у групе које ће сукцесивно напуштати Дубровник, при чему су првенство имали они трговци који су већ били платили царину. Последња мера предострожности примењивана је онда кад је постојала извесна опасност по безбедност трговаца, али не таква да би се граница морала потпуно затворити.[68]

---

[64] Ср. Јиречек, *Ист. Срба*, III, 224 и даље; К. Костић, *Стара српска трговина и индустрија*, 196, идентификује капетана каравана са крамаром, погрешно као што ћемо даље видети.

[65] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 2, 11, 12.

[66] *Mon. Rag.*, V, 129.

[67] *Ib.*, 41.

[68] *Reformationes*, 33, fol. 227', 27. IX 1407: Веће умољених овлашћује кнеза и Мало веће dividendi mercatores caravani volentes ire ad viazium eo modo, quo paruerit predictis d. rectori et consilio; *ib.*, fol. 294', 6. V 1411: Prima pars est de dividendo charavanum, quod vadit in Slavoniam;... qui primo fecerunt dohanam sint in prima parte;... quod dicta caravana dividatur per tercium; ићи ће се у размацима од 10 дана.

На капетана опет наилазимо у дубровачким споменицима тек 1464. године, и то са турским називом, тада први пут, *караван-баша*.[69] Можда се услед турске опасности опет дошло на стару праксу, а није искључено да су и у међувремену (1332—1464) постављани капетани у важнијим случајевима, али да одлуке о томе нису уношене у записнике већа.

Само једном, 1302, спомиње се *писар* у каравану. Био је то свакако покушај, који се није одржао, да се као на бродовима, где је писар био обавезан, воде књиге о пословима каравана.[70] Једном је и свештеник пратио караван.[71]

*

Док је капетан био представник Дубровчана у каравану, *примићур* или *крамар* био је старешина поносника. Назив примићур — византијског порекла, али од латинског primus in cera — обично је код нас означавао катунара, али неће бити само „на југоистоку", као што вели Јиречек.[72] Био је познат и Власима у Херцеговини, пошто га налазимо у дубровачким караванским уговорима; ту добија значење старешине поносника, што је лако појмљиво јер су то обично били катунари.[73] По њему је и нека врста напојнице крамарима називана *примићурина*.[74] Реч крамар, позната и данас, јавља се такође у споменицима још у средњем веку.[75] Спада несумњиво у ред оних старијих немачких речи које су позајмљене од саских рудара. Оставила је трага и у топономастици: село Крамари код Коњица и Крамер-село у рогатичком срезу (ср. *Гласник, 42*, 135). У нашој средњовековној караванској терминологији било је, дакле, поред словенских назива — понос, поносник — и византијских и немачких. И оријентални утицај осетио се још пре Турака; већ 1359. употребљена је у дубровачким архивским књигама реч караван. Дошла је у наше крајеве свакако пре-

---

[69] *Lam. de foris*. 36, fol. 58, 15. XI 1464:... quod dictus Radogna fuerit prefectus caput in caravana dicta a Minori Consilio, ut dicitur *caravan bassa*.

[70] *Mon. Rag.*, V, 21.

[71] *Mon. Rag.*, III, 52.

[72] *Историја Срба*, III, 215.

[73] *Div. Canc.*, 42, fol. 79', 2. XI 1422: Clapaç Stancovich et Radossavus Milichievich, primichuri presentis carovani etc.

[74] Ср. III, нап. 10.

[75] *Lam. de foris*, 43, fol. 123', 24. IV 1473: Ecce nos dedimus partem solutionis vestri viagii Stiepano vestro cramario; ср. Акад. *Rječnik*, V, 462.

ко Византије, где је налазимо први пут у списима Константина Порфирогенита.[76] Из Приморја, пак, продрла је у залеђе латинска реч турма од које је изведено и турмар.

Крмар је био душа каравана. Он склапа уговор са трговцима и одговара за његово извршавање, организује караван и води га постављеном циљу. Поносници су његови људи који само преко њега долазе у контакт с трговцима. Било је крамара који су управо славни људи своје врсте као Хлапац Станковић, Херак Милошевић и Дубравац Милићевић. Првих деценија XV века, највећи број каравана који су полазили из Дубровника био је под њиховим вођством.

Крамари и поносници, уколико се помињу у архивским књигама, били су сви одреда Власи из данашње Херцеговине и Црне Горе: Бањани, Буквићи, Бурмази, Дробњаци, Журовићи, Малешевци, Мириловићи, Перветинићи, Пилатовци, Предојевићи, Томићи, итд.[77] Њихови коњи били су жигосани нарочитим знацима катуна или племена; знамо за једног вранца Мркшу који је носио знак Дробњака.[78]

---

[76] Јиречек, *Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa; Die Bedeutung von Ragusa*, нап. 50.

[77] Дубровачке архивске књиге садрже велики број имена крамара која представљају значајан материјал за проучавање становништва данашње Херцеговине и Црне Горе. Навешћемо само најкарактеристичнија: Baglicho Cherachovich de Scroboth, de Malesevçi 1435—36; Bogaveç Bogunovich, Vlach de catuno Druschovich 1404; Bocdanus Tollanovich de catono Sottovich 1313; Bogdan Glegievich et Bogetta Nenchovich, Vlachi Bormaxi 1404. Borissavus Boichovich de Mirilovich, Vlachus 1408. Bosidar Bogosalich Drobnach 1390; Braychus Stiepoevich de catuno Juryevich 1379; Caloiurch Mirçetich de catuno Chersoevich 1379; Clap Millatchovich, Vlachus de cathono Buchuichi 1393; Cranmil Medossevich de catono Tomich 1390; Divez Crebeglianovich Vlachus Pervutenich 1412; Dorman delli Brumas, capud catonis 1343; Goislav Xezich Vlach de cathono de Nenchovich 1407; Yuanis Crebeglianovich Vlach de cathono Malessevich 1408; Milbradaca et Zub Clappovich Moroblachi de catuno Milbradaçich 1379; Obrad Glegievich, Vlach de cathono Veselcuich 1407; Pribaç Nicolich, Vlachus de cathono Burmas, Moroblachus et catonarius 1407—18; Radach Bogavcich, Vlachus de cathono Radoslavi Xurovich 1404; Radivoy Voxich Drobgnach, Morlachus de Pripogle 1423; Radoslavus Vladoyevich, Vlachus de Anagasto 1401; Ruya Junachovich, Moroblachus de Bagna 1379; Stiepan Medoevich, Vlachus de Rudine 1443; Stiepan Radonich, Vlachus Vlatchovich 1435; Vlatchus Bunisleglich cathonarius 1406; Volchez Pillatovich, Milich Braichovich et Vladoye Pillatovich, Vlachi de cathono Pillatovich 1404.

[78] *Div. Canc.*, 46, fol. 209, 31. VIII 1430: Дубравац Стипковић, Влах Дробњак, продаје unum equum vocatum Merchxa, nigrum, signatum signo Drobnach. И у деспотовини су били коњи жигосани: Марко Илић је 1449. купио unum equum rubeum, signatum signo et bulla domini despoti; *Div. Not.*, 34, fol. 160'.

III

Немамо ниједан опис средњовековног каравана на путу. Из сувих и штурих архивских података не може се створити права слика о њему. Ако се изузму оријенталне примесе преузете од Турака, вероватно је да се није много разликовао од каравана новијег доба у нашим земљама. И тада је свакако на челу каравана јахао крамар, на најбољем коњу са звоном о врату, а остали коњи били су уларом повезани један другом за репове или самар; темпо и правац давао је „калауз" по коме су се остали коњи равнали. Свакако није изостајао ни пас.[79] Код поносника треба уместо ватреног оружја замислити лукове, тулац са стрелицама, штитове и мачеве. Пут се прелази без журбе, по етапама утврђеним од старине. Ишло се наравно само по дану. Noћивало се првобитно под шаторима, tenda, по којима је и добила име једна од главних станица на путу за Дрину — Тјентиште. По већим местима, караван је свраћао у *стан*, а за робу је преузимао одговорност *стањанин*.[80] Поткрај средњег века било је, како се чини, и „ханова" на свим важнијим саобраћајним артеријама. То су несумњиво оне „куће" појединаца, или чак владара, које се помињу у уговорима. На Гласинцу се свраћало у Буткову кућу — ad domus Butcho.[81] У Љубскову су такве куће имали патарени од којих се по имену наводи Радојко, ad domos christianorum in Glubscovo; ad Glubscovo usque ad domos Radoychi.[82] Један караван требало је да пристане in Bradine in domo Miloradi patareni, а у случају рђавог времена in Cogniç in domibus regis Bosne.[83] У Тјентишту је постојала „кућа" хер-

[79] Ср. С. Тројановић, *Наше кириџије*, Српски етногр. зборник, XIII, 1, и даље.

[80] Јиречек, *Archiv für slav. Phil.* XIV, 75 и даље.

[81] *Wiss. Mitt.*, II, 320.

[82] *Div. Canc.*, 39, fol. 115; *ib.*, fol. 77.

[83] *Div. Canc.*, 41, fol. 246', 22. III 1418: Stipan Miloradich, Miletta Vsrettich, Radoch Goiachovich, Marcho Budeçevich et Tassovaç Pribilovich обавезују се да однесу 337 товара соли, cuius salis medietas esse debet Morlacchorum predictorum pro eorum labore et alia medietas esse debeat ipsius ser Theodori (de Prodanello); quam medietatem salis ser Theodori promictunt portare in Bosna usque in Bradine, in domo Miloradi patareni. Et si dicti Morolachi non possent portare salem predictum usque ad domum dicti Miloradi propter malum tempus, quod dicti Morolacchi ponere debeant salem predictum in Cogniç in domibus domini regis Bosne cum omnibus sacchis; quos sacchos ser Theodorus predictus remittere teneatur ad domos Morlacchorum predictorum suis expensis;... quod pro quolibet uborcho vel starichio salis predicti furati teneantur Morlacchi predicti solvere eorum domino unum

цега Стјепана,[84] итд. Улога тих кућа види се из једног писма краља Томаша Млечанима који обећава да ће свуд у својој држави уредити да млетачки трговци „имају домове за своје пребивање, а да плаћају што буде прилично".[85]

Награда за понос одређивана је у новцу, најобичније по товару, веома ретко као глобална свота за цео караван, и то за сасвим мале караване. Различите околности су утицале на варирање цена. Опажа се да награда за товар стално расте од краја XIII столећа, у вези са опадањем вредности новца. Годишње доба кад је караван путовао утиче знатно на цену преноса. Било је и других фактора: врста робе, тренутна сигурност путева, углед карамара и разна друга imponderabilia. Преглед минималних и максималних цена, у перперима и грошевима, изгледа овако:[86]

Ариље	6	Комарани	6—12$^1/_2$
Борач	5—9$^1/_2$	Коњиц	3_6—5_7
Бреза	6—10_3	Крешево	3—3$^1/_2$
Брсково	28—33	Ликодра	5—6_2
Буковица	4_8—7$^1/_2$	Љубсково	4—8$^1/_2$
Високи	3_8—7	Мокро	4—5_3
Вишеград	6—10_6	Олово	4_3—5_2
Врабац	3$^1/_2$—6	Прача	3_9—7_4
Гласинац	5—8	Пријепоље	5—10
Горажде	4$^1/_2$—8$^1/_2$	Самобор	3—5
Грлица	6_6—8	Св. Никола	4_6—7
Душће	6	Св. Петар	4_6—6$^1/_2$
Жлеби	5_6	Сјеница	10_8
Зворник	5$^1/_2$	Топлик	5—7
Каменица	4_4	Фоча	3$^1/_2$—5_3

ducatum pro banno, cuius pene seu banni medietas sit domini ipsorum Morlacchorum et alia medietas sit ser Theodori predicti. Трговац плаћа parizium a Crusçiça usque Ragusium et a Ragusio usque Crusçiça, затим pro mensuratione dicti salis sive pro sipaustina. Речју „сипавштина" — нема је код Даничића — означавано је мерење (mensuratio) соли приликом утовара за које се посебно плаћало. У уговорима смо је нашли само још једанпут: један Влах Мириловић уговорио је 10. V 1403. да из Дежевице донесе у Дубровник 150 товара олова: као награду требало је да добије unum modium salis pro quolibet centenario dicti plumbi ad pondus Venetiarum, grossum, schapolum a sipastina; *Div. Canc.*, 34, fol. 218'. Први наведени уговор јесте једини за који знамо да је првобитно био написан српски, затим преведен (... que littera erat in Sclavo scripta per Ruscum cancellarium Sclavum).

[84] *Lam. de foris*, 30, fol. 25', 18. I 1457.

[85] Костић, *o. c.*, 203.

[86] Већи бројеви и разломци означују перпере, а мањи грошеве (10_3 = 10 перпера и 3 гроша).

Док се понос за осталу робу плаћао у новцу, за со је, толико потребну Власима за стоку и сточне производе, увек био обичај да се плаћа у натури. Половина товара припадала је Власима у месту означеном као циљ каравана, и то без обзира на растојање од Дубровника, или им је давана иста количина соли у Дубровнику, по извршеном уговору. Само изузетно је и за превоз соли плаћано у новцу, и то обично нешто мање него за другу робу.

Било је правило да се крамарима исплати половина уговорене своте унапред, у Дубровнику, а остатак по истовару робе на одређеном месту. Одступања је наравно било, некад у корист Влаха, а некад и на њихову штету. Бивало је случајева да су добијали све унапред, или обратно, тек пошто се изврши уговор; понекад и више или мање од половине износа награде.

„Потковање (ferra pro pediferrando) плаћао је трговац", пише Јиречек; то неће бити увек случај, јер се тај услов налази само у два уговора, и то изгледа науштрб новчане награде.[87]

У једном јединoм случају забележено је да трговац поред уговорене награде по товару обећава још и по један грош pro consuetudine. То је свакако нека врста напојнице за крамаре; како се из једног уговора види, називана је *примићурина*.[88] Уговор склопљен између трговца и крамара садржавао је више или мање прецизиране обавезе за обе стране. Обично је више везивао Влахе него Дубровчане, али сваки уговор није предвиђао све. Вековна пракса створила је многе обичаје који су сматрани за разумљиве саме по себи, па стога нису увек уношени у уговоре.

Крамар се најпре обавезивао да ће у утврђеном року довести одређен број коња способних да носе товар, equi boni et sufficientes. По правилу, трговац је био дужан да спреми робу за све унајмљене коње, али понекад је пред-

[87] *Div. Not.*, 8, fol. 37, 4. V 1377; 4. XI 1406, један Влах добија за пут до Праче 4 перпера et terra нова pro equis, а само шест дана касније, друга двојица примају за исти пут 5 перпера по товару, али без поткова; *Div. Canc.*, 36, fol. 117, 119; ср. Јиречек, *Историја Срба*, III, 224.

[88] *Div. Canc.*, 36, fol. 57, 25. V 1406: Херак Милошевић добија за пренос робе у Буковицу или Пријепоље по товару 4 п. и 8 гр. pro naulo. Et ultra pro consuetudine grossum unum. Николица Дудојевић са још двојицом Мириловића носи 50 товара у манастир Бању; награда $4^1/_2$ п. Item dare ipsis conducentibus gr. I pro qualibet salma pannorum *pro primichiurina* Nicoliçe suprascripto, quem grossum dictus Nicoliça fuit confessus habuisse a dictis mercatoribus; *Div. Canc.*, 34, fol. 131, 5. VI 1402.

виђан и минимум од приведених коња који је морао бити натоварен. У уговор је ретко улазила и клаузула да крамар мора повести и тачан број резервних коња, свакако због тога што су Власи и без тога увек водили понеког коња више, пошто је ишло на њихов рачун кад би трговац био присиљен да на путу замењује изнемогле коње другима. Каткад је предвиђано и колико коња мора бити снабдевено седлом за јахање, pro persona, pro equitando, cum sellis, или за ствари трговаца — pro portando rubam.

Трговци нису волели задржавање на путу, разуме се уколико није било изазвано њиховим потребама. Стога су обично захтевали да се иде најкраћим путем, без прекида — recta via, recto tramite, sine aliqua mora. Специјално је забрањивано да се Власи дуже задржавају у својим катунима. За два каравана из 1386. године који су ишли у Пријепоље уговорено је да поносници могу провести само један дан код својих кућа. Већ поменути караван за Трговиште, чији је крамар био Дробњак, могао се задржати на Језерима највише три дана.

Крамар је узимао пуну одговорност за поверену му робу, ad risicum et fortunam suam. Дужности му је била да је чува и брани, па и по цену живота, ad vitam et ad mortem. Ако би трговци претрпели какву штету због тога што су он или његови поносници на путу побегли из каравана, он је био дужан да је надокнади. Уколико су путеви од завршетка XIV столећа, због слабљења државне власти у Србији и Босни и због турске опасности, постајали све несигурнији, све чешће се у уговоре уноси и обавеза за Влахе да на захтев трговаца морају скренути са уобичајеног пута и склонити робу на сигурно место, или је чак вратити натраг у Дубровник. За такве случајеве је обично одређивана специјална награда у сразмери с величином непредвиђеног путовања.

Власи су били одговорни и за квар настао услед рђавог причвршћивања товара за самар; bona ligamina била су уобичајена обавеза. Власи су примали на себе дужност да нарочито пазе да се не оштети роба при прелазу преко воде, да се не „окупа" како кажу уговори. Крађа, ватра, вода, недовољан надзор — furtum, ignis, aqua, mala custodia — све је то ишло на рачун крамара. Једини случај кад је признавана vis maior био је кад би ко од великаша насилно отео робу, или ако би наишла војска и „разбила" караван. У уговорима се веома често помиње да Власи не сносе одговорност за такво насиље, excepta violentia dominorum; excepto periculo invasionis gentium dominorum et aliorum po-

tentum; salvo violentia dominorum et incursu hostium, итд. Понеки од тих великаша од којих су стрепели дубровачки трговци наводе се и поименице у уговорима: То су Сандаљ Хранић, Радослав Павловић и, наравно, херцег Стјепан.[89] И појединa места била су озлоглашена као опасна по караване, нпр. Виначац у Невесињу.[90]

Само изузетно је понеки крамар, који се уздао у своје везе и вештину, пристајао да на његов терет пада штета настала услед великашких насиља. Познати Хлапац Станковић није избегавао да трговцима гарантује безбедност при пролазу кроз земље Павловићâ и Косачâ.[91] Бивало је случајева да су крамари пристајали да трговцима плате половину отете робе.[92]

Најстрашнији су за караване били Турци. Док су Дубровчани ипак некако излазили накрај са властелом и њиховим људима, изненадне провале Турака биле су страх и трепет за трговце и Влахе. Није било тога крамара који би пристао да одговара и за штету учињену од Турака. Једино на што су пристајали било је то да у случају њихове појаве, или вести да су у близини, не напусте караван, него да га спроведу на сигурно место. Али је било тешко задржати Влахе да не прсну куд који пред турским пљачкашким четама. Треба ипак истаћи да су каравани много више били изложени опасности од Турака на територији која није њима припадала, где њихове банде нису никога штеделе. У турској земљи владао је, по признању самих Дубровчана, примеран ред. Свака отимачина кажњавана је веома строго. Међутим, и ту је било шикана од власти и самовољног тумачења закона на штету хришћана трговаца: подметања забрањене робе да би се измамила „симонија", отимања робе због дуга од трговаца који с дужником нису имали никакве везе, и сл.[93]

---

[89] *Div. Canc.*, 41, fol. 194', 26. XI 1417; 43, fol. 97, 4. IV 1425; 44, fol. 72', 25. X 1426; *Div. Not.*, 20, fol. 50, 26. VII 1435.

[90] *Div. Not.*, 20, fol. 23', 24. VI 1435: Biela Vocichnich, Stiepcho Vochasinovich, Stiepan Radonich, Peruosau Branchouich et Vlatchus Doberchouich, omnes Vlachi Vlatchouich voivode Radossaui, hoce de Ragusio sub Boraç 150 товара соли salvas et securas a quacumque persona et quocumque periculo occurrente et ocurrere valente et ab hominibus habitantibus in Vinazaz; pro quibus 150 salmis dicti Franchi conducendis ut supra dictus Franchus solvere teneatur omnes gabellas viagii suprascripti, salvo quoque gabella Nevesigne, quam dicti Vlachi solvere teneantur.

[91] *Div. Canc.*, 42, fol. 270', 10. V 1424; 43, fol. 27', 21. IX 1421; 53, fol. 214', 13. VIII 1439.

[92] *Div. Not.*, 20, fol. 50, 26. VII 1435.

[93] Јиречек, *Историја Срба*, IV, 98.

Било је и других, споредниjих обавеза за крамаре. Неки уговори предвиђају да не смеју примати и робу трговаца који нису уговором обухваћени, нарочито извесну врсту робе која би могла оштетити другу: у једном конкретном случају забрањено је крамару да носи усољену рибу у каравану с тканинама.[94] Одређиван је и број Влаха који морају пратити караван. Понекад је само напоменуто да крамар треба да поведе потребан број људи — secum ducere bonam comitivam; cum personis ipsos equos regentibus et ducentibus — али је некад и презицирано: да сваког коња прати по један човек, да на три коња дођу по два Влаха, итд. Трговци су захтевали изузетно и несразмерно велику пратњу, свакако због тренутне несигурности пута, или због велике вредности робе. Један караван од седамдесет два коња који је путовао за Лим пратило је две стотине Влаха.[95]

Мада нам то изгледа разумљиво само по себи, често срећемо обавезу да онај примићур који је склапао уговор мора и лично ићи с караваном до одређеног циља —ire personaliter; cum persona sua; personaliter eundo; cum capite suo. Једино је Хлапац Станковић могао уместо себе послати и свога старијег брата.[96]

*

Готово сви уговори садрже и клаузулу о санкцијама за случај да се једна страна не држи примљених обавеза. Одређивана је новчана казна, једнака за трговце и за крамаре, обично у износу од педесет или сто перпера. Али, казна се више пута тицала само Влаха: да трговац на њихов трошак може погодити друге коње у случају да не дођу по робу на време, да на путу који коњ изнемогне, или ако се не држе правог пута; да примићур плати извесну своту ако не изврши уговор: 25, 50, 300 перпера, или од товара 10, 15 п., један дукат, по једном чак 50 и 100 дуката.[97] Предвиђани су и јемци, fideiussores, који су гарантовали за Влахе да неће избећи своје обавезе. Ruya Junachovich, Moroblachus de Bagna, примио се да однесе сто десет товара соли у Пријепоље; на сваких десет товара одређен је по један јемац, с тим да плати по 15 перпера од товара.[98]

---

[94] *Div. Canc.*, 48, fol. 57′, 9. II 1434.
[95] *Div. Canc.*, 36, fol. 233, 9. X 1407.
[96] *Ib.*, 44, fol. 86′; 46, fol. 70.
[97] *Ib.*, 27, fol. 46, 18. X 1387.
[98] *Deb. Not.*, 8, fol. 178′, 10. VI 1379.

Спорови између Дубровчана и Влаха расправљани су пред дубровачким судом. Судећи по подацима из архивских књига, изгледа да Дубровчани нису имали честе сукобе с Власима, барем не са онима који су учествовали у каравану, мада то није био нарочито поуздан елеменат. Крамари су обично били људи који су уживали поверење код трговаца и држали на узди своје поноснике. Сем тога, они су морали строго водити рачуна и о својој репутацији, јер би иначе остали без посла. Али су се поред ситнијих крађа ипак дешавали и озбиљнији изгреди, нарочито у ратно доба. За време конавоског рата, приликом једног напада људи Радослава Павловића на Дубровчане између Бргата и Требиња, Власи једног каравана који се десио у близини — њих сто седамдесет на броју — опазивши да Дубровчани беже, збаце товаре соли са коња, узјашу на њих и навале да и они пљачкају разбијене Дубровчане.[99]

Понекад су примићури пристајали и на обавезу да их трговци у случају сукоба могу извести и пред туђи суд. По једном уговору, Херак Милошевић је могао бити тужен и затворен не само у Дубровнику и на територији републике него и у земљама Сандаља Хранића и Радослава Павловића, у Сребрници и Новом Брду, најзад свуда у Босни и Србији.[100]

Постојала је још једна врста казне за крамаре, али не у корист оштећених трговаца, него у корист господара Влаха. Позната су нам три таква случаја. Једна група Влаха војводе Радослава Павловића требало је да надокнади штету ако се не буде држала уговора, а осим тога да плати војводи стотину дуката.[101] Истога дана, 24. VI 1435, Влах Прибисав Познановић, homo regis Bosne, пристао је такође, да плати краљу сто дуката ако не изврши обавезу да пренесе четрдесет товара соли у Крешево.[102] Два Мириловића примила су сличну обавезу у корист Стјепана Вукчића.[103]

---

[99] Јиречек, *Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa*, 6.

[100] *Div. Canc.*, 42, fol. 182. 15. IX 1423:... pro quibus omnibus et singulis idem Cherach voluit posse cogi, compelli et conveniri et carcerari realiter et personaliter Ragusii et eius districtu et coram domino Sandalio et voyvoda Radossavo Paulovich, Srebrniçe et per totam Bosnam, in Novaberda et per totam Sclavoniam, sine aliqua exceptione iuris vel facti.

[101] *Div. Not.*, 20, fol. 23.

[102] *Div. Not.*, 20, fol. 23'.

[103] *Div. Canc.*, 59, fol. 169, 19. II 1446.

Карактеристично је за менталитет дубровачких трговаца да су понекад захтевали да им се у случају спора с Власима верује само на реч, без полагања заклетве — absque sacramento.

*

За сваки караван била је велика брига како ће проћи с царином и с дажбинама при прелазу река. Ствар није била тако проста, јер су често чињене злоупотребе, узимано више него што је било у обичају, или је чак наплаћивана царина онде где је раније није било. По правилу, царине и бродарина су падале на терет трговаца, али било је и извесних одступања од уобичајене праксе. Једном смо нашли да крамар узима на себе да плати до Олова све царине и остале дажбине, али с тим да му трговац поред уговорене награде даде још по десет гроша од товара. Ако би издаци били већи, сносиће их крамар.[104] У једном другом случају, трговац је плаћао све царине до Крешева изузев једне,[105] за робу једног каравана који је путовао у Мокро, трговци су давали све царине краљу Босне, а Власи су плаћали царине кнеза Павла Раденовића.[106]

Непредвиђене царине, међутим, трговци су обично преносили на крамаре, било да су оне наплаћене на местима где раније нису постојале, било да је узео више него што је прописано. Све оно што није gabella consueta, трговци су енергично одбијали од себе, можда и по налогу владе да не би створили незгодан преседан. То, наравно, није зауставило процес умножавања царина који је од почетка XV века узимао све шире размере.

IV

Каравани који су у средњем веку кретали са Плоча пред Дубровником ка унутрашњости Балкана нису обично били велики. То је долазило највише од природе извозне робе — тканине, „мрчарија“, усољена риба, шалитра — која је ретко преношена у већим количинама. Једино је со чинила изузетак. По подацима из уговора саставили смо овај табеларни преглед величине дубровачких каравана:

[104] *Div. Canc*, 39, fol. 249', 1. V 1413.

[105] *Div. Not.*, 20, fol. 23', 24. VI 1435.

[106] *Div. Canc.*, 34, fol. 175', 9. IX 1402.

Број коња	Број каравана
1 до 10	71
11 „ 20	67
21 „ 30	36
31 „ 40	27
41 „ 50	10
51 „ 60	9
61 „ 70	4
71 „ 80	6
81 „ 90	1
91 „ 100	2

Као што се види, мали проценат каравана бројао је више од педесет коња. Каравани већи од стотину коња, сви натоварени сољу, могу се на прсте избројати. Три највећа каравана која су напустила Дубровник јесу: a) 337 товара соли до Коњица или до Брадине;[107] b) 442 товара соли до Горажда;[108] c) 600 товара соли до Подвисоког.[109]

Према оном малом броју података што их имамо о каравнима који су приспевали из Србије и Босне у Дубровник изгледа да су они били просечно нешто већи, што бисмо опет довели у везу са врстом робе — олово, восак, коже и сл. На пример, каравани са оловом за које знамо, сви су прилично велики: из Прачe по осамдесет и стотину товара, из Дежевице сто педесет, из Бродарева две стотине.

Караванска трговина није престајала током целе године. Најинтензивнија је била, колико се из уговора може статистички установити, у јесен — у септембру, октобру и новембру. У децембру пада број склопљених уговора на половину, да би се још више смањио у јануару и фебруару, који представљају најслабије месеце у години. Ни март није био месец интензивног караванског саобраћаја, мада стоји нешто боље од децембра. Мај и јун готово достижу јесење месеце, док април, јул и август нешто заостају за њима. Сем годишњег доба, на кретање каравана утицали су несумњиво и други фактори, нпр. панађури у појединим местима. Истраживања у том правцу нису, на жалост, дала видних резултата.

---

[107] Ср. III, нап. 5.

[108] *Div. Canc.*, 57, 261′, 6. VI 1443: Vucossavus Novacovich et Stiepan Medoevich, Vlachi de Rudine, homines de voivoda Stiepan носе у Горажде 472 salmas salis; награда половина соли.

[109] *Ib.*, 45, fol. 31′, 9. VIII 1428: Crainich Miochovich et Stiepanus Glegievich носе у Подвисоки modia salis mille quingenta super equis sive salmis sexcentum; половина припада њима.

*

Сами уговори не пружају детаљне податке о роби која је караванима извожена из Дубровника. Понекад се и не каже шта товари садрже, а обично се роба неодређено означава са panni et merces, mercimonia, и сл. Ту је, наравно, могло бити свачега, „ємьше ѡдь кавадь доѳи до свиле“,[110] кавад, сандал, скерлет, аксамит (кадива), пандаур, челун (дамашкин) брокат, свила, итд. У „мрчарију“ је спадала разна бакалска и колонијална роба, као и свакојаке ситнице за домаћу употребу.[111] После тканина и мрчарије, најчешће се спомиње со, затим усољена риба, уље, вино, шалитра, итд. Значајно је за наше средњовековно рударство да се у Србију и Босну увозио и калај, који се несумњиво није добијао у нашим рудницима.

Један товар тканине састојао се из две balle или шест panni.[112] Каткад је означена и новчана вредност товара тканине; једном су два товара процењена на 200, а други пут на 260 дуката.[113]

Има нешто података и о тежини товара. Товар олова износио је по једном уговору из 1377. године три стотине либара.[114] Шест товара калаја, пренесених 1436. у Комаране, представљали су укупну тежину од 2.472 либре, тј. 414 либара товар. Други пут било је у три товара калаја 1.300 л., тј. 433 либре товар.[115]

Со је преношена у врећама. Само је у једном случају забележено да су Власи давали своје вреће за со, па не можемо установити да ли је то било правило или изузетак.[116] Тежина товара соли одређивана је у мерицама, обично три мерице у један товар, али понекад и мање.[117]

(Југословенски историски часопис 3 (1937) 119—146)

---

[110] *Повеље и писма*, I, 2, 19.
[111] Ср. Костић, *о. с.*, 56 и даље.
[112] *Div. Canc.*, 49, fol. 91, 183.
[113] *Div. Not.*, 20, fol. 43', 44.
[114] *Neb. Not.*, s, fol. 40.
[115] *Div. Canc.*, 49, fol. 187'; *Div. Not.*, 20, fol. 23.
[116] Ср. III, нап. 5.
[117] *Deb. Not.*, 8, fol. 169'; нап. 3; *Div. Canc.*, 40, fol. 151: 30 salmas salis que sunt modia 72 cum dimidio.

НОВО БРДО

КРАТАК ИСТОРИЈСКИ ПРЕГЛЕД

Од средине XIII века започиње живо коришћење рудног блага у Србији, најпре у долини Таре у Брскову, познатом од 1254. године. Нешто касније, Саси преносе своју делатност и на Рудник, затим на врло богато рударско подручје Копаоника и његових огранака. Већ 1303. године јављају се као рударска места Рогозно, Трепча и Грачаница. Негде последњих година владавине краља Милутина (1282—1321) отварају се и рудници Новог Брда. Његов син Стефан Дечански, у једном писму од фебруара 1326, јавља Дубровчанима да је Лука Лукаревић држао под закуп трг Новобрдо у време његовог оца, nel tempo del padre de reame, и да није ништа остао дужан. Од тога времена, подаци о Новом Брду постају све обилнији и оно убрзо оставља далеко иза себе све остале рударске центре Србије, па и читавог Балканског полуострва. У бројним рударским окнима његове околине добијало се олово, а нарочито сребро помешано са златом, називано глама, гламско сребро, argento de glama, argento indorato, argento in oro. Као и у осталим нашим рударским местима, Саси и у Новом Брду постепено ишчезавају, а рударство прелази у домаће руке. Још крајем XIV и почетком XV века има помена о појединим Сасима, а после тог времена једино се по имену неких личности може закључити да су саског порекла. Једна дубровачка трговачка књига из тридесетих година XV столећа, нарочито лепо осветљава питање у чијим је рукама било тада рударство Новог Брда. У њој се као дужници наводе стотине људи из самог града и његове околине, па међу њима и многи који су се бавили рударством. Њих око 120 означени су као рудари (foxeri), и сви носе наша народна имена, с незнатним изузетком арбанашких. Домаћи људи врше и све важније функције у рударству: 18 плакаоничара,

14 ваотурака, 10 хутмана, 5 шафара, 3 утрајтара, 5 златара, 2 трајбара, 1 урбарар, 1 фурник. Судећи по именима у овој књизи, само су тројица могла бити саског порекла, али и за њих се не види да ли су имали какве везе са рударством (један је био крчмар). Саси су у историји Новог Брда ипак имали веома значајног удела: они су га основали, развили рударство у њему и дали му уређење по узору на своје градове. Управну и судску власт вршило је једно веће од 12 „пургара" са кнезом (доцније и војводом)

Ново Брдо се од свог постанка стално развијало да би, као и друга наша рударска места, достигло највећи просперитет у првој половини XV века. Ради заштите становништва изграђена је и тврђава, једна од најјачих у средњовековној Србији. Мањи градови, као Прилепац и Призренац, штитили су његову околину и руднике који су били расути по њој. Француз Бертрандон де ла Брокијер бележи да су му „људи који то добро знају" казивали да се злата и сребра добија у Новом Брду више од 200.000 дуката: „Да није тога верујем да би он [деспот Ђурађ Бранковић] био изагнан из своје земље Рашке." У време пада Новог Брда под Турске 1455. ценило се да је деспот имао од њега 120.000 дуката годишње прихода. „Новобрдско обиље" омогућавало је српским владаоцима да од царине дају знатне прилоге манастирима; кнез Лазар приложио је Раваници 150, а Дренчи 50 литара сребра годишње. Нарочито су светогорски манастири добијали помоћ у новобрдском сребру. Цар Душан је одредио Хиландару да сваке године прима сребра у вредности од 4000 крстатих перпера (1348), а деспот Стефан Лазаревић 100 литара сребра (1405). Деспот Стефан је дао Ватопеду (1417) 60 литара, што је и његов наследник потврдио, а Лаври св. Атанасија 20 литара (1427), чему је деспот Ђурађ додао још 50 литара; деспот Ђурађ је приложио и манастиру Есфигмену 50 литара сребра (1429).

За развој рударства у средњовековној Србији везано је и ковање новца. Ковнице су се налазиле у значајнијим рударским местима, прва у Брскову, затим у Руднику. Од 1349. године помињу се и новобрдски грошеви, grossi de Novaberda. Ковница је радила стално све до пада Новог Брда под Турке. Из времена кнеза Лазара очуван је и новац на коме се у натпису наводи Ново Брдо, Novomonte moneta argentea — Conte Lasaro.

После распада српског царства, Ново Брдо је остало у власти кнеза Лазара, који је и рођен у његовој околини, у Прилепцу. Од почетка XV века почињу и напади Турака на Ново Брдо. У зиму 1412. султан Муса је безуспешно по-

кушавао да га препадом заузме; много опаснији био је напад султана Мурата II у 1427. години. Султан је читаве те године опседао град „потрудивши се много“, али га није могао освојити. У одбрани Новог Брда и Призренца учествовали су и Дубровчани који су се тамо затекли. Кад су Турци 1439. запоселн деспотовину, Ново Брдо је било једино место које је пружало дужи отпор, па је тек крајем јуна 1441. пало у турске руке. Са обнављањем српске државе, оно је враћено Ђурђу Бранковићу 1444. Тешкоће тих година свакако су се неповољно одразиле на рударство у у њему. Ако већ наведене вести да је Ново Брдо 1433. године давало приходе од 200.000 дуката, а 1455. године 120.000 не бисмо смели узети као дословно тачне, ипак разлика несумњиво показује да је морало доћи до извесног опадања интензитета рударске делатности.

Турци су коначно поселн Ново Брдо 1. јуна 1455; после бомбардовања од четрдесет дана, град се морао предати султану Мехмеду II. Угледнији грађани били су побијени, младићи узети за јањичаре, а жене одведене у ропство. Дванаест година касније пресељен је један део становништва у Цариград. Турци су се додуше старали да се рударство новобрдског краја одржи и даље. Сулејман Величанствени је издавао уредбе о рударству, али његово опадање није се дало избећи; број становништва Новог Брда стално је опадао, док рударство није сасвим замрло крајем XVII века. Само импозантна тврђава и бројни остаци кућа и цркава око ње сведоче данас да је ту некада било најактивније рударско место Балканског полуострва.

Ново Брдо је од самог постанка привлачило велики број страних трговаца. Поред Которана, Сплићана и других из приморских градова, који се повремено јављају, нарочито је била значајна колонија Дубровчана. Они су обично закупници новобрдске царине, власници рударских окана; неки од њих били су и забаштињени у Новом Брду и као такви имали су обавезе које су падале на остале грађане. „И кои се ѥ Доубровчанинь забаштиниль у Новом Брьдоу, тьзи да зиге градь и да га чоува; који ли соу гостие и несоу се забаштинили да имь ѥ на воли, што имь ѥ годе“ — предвиђао је уговор између кнеза Лазара и Дубровника 1387. Дубровчани који би се затекли у граду приликом напада Турака учествовали су и у његовој одбрани. Како су странци били католици, а и један део Новобрђана, потомака Саса и других, постојале су и католичке цркве. Познате су цркве Св. Николе, san Nicholo in Novomonte, „шашка црква“ коју су Турци 1467. претворили у џамију,

и Богородичина црква, Sancta Maria in Novomonte de Dogni Targ, која је служила још 1497—98. године. У дубровачким изворима често се наводе католички свештеници из Новог Брда, често и по неколико истовремено, нарочито у првој половини XV столећа. Један од њих, Иван, био је и протовестијар Стефана Лазаревића и кнегиње Милице 1398—1405. године.

Рударска окна била су расута по целој околини Новог Брда, о чему је остало трага и у топономастици. Једно брдо код села Страже носи име Глама, на коме још има трагова од двадесет „це'ова"; једна махала села Брасаљце назива се такође Глама. Махала Нишино коло у селу Маревце је средњовековно Никшино коло (коло је назив за топионице руда), а Рајко коло је старо Рајково коло. Шљакне су локалитет у атару села Ајновце; у Марковце спада и махала Видина, где је деспот Стефан Лазаревић запленио један дубровачки караван сребра за чију су се накнаду Дубровчани деценијама борили, итд.

Важнија литература. Поред дела Константина Јиречека *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku; Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjega vijeka; Историја Срба*, која дају главне податке за Ново Брдо, важнији су радови: а) Ст. Новаковић, *Ново Брдо и врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века*, Годишњица Николе Чупића, III, 1879; b) К. Костић, *Наши нови градови на југу*, 134—142 (изд. СКЗ); c) А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река*, Насеља и порекло становништва, кн. 38, САН; d) И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Посебна издања САН, књ. CC.

(Старинар 5—6 (1954—55) 247—250)

БЕОГРАД У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Историја средњовековног Београда не може се пратити у појединостима, нарочито његовог унутрашњег живота и уређења као града. За његову судбину у овом периоду имао је пресудан значај његов географски положај. Он је погранични град који често мења господаре; њиме повремено владају Византија, Бугарска, Угарска и Србија, а поткрај средњег века и Турска, увиђајући његов значај, тежи да га освоји. Други значајан тренутак за историју Београда био је у томе што је лежао на почетку главног пута који пресеца Балканско полуострво: Београд—Ниш—Софија—Једрене—Цариград. Из тих разлога о њему највише сазнајемо кад се воде борбе између суседних земаља за власт над њим, или кад се користи велика саобраћајна трансверзала Балкана на којој се налази. Његова променљива судбина одражава се лепо и у називима под којима се јавља: на бугарски период владавине указује назив „Бугарски Београд", Alba Bulgarica; превласт Мађара донела му је име Nandor Alba или Nandor Féjérvár које још није потпуно објашњено, наиме није утврђено шта значи „Nandor"; на Византију подсећа назив „Грчки Београд", Alba graeca, Griechisch Weissenburg; најзад, кад и Срби почињу утицати на његову судбину, помиње се и као „Српски Београд", Biograd de Schiavonia.

После пропасти античког Сингидунума, готово три века нема никаквога помена о неком насељу на ушћу Саве у Дунав. Београд се први пут јавља тек 878. године у једном писму папе Јована VIII бугарском хану Борису, тада већ као седиште епископије, episcopatus Belogradensis. Неколико година касније пролазе кроз Београд ученици Ћирила и Методија, који су после Методијеве смрти 885. морали напустити Моравску. Њих прима бугарски заповедник града и

упућује их Борису. Под бугарском влашћу, Београд остаје свакако до пропасти првог царства, кад привремено долази под Византију. Кад је основана македонска држава и кад се проширила према северу до Дунава и Саве, Београд с Браничевом и Сирмијумом долази у њен састав. Његова црква подређена је патријаршији у Охриду. Зна се да су под београдском епархијом била четири места: Градец, Омцос, Главентина, Бела Црква, али ниједно од њих не може се са сигурношћу индентификовати. После слома македонског царства, Београд постаје поново византијска погранична тврђава.

Долазак Мађара у Панонију крајем IX столећа и образовање једне нове државе надомак Београда имао је претежан утицај на његову даљу историју. Поред балканских држава, и Угарска са севера тежи да завлада њиме, не само ради обезбеђења своје јужне границе него и као важним упориштем за учвршћивање свог утицаја на северозападном делу Балкана. Улога Београда као пограничне тврђаве оцртава се све јасније. Угарски краљ Саломон осваја Београд 1071. и поред тога што су Византинци при одбрани употребљавали и „грчку ватру" против угарских бродова. Више од једног века воде се огорчене борбе за његов посед између Византије и Угарске, често проткане драматичним појединостима. Године 1124. руше га Мађари и бродовима преносе материјал да би изградили земунску тврђаву према Београду. Тридесет година касније, византијски цар Манојло Комнен заузима Земун и истим материјалом обнавља београдску тврђаву. Мађари користе нагло опадање Византије после Манојла и поново разарају Београд 1183. Византија није више имала снаге да се одржи на београдском подручју. После победе над Стефаном Немањом на реци Морави 1190, цар Исак Ангел доћи ће са војском у Београд да се састане са својим тастом Белом III, али је улога Византије у историји Београда била на издисају. Она већ 1204. године ишчезава привремено са оснивањем Латинског Царства у Цариграду. Обновљена 1261, Византија нема више никаквог контакта с нашим градом: ограничена је само на јужне делове Балкана, а од Београда је деле две самосталне државе — Србија и Бугарска.

Крсташки походи, уколико су ишли главним путем Балканског полуострва, нису могли мимоићи Београд, полазну тачку на томе путу, и њима треба да захвалимо за многе значајне податке. Већ и пре првог крсташког рата, кроз Београд пролазе веће групе хришћана са Запада које су ишле да посете свету земљу. У раном средњем веку,

кад су на средњем Дунаву господарили Хуни, Авари, Словени и Мађари, тај пут није могао бити коришћен. Тек од XI столећа, пошто је Угарска ушла у ред хришћанких држава, хришћани са Запада усуђују се да долином Дунава и преко Балкана иду на Исток: у првом познатом опису путовања једне групе за Јерусалим 1026. године, изричито се наглашава да тај пут није раније могао бити коришћен „пошто је хришћанство у Угарској и Славонији било још ново". После тога, током XI столећа, знамо да је неколико већих група „хаџија" прошло кроз Београд. У њему је, на пример, 1038. умро вођа једне такве групе, верденски бискуп Рајмберт.

Главне масе учесника у првом крсташком походу прелазе преко Београда, најпре неорганизовано под Валтером Сенсаверским и Петром Пустињаком, затим и уређена војска Готфрида Бујонског 1096. Исти пут користе и крсташи другог рата под немачким царем Конрадом III и француским краљем Лујем VII 1147, затим и Фридрих Барбароса у трећем рату 1189. године.

У историји српског народа почиње Београд играти извесну улогу тек од краја XIII столећа. После четвртог крсташког рата, Угарска је успела да га одржи углавном под својом влашћу са извесним прекидима у корист Бугарске. Средином XIII столећа, Угарска организује у данашњој северозападној Србији своју мачванску бановину у коју улази и Београд. Родбинске везе Немањића са угарском династијом довеле су до тога да је краљ Драгутин, ускоро после напуштања престола у Србији, од Угарске добио на управу Мачву и Београд 1284, у коме је повремено и боравио: „у славни и сјајни град, град звани Београд српски, који стоји на обали реке Дунава и Саве" долазила је краљица Симонида, жена краља Милутина, да посети Драгутина и његову жену Катарину. Београд ипак није могао трајно остати под српском влашћу. Краљ Милутин је после смрти брата Драгутина посео додуше његову област с Београдом, али снажна офанзива угарског краља Карла Роберта потисла је Србе, а мачванска бановина била је основана 1319. Други пут Срби добијају Београд тек после битке код Ангоре, кад је деспот Стефан Лазаревић започео политику ослањања на Угарску. Деспот обнавља београдску тврђаву, подиже многе грађевине у њој и настоји да од Београда учини напредан трговачки центар: „Од свију својих страна — пише његов биограф Константин Филозоф — сабра најбогатије људе и насели у том граду и удостоји...; а даде и ослобођење граду томе од сваких ствари и

даде и повластице овима са сваким утврђењем да се не поколеба, у коме су биле наведене и благодети Божје које су биле на њему, о слободи од поробоћења и печат златни овима даде који има слику града, да који хоће какву куповину да чини у сваки крај, добије књигу са печатом да је становник тога града, па да не даје нигде царине ни пролаза; измоли и утврди од околних себи господара земаља, па и од самог краља [Угарске] и по овим крајевима свако ослобођење трговцима; у осталом од свију околних земаља непрестано из дана у дан почеше долазити [становници] и за мало времена густо населе се тај град." И Дубровчани од тога времена почињу у све већем броју да посећују Београд.

Пошто је Турска пребродила десетогодишњу кризу после битке код Ангоре и даље наставила своју офанзиву према хришћанским државама, и Београд убрзо постаје циљ њених напада. Угарска је са своје стране тежила да обезбеди своју јужну границу преузимањем у своје руке важнијих градова на Дунаву. Уговором у Тати 1426. обавезао се деспот Стефан Лазаревић да ће његов наследник после његове смрти предати Угарској Београд и Голубац. Ђурађ Бранковић на основу тога уговора предаје Београд краљу Жигмунду 1427, док су Голубац, издајом његовог заповедника, успели да уграбе Турци. Од тада па готово за читав један век, Београд има улогу да зауставља даље надирање Турака према северу. Он је за савременике „бедем хришћанства", „кључ Угарске". Наш Константин Јаничар приписује султану Мехмеду II ове речи: „Докле год српски Београд Угри буду држали, дотле нећемо моћи над њима победу одржати."

Први покушај да добију Београд учинили су Турци одмах по привременом освајању деспотовине 1439. Већ следеће године долази султан Мурат II под Београд и опседа га око шест месеци, али узалуд. Турци су се морали задовољити тиме што су у близини, на Авали, подигли град Жрнов са задатком да држи у шаху Угарску посаду у Београду. И други велики напад Турака завршава се поразом 1456. захваљујући енергичној одбрани Јанка Хуњадија. Султан Мехмед II, освајач Цариграда, и сам рањен под Београдом, морао је одступити. Неколико деценија после тога, Београд живи у сталном ишчекивању одлучног турског напада. У међувремену имамо честе борбе око њега са посадама Жрнова и Смедерева. Угарска, међутим, услед унутрашњег растројства није могла обраћати довољно пажње одбрани Београда. Градски бедеми не одржавају се у реду,

артиљерија је недовољна, посада мала и слабо плаћена. Очајно стање Београда пред пад у турске руке лепо је окарактерисао савременик Ђорђе Сремац, капелан угарског краља. Он нам је као тумач забележио и пркосан одговор Срба насадиста (шајкаша) који су имали задатак да бране Београд и који су узалуд тражили да им се изда њихова заостала плата: „Ђурђу, попе, што то нама срамоту чини; но ако Угрима не требује Београд, требује цару“ (султану).

Одлучан ударац дошао је најзад под султаном Сулејманом Величанственим 1521. године; 28. августа пао је Београд у турске руке без великог отпора. Последице пада „кључева Угарске“ брзо су се осетиле: већ пет година касније, Угарска доживљава слом код Мохача, а 1529. долази до прве опсаде Беча. Од тврђаве која је бранила приступ у Угарску, Београд постаје исходна тачка за продирање Турака у средњу Европу.

О изгледу средњовековног Београда може се нешто више рећи тек од времена деспота Стефана Лазаревића који га је примио разореног и из основа поново изградио. Тај Београд описала су два савременика, Стефанов биограф Константин Филозоф и Француз Бертрандон де ла Брокијер који је прошао кроз њега 1433. године. Град је био опасан двоструким бедемима, споља заштићен и дубоким јарком. На Дунаву код данашње куле Небојше налазило се једно мало пристаниште способно да прими 15 до 20 галија. Улаз у пристаниште браниле су две куле између којих је био разапет ланац; на бедемима је било више кула. У средини града, на пролазу из Горњег у Доњи град, налазила се велика кула; то је несумњиво она кула коју доцнији извори из XVI столећа називају Небојша, чије је име касније, кад је та првобитна Небојша разорена, прешло на познату кулу у доњем граду. Та централна кула чинила је малу тврђаву за себе и била је такође опасана јарком преко кога је био покретни мост подизан ланцима. Таквих мостова било је и пред свим градским капијама. У граду је било више грађевина за становање, међу којима и деспотов дворац. Нешто касније помиње се у Београду и дворац зета деспота Ђурђа Бранковића, Улриха Цељског, који је у њему изгубио живот у сукобу с Ладиславом Хуњадијем 1456. Од цркава помиње се „митрополија Успеније пречисте Владичице“ „која је била престо митрополита београдског, егзарха свију српских земаља“. Деспот Стефан подигао је цркву посвећену Тријерарсима и „странопријемницу за болне и цркву у њој у име чудотворца Николаја“. Постојала је и црква Св. Петке у Доњем граду, 1453, giexia de Belgrado

nel chastel de sotto dovel chorpo de Sancta Venera. У последњем периоду угарске владе над Београдом постојао је у Доњем граду и фрањевачки манастир. Турци су искористили 1521. године, продревши најпре у Доњи град, да са његовог торња руше топом Горњи град. Артиљерија се помиње у Београду већ за време деспота Стефана Лазаревића: кад је победио Босанце код Сребрнице, он је наредио да се једна велика „прашта“ (топ), звана Хумка, пренесе у Београд. И Брокијер је нашао град добро снабдевен топовима: „И рекоше ми да су та варош и тврђава врло добро снабдевене артиљеријом. У сваком случају, ја сам видео у тој поменутој тврђави четири металне бомбарде, од којих су две од по два дела. А једна је највећа коју сам икад видео и има грло од 42 палца ширине, где се ставља камење, али је по моме мишљењу за своју величину исувише кратка.“

Организација управе Београда није много позната. Деспот Стефан је издао повељу обновљеном граду, али сем трговачких повластица не знамо шта је садржавала. Под Мађарима је градом заповедао један капетан, под којим су била два кастелана, за Горњи и Доњи град. Од времена Матије Корвина, Београдом и његовим подручјем управља бан, а понекад и два истовремено. Иначе, цивилна управа била је уређена слично другим градовима у Угарској: на челу су биле судије које управљају у име грађана, totus populus, град има свог писара, scriba, и печат, sigillum comunitatis, чији нам изглед није познат.

(*Београд кроз векове*, Београд 1954, 1—8)

ИЗ ПРОШЛОСТИ БЕОГРАДА

I

ЖИТАРИЦА, ЈЕДНА БЕОГРАДСКА КУЛА КОЈА НИЈЕ ПОСТОЈАЛА

Београдски град има како дугу тако и мало расветљену прошлост, донекле замрачену и утицајем народне поезије. Већ је подавно доказано да данашња кула Небојша на Дунаву није првобитно носила то име. Тако је називана једна од главних кула Горњег града о којој има података за XVI и XVII столеће. Кад је ње нестало, њено име је „народној традицији постало неопходно", и она га је везала за једину преосталу кулу из старијих времена.[1] Приказујући тај рад о кули Небојши, ми смо узгред истакли да се у историји Београда често помиње и некаква кула „Житарица", али да она није стварно постојала, него да се увукла у историју Београда као последица погрешног тумачења извора.[2] Сад бисмо се на овом питању мало опширније задржали.

Полазну тачку за ову историјску забуну пружио је Антун Вранчић, Шибенчанин, који се у Угарској истакао и као државник и као историчар (1504—1573). Као изасланик Фердинанда I султану Сулејману Величанственом ради склапања уговора о миру, Вранчић је прошао 1553. године кроз Београд и описао га. Говорећи о турском освајању Београда 1521, он је поменуо и кулу Небојшу, ону у Горњем граду, и јуначку смрт њеног заповедника Јакова Утешинића. За Небојшу бележи Вранчић да је тако назива домаће становништво, а Мађари „Kewlews". По њему, то је само друго име за исту кулу: „Jacobo propugnaculum, Hungaris

[1] Д. Костић, *Где је била Небојша?*, Прилог историји тврђаве и града Београда, Београд, 1931; прештампано из *Београдских општинских новина*.

[2] *Југословенски историски часопис*, III, 1937, 382.

Kewlews, indigenis Neboize, hoc est ne timeas nominatum, arcis quidem praecipuum munimentum, quod palacio comitis Ciliae et Savo flumini imminet, fortifudinis ergo in tutelam erat assignatum."[3] Нешто касније мађарски историчар Никола Иштванфи (1538—1615), који је оставио историју Угарске од 1490. до 1606. године, при описивању пада Београда под Турке користио је и дела Антуна Вранчића. Он је први који зна за београдску кулу са именом „Житарица". Београд је, пише Иштванфи, имао много високих кула од којих су се нарочито истицале Небојша и „Житарица": „quarum quae praecipuae ac munitiores erant, altera Neboisa, quae vox intrepidam significat, altera a milio, quod ibi magna copia ad varios usus recondi soleat, *Miliaria* vocabatur." Turris Miliaria била је та којом је заповедао Јаков Утешинић. Иштванфи даље прича како су Турци, заузевши Доњи град, поставили топове на торањ фрањевачког манастира и одатле рушили „Житарицу" — atque illinc diruendae „Miliariae" crebris ictibus incubuere.[5] Пошто ни ово није било довољно минирали су је лагумима, cuniculos ad fundamenta Miliariae subterraneos magna cura nec minore silentio moliri inceperunt.[6]

Све ове догађаје које Иштванфи везује за кулу „Житарицу", старији и поузданији писци, као Вранчић, везују за стару кулу Небојшу. Објашњење за Иштванфиеву грешку није тешко пронаћи: она је настала услед погрешног тумачења текста А. Вранчића. Као што смо видели, Вранчић зна само за једну кулу, Небојшу, коју су по њему Мађари назвали „Kewlews". У овом имену лежи кључ за објашњење како је дошло до тога да се говори о посебној београдској кули „Житарици". Назив „Kewlews" је Иштванфи, не знамо да ли с правом, довео у везу с мађарском речју köles, milium — просо. Тако је настала његова turris Miliaria коју је он, не загледавши боље у Вранчићев текст, прогласио за другу кулу, поред Небојше. Доцнији историчари Београда на основу Иштванфија говоре о кули „Житарици", Hirsenturm, Meilenturm, Kölestorony. А то је могло бити, ако је веровати Вранчићу, само мађарско име за првобитну Небојшу; посебне куле под тим именом није било у београдском граду.

---

[3] *Monumenta Hungariae Historica*, Scriptores, II, 28.

[4] М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, I, 1951, 108.

[5] *Ib.*, 112.

[6] *Ib.*, 113.

II

О ИМЕНУ ЦРКВЕ РУЖИЦЕ

Мало има људи иоле упознатих с нашом народном епиком који нису чули за цркву Ружицу у београдском граду. То име дато је у новије време цркви у њему која је начињена од једног барутног магацина. Али оно што је мање запажено, јесте то да наш народни певач зна и за цркве под истим именом и у другим местима широм читаве наше земље. У песми *Кајање и исповијест Марка Краљевића* помиње се и једна Ружица на Косову:

Па из ноћи Марко подранио,
. . . .
Па отиде у Косово цркви
Ка Ружици славног цар Лазара.[7]

За ову Ружицу, са нешто измењеним именом, зна и песма *Јунак над јунацима.* Марко и његова два побратима, Милош и Реља

Вино пију у Косово равно
Под Кукуном зеленом планином
Код бијеле Ружарице цркве
Задужбине славног цар Лазара.[8]

Друге песме одводе нас даље, у наше приморске крајеве:

Па с' опреми Копривица Вуче.
. . . .
Оде право врелу Цетињскоме
Бјелом двору Црногорског кнеза
. . . .
Оде Вуче пред Ружицу цркву.[9]

Или:

Санак снила Иванова мајка,
Ђе је Сење тама попанула
Ђе се ведро небо проломило
Сјајан месец пао на земљицу,
На Ружицу насред Сења цркву.[10]

Најзад да поменемо и једну цркву Ружицу далеко изван нашег подручја:

---

[7] Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме,* VI[4], 97.
[8] *Ib.,* VI, 142.
[9] *Ib.,* IV, 14.
[10] *Ib.,*

Пола су им Беча освојили,
До Ружице и цркве Марице.[11]

У народној песми, према томе, име Ружица није било име једне једине цркве. Оно је спадало у онај „инвентар“ којим је народни певач располагао за украшавање песме, онако као на пример име Роксанда за лепу отмену девојку. О некој посебној, тачно локализованој и јединој цркви под тим именом не може бити ни говора. Она без сумње није никад ни постојала као ни Роксанда девојка.

Ипак се може поставити питање како је дошло до постанка тога имена. Да ли је оно плод певачеве маште, како би се по песничком облику имена могло претпоставити, или је њиме у народу стварно означавана извесна група цркава које су морале имате нечег заједничког, храм на пример?

*

У песми *Турски цар и Нико патријар* помиње се у Цариграду црква „Росалија“; то би у њему била најзнаменитија црква. Султан говори патријарху:

Потурчи се патријаре Нико
И потурчи тридест калуђера,
И тридесет ђака самоука,
И потурчи цркву Росалију.[12]

То је, не може бити сумње, само једна варијанта имена Ружица, као већ наведени облик Ружарица. Вук бележи да „ро̂са“ у Боки Которској значи ружа, а и поменуту песму забележио је у том крају. Овај облик упућује нас на траг којим треба ићи да бисмо објаснили постанак и значење нашег имена цркве Ружице.

У позно римско доба, а свакако и раније, постојао је нарочит празник под именом rosalia, светкован у пролеће кад су руже полагане на гробове предака. Тај празник се одржавао и кад је победило хришћанство. Црква се узалуд трудила да искорени овај обичај, као и многе друге који су подсећали на паганско доба. Знамо да га је VI васељенски сабор, одржаван 680. године у Цариграду, изричито забранио. Али народни обичаји се не искорењују тако лако, нарочито не на тај начин. И Словени су по доласку на Балканско полуострво прихватили овај пагански обичај, до-

[11] *Ib.*, III, 43.
[12] *Ib.*, III, 57.

некле прилагођен хришћанству, везујући га по свој прилици за неки свој ранији празник сличне врсте. Он се и до данас одржава у неким нашим крајевима под именом *русаље*. За средњи век имамо леп опис извођења русаља — *ῥουσάλια* — са почетка XIII столећа, код охридског архиепископа Димитрија Хоматијана. Групе младића изводиле су их у недељу пред Духове, дакле у оно доба кад су падале и античке розалије. За празник Духова везане су оне и код других народа, код Арбанаса, Румуна и Руса.[13] Да је тако било и код нас има још трагова. Познате „русалке" у Дубокој крај Кучева изводе се о Духовима.[14] Код Милићевића налазимо да се у неким нашим крајевима „русалијом" назива црква посвећена Светој тројици (Духовима). Код села Горњег Матêвца близу Ниша налази се црква Свете тројице. „Кад сам први пут видео ову дивну црквицу — казује Милићевић — живо сам зажелео сазнати што год о њеном постању. Записа нема никаквих; бар их ја не нађох. На моје питање:

— Како зовете ову цркву?

— Света Богородица Русалија, одговори сељак.

— Богородице Русалије нема, брате!

— А оно ће бити Света Тројица Русалија, рече сељак.

У источним нашим крајевима народ тројичину недељу зове и Русална недеља. Други сељаци, после у Матêвцу, казиваше ми, да је некакав поп прочитао на цркви некакав запис из кога се види да је црква славила Св. Тројицу."[15]

Милићевић нам даје кључ за објашњење имена цркве Ружице. Антички празник ружа, везан за хришћанску Свету тројицу, и назив „русалија" за цркве чији је храм овај празник, без сумње сведоче да име Ружица није плод маште нашег народног певача, него да се њиме стварно означавала црква посвећена Духовима. Поетичност имена допринела је свакако да је оно постало тако омиљено у народној поезији.

Потврду за наше извођење постанка имена Ружица налазимо и у имену манастира Свете тројице у призренском крају. „У призренском округу, у Подгорју (Сухоречког барјака) — пише В. Трпић у расправици посвећеној овом манастиру — четири сахата источно од Призрена, а на висо-

---

[13] К. Јиречек, *Историја Срба*, II, 1952, 290; у Дубровнику и Боки Которској, русаље или русаљи су назив за саме Духове; Вук, *Рјечник*.

[14] М. Мајзнер, *Дубочке Русаље*, Годишњица Н. Чупића, 34, 1921, 226.

[15] М. Милићевић, *Краљевина Србија*, 25.

равном подножју планине Русинице налази се поменути манастир. По имену те планине, он се зове Русиница."[16]

Очигледно, процес је био обрнут: манастир се звао Русиница, па је име прешло с њега и на суседну планину. Русиница није ништа друго него једна варијанта имена Ружица.

Ко панаду често куса
Образ му је као руса —

наводи Вук као пример за реч „руса" у значењу ружа у Дубровнику.[17] Света Роза позната је у дубровачкој књижевности као св. Руса:

Сви народи свега света
Свету Русу славе сада —

пева један дубровачки песник.[18] Није нам познато каква је географска распрострањеност речи руса данас, али нема сумње да се она употребљавала и у призренском крају, и да је према њој настало име Русиница за поменути манастир Св. тројице.

Ружица као име за цркве познато је и ван народне песме; њиме се називају и неке рушевине цркава. Више варошице Рожаја налази се „црквина Ружица", а у Колашину су рушевине манастира Ружице.[19] Овакви случајеви, а њих без сумње има подоста, свакако немају везе с народном поезијом. Ту је очигледно реч о негдашњим црквама и манастирима који су били посвећени Св. тројици; један доказ више за исправност нашег гледишта о постанку и значењу назива Ружица.

(Историски часопис 5 (1954—55) 79—84)

[16] *Годишњица Н. Чупића,* 28, 1909, 173; Ђ. Сп. Радојичић, *Пут,* I, 1933, 24.

[17] *Рјечник,* s. v. руса.

[18] *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор,* VI, 1926, 83.

[19] *Народна Енциклопедија,* s. v. Рожај; Н. Дучић, *Књижевни радови,* III, 349; *Братство,* II, 152.

НАСТАНАК ДВА НАША СРЕДЊОВЕКОВНА ГРАДА

I

ПЕЋ — ДО ТУРСКИХ ВРЕМЕНА

Епархијско властелинство манастира Жиче, где је првобитно било седиште новоосноване српске аутокефалне архиепископије, већ је при оснивању обухватало неколико комплекса насеља. Најважнији, као што је било природно и уобичајено у таквим случајевима, лежао је у околини саме Жиче; остали су били више или мање удаљени од манастира. Од њих је по величини и природном богатству краја имао већи значај онај у Хвосну са десетак села или заселака. То је био одлучујући разлог, уз друге историјске околности, што је седиште поглавара српске цркве премештено из Жиче у предео Хвосна где је остало, с прекидом, до друге половине XVIII века, кад је коначно нестала стара српска самостална црква 1776. У овом прилогу ћемо изнети шта се може рећи о предтурском месту крај кога се сместила српска архиепископија, доцније патријаршија.[1]

*

Стефан Прововенчани дао је Жичи у жупи Хвосну поред осталих и село Пећ.[2] Свакако се не односи на ову Пећ, као што је сматрао К. Костић, запис на јеванђељу писаном, или боље довршеном, управо кад је Немањин син Вукан протерао брата Стефана из Србије и постао велики жупан: „сподобихь се жити ѹ Пеки ѹ градѣ Расѣ и написахь сие книге“ стоји у запису грешнога Симеона.[3] То је морала бити нека „пећ“ у самом Расу или поред њега.

---

[1] Сажет преглед прошлости Пећи до ослобођења од Турака дао је К. Костић, *Наши нови градови на југу*, СКЗ, коло XXV, бр. 168, Београд, 1922, 80—82.

[2] Уп. Г. Шкриванић, *Жичко епархиско властелинство*, Историски часопис, IV, 1954, 147—172.

[3] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 1902, 4.

Ближе време кад је поглавар српске цркве изабрао околину Пећи за коначно место боравка не може се данас сасвим тачно установити. Сматрало се да се то збило већ за првог наследника св. Саве као последица бугарско-куманског продора дубоко у Србију 1253. године, кад се показало да је Жича прилично изложена страним нападима.[4] Ипак чини се да то није био акт једног одређеног тренутка, већ постепено и повремено удаљавање од Жиче и оспособљавање другог центра да прими управу архиепископије. Можда је било и извесног колебања где да се смести док није одабрано најприкладније место. Први наследник св. Саве, Арсеније I, боловао је и умро у Црнчи у долини Лима, где се налазио један мали комплекс поседа Жиче. Али он је пренесен у Пећ и тамо сахрањен. Ту је већ раније био подигао цркву Св. Апостола, којој су доцније придодате две бочне и заједничка припрата за све три. Можда је Црнча ипак повремено бивала и доцније боравиште црквеног поглавара. Још 1365. године ишао је један дубровачки караван usque ad Çerenço contrate partiarche; носио је осам „печа" тканине.[5] Није исључено ни то да су и патријарси, као и владаоци, имали више споредних и привремених резиденција у које су залазили према годишњем времену. У животу Арсенија I, архиепископ Данило помиње у Црнчи једну цркву: ту су се појавила три анђела која су пред смрт Арсенија дошла да га посете, а он их је позвао у своју ћелију и разговарао са њима.[6] Жича, старо освећено седиште, тек је постепено занемаривана и напуштана. Сава II сахрањен је 1271. у Пећи у цркви Св. Апостола. Али још неки архиепископи столују барем привремено у Жичи као Јевстатије I 1279—86. и Јаков 1286—92.[7] Стога су неки историчари сматрали као одлучујући тренутак за коначно пресељавање архиепископије у Пећ напад Кумана са Дрманом и Куделином, или видинског кнеза Шишмана и спаљивање Жиче.[8] Један век остаће архиепископ, доцније патријарх, у Хвосну. Спољнополитички догађаји, сада са друге стране, натераће патријархе да се опет врате првобитној

[4] Уп. В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, 1920, 69; Петковић, *Преглед црквених споменика;* Р. Љубинковић, *Црква св. апостола у пећкој патријаршији.*

[5] М. Динић, *Дубровачка средњевековна караванска трговина*, Југословенски историски часопис, III, 1937, 125.

[6] Изд. Даничић, 261.

[7] Ст. Станојевић, *Српски архиепскопи од Саве I до Данила II* (1263—1326), Глас, 153, 1933, 43—78.

[8] Марковић, *Православно монаштво*, 70.

црквеној столици. Можда ће се и сада показати извесно колебање, али у обратном смеру.

Кад је патријаршија обновљена под Турцима, услови су били много повољнији да се Пећ опет одабере за седиште.

Врховна управа српске православне цркве налазила се непрекидно готово цело столеће крај Пећи. Мада она није имала неки нарочито гломазан и сложен управни апарат, ипак је утицала на даљу судбину првобитног села жичке епархије. Изграђивало се насеље које је постепено прерастало у градско. Података о његовом обиму и изгледу немамо; али ипак нам нешто пружају которски и дубровачки извори, пошто је и Пећ сада улазила у сферу заинтересованости приморских трговаца. Најпре наилазимо на неке трговце из Пећи који послују с Котором. Почетком августа 1326, Марко Перовичић и Богдеш Мановић, обојица de Pechio, обавезују се у Котору да ће у року од шест месеци исплатити једном Млечанину 61 перпер млетачких грошева ако се пре тога рока не врате у Котор из Србије (de Sclauonia). Истога дана, Богдеш Мановић признаје дуг томе Млечанину од десет перпера, али у српском новцу — perperos decem de cruce. Већ сутрадан срећемо и трећег Пећанца у Котору: Озроје, син Драганов, признаје истом оном Млечанину дуг од 43 перпера млетачких грошева.[9] То су први домаћи становници Пећи који су нам уопште за сада познати по имену. Почетком марта 1363. године, два курира нашла су пучанина Радомира Какасија in Piecho и предали му кнежев позив да у току од два месеца дође у Дубровник ради измирења некаквог дуга. У писму се наводи да се Радомиру одређује тако дуг рок „с обзиром на даљину места где се каже да борави исти Радомир".[10] То би био први нама познат помен да се један Дубровчанин дуже задржава у Пећи. Непуне две деценије касније имамо један закључак Већа умољених по коме би изгледало да Пећ у Србији има исти значај и вредност за Дубровчане као Ново Брдо и Призрен. Међутим, по осталим подацима јасно је да би такав закључак био сасвим погрешан. У овом случају морао је постојати некакав посебан разлог да се Пећ наводи уз Ново Брдо и Призрен.[11] Не може се установити да ли је Јуније Соркочевић, који је добио упутство да посети dominum patriarcam

---

[9] A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, I, 1951, 34—36.
[10] J. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике*, I, 1935, 106.
[11] *Mon. Rag.*, IV, 206, 14. IV 1379: Prima pars est quod mercatores qui dimictentur ire in Novum Montem et Pech et Presrenum debeant redire infra duos menses modo predicto; ср. XXV.

Pechi, кнеза Лазара и Вука Бранковића, да би тражио ослобођење два дубровачка трговца, стварно ишао и у Пећ, или је патријарха затекао негде другде.[12]

Један значајан податак за ранију прошлост Пећи саопштио је недавно проф. Бариша Крекић. Два трговца су срећивала своје обрачуне о пословању у Зети; тицало се трговања оловом и бакром што су се налазили код неког Улцињанина habitantis ad presens in Pech in partibus Sclavonie.[13]

Доцније се Пећ наводи још неколико пута у дубровачким архивским књигама. Томко, син Никше Олетића, умро је 1402. године у Руднику; у тестаменту се легати односе на Плану и Рудник. Ту се наводи: Et anche me resta a dare loditto Tomcho (de Nicoletto) per lo patriarcha libra una.[14] Не види се ипак да ли се то односи на Пећ: по помену Плане и Рудника могло би се помишљати да је реч о патријарху у Жичи. На већ устаљен известан број Дубровчана у Пећи указује одлука Малог већа о једном конзулату у августу 1415. године. Радашин Прибиловић као конзул и Доброслав Бранковић и Гојко Твртковић као судије одређени су in Pech да расправе спор на тражење Миолмана и Миолкана Прибиловића против Ратка Миолкусовића.[15] Значи, најмање четворица Дубровчана морала су се тада налазити у месту где се спор решавао. Ипак кад се има на уму велик број конзулата одређиван за друга места, Пећ није могла бити нека већа и трајнија станица за дубровачке трговце: ово је први познат случај да се конзул одређује у њему. Једну деценију касније налазимо опет — и то је све за Пећ — одредбу да се један спор расправи in Forno поводом тужбе неког Дубровчанина против двојице суграђана. Овај случај је занимљив стога што нам омогућује извесне закључке. Три властелина су добила налог да реше један сукоб у Приштини; њих тројица имала су исти задатак и у Пећи. То нам сведочи, као и први поменути случај, да дубровачке властеле није стално било у малој колонији Пећи, него да су неки од њих могли

[12] Тадић, I, 400, 21. I 1380. Можда ово посланство упућено српским владарима и патријарху треба истовремено довести у везу са избором новог поглавара српске цркве; уп. М. Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Гласник Ск. научног др., XV—XVI, 1936, 310—311. Тиме би се објашњавало што се у упутству Соркочевићу предвиђа да ће га заједнички примити патријарх, кнез Лазар и Вук Бранковић.

[13] Б. Крекић, *Прилог историји млетачко-балканске трговине друге половине XIV века*, Годишњак Фил. фак., Н. Сад, II., 1957, 15.

[14] *Test. Not.*, 9, fol. 19: t. T.N.O. defuncti in Rudnicho MCCCCII, die decimo septimo mensis augusti.

[15] *Cons. Minus*, I, fol. 39', die XXII augusti 1415.

бити упућени тамо државним послом више због знаменитости места него значаја саме колоније. У овом случају је најважнији Паскоје Соркочевић, који ће дуго имати значајну улогу у Србији.[16]

Радо Радојичић жалио се 1428. године против Марка Стојковића да му је узео in Pech districtus Sclauonie робу у вредности од десет перпера.[17]

У једном тестаменту Миловца Радосалића из 1439. године, сведоци изјављују да су били in partibus Sclauonie in loco vocato in lingua Sclaua Pech. Ти сведоци су били Мароје Миладиновић, Андрушко Николић и Никола Новаковић.[18]

Постоји и један податак који би могао послужити да се покрене још једно питање. У јесен 1438. године, дубровачке власти наредиле су Вукоју Белојевићу да у року од месец дана оде деспоту ради правдања неких дуговања. Вукоје се правдао да то није могао извршити; изјавио је да је кренуо на пут, али да је у путу био заробљен и одведен у Бар, и тако није могао поступити по наређењу. Као сведоке навео је Павла Братисавића и Никшу Лисицу из Подгорице (de Podgorize), војводу Комнена, митрополита Пећи (d. mitropolitus de Forno), ртачког опата, Маринчета из Бара и Дубровчанина Милосава настањеног у Бару.[19] Навођење *пећког* митрополита (патријарха) као сведока могло је додуше само значити да се стара титулатура одржавала и кад Пећ није више била седиште српског црквеног поглавара. Али по свему изгледа да поменути дубровачки трговац, према сведоцима које уз митрополита наводи у своју корист, ако је заиста и кренуо на пут, није ни могао доспети даље од Пећи, а ни у ком случају до Жиче. То би значило да су патријарси повремено још увек столовали у месту где је црква имала најприкладније боравиште. Има, изгледа, и других потврда за то. У тзв. „завештању" епископа Марка из 1411. године говори се о сабору „велике цркве патријархије" у „дому Спасову" у вези

[16] *Cons. Minus,* 3, fol. 248', die XVI augusti 1425: Ser Michael de Croxi consul, ser Sigismundus de Georgio, ser Pasqualis de Sorgo iudices — electi fuerunt in Pristina ad petitionem Radoie Pribetich et Radossaui Pero contre Bogdan Gripouich, Dapchum Vladnich et Christich Miozeuich cum modis et consuetudinibus consuetis.

Item predicti electi fuerunt in *Forno* ad petitionem Vochaç Radeglich contra Radassin Pribilouich et Radoie Batieeuich cum modis et consuetndiuibus consuetis. О Паскоју Соркочевићу уп. Јиречек, *Историја Срба,* II, 366. *Име Пећ у преводу и на познатој карти света фра Маура,* Историјски часопис, XII—XIII, 1963, 158, 163.

[17] *Lamenta de Foris,* 8, fol. 62, 11. VIII 1428.

[18] *Test. Not.,* 13, fol. 52', 13. XI 1439.

[19] *Liber maleficiorum,* 8, fol. e 42, die XIII oct. 1438. при крају књиге.

с неким поседима код Пећи. Запис се налази у једном рукопису патријаршије из 1399. године.[20] Познато је уосталом да је и патријарх Никодим издао 15. јуна 1450. једну повељу „оу Пеку“ којом обнавља наређење да се, према одредби св. Саве, даје „дијаконија“ ћелији у Кареји што је било обустављено после смрти цара Душана. Уз то патријарх Никодим ослобађа од унача и од телоса поседе Хиландара у Пећи. Црквени сабор у вези са тим одржан је у „дому Спасову“,[21] а „дом Спасов“ била је Жича. Међутим, у наведеним примерима свакако се под њим мисли на пећку патријаршију. Епископ Марко говори о имању у близини саме Пећи, а Никодим издаје повељу у том месту, очигледно после сабора који је ту и одржаван. По угледу на Жичу, „дом Спасов“ називана је и главна црква патријаршије, иначе посвећена св. Апостолима. Жички назив за патријаршију одомаћио се свакако већ у XVI веку. Последњи настављач Даниловог зборника, који је описао животе прва три српска патријарха, казује да је ранији архиепископ Јоаникије пребивао као патријарх у „дому Спасову“ и богато украшавао „велику цркву“. Приложио је „дому Спасову“ и многа села. Да се овде не мисли на Жичу сведочи приказивање смрти патријарха Јоаникија. Кад је цар Стефан Душан кренуо са војском на Угре, он је на Пакларима написао Јоаникију писмо и замолио га да дође у Жичу; ту се патријарх тешко разболео и наредио да га пренесу у Пећ, али га је смрт изненадила на путу у Полумиру. Однесен је у Пећ и сахрањен свакако у „дому Спасову“ за који се толико бринуо.[22] И за другог по реду патријарха, животописац каже да је раније боравио у „дому Спасову“.[23]

И у познатој фалсификованој повељи краља Милутина о Уљарима има помена „цркви домоу Спасова архїепископїе“ приликом продора видинског кнеза Шишмана до Хвосна. Помињу се и мошти „светаго Арсенїа лежещаго тоу въ домоу светыихь апостоль“. Главни испитивач овог фалсификата стављао га је до краја XIV века најдаље.[24] И после обнављања патријаршије 1557. помиње се „велика црква дом Спасов“ у Пећи. У запису из 1604. године наводи се да у „великој цркви дому

[20] Стојановић, *Записи и натписи*, IV, 1923, 22.

[21] Новаковић, *Зак. споменици*, 474; патријарх изјављује да је Сава одредио „да се дава оть великиѥ цркве срьбьскиѥ патриархиѥ“, што је стилизавано према стању цркве средином XV века.

[22] Изд. Даничић, 378; уп. даље о постављењу трећег патријарха кад се сабрао сабор *„у велику цркву* у патријаршију звану Пећ“.

[23] *Исто*, 380.

[24] *Споменик*, III, 18.

спаса Христа" почивају мошти архиепископа Арсенија, Јевстатија, Никодима и „прочих светих". Сам запис је састављен „ꙋ Пек". Није према томе Пећ као седиште патријарха било потпуно напуштено од краја XIV века. Под притиском развоја догађаја наступило је нешто супротно ономе што је било после средине XIII века, кад је поглавар цркве углавном столовао у Пећи и повремено у Жичи. По већ устаљеној традицији кад је 1557. обновљена српска партијаршија, њено седиште у Пећи називано је као и пре пропасти „дом Спасов.[25]

Константин Филозоф,[26] који је писао биографију деспота Стефана, као да је сматрао да је Пећ још увек право седиште патријаршије: када приказује повратак деспота после Ангоре у Србију, наводи како се приближио кь прѣдѣломь срьбьсккыимь идѣже прьваа архиепископиа Срьблиемь[27]. Право седиште црквене врховне власти било би још увек у Пећи све док она није доспела под Турке 1455. Патријарси су се повремено налазили и у Жичи а враћали су се свакако у Пећ када су прилике постајале повољније.[28]

II

РИБНИЦА — ПОДГОРИЦА

По казивању његовог сина Првовенчаног, Стефан Немања је рођен, кад му је отац био прогнаник у Диоклитији „на мѣстѣ рекомѣмь Рыбница оу храм(оу).[29] Стојан Новаковић дао је овакво тумачење: „Рибница у Зети, у којој се родио Немања, држим да је Подгорица, поред које тече река, која се и данас зове Рибница. Садашње име мислим да је од града који су Турци на том месту подигли, па је испред њега старије име ишчезло, одржавши се још у имену реке".[30] Станојевић је писао да је родоначелник династије Немањића рођен „у дворцу на утоку Рибнице у Морачу, у данашњој Подгорици."[31] Није много одступало ни мишљење Константина Јиречека:

---

[25] *Записи и натписи,* IV, 97, бр. 6505; уп. I, 448, бр. 1907, из 1689.
[26] *Гласник* СУД, 42, 280.
[27] *Да се то место односи на Жичу,* уп. *Зборник Ил. Руварца,* I, 84; *Прилози,* XXVI, 1960, 19.
[28] Марковић, 69; он је помишљао да је пред пад деспотовине 1459, „столица патријархова била измештена у Смедерево", 70
[29] В. Ћоровић, *Светосавски зборник,* 2, 1939, 18; св. Сава пише да је Немања рођен вь Зетѣ на Рыбници; *Списи,* 193.
[30] *Земљиште радње Немањине,* Годишњица Н. Чупића, I, 1877, 172.
[31] *Немања,* Годишњица Н. Ч., 42, 1933, 97.

„Der Nachfolger von Doclea wurde *Ribnica*, im XII. Jahrhundert der Geburtsort des serbischen Grosszupans Nemanja. Heute heisst Ribnica der Fluss, welcher durch die Stadt Podgorica fliesst und es ist wohl nicht zu bezweifeln, das der Ort Ribnica mit dem heutigen Podgorica identisch ist".[32]

Три најистакнутија истраживала наше раније прошлости углавном се слажу у тумачењу Стефана Првовенчаног, полазећи сваки од чињенице да и данас постоји приточица Мораче под именом Рибница. Потребно је ипак подврћи мало подробнијем испитивању писање Немањиног сина и биографа о томе где му је отац рођен како бисмо утврдили да ли је идентификација „места" Рибнице са Подгорицом сасвим исправна.

Апелатив „место" у старијим текстовима има и значење области мање или нешто веће, слично латинском „locus" или грчком τόπος.[33] У статуту жупе Пољица, она се назива „мисто". Није ни потребно ићи даље од текста Првовенчанога, и то управо од самог почетка. Кад су били прогнани Немањини родитељи, дошли су „вь мѣсто рождениꙗ своего рекомое Диоклитиꙗ". Читава Диоклитија је „место". Кад се то зна, а има безброј случајева да су жупе, па чак и мање или веће области, добијале име по реци која кроз њих протиче, лако се може доћи до закључка да Рибница није име насеља које је замењено каснијим Подгорица. На такав закључак упућују и неке друге околности. Рибница нам је позната само из овог извора; да није очувано до најновијег времена име речице, свакако се не би ни могло доћи на помисао да је помен првобитног имена Подгорице. Сасвим је природно да се очувало име реке када је општепознато колико имена река преживљују вековне промене и у крајевима са бурном прошлошћу као што је Балкан. Није ипак природно да једно насеље још пре турских завојевања промени једно наше име другим исто тако нашим. Подгорица се као већ доста развијено место појављује у споменицима већ у првој половини XIV века, у ствари одмах кад потичу најстарији детаљнији подаци о овим крајевима. Када не постоји никакво сведочанство да је Рибница као насеље уопште постојала, не можемо се много опирати тумачењу које нам намеће сам Првовенчани.

---

[32] *Skutari und sein Gebiet*, Illyrisch-albanische Forschungen, I, 1916, 99; *Историја Срба*, II, 1952, 148.

[33] Уп. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 1964, 363: in loco qui dicitur Boxena qui locus subest cuidam domino qui dicitur albanus de Boxena. Akad *Rječnik:* Mjesto može katkad biti i čitava koja zemlja ili kraj.

*

Најстарије вести о становницима Подгорице потичу из првих очуваних књига Которског архива. У августу 1326. године, Јован из Подгорице, зет Венча, обавезује се да врати 300 перпера за три месеца[34]. Константин Јиречек, који је проучавао остатке овог архива, наводи да се око 1330. срећу из Подгорице трговци кожом и обућом.[35] Све то указује на већ прилично развијене економске везе места са приморјем.

Подгоричани су ушли и у једну повељу цара Душана за Хиландар коме су се замерили. На сабору у Крупиштима, цар је дао манастиру разне повластице и обезбеђивао стара права. Већ је Стефан Првовенчани доделио Хиландару половину села Каменице у Зети, што није поштовано: ѹ Зетѣ што имаю село половина Каменниць и на Морачѣ половина ловишта како имь тези царинѣ Подгоричани не даваю. Цар је одредио: и ѹ Зетѣ половина Каменниць сь людьми именемь Момишикы и на Морачѣ половина ловишта како то ѥ и прѣжде било.[36]

Мада Подгорица није била на путу којима су чешће пролазили његови пословни људи, Дубровник нам ипак пружа неке врло занимљиве податке, јер су неки трговци прелазили преко зетских приморских градова за унутрашњост. У претходном прилошку већ смо навели како је Вукоје Белојевић навео као сведоке по имену Павла Братисавића и Никшу Лисицу de Podgorize, поред још неких других, и војводу Комнена. Како је Зета после изумирања Балшића припојена Србији, Подгорица је постала седиште власти за горњу Зету као што је Бар био за доњу. После обнављања деспотовине, тежиште власти било је опет у Подгорици; ту је седео Алтоман, војвода деспота Ђурђа Бранковића. Она је то остала и кад су Турци завладали горњом Зетом. Била је тада и утврђена. Више наших летописа[37] је забележило насталу промену: „сьзида царь градь Подгорицѹ ѹ Зети“; „ходи царь Мехмедь ѹ Зетоѹ и сьзида градь Подьгорицѹ„:

---

[34] *Mon. Cat.*, I, 1951, 38.

[35] *O. c.*, 99: Der Name von Podgorica erscheint zum erstenmal in dem ältesten Notarialbuch des Gerichtsarchivs von Cattaro, in welchem um 1330. Lederhändler und Schuster von dort erwähnt werden. Како је Јиречек у овој студији обраћао пажњу на почетак вести о локалитетима може се очекивати да необјављена которска архивска грађа садржи још који податак о Подгорици пре доласка под турску власт.

[36] Новаковић, *Законски споменици*, 429; Каменица се данас назива по становницима Момишићи крај Подгорице.

[37] Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 251; летописи се не слажу у години.

„сьзида Хасан-паша градь Подьгорицоу оу Зети". То је било око 1475. године.

Од тога времена је Подгорица остала главно упориште турске власти у долини Мораче.

Ако Подгорица није првобитно носила име Рибница, поставља се питање да није можда израсла из неког првобитног античког насеља. Милан Шуфлај је категорично тврдио да је Berziminium или Berzumno каснија Подгорица. Ипак не изгледа да се тако лако може расправити да ли се из тога места развила средњовековна Подгорица. Ево колико је о томе могао рећи у енциклопедији Pauly-Wissowa познати стручњак за историјску географију Томашек: Bersumnum, Castell in Dalmatia у области Доклеата на путу од Салоне за Скодру. Пајтингерова табла наводи: Halata ·X· Bersumno ·XVI· Sinna ·XX· Scodra. И Равенски географ зна за Burzumi(n'o). Burzum (ini). И Itin. Ant. има: Alata ·X· Birziminio ·XVIII· Cinna ·XII· Scodra. Хернес тражи Алату у Даниловграду, а према томе Berzumnum на ставама Зете и Мораче између Спужа и Подгорице. Као што се види, није сасвим поуздано да је кастел Берзумнум зачетак наше Подгорице. Још није пронађен било какав натпис са именом тога места.

(Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 31 (1965) 195—203)

СРЕБРНИК КРАЈ СРЕБРНИЦЕ

Говорећи о Сребрници, Јиречек[1] је нарочито нагласио да се она не сме бркати са Сребрником у Усори, уз напомену да су у изворима већ око 1450. замењивана ова два места. У својој *Историји Срба,*[2] Јиречек указује на један такав случај из 1444, где је, по његовом мишљењу, погрешно стављено Сребрник уместо Сребрница.

У ствари, и Јиречек је побркао, или боље рећи није опазио да су била два Сребрника: један у Усори, а други, за који се до сада уопште није знало, више саме Сребрнице која је управо била само подграђе, suburbium, тога Сребрника. За ово имамо поузданих доказа из XV, па чак и из прве половине XVII века.

I Дубровачко Велико веће одлучило је једногласно 22. маја 1444. да се обдари посланик босанског краља Томаша који је донео вест de levatione castri Strebrnich de manibus Turcorum.[3] Већ је Јиречек утврдио да је босански краљ у мају 1444. посео Сребрницу — то је онај случај кад је он мислио да је реч о погрешци писара; међутим, из даљег излагања видеће се да је одлука Великог већа сасвим исправна и веома прецизна — ако су Дубровчани добро познавали икоје место у Босни, то је свакако Сребрница — и да се Сребрник спомиње баш зато што је он доминирао Сребрницом као тврђава (castrum), и што се у њему налазила турска посада. С падом Сребрника падала је наравно и Сребрница.

---

[1] *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters* 1879, 50.

[2] IV, 91, нап. 2.

[3] *Acta Maioris Consilii,* 7 (1442—1445), fol. 178; Jorga, *Notes et extraits,* II, нап. 402.

II Дана 27. маја 1448, ректор и Мало веће одговорили су на једно писмо дубровачких трговаца из Сребрнице у коме су се они жалили на „новости“ што их је у име босанског краља чинио протовестијар Рестоје. Дубровачка влада је послала својим трговцима и писмо за краља Томаша да му га предају двојица од њих и да се са своје стране потуже краљу на Рестоја, digando may per avanti, tanto in tempo de algun Re de Bossina quanto etiamdio del Re Sigismondo ne del ducha Cheruoie, li quali dominorno la dicta *zitade de Streberniса* non esserli fato simel novitade. Anzi quando le intervegnuto alguno caso della suspetione della guerra, quelli de lor li quali ano vogliuto *redursi nel castello de Strebernich* allor e stato dato a posser intrare et stare. Et altri, li quali non hano vogliuto redursi in esso Castello, sempre alloro e stato dato a posersi liberamente andare dove alloro e stato de piasire et contentamento . . . Et per che dite esser richiesti dalo deto prothovestiaro Restoie a fare chase nel Castello et provederli delle monitione etc. ve dissemo che per nullo modo non debiati intrare ne consentire a questa chosa, ne in alguna altra cosa nova non debiati intrare senza la expressa licentia della nostra Signoria.[4]

У овом писму се јасно разликује Сребрница од кастела Сребрника; овај Сребрник у који су се Дубровчани из Сребрнице склањали у случају ратне опасности могао је бити само онај кастел где су они по наредби протовестијара Рестоја морали зидати куће. Немогућно је претпоставити да су се дубровачки трговци у случају опасности *увек* склањали у удаљени Сребрник у Усори. Исто тако није могућа ни помисао на какву писарску грешку, јер се напоредо наводе и Сребрница и Сребрник.

III Кад је 1451. године заратио херцег Стјепан на Дубровник, овај је гледао да измири Босну и Србију, тада у рату, да би се краљ Томаш као савезник Републике Св. Влаха могао слободно окренути против херцега. Главно спорно питање била је Сребрница. Стојим посланицима на босанском двору Влаху Рањини и Јакову Марина Гундулића, дубровачка влада је 17. јуна 1451. упутила комисију којом им је поред осталога стављено у дужност да тражи да се кастел Сребрник преда Дубровчанима на чување док се не реши спор о припадности Сребрнице, па да тако република може гарантовати да ће се уговор заиста и извршити. Из инструкције је очигледно да је реч о Сребрнику који је доминирао Сребрницом, јер једино у случају да је припадао Дубров-

[4] *Lett. e Comm. di Levante,* 13, 1444—1448, fol. 260′, bis.

чанима, они су могли бити сигурни да ће се споразум између краља и деспота привести у дело. Требало је да поклисари предоче краљу Томашу како деспот може страховати да се уговор између Србије и Босне неће тачно извршити и да ће желети сигурне гаранције у том погледу. Ditto questo — стоји даље у комисији — atenderete la resposta la qual esso Re ve fara. E digandove lui chel e contento de meter in le man dela nostra Signoria el *castello de Strebenich* (over alcun altro castello, responderete che non sapete se la nostra Signoria volesse tuor questa impresa de tuor alcun castello in le man. Noi avisaremo la nostra Signoria et ella fara resposta ala vostra Maiesta — прецртано, а са стране додато: responderete col nome de Dio nuy seno conttenti di torlo in nostra mane. Ma direte che li piaxa a far una lettera per sua parte, aperta et patente, al suo canzeler sigilata dela sua bolla in laquella aparano le condicion con lequal metara el dicto *castelo de Strebernich* in man nostre... даље оштећено). Ma se forsi non disesse de voler meter (alcun прецртано, изнад: el dicto) castello in le man nostre, ma ve disesse solamente che dovesti pratichar cum parole cum lo Signor despot, alora voi direte che lo farete volentiera.

Требало је да посланици после посете краљу Томашу оду и код деспота Ђурђа. У оном делу инструкције који се односи на деспота, опет се помиње кастел Сребрник: E cossi habiando dette queste cosse sel Re ve havera dato in le man el *castello de Strebrenich* diretelo al Signor despot e direteli etiamdio le condicion con le qual lo avera posto in man nostre. E praticharete a tute nostre posse che la paxe se faza e che restano in bon acordio segondo la information la qual haverete havuta dal prefato Re. E siando le parte di acordio e chel Re voia che consignate el ditto castello al despot, cossi farete. Ma non siando di acordio le dette parte retornarete esso castello in man del prefato Re, perche volemo che lo toiate in man vostre a nostro nome con la condition suprascripta, zoe che non siando di acordio le parte, lo retornate in man del re. E con tal condicion le porete dal Re en non altramente. Ma sel ve havesse detto che doveste praticar solamente con parole e non ve havesse dato *Strebernich* in le man, voi alora praticharete con parole etc.[5]

Преговори између Босне и Србије завршили су се тиме што је Сребрник предат деспоту Ђурђу у јулу 1451. — *lo castello de Strebernich* esser dato in man del signor despot[6] —

[5] *Lettere e comissioni di Levante*, 15, 1451—1452, fol. I, итд.
[6] *Dipl. Rag.*, 514, погрешно 1452.

а са тим је, наравно, и Сребрница опет прешла у српске руке.[7] На усорски Сребрник не може се овде помишљати већ и стога што у њему није било дубровачке колоније.

VI Ово што смо закључили из наведених извора стоји, најзад, сасвим јасно у једном опису Босанског пашалука из прве половине XVII века — доказ да се Сребрник још и тада разликовао од Сребрнице, тврђава од вароши: *Srebarnich* è pur citta medesimamente sopra una colina cinta di mura con una torre picola, codetta qualcheduna, ha sotto in pianura una terra chiamata Srebarnizza, dove si fa argento in bona quantità. Case possono essere tra la città e la terra nro 200, homini da fatti tra tutti nro 600. Aga sta nella città, e nella terra sono case de Christiani messe nel sudetto numero nro 50, vi è anco nella terra un monasterio di fratti zocolanti. Lontano da Zvornich una giornata.[8]

Сребрница је, према наведеном, изгледала као и већина осталих градова у Босни у којима се разликовао град од подграђа. Разлика је само у томе што су они овде имали посебна имена, додуше изведена од исте речи, док се код осталих уз име града само стављало *Под:* Звоник — Подзвоник, Високи — Подвисоки, Кучлат — Подкучлат; Subsuonich, Sottovisochi, Subtusboraz, Suchuzlat, итд.

*

Чињеница да су у Босни постојала два Сребрника помаже нам да правилно схватимо једно место из живота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа. У глави 83, Константин казује како је султан ударио на деспотовину и опљачкао крај око Крушевца, али је ускоро напустио Србију. „Деспоть же — наставља филозоф — иже оу готовиль бѣше воиньство противоу сихь поимь вьсходить на Босьноу. Ибо босьньсции врѣме полоучьше тогда подьстоупише градь сребрьныи глаголимыи. И пришьдьшоу деспотоу вь незаапоу на рѣкоу зовомоую Дриноу, юже бось-

[7] Јиречек, *Историја Срба*, IV, 91.

[8] *Starine*, 14, 187. Готово истим речима описују се Сребрник и Сребрница у релацији Атанасија Георгића из 1626. године; једина је разлика у бројевима: Srebarnik è pure città mediocre sopra una collina cinta di mura con una torre picciola e quaique codetta dentro: ha sotto in pianura una terra chiamata Srebarnika, dove si fa argento in buona quantità. Tra la cittá e la terra possono essere 200 case, e quattro o cinquecento persone da fatti; nella cittá sta un' Aga e nella terra sono da cinquanta case de' Christiani, comprese nel numero sudetto; e v'è un convento de' Padri Zoccolanti, *Starine*, 17, 147.

ньсции мьнѣхоу непроходимоу, тогда нашьдьшоу томоу, деспоть же вь скорѣ рѣкоу прѣшьдь, ѥже босьньсции видѣвьше, оставльше вьса становьнаꙗ своꙗ бѣжаше сь крал ѥмь своимь. Оста же и пращта ихь глаголѥмаꙗ Хльмька коупьно сь иныма двѣма. Деспоть же повелѣ великоую вь Бѣльградь вести, прочеѥ же вь Сребрьникь, самь же вь страны босьньскыѥ вьниде, гьнавь кралꙗ плѣноваше."[9]

Сви коментатори овога пасуса узимали су правилно да је овде реч о Сребрници, али, уколико је мени познато, нико није покушавао да објасни какав је то Сребрник у који су однете заплењене праште.[10] После изложеног, без сумње је реч о Сребрнику више Сребрнице. Уосталом, Сребрник у Усори није тада уопште био у српским рукама.

У науци је прихваћено да се сукоб деспота Стефана с Турском и Босном, који описује Константин Филозоф, одиграо у лето 1426. године зато што је деспот у јулу те године боравио у Сребрници.[11] По неким вестима из Дубровачког државног архива, међутим, излази да су се поменути догађаји одиграли у јесен 1425. У октобру те године био је некакав упад непријатеља у Србију, као што показују следеће одлуке Већа умољених:

I Prima pars est de donando sibi domino dispot balistas viginti quinque fulcitas.

Secunda pars est de donando eidem balistas fulcitas viginti. Captum per XVII; *9. октобар 1425. године.*

II Prima pars est de donando etiam dicto domino dispot libras trecentum pulveris ad bombardas necessarie. Captum per XXV contra VII.

III Prima pars est de donando ultrascripto domino dispot mazios trecentos spaghi pro cordis balistarum. Captum per XVIII contra XIIII; 9. *октобар 1425. године.*

IV Prima pars est de scribendo omnibus nostris civibus tam nobilibus quam popolaribus existentibus in Sclavonie partibus, *quod bene se portent in ad ersitatibus illarum contratarum.* Captum per omnes; *9. октобар 1425. године.*[12]

---

[9] *Гласник,* 42, 317.

[10] Ср. Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић,* I² 1907, 49; Ст. Станојевић, *Archiv für slavische Philologie,* XVII, 1896; 470; К. Јиречек, *Историја Срба,* II, 120; Вл. Ћоровић, *Прилози,* II, 1922, 75.

[11] Деспот је 25. јула 1426. године издао једну повељу in descensu nostro Zreberniza; *Listine,* IX, 18.

[12] *Acta Consilii Rogatorum,* 3, 1420—1426, fol. 264 и даље. Дан раније, 8. октобра, Мало веће је обуставило трговину са Србијом и у области деспотовој и у области Ђурђа Вуковића, спречивши чак и

Крајем октобра, међутим, водила се борба на Дрини, па се помиње и опсада сребрничког града, док су почетком тога месеца били још нормални односи у Сребрници и расправљало се о некаквом депозиту:

I Prima pars est de dando libertatem domino rectori et Minori Consilio respondendi litteris voivode Bogdani et fratrum et guardiano de Srebrniza super facto depositi de quo locuntur contra Dumchum de Nicola. Captum per omnes. Са стране: pro littera voivode Bogdani de Srebreniza et gardiani et fratrum de Srebrniza; *1. октобар 1425. године.*

II Prima pars est de deliberando super littera nuper recepta a nobilibus et mercatoribus Ragusinis de Subsuonich pro nobilibus et mercatoribus *obsessis in castro Srebrnich* (Константинов Сребрьникь!). Са стране: pro nobilibus et mercatoribus obsexis in castro Srebrnichi. *Die ultimo octubris.*

Secunda pars est de induciando super eadem. Captum per XXIII contra XV.

Prima pars est de induciando usque ad diem veneris proximum super eodem.

Secunda pars est de induciando super predictis usque ad primam responsionem habendam a dictis nobilibus et mercatoribus. Captum per XXII contra XVI.

III Prima pars est de induciando super factis novitatum Bosne, pro quibus arengatum est in presenti corsilio, usque ad prima nova, que inde habebuntur et venient. Captum per XXX contra V; *24. новембар 1425. године.*

IV Prima pars est de induciando usque ad prima nova super responsione futura *ad litteram habitam a rege Bosne comminatoriam.* Captum per XXVIII contra V extra II; *3 децембар 1425. године.*

оне којима су цариници већ били одобрили да крену у Србију; знак да је упад у Србију дошао неочекивано. *Acta Consilii Minoris*, 3, 1422—1426, fol. 258: Captum fuit de precipiendo dohaneriis dohane maioris, quod non faciant dohanam mercatoribus qui vellent ire in contratam domini despothi de Rassia et in contratam domini Georgii Volcouich. Et si fecissent aliquem dohanam hucusque, quod precipiant illis mercatoribus, quibus iam fecissent dohanam, quod non audeant modo aliquo nec presumant ire in contratam predictorum domini despothi et domini Georgii. Sed mercatoribus, qui vellent ire ad alias partes exceptis partibus domini despothi et domini Georgii predictorum, faciant dohanam; sed precipiant eis, quod sub pena de quinquaginta pro centenario de illis mercibus quas portabunt, non audeant merces ipsas portare ad dictas contratas domini despothi et domini Georgii sine expressa licentia domini rectoris et sui Minoris Consilii.

V Prima pars est de dando libertatem domino rectori et Minori Consilio scribendi voivode Volcassino Slatonossovich. Captum per XXXIII contra II; *3. децембар 1425. године.*[13]

Напад Босанаца на Сребрницу помиње се и у једној инструкцији дубровачким посланицима на двору Твртка II од 19. априла 1428; босански краљ је тражио задовољштину због тога што су босански трговци учествовали у одбрани града. „Односно Сребрнице — стоји у инструкцији — што каже да је због наших имао штете од 10.000 дуката, треба да му одговорите: Пресветли господине, свемогући Бог и ваша вредност дали су вам господство и разум којим можете потпуно и јасно расуђивати и увидити да се они наши јадници трговци нису огрешили ни о коју страну. Јер пошто је случај хтео да су се нашли са имањем и личностима својим у тврђави [castello], нису друго ни могли ни требали већ да бране живот и част и своју имовину... Али нека изволи ваше Величанство помислити колико је тај сукоб [novita] у Сребрници био од штете нашим трговцима, јер је доста њих било посечено и опљачкано и везано од узвишеног господина деспота. И изгубили су све што су на свету имали. А затим пошто је спаљена Сребрница од Дињичића, поданика Вашег Величанства, довршена је њихова пропаст, тако да можемо рећи у истину да више од 50.000 дуката не би поправило штету наших.“[14]

Мислимо да не може бити никакве сумње у то да су догађаји који су се одиграли у Србији и Босни у јесен 1425. године исти они који су описани у 83. глави код Константина Филозофа. Забрана трговцима да одлазе у Србију, помагање деспота оружјем и барутом, а нарочито препорука Већа умољених дубровачким трговцима у Србији да се добро држе у несрећи која је њу задесила, јасно указују на упад Турака у крајеве око Крушевца. Имамо и са друге стране потврду да су Турци у октобру 1425. продрли у Србију. У једном писму Симона Буонделмонтија од 2. новембра те године наводи се да је Пино од Озоре all' hora in Rascia contro a' Turchi, i quali havvevano assaltato il Despoto, e gran' danno facevano in quel paese.[15] У наведеној инструк-

[13] *Ib.*, fol. 263', 267', 271.

[14] *Lett. e Comm. di Levante*, 10, 1427—1430, fol. 85', Jorga, *o. c.*, 241; Јиречек, *Историја Срба*, II, 130; IV, 90, ставља напад Дињичића на Сребрницу у почетку 1428. године, узимајући да је ту реч о другом, каснијем покушају да Босанци завладају овим градом. По Ћоровићу, *Прилози*, II, 75, Дињичићи су само учествовали у оном нападу што га Константин описује; нама се последње мишљење чини много вероватнијим

[15] Ст. Станојевић, *Pipo Spano*, 1901, 11.

цији, у којој се изричито спомиње деспот Стефан Лазаревић, помињу се и дубровачки трговци опкољени у тврђави; то су очигледно они трговци obsessi in castro Srebrnich у октобру 1425. Зато што су и они учествовали у одбрани града, краљ Твртко је писао оно „претеће писмо" Републици Св. Влаха у новембру 1425. године. Поводом догађаја на Дрини писано је свакако и војводи Вукашину Златоносовићу почетком децембра исте године.[16]

Константин Филозоф помиње како је деспот изненада стигао на Дрину и прешао је, мада су Босанци мислили да је „непроходима", пошто је била надошла. И тај нас детаљ упућује на јесен 1425. пре него на лето 1426. године. Наше датирање догађаја које описује Константин Филозоф не коси се најзад ни са забелешком летописа по којима је цар Мурат пленио Србље 6934. године и ходио под Крушевац.[17] Зна се да је наведена година почињала 1. септембра 1425. године.

Док се догађаји који су се по наведеним дубровачким вестима одиграли у Србији и Босни тако лепо поклапају са Константиновим приказивањем, дотле уопште немамо никаквих података о томе да је у јуну или јулу 1426 — у које је раније хронолошки стављан Константинов приказ деспотовог сукоба с Турцима и Босном — било ма каквог турског упада у Србију, или некаквог сукоба на Дрини. У изворима нема о томе ни трага, нарочито не у дубровачким у којима би се најпре могло очекивати. Овај argumentum ex silentio не може се тако лако одбацити када се зна колико се у Дубровнику водило рачуна о свему што би могло угрозити веома разгранату трговину грађана Републике Св. Влаха у Србији и Босни. Тешко је замислити да о једној опсади Сребрнице, која се у првој половини XV века од свих наших градова најчешће помиње у дубровачким архивским књига-

[16] На истој седници расправљано је најпре о писму босанског краља, затим је ректору и Малом већу дато овлашћење да пишу Златоносовићу, а одмах иза тога предложено је de scribendo domino despotho de Rassia super his, que dicta sunt in presenti consilio. Усвојен је, међутим, противпредлог, secunda pars, de induciando super eisdem usque ad prima nova; све три одлуке стоје очигледно у узрочној вези.

[17] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи* 1928, 226; Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I 1, 1929, 232, има писмо деспота Стефана писано у Павловцима 21. новембра. Стојановић га је ставио погрешно у 1425. уместо у 1424. годину, јер није водио рачуна о томе да је у Дубровнику нова година почињала о Божићу (писмо је заведено 28. децембра). Ово наводимо из разлога да се не би мислило како деспот није могао бити у новембру 1425. у Сребрници.

ма — чешће него Ново Брдо — није остало баш никаквог трага. Најзад, ако би се узело да се Константинов текст не односи на догађаје из 1425, како би се могло објаснити да у дубровачким и осталим изворима нема помена баш о тим догађајима на којима се задржао деспотов биограф, а да овај муком прелази преко сличних догађаја за које позитивно знамо да су се збили у јесен 1425. године? Опет подвлачимо да се досадашње датирање босанског напада на Сребрницу, а према томе и упада Турака у крајеве око Крушевца, базирало једино на чињеници да је деспот Стефан био у Сребрници 25. јула 1426. године.

Нама се штавише чини да у јуну и јулу 1426. нису ни могли да се одиграју догађаји описани у 83. глави деспотове биографије. Баш у то време страдала је Босна од упада турске војске; у једном писму од 6. августа 1426, дубровачка влада се извињава краљу Сигисмунду због нередовне везе са њим, наводећи поред других узрока и несигурност у Босни коју Турци пустоше: aut forte propter passus Bosne, qui et *mensibus retrolapsis* et nunc undique sunt a Turchorum potencia occupati. У истом писму, Дубровчани дају Сигисмунду врло прецизне податке о турској акцији на Балкану: „Скоро целог овог лета војска од око четири хиљаде Турака била је у Босни; *нити господин краљ Босне, нити његови барони нису се усудили да ма штогод против њих предузму.* Војвода Сандаљ и војвода Радосав Павловић после узајамних покушаја да се нагоде склопили су између себе добар мир. Турци пак два пута су непријатељски продрли у пределе Хрватске и тамо су запленили велики број Хрвата и Влаха који тамо бораве. Два пута су пустошили и крајеве Усоре и Сребрника; били су такође и у области војводе Златоносовића; ови Турци вратили су се у своју земљу и мало их је остало у Босни. Славни господин деспот са узвишеним господином Ђурђем, својим сестрићем, како се говори, склопио је у Зети мир са Млечанима; један део те области Зете остао је господину деспоту и његовом сестрићу, а други део Млетачкој Републици. Многобројни Турци непријатељски се залетају од Драча до Солуна и преко Ахаје или Мореје, имајући велики рат са Млечанима, пустоше и огромну штету наносе млетачким поседима.“ Откуда би краљ Твртко II крај толике беде која је снашла Босну од Турака могао и помислити да управо тада препадом заузима Сребрницу? И зашто би Република Св. Влаха пропустила, и то у писму које шаље угарском краљу после подуже паузе, да га обавести о тобожњем деспотовом сукобу с Турцима и Босном, што би Сигисмунда

свакако много више интересовало него Кипар, Сарацени, „Барбарија“ и Каталани, о којима му поред осталога пише?

На крају писма, крцатог подацима као ретко које од дубровачких писама, сами Дубровчани изричито наглашавају да немају више никаквих новости које би Сигисмунда занимале: Nec enim nova sunt que penes nos de presenti vigent, que serenitati vestre morem fidelitatis nostre servantes humiliter reseramus.[18]

Као разлог султановог напада на деспота Стефана наводи Константин Филозоф његове везе са Угарском: „Кь западьныимь же Амоурать вьзити хотѣаше и зре благочьстивааго деспота на вьсако лѣто кь оугрьскомоу кралю шьствие творешта и нѣкыихь клевештоуштиихь послоушавь, и *тамо соутшоу деспотоу* и ѥште посылаѥгь оть вѣрныихь своихь ѥдиного вь ѥже оувѣдѣти истиньноѥ ꙗко.“ Из тога су неки историчари, сасвим логично уосталом, извели закључак да је султан Мурат II сазнао за познати уговор који је деспот склопио у Тати у мају 1426. с краљем Сигисмундом и да је зато ударио на Србију.[19] По нашем приказивању догађаја, то је наравно потпуно искључено. Треба дакле тражити друго објашњење Константиновог текста.

Краљ Сигисмунд припремао је у лето 1425. године „грандиозну коалицију западњака“ против Османлија. Млетачкој Републици је нудио савез тражећи од ње на зајам 200.000 дуката и овлашћење да може на њеној територији врбовати војнике; у исто време придобио је и босанског краља Твртка II. Средином августа 1425. налазио се Сигисмунд са својом војском у Оршави.[20] У његов план је очигледно улазило и придобијање деспота Стефана Лазаревића за савез против Турака, који га је и лично посетио. Тако се, мислимо, мора схватити оно „и тамо сушту деспо-

---

[18] *Dipl. Rag.*, 319.

[19] Мијатовић, *о. с.*, I, 47: „Што је Ђурађ проглашен наследником престола српског, то је веома озловољило Порту. Још већма кад јој стигоше гласови, да Стефан удешава савез с Угарском.“ Јиречек, *Историја Срба*, II, 126: „Мурат II много је био забринут када је сазнао за погодбу између деспота и Сигисмунда. Он стиже у Софију, те пусти своје трупе да опљачкају Србију до Крушевца.“ Ћоровић, *Историја Југославије*, 1933, 224: „Кад се у Једрену сазнало за тај уговор — у Тати — потражио је султан, преко посебног посланика, ближа обавештења од деспота о читавој ствари. Пошто је Стеван одбио да то учини, крену султан Мурат војску на Србију“; ср. и *Прилози*, II, 74.

[20] J. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, 1905, 48 и даље. A. Huber, *Geschichte Österreichs*, II, 1885, 531.

ту“ Константина Филозофа, који изричито каже да је деспот „на всако лето“ одлазио угарскоме краљу. На то нас упућује и већ наведено писмо Симона Буонделмонтија. Сва та дипломатска акција краља Сигисмунда и његов долазак са војском на турску границу морали су, природно, забринути султана, па је због тога одлучио да пође „к западним“ и да нападне и Србију.

(*Глас* 161 (1934) 185—196)

ТРГ ДРИЈЕВА И ОКОЛИНА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Долина реке Неретве представља несумњиво најважнију саобраћајну везу, природом означену, између наше обале Јадранског мора и његовог залеђа. Кроз њу и преко превоја Иван-планине, „Бренера карстних земаља", Босна је одувек најлакше општила с морем. Долинама Неретвиних притока, Брегаве, Требижата и Раме, иду значајни огранци главне саобраћајне артерије.

Врло рано су дошла до изражаја саобраћајна преимућства неретљанског подручја оснивањем једне трговачке факторије, на месту где је оно одржавало везу с морем. Насеље је добило име по реци којој има да захвали за своју егзистенцију. Већ у IV столећу пре Христа знали су и Грци за Нарону, а њихови трговци се ускоро јављају као стални становници на ушћу Неретве. За време Римљана, Нарона је постала економско средиште једне простране области, знатно напредније и богатије него што је данас, и развила се у једно од значајнијих градских насеља на источној обали Јадрана.

Сеоба народа учинила је крај античком просперитету на Неретви. Нарона је била потпуно разорена, а крај око ушћа Неретве са околним острвима постао је легло најгорих гусара које је запамтила историја Јадрана. Словенска племена између Неретве и Цетине била су страх и трепет за трговачке бродове; она се нису устручавала ни да пустоше италијанску обалу преко мора. Потребна је била сва сурова енергија Млечана, за које је слобода излаза из Јадранског мора значила бити или не бити, да се ови достојни наследници илирских пирата колико-толико примире и прихвате хришћанство, последњи од свих Словена у приморју. Лагано се стишавао вртлог подигнут сеобом народа и односи се срећивали око Неретве. Залеђе, у коме су организо-

ване нове државне јединице, тражило је васпостављање привредних веза с приморјем, као што је и оно имало исте тежње у обрнутом смислу. Под тим обостраним притиском дошло је до оснивања трга Дријева, forum Narente, на ушћу Неретве. Двојно име трга симболизује улогу та два чиниоца: словенско од дрѣво, лађа, указује на значај мора, а латинско опомиње на реку која је кроз динарске ланце просекла пут из Загорја у приморје.

I

Летопис попа Дукљанина први помиње хумску жупу *Луку*.[1] Нешто ближе о њеном положају сазнајемо из једне повеље краља Остоје у којој је прецизирано да је „Лука жупа с оби страни Неретве", Luca provincia ab utroque latere Narente.[2] Овај податак иначе нешто сумњиве Остојине повеље[3] може се проверити и утврдити као тачан другим изворима. Матија Корвин даровао је 2. новембра 1465. године фратру Александру „ȣ Лȣци ȣ хȣмскои земли три села: *Неризи, Гнилища, Лозицȣ*, ш-нихь метеси и котарми".[4] Прво, које данас не постоји, познато је и иначе као место недалеко од Дријева у коме се плаћала царина.[5] Друга два налазе се јужно од ушћа Брегаве у Неретву, с нешто мало измењеним именима: Гнилиште, Лозница. На супротној, пак, десној обали Неретве налазио се град Нови — Novi in Luca. Према томе и с обзиром на конфигурацију земљишта, жупа Лука обухватала је онај мочварни крај око Неретве од доње Брегаве и Требижата до мора. То име се данас не чује у народу као назив читаве жупе, али није потпуно ишчезло. Према Габели на левој обали Неретве постоји крај Предлуки, а у близини Опузена језерце Лука. На десној обали Неретве, према Опузену, налази се локалитет Луке. То су очигледно фрагменти, ако се може тако рећи, старијег обласног назива.

---

[1] *Летопис Попа Дукљанина*, изд. Ф. Шишић, 324, 327.

[2] Миклошић, *Monumenta Serbica*, 386; Ферменџин, *Acta Bosnae*, 87.

[3] Ср. М. Динић. *Југослов. ист. часопис*, I, 363 и даље.

[4] L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 426; ср. Јиречек, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, 1879, 27, 79; Ст. Новаковић, *Гласник*, 48, 1880, 47 и даље.

[5] N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, II, 244; ср. Јиречек, *Die Handelsstrassen und Bergwerke*, 79.

Предео око ушћа реке Неретве познат нам је релативно доста добро из средњовековних извора, углавном дубровачких, захваљујући живом саобраћају који је ишао преко њега. Шкољ *Осињ* на самом ушћу Неретве служио је често као упориште трговцима. Још је значајније за Дубровчане било острвце *Посредњица*, између главног рукава Неретве и Мале Неретве, због чега је Република Св. Влаха у више махова покушавала да завлада њиме. Краљ Душан је 1333. године са Стоном и Пељешцем уступио републици и „Посредњицу како оптече Неретва до мора“.[6] Али долина доње Неретве није тада била више у његовој власти. Босански бан Стјепан Котроманић, који је око 1325. запосео већи део Хума, није дозволио да се Дубровчани угнезде на исходишту главног пута који је везивао Босну са морем.[7] И доцнији напори Дубровника да изради од бана признање Душанове донације остали су без резултата.[8] После више од једног столећа послужила је Душанова повеља републици да опет окуша срећу. Кад су Турци заузели Почитељ, република је учинила нове напоре да заштити своје интересе на ушћу Неретве. Користећи расуло у коме су се налазили остаци херцегове земље, она је посела Посредњицу и почела је утврђивати.[9] На протест херцега Влатка код султана Мехмеда II, овај нареди Хамзабегу, херцеговачком санџаку, да извиди ствар и да „раскине“ евентуално подигнути град.[10] Хамзабег је пресудио спор у Фочи 8. фебруара 1472, али, супротно султановом налогу, у корист Дубровника. „Ми упросимо поклисаре херцегове — каже санџак у пресуди — по чем е ваша Посрећница и они нам не могоше ни по чем показати да е них ни да е била, лихо рекоше да су негда пасле Посрећницу Шимраша, слуге херцегова, кобиле, како херцегову земљу.“ Дубровачки посланици, међутим, показали су „записе с висућом печатју од краља Стјепана српскога и приморскога“, у којима је јасно стајало да им он уступа Посредњицу. Дубровчани су чак успели, свакако великим бакшишом, да увере Хамзабега како је Посредњица од 1333. била стално у њиховим рукама, па је он одлучио „да ју држе и од сад како ју су држали и до сад, а од сад

[6] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I, 1, 50.

[7] *Ib.*, 45; ср. В. Ћоровић, *Глас*, 167, 31 и даље.

[8] Јиречек, *Die Handelsstrassen und Bergwerke*, 79, нап. 264.

[9] *Acta Cons. Rogat.*, 21, 158, 22, XI, 1471: Prima pars est de deliberando super 4 capitulo fortificandi Posredgnizam. Secunda pars est de induciando. Captum per 23 > 4; Дубровачки архив.

[10] *Повеље и писма*, I, 2, 249.

ни херцег ни тко други за Посрећницу, веће работу да не има, ер е дубровачка".[11]

Република Св. Влаха брзо се уверила да се не исплати излагати се великим трошковима око утврђивања и одржавања Посредњице и да је веома рискантан посао улазити на тај начин у борбу која је већ годинама трајала на доњој Неретви између Угарске и Турске. Стога је она ускоро препустила Посредњицу Мађарима, који су је држали неко време и пре оне Хамзабегове пресуде.[12] Мађари су, свакако на оном месту које су Дубровчани започели утврђивати, изградили тврђаву *Кош* код данашњег Опузена. Десетак година играо је Кош, последња тачка мађарског отпора Турцима на Неретви, ону улогу коју је нешто раније имао Почитељ, помаган обилато храном, новцем и оружјем из Дубровника, наравно са свим мерама предострожности како Турци не би нешто о томе сазнали.[13] Кош је по том угарско-турском дуелу постао познат у хришћанском свету, тако да га Донадо да Леце, који је почетком XVI века писао своју *Турску историју*, подробно описује.[14] Кад је смрћу Матије Корвина почео малаксавати угарски отпор према Турцима, убрзо је пао и Кош. Последњи пут се као мађарски посед помиње у јулу 1490, само три месеца после Корвинове смрти.[15]

Као и на ушћу Бојане, тако је и на Неретви постојао локалитет *Плоча*. Она је на специјалној карти означена десно од ушћа главног крака Неретве, крај залива који данас носи име „Лука Краља Александра I". Добро заштићена од ветрова, Плоча је већ у средњем веку свакако била значајно упориште за бродове који су се морали задржавати у тим странама. Постоји пројекат да се ту изгради модерно пристаниште, пошто Метковић не задовољава данашње потребе.[16]

Мало даље од Неретвине делте, на подножју брега Руњице, налазила се тврђавица *Десна*, данас село Десне. Она је имала доста значајну улогу у другој половини XV сто-

[11] *Ib.*, I, 2, 279.

[12] Петнаестог марта 1466. спомиње се Paulus, comes de Pocitegl et de Posredgniza.

[13] Ср. Gelcich — Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum*, 808 и даље.

[14] Ср. Ј. Радонић, *Годишњица*, XXXII, 335.

[15] *Dipl. Rag.*, 818.

[16] *Div. Canc.*, 26, fol. 129, 5. XI 1387: ... usque od quendam locum dictum la Ploça, qui est in orificio fluminis Narenti: *Acta Cons. Rogat.*, 3, fol. 288': a loco dicto Ploza prope Narentam; ср. *Време* од 28. III 1937.

лећа, нарочито у време кад су Мађари држали западни део Хума, 1357—82. Са кастеланом и посадом Десне имали су Дубровчани доста неприлика и морали су тражити заштиту код бана у Далмацији.[17] Изгледа да је крајем XIV века изгубила свој ранији значај, јер се доцније не спомиње међу градовима у земљи херцега Стјепана.

Метковић, данас главно место старе Луке, није у средњем веку имао већу важност. Помиње се додуше већ 1422, али више случајно у једном спору.[18] И то је све. Дубровачки трговци нису се у њему задржавали, пошто су са својим бродовима могли ићи и даље уз Неретву. А Метковић се у новије време због тога и подигао што је ту граница до које могу допирати морски пароброди.

Од места на морској обали јужно од ушћа Неретве, *Сливно* је имало извесног значаја за дубровачку трговину.[19] Кратко време поткрај средњег века доживео је *Клек* да се трговина сољу развије и у њему на рачун Дријева као у Херцег-Новом на рачун Котора. Док су Мађари држали Дријева и околна места, Турци су свакако чинили сметње дубровачкој трговини долином Неретве и утицали да се отворе сланице у Клеку, на њиховој територији. Монопол соли добили су Дубровчани, па је република слала у Клек специјалног „продавца соли."[20] Као отворено место, Клек је био изложен угарским и млетачким нападима. У лето 1487. војници из Коша и Скрадина опљачкали су његове солане, због чега су се и Дубровчани морали правдати пред санџаком Херцеговине.[21] Очуван је и један уговор из марта 6490. године између Дубровника и Мустафабега којима је регулисана продаја соли у Приморју; поред Дубровника, Сланог, Новог и Рисна наводи се и Клек.[22] Али већ идуће године, пошто су

[17] Ср. *Mon. Rag.*, III, 241, 244; IV, 30.

[18] *Lamenta de foris*, 4, fol. 389′, 17. I 1422: тужба против Петра Примовића и Станихне Сладиновића, цариника у Дријевима, који су отели pro contrabanda једну барку са стварима. Que omnia supradicta sibi ser Mathco (de Ghetaldo) per predictos accepta fuerunt in flumaria Narenti subtus Metchovich. Патронимикон Метковић, по коме је и насеље свакако добило име, постојао је у средњем веку; *Lam. de foris*, 22, fol. 26′, 25. II 1449: тужба supra Pribissavum et Pribis Metchovichi fratres de Tribigne; ср. *Lam. de intus et foris*, 2. fol. 40 (Pripchus Metchovich); *Гласник Бос. музеја*, XXXIII/IV, 144: Pribislavus Metcovich, у Грбљу, 1433. године.

[19] Јиречек, *Die Handelsstrassen*, 79.

[20] *Acta Cons. Rogat.*, 25, fol. 93, 15. IV 1486: electio venditoris salis in Clech; *Исто*, 14. X 1486; *Ib.*, fol. 124.

[21] *Dipl. Rag.*, 814.

[22] *Повеље и писма*, I, 2, 369.

Мађари потиснути и из Коша, напуштен је Клек, а тржиште соли је опет пренесено у Дријева, природом предодређено место. Дубровачки „продавац соли" преселио се тамо.[23] Сличне политичке прилике учиниће два века касније опет од Клека пристаништа Херцеговине.

У једном писму из 1399. године, Дубровчани се жале Ђурђу и Вукићу Радивојевићу да су неки трговци опљачкани на *Светији* и да се трговцима у Дријевима чини „кривина" тиме што је постављена „присека" до самога трга до *Струге*, те не могу излазити ван трга „на воду ни у дрва ни у пашу", а да су раније увек „трговци ходили у *Пруду* и више Пруда и у *Јесеници* дрва секли". Струге и данас постоје на Неретви више Габеле, а у близини су брдо и село Јасеница; ту су и село Пруд и Прудска драга.[24] Нешто више знамо о Светију, мада нисмо у могућности да га тачно локализујемо. У пролеће 1375. налазила се једна мала дубровачка „армада" in Sfiete.[25] Средином XV столећа, Светије је постало трн у оку Дубровчанима кад је херцег Стјепан саградио у њему тврђавицу и поставио нову царину. А и посада је досађивала трговцима својим изгредима. Кад је херцег после рата с републиком 1451—54. опет њој понудио да узме под закуп царину у Дријевима, преговори су се разбили због кастела у Светију. Дубровчани су поручивали Косачи да најпре сруши град у Светију због кога трговци нерадо иду морем у Дријева и која ће морати потпуно напустити. Дубровчани су наравно претеривали, нарочито што се тиче последње тврдње, али су остали упорни у своме захтеву. Да су њихове жалбе биле оправдане види се и по томе што су војници учинили нове изгреде управо у време кад су вођени ови преговори.[26] Херцег није попустио, а можда је баш из ината и наредио да се у Светију плаћа царина како

---

[23] *Acta Cons. Rogat.*, 26, fol. 153, 5. III 1491: Prima pars est de creando unum nobilem, qui erit venditor salis, mittendum in Nerethva, qui habere debeat illam provisionem, quam habebat nobilis qui vendebat sal in Clech.

[24] *Повеље и писма*, I, 1, 411. Зато што код Пуцића једном погрешно стоји „Светило", Даничић, *Рјечник*, III, 94, је мислио да је то прави облик; за њим се повео и Љ. Ковачевић, *Годишњица*, X, 201.

[25] J. Тадић, *Писма и упутства Дубр. републике*, I, 302.

[26] *Lett di Lev.*, 14, fol. 183, 3. III 1456: ... la signoria de Ragusa per algun modo non poria intrar in tal gabella stando quello castello a Zuetie perche ogni homo mal volentieri vignera a Narente per mar. Et ulterius per quello castello se darano molte avanie a Narentini per modo che bisognara che abandonano quello luogo; cp. *ib.*, 16, fol. 157, 17. III 1456.

би натерао Дубровчане да прихвате његове услове. Тако је остало све по старом.[27]

Горица, недалеко од Јасеница, прочула се нарочито за време рата између херцега и Дубровчана. Она је, како се чини, требало да послужи као база савезницима за операције против Косаче. Сам босански краљ налазио се у лето 1452. са својом војском на Горици, одакле је било предвиђено да удари на херцега. Дубровчани су на Неретви подигли мост који је штитила једна тврђавица са нешто најамника, а и дубровачке фусте биле су ту укотвљене. Кад је прешао у табор непријатеља свога оца херцегов син Владислав је чак намеравао да у Горици подигне праву варош — far la cita ala Goriza — али су му Дубровчани саветовали да тај посао одложи за боља времена, пошто треба завршавати много прече ствари. Није пука случајност да је баш Горица изабрана за тачку продирања на леву обалу Неретве: преко ње је већ у старом веку водио римски пут од Нароне преко столачког и невесињског краја у горње Подриње. И дубровачки мост на Неретви био је саграђен свакако на оном истом месту где је некад стајао римски.[28]

После Дријева, изгледа да је за трговце било најважније место *Некрањ.* И са његовом убикацијом нисмо данас начисто. Некрањ се помиње више пута као полазна тачка за караване који су кретали са ушћа Неретве, можда због тога што је ту плаћана царина.[29]

Град *Нови* — Novi in Luca — подигао је свакако бан Стјепан Котроманић да би заштитио своје недавне тековине, мада су му Млечани саветовали да то не чини из обзира

[27] *Acta Cons. Rogat.*, 15, fol. 201, 25. II 1458: дозвола кнезу и Малом већу scribendi ad cherzech pro facto extorsionum, que fiunt hominibus nostris Narentinis per gabellotos qui tenent gabellam castri per eum facti ad Zuetie et aliter providendi pro dicta causa prout dictis rectori et Consilio videbitur. Jorga, *o. c.*, 230, наводи из једне инструкције luogo chiamato Zfiene. Радонић, *Archiv*, XIX, 450, има Zsiene (по Јиречековим ексцерптима) и мисли да ће то бити Осињ; ова идентификација је искључена зато што се у истој инструкцији помиње посебно и Осињ (Радонић то није могао знати јер је радио по изводу). По оригиналу би изгледало да је Јоргино читање исправно, али ми ипак мислимо да се мора читати Zfietie, пошто је очигледно реч о Светију.

[28] *Acta Cons. Rogat.*, 13, fol. 24, 25, 32'; *Lett. di Lev.*, 15, fol. 97 и даље; ср. Ballif-Patsch, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, 36 и карту; C. Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, 1907, Tafel I.

[29] Јиречек, *Die Handelsstrassen*, 79; Јорга, *o. c.*, 244; *Lett. di Lev.*, 14, fol. 140', 15. V 1454; ср. М. Динић, *Југ. ист. час.*, III, 130.

према цару Душану.[30] Кад је Душан у октобру 1350. предузео поход на Хум, први ударац био је намењен Новом; град је био брзо освојен, али исто тако брзо и изгубљен за Рашку. Чим је Душан повукао своје трупе на југ због грчког упада у Македонију, Босанци су преотели Нови, највише заслугом кнеза Вука Вукосалића. Босански бан у једној повељи истиче „службу" коју му је Вукосалић учинио „када бише цар рашки узел Нови мои град" и кад „ту скрози Влка вазех мои град и ту проли Влк крв за ме".[31] У време Сандаља и херцега Стјепана, Нови су држали Радивојевићи (Влатковићи). Важну улогу играо је у рату између Дубровника и херцега кад је Иваниш Влатковић са браћом прешао на страну републике.[32]

У Дубравама код села *Брштаника,* које се помиње већ средином XIII века међу селима цркве Св. Богородице у Стону, затим манастира Св. Петра и Павла на Лиму,[33] подигао је краљ Твртко I, кад је повратио део Хума од Угарске, омањи град (1383) са бродоградилиштем.[34] Неко време била је ту и прилична дубровачка колонија, али се није могла одржати. Изгледа да ју је сама дубровачка влада раселила у новембру 1395, кад је наредила својим грађанима да поруше све куће у Брштанику; тиме је пресечено развијање овог места које је за трговачке потребе добило на Неретви и пристаниште звано *Ловорика.*[35] И као тврђава, Брштаник није био дуго значајан; његову улогу је преузео оближњи *Почитељ.* У повељама о потврди поседа херцега Стјепана наводи се само овај. Вредност Почитеља, који је бранио приступ у долину доње Неретве, нагло је порасла кад су Мађари крајем 1465. поставили у њему своју посаду и узели на себе одбрану остатака херцегове државе од Турака. Почетком 1466. подигнут је, помоћу дубровачких мајстора, мост испод Почитеља на Неретви. Пет година држали су се Мађари у њему, а помагали су их Дубровчани.[36] Турци су најзад успели да освоје Почитељ у септембру 1471. Са болом у души закључили су дубровачки сенатори да се обдари са четрдесет перпера поклисар војводе Хамзабега

---

[30] Ljubić, *Listine,* III, 143; ср. Јиречек, *Историја Срба,* I, 293.

[31] Thallóczy. *Studien,* 17.

[32] Ср. Јиречек, *Die Handelsstrassen,* 79; *Годишњица,* X, 206 и даље.

[33] Ст. Новаковић. *Законски споменици,* 595, 600.

[34] Јиречек, *Die Handelsstrassen,* 79.

[35] *Ib.,* нап. 267; ср. *Ref.,* 29, fol. 91, 7. III 1392; *Div. Canc.,* 30, fol. 116, 17. VI 1392: portare ad mercatum Berstanichi ad portum Louoricha.

[36] *Dipl. Rag.,* 769 и даље.

који је донео вест да је Почитељ *изгубљен.*[37] У граду је сада заповедао турски диздар, а Мађари су били потиснути до самог ушћа Неретве, у Кош.

*

Видели смо да постоји известан број локалитета којима данас не налазимо трага. Разлог томе треба свакако тражити у знатним променама које су изазване током векова самом реком Неретвом у њеном доњем делу. Неке се дају и историјски утврдити. Карло Пач[38] је установио да поток Норин (Нориљ) данас тече местимично кроз антички град Нарону, поред кога је протицала сама Неретва, сада удаљена од Вида пуна три километра, у најкраћем растојању. Многи налази показују да су мочварни крајеви у близини Нароне били густи насељени. „Велико, богато заливима језеро, са плодним острвом, заузимало је место данашње нездраве баруштине Хутово Блато, југоисточно од Чапљине. Неретва је текла у сигурном кориту и кроз језеро." Још у средњем веку била је околина Дријева несумњиво много питомија, као уосталом и добар део Херцеговине, него што је данас. Многи месни називи остали су једини сведоци некада бујном вегетацијом покривених, а сада оголелих комплекса земљишта, нпр. Јасеница на којој су Дубровчани крајем XV века секли дрва. Значајне шумске оазе одржале су се све до прошлог века. Па и сама Неретва се изменила. Док је текла кроз шумом богатије пределе била је богатија водом, али сталоженија, без оних наглих поплава које уништавају и оно мало плодног земљишта што је остало. У току нашег расправљања изнећемо доста података из којих се може наслутити да су услови за пловидбу, у време које нас интересује, били знатно повољнији него данас. Изгледа да је и поток Норин био обилнији водом. Једном приликом 1423, он је изричито назван „реком".[39]

II

Најстарија историја Дријева позната је веома мало. Ни Порфирогенит, средином X века, ни Дукљанин око 1160—80,

[37] *Ib.*, 800; ср. Ћ. Трухелка, *Гласник зем. музеја,* XXIII, 1911, 308 и даље.

[38] *Die Herzegovina einst und jetzt,* 1922, 1 и даље.

[39] *Lam. de foris,* 5, fol. 143: Tunc zopulus ipse submersus est in fluvio dicto Norin.

који су иначе о крајевима око Неретве били заиста добро обавештени, не знају о њима ништа. То ипак не мора значити да она тада још нису ни постојала, нарочито не у Дукљаниново време, пошто се у уговору о миру који су Немања и његова браћа закључили с Дубровником 1186, гарантује слобода трговине у Дријевима.[40] Током XIII столећа, она су несумњиво делила судбину осталог Захумља, а оно је углавном гравитирало према Рашкој чији су краљеви постепено успели да сломе сепаратистичке тежње хумских кнежева и да потомке Немањиног брата Мирослава сведу на обичну властелу без великог утицаја. Један од њих, Ђорђе, син кнеза Андрије, имао је Дријева у својој власти око 1280. године.[41] Првих деценија XIV века, Дријева су са долином Неретве још увек спадала под Рашку. Из тога доба је и први помен о Дубровчанима као закупцима дријевске царине, 1303. године.[42] Али Рашка, која је сву своју експанзивну моћ упутила према југу, није била кадра да одолева притиску Босне на долину Неретве. Бан Стјепан Котроманић искористио је привремену слабост Рашке после смрти краља Милутина 1321. да у року од неколико година прокрчи својој држави најприроднији излаз на море преко Захумља. И после утврђивања на престолу и обнављања јединства рашке државе, Стефан Дечански није са довољно енергије реаговао на босанске успехе; он је додуше још почетком априла 1330. писао нешто Дубровачкој Републици super facto Narenti, али то је без сумње чинио више да би показао како се није одрекао свога права на Захумље, него што је стварно имао некакву власт над Дријевима Уосталом, већ у јануару следеће године предузимала је дубровачка влада кораке да заштити своје трговце у Дријевима од Ружира, заповедника босанске војске.[43]

У почетку своје владавине, ни Душан није озбиљно помишљао на сузбијање Босанаца из долине Неретве. Понесен својим плановима широких размера према Византији, он је штавише убрзо по доласку на престо уступио Дубровчанима (1333) Пељешац са Стоном и приморјем до ушћа Неретве. Више од једне деценије било је питање Захумља потиснуто у позадину. Тек после проглаcа царства почео је Душан више обраћати пажњу приликама на Јадрану, сту-

---

[40] J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, I, 8.

[41] Гр. Чремошник, *Канцелариски и нотариски списи*, I, 36; ср. В. Ћоровић, *Прошлост Херцеговине*, 1937, 14 и даље. Прештампано из *Гласника Проф. друштва.*

[42] *Mon. Rag.*, V, 55.

[43] *Ib.*, 284, 304.

пивши у тешње везе са Млецима и ородивши се с моћним Шубићима. Тада је учињен и једини озбиљнији покушај да се Захумље спасе за Рашку (1350). Непредвиђене компликације на југу осујетиле су Душанове намере.

После Душанове смрти, Захумље не само да није било угрожавано од Рашке, сем тренутне опасности од Николе Алтомановића, него је коначно осигурано анектирањем широког појаса земљишта у залеђу: Требиња, Подриња, доњег Полимља.

Босански период у историји средњовековних Дријева познајемо далеко боље. Извори су, нарочито за XV век, много обилнији, најпре стога што их из тога доба уопште има више очуваних, а затим што је и значај Дријева несумњиво порастао. Са општим економским напретком наших земаља дизала су се и она; а и ширење босанске државе према југоистоку, којим је читаво залеђе везано долином Неретве за море ушло у једну политичку заједницу, морало је повољно утицати на њихов развој.

По већ утврђеној традицији, босански бан Стјепан Котроманић је издавао царину у Дријевима дубровачким трговцима. Међу закупцима налазимо и познатија имена: Држиће, Буниће, Менчетиће,[44] поред неких незнатнијих.[45] Очувано је и неколико потврда да су они одговорили својим обавезама. Мање среће имао је бан Стјепан са другим закупцем Дријева, Петром Бобаљевићем; он је умро оставивши дуг од 4.666 перпера, које бан није доживео да наплати. Због тога дуга слао је његов наследник Твртко, у марту 1356, магистра Николета Нигрела и Крагуја, који су и иначе долазили у Дубровник као његови поклисари, да од Петрове заоставштине наплате дужну своту. Ови су пред кнезом и судијама, са „кватерном реченога господина бана" у рукама, доказали заклетвом „у душу господина бана" оправданост својих захтева, па су добили забрану на Петрово имање док се не намири тражена свота.[46] Свој боравак у Дубровнику искористио је магистер Нигрело да склопи нов уговор о закупу Дријева, овог пута са Витом Гучетићем, на време од четири године. Под условом да његови људи неће куповати со у Хрватској, бан је уступао Гучетићу све приходе од царина и бродарине — totum mercatum Narenti cum

[44] *Ib.*, 384; *Споменик*, XI, 31; *Повеље и писма*, I 1, 72.

[45] *Div. Canc.*, 17, fol. 47', 3. VII 1352: Raticus de Sumagna, doanerius Narenti pro domino bano Bossine; *ib.*, fol. 48, 6. VII 1352: Syme Stephani aurificis, Raticus de Sumagna, doanerii Narenti; ср. *Пов. и писма*. I, 1, 71.

[46] *Sent. di Canc.*, 1, fol. 131', 29. III 1356.

pareçio et aliis introitibus et pertinentiis — за 6.000 перпера годишње, с тим да се исплаћују у ратама свака четири месеца.[47]

Бан Твртко је ратификовао уговор у пролеће 1357, и већ је био примио један део закупнине, али су догађаји убрзо ставили уговор ван снаге, пошто је бан морао да део Хума на десној обали Неретве, заједно са Дријевима, уступи угарском краљу Лудвику. У јулу 1358. закључује дубровачко Велико веће „да се купи трг Дријева" највише за пет година.[48] Овом приликом била је реч о томе да га сама држава узме у своје руке. Изгледа да је дошло и до остварења ове одлуке, пошто дубровачка влада у марту 1360. наређује да се не сме вадити со у Стону и на Пељешцу „на штету трга Дријева", да се одреди казна pro bono statu et conservacione dicti loci и да се стонска со, под претњом глобе од 500 перпера, може продавати једино у Дријевима.[49] Али није искључено ни то да је све чињено под притиском Угарске.

У јулу 1361. започели су нови преговори. Лоне Држић, који је требало да посети хрватско-далматинског бана Николу Зеча због сукоба републике са Воиславом Воиновићем, добио је мисију да као узгред „мудро опипа" бана да ли би хтео и по коју цену уступити Дријева под закуп. Пошто је већ био напустио бана, Лоне је ускоро добио наређење да га опет потражи и склопи уговор за једну годину по цену од 1.500 до 2.000 дуката. Бан је свакако затезао, па је република пристала да плати и до 2.500 дуката.[50] То је још увек значило дати 500 дуката мање него што је Твртко добио само пре пет година. Очигледно су приходи од царине били нешто опали преласком Дријева у угарске руке.

Док је дријевским тргом у почетку угарске владавине у Хуму располагао бан у Далмацији, доцније, око 1372, налазимо као господара Вацког епископа Јована који га издаје под закуп Дубровчанину Петру Гундулићу. Угарски прелат је вршио власт над Дријевима у својству краљевог генералног викара Далмације и Славоније.[51] Ни угарска

---

[47] Ћоровић, *Краљ Твртко*, 101.

[48] *Mon. Rag*, II, 230; ср. Ћоровић, *о. с.*, 7.

[49] *Ib.*, III, 27, 28.

[50] Тадић *Писми и упутства*, I, 54, 57, 62; *Mon. Rag.*, III, 98.

[51] *Sent. di Canc.*, 2 fol. 127. 2. V 1382: Петар Гундулић дао је in Narento sunt circa anni decem своме брату Андрији 900 дуката ut ipsos portare et dare deberet domino episcopo Vaciensi, tunc vicarii domini nostri domini regis Hungarie pro solut one fori Narenti, quod emeram ab ipso et ipse d. Andreas non dedit ipsos ducatos dicto d. episcopo; ср. Тадић, *о. с.*, 305; *Lett. di Lev.*, 3, fol. 43; *Starine*, XIII, 240.

власт у Дријевима није значила потпуну безбедност за трговце. У дубровачкој колонији десило се неколико узбуна, због којих је и влада морала интервенисати. У октобру 1362, Степко Чихорић, који се услед опасности од кнеза Војислава склонио у угарски део Хума, иначе пријатељ републике, изненада је затражио да се Дубровчани иселе из Дријева.[52] Загонетно је откуда му је то пало на памет, а и с каквим правом је то могао чинити. Нешто доцније, 1366, имали су Дубровчани сукоб са Задранином Филипом Ноздроњом, кастеланом Омиша и „официалом" трга Дријева, али је овај својеручним писмом изгладио спор.[53] Било је и страха од Николе Алтомановића. Крајем 1372. морали су дубровачки трговци, њих две стотине на броју, одређивати патроле које су крстариле по тргу из страха од војске босанског бана.[54]

Мало знамо о томе како је била организована власт у Дријевима под Мађарима. Она су заједно са Хумом потпадала под бана у Далмацији, али је постојао и кнез Хума, conte di terra di Chelmo.[55] Знамо већ да је Филип Ноздроња, кастелан Омиша, био и „официал" Дријева, а помињу се и капетани.[56]

Извори нам не дају тачан датум повратка Дријева под босанску власт. Ипак се он може утврдити са доста вероватноће ако се размотре прилике у Угарској и Босни осамдесетих година XIV столећа. Још у мају 1380. заповедао је у Дријевима угарски капетан.[57] За живота краља Лудвика Великог, Твртко I није свакако ни помишљао на офанзиву према Хуму. Он је у пролеће 1382. почео зидати Нови у Драчевици и тамо је отворио солану.[58] Тај његов поступак може се објаснити најбоље тиме да он тада још није држао Дријева па је желео својој држави, лишеној најприроднијег излаза на море, дати ново пристаниште и осигурати на својој територији тржиште сољу. За овакво тумачење његових побуда говоре и догађаји настали одмах чим се сазнало да краља Лудвика више нема међу живима (умро 11. септембра 1382). Већ почетком октобра налазимо краља Твртка у Хуму. Какве су биле његове намере сазнајемо из одлуке Већа умољених од 2. октобра 1382: да сви Дубровчани, и

---

[52] *Mon. Rag.*, III, 233; ср. Јиречек, *Wiss. Mit.*, III, 477.
[53] Тадић, *о. с.*, 150; Smičiklas, XIII, 526.
[54] Тадић, *о. с.*, 461.
[55] *Ib.*, 413.
[56] *Ib.*, 336, 413.
[57] *Ib.*, *413.*
[58] Ср. Ћоровић, *о. с.*, 51 и даље.

мушко и женско, напусте с целокупном имовином „што брже" Дријева и да се повуку на територију републике „због неких новости које предосећамо".[59] Кад уз то још знамо да се бан у Далмацији око 20. септембра журно наоружавао „за чување градова који граниче са Босном",[60] онда није тешко погодити да су „новости" које су у Дубровнику наслућивали биле у ствари Твртков препад на Дријева. Твртко је без сумње већ у октобру или новембру 1382. имао ушће Неретве у својим рукама, па је могао повељом од 2. децембра изићи у сусрет молбама Републике Св. Влаха и укинути продају соли у Новоме.[61] Без овакве каузалне везе, његова акција би чинила утисак непромишљености и недоследности. А највећем босанском владару не можемо приписати ни једно ни друго.

За владавине краљице Јелене, царину у Дријевима држао је Жоре Богшић, дубровачки грађанин, протовестијар на босанском двору.[62] Како се чини, он је још у време краља Дабише вршио некакву власт у Дријевима.[63]

III

Процес распадања у који је ушла Босна од краја XIV столећа осетио се и на ушћу Неретве. Дријева су само номинално била потчињена краљу, док је стварну власт над њима имала суседна властела. На почетку прве владавине краља Остоје, у њима заповедају људи браће Радивојевића (1399). Они су следеће године, у сагласности са Остојом, по-

[59] *Reform.*, 25, fol. 43', 2. XI 1382: Prima pars est de scribendo mercatoribus nostris commorantibus in mercato Narenti precipiendo eis sub pena voluntatis nostre, quod omnes tam mares quam femine cum omnibus eorum bonis et rebus quam citius de dicto mercato debeant recessisse et venisse Stagnum vel Ragusium propter aliqua nova que presensimus.

[60] *Starine*, XIII, 244.

[61] *Пов. и писма*, I, 1, 83; и Орбини тврди да је Твртко повратио Дријева после смрти краља Лудвика, *Il regno de gli Slavi*, 359. У вези с променама у Хуму крајем 1382. стоји без сумње и одлука Малог већа у Дубровнику да се dominus Vesselcus Perstich, *voyvoda* de Imota, изабере за грађанина републике; *Reform.*, 25, fol. 59', 1. XII 1382: очигледно captatio benevolentiae новог, босанског, господара Имотског. Још у јесен 1378, заповдао је у Имотском Мађар Имре, misser Embrich, *conte* de Imotta; Тадић, *о. с.*, 369.

[62] *Ib.*, 242; Јорга, *о. с.*, 68.

[63] *Ref.*, 29, fol. 101, 8. XI 1392: de scribendo ser Georgio, prothovistiario, quod nostri mercatores possint uti franchizia solita in la Lucha.

кушали да подвргну дубровачке трговце плаћању пореза дукат од куће годишње, као и Босанце.[64] Од средине 1404. налазимо у Дријевима и чиновнике херцега Хрвоја, али су Радивојевићи и даље имали удела у власти над тргом.[65] Сплитски херцег, међутим, није се могао дуго одржати на доњој Неретви, мада му је Жигмунд, кад се са њим измирио крајем 1408. или почетком 1409, уз остали посед потврдио и Дријева.[66] Ускоро га је одатле истиснуо Сандаљ Хранић, који у фебруару 1410. опет узима од Дубровчана дукат од куће;[67] ту се одржао све до смрти 1435. године.

У време ових прегањања око превласти над Дријевима био се усталио један нарочит систем поделе прихода од царине. Како су Дријева била полазна тачка главне трговачке артерије која је спајала Босну с морем, њихов просперитет није зависио само од онога ко их је држао него и од ближих и даљих суседа. Они су могли забранити својим људима да купују со у Дријевима, од које је трг имао највише добити, а могли су чинити и свакојаке друге сметње. Стога је и поред све нетрпељивости и гложења босанске властеле морало доћи до некаквог компромиса. Можда по угледу на „солски кумерк" из доба Немањића у Дубровнику[68] заведено је да се приходи од царине деле између заинтересованих. Док је Хрвоје господарио тргом, удео у добити је имао и Сандаљ, а несумњиво и Радивојевићи.[69] Доцније је Сандаљ Хранић као власник Дријева узимао половину прихода, а другу половину делили су на равне делове Радивојевићи и Павловићи. Оваква подела добити од царина није била усамљен случај у Босни; у Олову, поседу Павловића, Сандаљу је припадао један део царине, а исти случај је био свакако и са Гласинцем. У време док су Босанци држали Сребрницу, деспот Ђурађ Бранковић је добијао известан проценат од царине.[70] Познати су нам још неки слу-

[64] *Пов. и писма,* I, 1, 411 и даље.

[65] *Ib.*, 459.

[66] *Ib.*, 471; *Listine,* VI, 79.

[67] *Reform,* 33. fol. 270', 17. II 1410: Prima pars est de scribendo mercatoribus de Narento quod solvant voyvode Sandali ducatum unum pro domo, prout petit. Јорга, *о. с.*, 142: Дријева locus regni Bosne et domini voyvode Sadalis ditioni submissus 1413.

[68] Ср. Јиречек, *Историја Срба.* III, 255.

[69] *Lett. di Lev.*, 4, fol. 110, 16. VII 1406: Item per la sal de ser Marin de Resti che fo tolta a Narente dobiate pregar che come lo duca Chervoe per la parte ge tocava ha ordenato alli soi ufficiali che li debien pagar, che per lo simele lo dito voyvoda — Сандаљ — ordeni che per quello parte ge tocha se pagi al dicto Marin; ср. *Пов. и писма,* I, 1, 473.

[70] Jireček, *Wiss, Mitt., II, 320; Историја Срба,* IV, 91.

чајеви. Систем је имао и својих предности, али равнотежа која се њиме постизавала била је лабилна услед честих политичких промена. Услед повезаности, поремећај односа на једном месту имао је реперкусија на другом крају Босне. Ми ћемо у току даљег излагања то показати на случају Олово—Дријева.

У време несигурности која је владала на Неретви, дубровачка влада није ништа предузимала да добије дријевски трг под закуп. Па ни појединци, изгледа, нису налазили да је пробитачно улагати свој новац у некада врло уносан посао. Препустили су га самим Босанцима. Тако су почетком 1412. дријевску царину закупили Браило Тезаловић и Радосав Мужић; с њима је додуше био и један Дубровчанин, Станихна Сладеновић, али не као непосредан закупац, него по некаквом посебном споразуму са њима.[71]

Тек после дуже паузе, Дубровчани су 1419. године опет почели преговоре о куповини Дријева. У априлу су, на предлог Већа умољених и по дозволи Великог већа, чињени извесни покушаји у томе смислу с Павлом Радивојевићем, а свакако и са Сандаљем, али без успеха.[72] Стога је влада у јуну закључила да сваки грађанин може за свој рачун учествовати у закупљивању царине.[73] Крајем године, република је обновила преговоре, овог пута уз учешће самога краља Босне, и била је спремна да плати 2.800 дуката.[74] Није нам познато да ли су ови разговори приведени крају.

Ускоро су Дубровчани били присиљени да се озбиљно забаве питањем Дријева због опасности која је запретила од Венеције. Млетачка влада је изјавила жељу да закупи трг, спремна да понуди 1.500 до 2.000 дуката годишње, с тим да се може увозити само со њених поданика. Али посланик је морао претходно проверити у Трогиру и Сплиту да ли приходи од трга заиста износе 2.000 дуката, као што се у Млецима говорило, и да се осигура код босанског краља да она „три или четири барона" којима је краљ уступио приходе нису противна евентуалном споразуму.[75] Млетачки посланик је ради те ствари посетио и Сандаља чија је воља одлучивала у питању Дријева. Шта је Сандаљ рекао није познато; једино знамо то да је млетачка влада поручила да је „задовољна" његовим одговором.[76]

---

[71] *Повеље и писма*, I, 1, 533.
[72] *Acta Cons. Rogat.*, 2, fol. 20, 22; *Acta Maioris Cons*, 1, fol. 188.
[73] *Acta Cons. Rogat.*, 2, fol. 38.
[74] *Ib.*, fol. 82, 30. XII 1420 (=1419).
[75] *Listine*, 8, 176.
[76] *Ib.*, 196.

Акција Венеције није остала непозната у Дубровнику и изазвала је праву узбуну. Рад млетачког емисара представљен је угарском краљу у најцрњим бојама. Упућено је и посланство војводи Сандаљу да паралише његов рад. Посланици су апеловали на војводин „велики ум и знање", предочавали му штете по њега и по Босну уколико се Млечанима уступе Дријева и дозволи им се да подигну утврђења на Осињу „и другде".[77] Овај дипломатски дуел на босанском терену између две републике завршио се тако да Млечани нису добили концесију на Неретви.[78] Не може се сада одредити колико су томе допринели Дубровчани. Није искључено да и сами Млечани нису много инсистирали, можда стога што нису успели да добију повољне услове од Сандаља.

Неколико година после млетачког покушаја да добију дријевску царину, она је и даље остала у босанским рукама. Опет се јавља Браило Тезаловић 1426, у заједници са Станихном Сладеновићем, али изгледа само као управник дела Радослава Павловића.[79] Сандаљ Хранић, пак, чинио је почетком 1424. извесне понуде републици за свој део царине, али му је одговорено само толико да је влада препоручила својим трговцима да је узму под закуп.[80] Тек у лето 1428. одлучила је дубровачка влада да опет преузме Дријева;[81] овог пута су преговори са Сандаљем успешно приведени крају. Цењкања је наравно било. Прибисав Похвалица, који је заступао Сандаља, тврдио је да војвода прима од закупника, не каже се ко је био тај, 1.420 дуката за свој део, док је та сума по дубровачким информацијама износила само 1.200 дуката. Ипак је влада наложила своме посланику код Сандаља да се прави како верује да је прва цифра исправна уколико то утврди и сам војвода, и да пристане на њу. Међутим ако би он тражио више, да може попустити и до 1.500, а у крајњем случају и до 1.600 дуката.[82] Свршило се тако што су Дубровчани морали пристати на последњу своту. По уговору склопљеном у октобру 1428. на три године, република је исплаћивала Сандаља у три рока: први пут 600 дуката, други и трећи пут по 500. Уговор је ступио на снагу 1. априла

---

[77] *Lett. di Levante*, 8, fol. 134′, 3. XII 1422.

[78] *Listine*, 8, 202, 215.

[79] *Div. Canc.*, 44, fol. 90′, 15. XII 1426: Наређење Станихни Сладеновићу да се не сме удаљити из Дубровника пре пресуде in causa quam habet cum Braillo Tesalovicl ets aliis, nomine voivode Radossavi Paulovich, pro gabella Narente.

[80] *Lett. di Levante*, 9, fol. 25, 3. III 1424.

[81] *Acta Cons. Rogat.*, 4, fol. 64′, 27. VII 1428.

[82] *Lett. di Levante*, 9, fol. 96, 97.

следеће године.[83] За Сандаљевог живота обнављан је у два маха. Приликом прве обнове, почетком 1431, за три године, Сандаљ је покушавао да повиси закупнину под изговором да му други нуде више, али без успеха. Република је одговорила да има велике издатке због издржавања својих чиновника на Дријевима, док Павловићи и Радивојевићи у вези са својим делом царине држе само по једног човека „коме плаћају мало или ништа". Још је занимљивији покушај војводе Сандаља да у нову повељу стави као датум 1. април 1431, од кога дана уговор треба да важи, уместо 1. априла 1432. кад је истицао рок првом уговору. Дубровчанима наравно није било тешко да га увере како се преварио у рачуну.[84] Сандаљ је пред своју смрт продужио споразум за даљих пет година, од 1. априла 1435. до 1. априла 1440, али је овом приликом успео добити 200 дуката више него раније.[85]

Дубровачкој влади било је веома стало до тога да добије и другу половину дријевске царине, не само ради добити у изгледу него и због тога што би се тако онемогућиле трзавице и неспоразуми, неминовни услед недостатка јединства у управи царине. Чим је учињена прва погодба са Сандаљем, Веће умољених је закључило да се започну преговори и са Радославом Павловићем и Павлом Ђурђевићем ради куповине њихових делова.[86] Павловићу су понуђени исти услови као и Сандаљу, тј. 800 дуката годишње за његову четвртину. Он је, међутим, мислио да је република спремна и на много веће жртве само да би остварила свој циљ, па је тражио ни мање ни више него 1.100 дуката. Узалуд су му Дубровчани тумачили да они ни Сандаљев део нису закупили ради некакве добити, већ због „злих људи" који су ометали трговину на Неретви и да ће бити срећни ако прођу са штетом од

[83] *Acta Cons. Rogat.*, 4, fol. 77, 94.

[84] *Lett. di Levante*, 11, fol. 41', 42'.

[85] *Acta Cons. Rogat.*, 5, fol. 214', 6. VII 1434: овлашћење кнезу и Малом већу respondendi litteris voivode Sandagl lectis in presenti consilio, acceptando ab eo accipere gabellam Narenti pro ducatis mille octingentis solvendis omni anno, videlicet in prima paga duc. 800, in secunda paga duc. 500, in tertia paga duc. 500. Потврде о исплати закупнине за Дријева уношене су у Diversa Notariae. Међу посланицима Сандаља Хранића и Стјепана Вукчића, који су долазили у Дубровник по новац, најчешће срећемо цаpинике Групка и Прибисава Похвалицу (ср. М. Динић Глас, 148, 241), затим Рајка, старца Радохну (Radochna staraç, 1437), дворског (?) Вукашина (Vocassinus Duoçchi), Радича Прибисалића, Радоњу Припчића и Вукосава Милошевића.

[86] *Acta Cons. Rogat.*, 4, fol. 73, 5. X 1428: Prima pars est de tractando et praticando emendi a voivoda Radossavo Paulovich et a voivoda Paual Giurgevich et fratribus aliam medietatem gabelle Narenti; ср. *ib.*, fol. 78.

200 дуката годишње. Задрт какав је био, Радослав није хтео попустити, и преговори су прекинути.[87] Исто тако ни са Радивојевићима није могло доћи до споразума, и они су свакако, као и раније, продужили да свој део уступају појединцима.[88]

Конавоски рат 1430—32. није остао без утицаја на односе у Дријевима, пошто су се Сандаљ Хранић и Радослав Павловић, сувласници царине, налазили у различитим непријатељским таборима.[89] Већ крајем 1431. године наступиле су извесне тешкоће у Дријевима због Павловићевог учешћа у деоби царине.[90] У јесен 1432. намеразао је Косача да задржи за себе приходе од Павловићевог дела дријевске царине. Обавештена о томе, дубровачка влада је одлучила да се држи по страни и да препусти Сандаљу да ради шта хоће.[91] Није јасно да ли је иницијатива потекла од Сандаља, или је његова одлука дошла као одговор на конфисковање његовог дела царине у Олову које је извршио војвода Радослав; у таквим заплетима је врло тешко, и кад су они боље познати, установити ко је „кривац". Увек опрезна, Република Св. Влаха забранила је својим пonaницима да закупљују оловску царину, под претњом казне од 1.000 дуката, све докле год се босанске војводе не нагоде.[92] Спор још није био решен ни почетком маја следеће године, кад је Сандаљ послао једног свог човека, Радоњу, у Дријева за управника Павловићеве царине.[93] Војводе су се ипак свакако убрзо измириле и сваки је добио своје,[94] али правни неспоразуми на-

---

[87] *Lett. di Levante*, 10. fol. 59, 68. 2. V 1429.

[88] Ср. *Повеље и писма*, I. 2. 7. 32.

[89] Ср. Ć. Truhelka. *Glasnik zem. muzeja*, 29. 145 и даље.

[90] *Acta Cons. Rogat.*, 5. fol. 54, 11. XII 1431: Сенат овлашћује ректора и Мало веће scribendi gabellotis nostris Narenti, quod respondere debeant comiti Raicho super facto partis gabelle Radossavi Paulovich sibi exposito prout dicto d. rectori et suo Consilio videbitur.

[91] *Acta Cons. Rogat.*, 5. fol. 106, 30. IX 1432: Prima pars est de non contradicendo voivode Sandagl, in quantum ipse levare pro se voluerit denarios gabelle Narenti partis tangentis voivode Radossauo Paulouich; *Lett. di Lev.*, 11, fol. 115: ... pare che voivoda Sandagl voglia per se pigliare la parte de voivoda Radossavo.

[92] *Acta Cons. Rogat.*, 5, fol. 117, 18. XI 1432: забрана Дубровчанима да закупљују оловску царину; et hoc quousque concordes invicem fuerint voivoda Sandagl et voivoda Radossauus; *Lett. di Lev.*, 11, fol. 123, 19. XI 1432.

[93] *Acta Cons. Rogat.*, 5, fol. 139, 5. V 1433.

[94] Царинике војводе Радослава опет налазимо у Дријевима; *Acta Cons. Rog.*, 5. fol. 213, 3. VII 1434: violentia facta per gabellotum Radossavi gubernatoribus gabelle Narenti; *ib.*, 229, 8. XI 1434: да се одговори gabelloto voivode Radosav, videlicet Rugerio, gabelle Narenti.

стали услед тих насилних промена потезали су се још неколико година. Дубровчанин Бојко Ненковић, закупник царине у Олову у време кад је она била отета Сандаљу, видео је доста муке док је извукао уложени новац. Тек неколико дана пред своју смрт пристао је Косача да му исплати 465 дуката, са колико је био оштећен. Али док је његов поклисар у Дубровнику, Прибислав Похвалица, ликвидирао дуг, стигла је вест да је стари војвода умро. Похвалица је ипак исплатио Ненковићу дужну своту, додуше са оградом да му се она треба вратити уколико Сандаљев наследник кнез Стеван не буде признао уговор.[95] Похвалица је изгледа добро познавао свога новог господара.

IV

Чим је умро Сандаљ Хранић, 15. марта 1435, настало је врење у његовим земљама. Угарска је опет истакла своје претензије на Хум и придобила је неку властелу за себе. Писмом од 21. априла, краљ Жигмунд је тражио од Републике Св. Влаха да пружи помоћ „баронима Хумске земље" који су се вратили под угарску власт.[96] Међу овима су били и Радивојевићи, у нади да од насталих преокрета извуку што веће користи. Кнез Никола је под окриљем Угарске предузео кораке да присвоји Сандаљев део дријевске царине.[97] Дубровчанима, мада су Жигмунду одговорили да ће поступити по његовим жељама, нису биле по вољи било какве промене у Дријевима, тим пре што је био у питању управо онај део царине који су они закупили. Стога је Веће умољених одлучило да се Стјепан Вукчић обавестио о угарским намерама,[98] али је за сваки случај обустављена и исплата

[95] *Div. Not.*, 19, fol. 261, 28. III 1435: Dominus Pribissauus Poqualiza parte una et Boichus Nenchouich parte alia pro et occaxione gabelle Plumbi, quam ipse Boichus alias tenuit a condam magnifico d. voivoda Sandagl. Et que gabella Plumbi, dum per ipsum Boichum teneretur, sublata fuit ipsi d. voivode Sandagl, etc.

[96] *Dipl. Rag.*, 391.

[97] *Lett. di Lev.*, 11, fol. 228', 29. III 1435: perche conte Nicola Radivoevich scrisse per sua parte e delli fratelli al official mo della gabella de Narente che la parte dessa gabella che fuo de voivoda Sandagl dovesse tuor et pigliar per essi çio dessimo a capere per nostre lettere al dicto conte Steffano, siche ancora vogliamo voi a bocha gli dobiate dire et replicare questo.

[98] *Acta Cons. Rogat.*, 5, fol. 291, 9. VII 1435: prima pars est de dando scire voyvode Stipan pro facto gabelle Narenti, pro qua scripserunt dominus noster et comes Matcus; ср. и горњу напомену.

текућих рата.[99] Сандаљев наследник, међутим, није био човек који би без велике невоље упустио један тако важан део своје територије. Мада је угарски краљ поверио Матку Таловцу управу „целога Хума" — tocius terre Halomfelde[100] — све је остало по старом. Косача је помоћу Турака осујетио угарске планове.

Ускоро су настале знатне промене у Дријевима. Стјепан Вукчић је већ крајем 1435. послао свог човека Радоњу да узме део царине Радослава Павловића, али тада није постигао циљ.[101] Три године касније тражио је од Дубровчана да се њему предају приходи од Дријева уколико се односе на Радослава.[102] Као што смо напоменули, република није успела да добије и другу половину дријевске царине, али је начинила споразум са Радославом Павловићем и Радивојевићима да она купује сву потребну со за Дријева и да, по одбитку уложеног капитала, њима предаје по четвртину од добити. Тако је била заведена јединствена управа у царини до које је Дубровчанима било много стало, а сваки је остао и даље власник свога дела. Дубровачка влада је, наравно, одговорила Косачи да она не може располагати новцем који припада Павловићу. Спор се ускоро још више заплео. Како је Косача добио и од султана овлашћење да одузме део дријевске царине од Радослава, то је он наредио своме царинику Цветку да силом изведе његову намеру. Цветко је упао у царинарницу, узео касу с новцем и почео да продаје со на своју руку. Дубровчани су захтевали од војводе да им се врати уложени капитал и половина од добити, а са другом половином нека ради шта хоће, само нека им изда потврду да ју је он узео како не би имали ради тога неприлика.[103]

Дубровчани су се некако наравнали с Косачом, али Радослав је заувек изгубио свој удео у дријевској царини. Иста је судбина задесила и Радивојевиће, можда у исто време, 1439, а можда и нешто касније. Са њима је Косача као слабијима свакако завршио ствар без великих потреса, тако да

[99] *Div. Not.*, 20, fol. 96, 30. X 1435.

[100] Јорга, *o. c.*, 330.

[101] *Acta Cons. Rogat.*, 6, fol. 23, 7. XII 1435: овлашћење ректору respondendi litteris gubernatorum nostrorum gabelle Narenti scriptis super facto Radogne nuntii voivode Stipan illuc missi ad accipiendum partem gabelle Radossaui.

[102] *Acta Cons. Rogat.*, 6, fol. 223, 2. IX 1438: да ректор пише посланику код војводе Стјепана ad responsionem et excusationem nostram faciendam super denariis partis gabelle spectantis voyvode Radossauo in Narento.

[103] *Lett. di Lev.*, 12, fol. 131′, 8. IV 1439; fol. 138, 146′.

о тој отимачини није остало непосредних вести. Док су Дријева раније била подељена и сваки је имао свој „комадић“, дубровачки поклисари су крајем 1450. говорили херцегу „сада је све Ваше“. . . . „Бог Вам је дао због Ваше врлине да оно што је било подељено буде сједињено и да све уједно имате и држите.“

Стјепан Вукчић је својим захтевима и изгредима убрзо толико досадио Дубровчанима да су они, увидевши да се са њим не може радити, дигли руке и од дријевске царине. Влада није хтела обнављати уговор коме је важност престајала 1. априла 1440, него је само дозволила да сваки дубровачки грађанин може закупити Дријева уз извесне, ближе нам непознате, обавезе према држави.[104] Не знамо да ли се ко усудио да уложи свој новац у некада врло уносан, али сада тако рискантан посао. А и прилике у самој Босни биле су такве да су наметале крајњу обазривост. Крајем 1443. ступио је на престо Стјепан Томаш, али Косача је пристао уз његовог супарника, претендента Радивоја, турског штићеника, што је довело до грађанског рата. Тада су и Дријева привремено, 1444, дошла под непосредну власт босанског краља.[105] Па и арагонско-напуљски краљ Алфонс V је радио на томе да добије Дријева „да би преко њих могао имати приступ у краљевину Угарску за којом тежи“. Стјепан Томаш је, међутим, био једно време вољан да их уступи Млецима. Увиђајући да тренутак није нимало погодан за њих да прихвате краљеву понуду, Млечани су му поручили да задржи Дријева за себе, пошто због искреног пријатељства које их веже сматрају да је то исто као да их они сами имају ако се налазе у његовим рукама.[106] Сама та чињеница да је Томаш нудио једној страној сили главни трг преко кога је његова држава имала везу са морем, а да та сила, иначе господар доброг дела источне обале Јадрана, није хтела да га прими, најбоље показује како су тешке прилике владале на Неретви. Није никакво чудо да се и Дубровчани нису грабили да закупљују дријевску царину.

Тек када се Босна мало примирила и кад је Стјепан Вукчић добио натраг Дријева, у Дубровнику опет долази на дневни ред питање о закупљивању царине. Почетком 1447. године одлучује Веће умољених, свакако на иницијативу Стјепана Вукчића, да се са њим поведу преговори о купо-

---

[104] *Acta Cons. Rogat.*, 7, fol. 113, 20. XII 1439.

[105] Ср. Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, 180.

[106] *Listine*, 9, 235.

вини царине.[107] Услови су, изгледа, били такви да их војвода није хтео прихватити. У мају 1449. било је опет у Већу говора о Дријевима, али је великом већином (31 : 3) прихваћен предлог да се ништа не предузима код херцега.[108] Дубровчани су сада имали и један посебан разлог да не журе са закупљивањем царине: у пролеће 1448, Турци су у једном налету кроз херцегову земљу продрли све до Дријева и спалили их, од чега се она још нису била опоравила. Ускоро је Косачина пресија узела такав обрт да су Дубровчани морали, хтели-не хтели, озбиљно повести рачуна о својим интересима на ушћу Неретве. Да би сломио отпор републике, херцег је дошао на идеју, или је можда само претио, да пресели дубровачку колонију из Дријева даље од мора на Орман, тобоже због тога што је ваздух у Дријевима нездрав. У Дубровнику су одмах схватили шта то значи, али су ипак покушали да утичу на херцега разлозима. Поклисари су му објашњавали да је Орман изложен непријатељским нападима, да би трговци премештањем трга претрпели огромне штете, пошто су у Дријевима подигли многе зграде, али он је остао неумољив.[109] Није било другог излаза него приступити преговорима. Отпор у Сенату био је ипак велики тако да је предлог прошао са једним јединим гласом већине.[110]

Преговори нису дуго могли кренути са мртве тачке, па је Косача опет наставио да врши репресалије. Забранио је својим људима да купују со у Дубровнику, а забрану је протегао и на поданике Иваниша Павловића, Сладоја Семковића и „других". Уз то је и Орман још увек висио као Дамоклов мач над дубровачком колонијом у Дријевима.[111] Сукоб између Републике Св. Влаха и херцега од св. Саве узимао је све веће размере и водио је ка оружаном разрачунавању. У таквој атмосфери, преговори о Дријевима настављени су и даље. Косача је тражио за царину 8.000 дуката, док је република пристајала да плати највише до 5.000. Ипак је дошло до некаквог споразума за једну годину, али се он није могао остварити зато што је херцег у пролеће 1451. загазио у отворен рат.[112]

У рату између херцега и Дубровника 1451—54, градови у долини Неретве играли су врло значајну улогу, па су и

[107] *Acta Cons. Rogat.*, 10, fol. 74′, 11. II 1447.
[108] *Acta Cons. Rogat.*, 11, fol. 71, 10. V 1449: prima pars est de non intrando ad emendum gabellam Narenti de chercech Stiepano.
[109] *Lett. di Lev.*, 14, fol. 27, 28.
[110] *Acta Cons. Rogat.*, 11, fol. 160′, 3. III 1450.
[111] *Lett. di Lev.*, 14, fol. 43, 46, 49.
[112] *Lett. di Lev.*, 14, fol. 57′, 15. I 1451; 15, fol. 145.

Дријева доживела различите перипетије. Влатковићи (Радивојевићи), који нису могли прежалити губитак своје четвртине дријевске царине, сматрали су да је сада згодна прилика да остваре своје право. Уговор склопљен с републиком против херцега 25. марта 1452. бави се и питањем Дријева. „Ако би када царина дривска и сона коим год путем а или начином а или којом згодом дошла у наше руке а или у нашу област а или у кога годи нас, сва а или који годи дио, без купленја, да дамо половину свега оногаи дила, извадивше нам четврти дио наш како е и прво било, господину кнезу и властелом дубровачцим, ере се они нам такоје обитоваше по свом запису; ако бисмо ми воевода Иваниш з братјом и братучедми више реченими купили царину дривску, а хотивше кнез и властеле дубровачци, да могу имати половицу онакоје како се достои у запису них кои су нам дали да могу; а Дријева да стое какото и стое гдино су сада."[113] Дубровчани се прецизније изражавају у своме „запису": „И ојште обетовасмо воеводи Иванишу з братиом и з братучедми више реченеми ако би дошла царина древска у наше руке без купње т'да да е четврти дио воеводи Иванишу з братучедми, како е било и прво них. А остало на поле тако ним како нам. Ако ли би ним дошла такогере да е на поле, како се згора пише. Ако ли би ју купили такогер да смо волни, ако бисмо хотели ми узети да . . . половицу царине, штете и користи, какото се удржи у запису што су нам учинили воевода Иваниш з братиом и з братучедми више реченеми."[114]

Евентуалности предвиђене уговором нису наступиле; ни Влатковићи ни република нису завладали Дријевима, већ неко трећи. Кад је херцег осетио да се после преласка браће Влатковића и сина му Владислава на страну Дубровчана неће моћи одржати на ушћу Неретве, он је Дријева уступио Млечанима само да не би пала у руке његовим непријатељима. Из страха да је Дубровчани не предухитре, млетачка влада је одмах прихватила понуду и наредила сплитском кнезу Виктору Делфину да запоседне Дријева, што је млетачка флота убрзо и извршила.[115] Дубровчани се нису усудили да пруже отпор, мада су њихови бродови били на ушћу Неретве, бојећи се отвореног сукоба са моћном Млетачком Републиком, него су се ограничили само на дипломатски протест. Много енергичније су радили на босанском двору, излажући краљу у најцрњим бојама последице које могу

---

[113] *Повеље и писма*, I, 2, 134.

[114] *Ib.*, 137.

[115] *Listine*, 9, 415.

настати за Босну ако се Млечани утврде у Дријевима.[116] Стјепан Томаш је и сам схватио озбиљност ситуације, па је уложио протест код Републике Св. Марка, а кад то није помогло, пошто се млетачка влада изговарала да је Дријева добила од херцега, дошао је с војском у Горицу и наредио Млечанима да евакуишу Дријева која су његова „баштина". Пред оваквим аргументима, млетачка посада је морала устукнути и повући се. У тргу је остављено само шест војника са заставом Републике Св. Марка као знаком симболичне окупације — quasi come che fosseno in possessione de Narente. Али краљ је и њих прогнао и поставио своју заставу.[117] С млетачком влашћу у Дријевима било је овога пута свршено.

Поткрај 1452. године, херцег је уз помоћ Турака постигао знатне успехе у долини Неретве. Сада је краљ Томаш послао у Млетке поклисаре, нудећи Дријева уз извесне услове. Поучена недавним искуством, млетачка влада није се задовољила овим једностраним уступањем трга, него је тражила пристанак и од Косаче, нарочито подвлачећи „колико би незгодно и штетно било по Дубровчане" да се Млеци угнезде на ушћу Неретве. Ма колико да је био огорчен на Републику Св. Влаха, херцег ипак није био толико заслепљен мржњом да би непромишљено упао у клопку. Није познат његов одговор, али да је био категорично негативан види се по томе што извори о овим преговорима одједном престају.[118]

Трогодишњи напори херцега Стјепана да оружаном силом наметне своју вољу Републици Св. Влаха нису уродили никаквим плодом. У пролеће 1454. започели су преговори о миру. Косача је захтевао да се у исто време решава и питање Дријева. „Учинимо мир и сложимо се у другим стварима; затим ће се преговарати и о дријевској царини", поручила му је дубровачка влада.[119] Победило је гледиште републике: тек пошто је потписан уговор о миру 10. априла 1454, започели су разговори о куповини Дријева. Услови које су Дубровчани постављали казују да су се прилике знатно измениле у њихову корист. Уочи рата били су спремни да плате до 5.000 дуката годишње, сада су нудили само 3.000, а уз то су стављали и услове: да дријевска царина треба да обухвати и оближње Леденице, in la gabella de Narente se debia intendere Ledenize che sono apresso Narente; да се со може продавати

[116] *Ib.*, 421, и даље.
[117] *Ib.*
[118] *Ib.*
[119] *Lett. di Lev.*, 14, fol. 135′, 18. III 1454.

једино у Дријевима и у Дубровнику, и да херцег не сме присиљавати Влахе и друге да се сољу снабдевају изван ових места; да се укине царина на прелазу Требижата, а ако не, онда да се укључи у дријевску; да херцег не може царину у Некрању излучити од оне у Дријевима; да се за време рата у Босни и док владају зразне болести, од уговорене закупнине одбија сразмеран део.[120] Ишло се, дакле, не само за тим да се уговором обузда херцегова самовоља него и да се уништи недавно отворено тржиште соли у Херцег-Новом као и да се Дријева ослободе оног обруча од царина који је спутавао трговину на ушћу Неретве. Али ако Дубровчани нису били вољни да преузму Дријева друкчије него под оваквим условима, ни херцег није био у таквом положају да их је морао прихватити.

И сви доцнији покушаји да дође до споразума остали су без резултата. Преговори вођени почетком 1456. разбили су се због тврђавице и царине у Светију,[121] а Косачина понуда у јуну 1460. пропала је већ на гласању у Већу умољених.[122]

Предосећање херцега Стјепана, изражено 1461, да ће га „велики Турчин" ускоро „прождрати" као и толике друге моћније од њега, убрзо се остварило. Током 1465. године, Турци су заузели целу његову државу. Користећи забуну која је настала, млетачки кнез у Сплиту, Јаков Марчело, запосео је у септембру Крајину и Дријева, тобоже по споразуму са херцегом, и израдио код своје владе одобрење да подигне тврђавицу на шкољу на ушћу Неретве, свакако на Осињу. И сам Косача је изјавио Млечанима да више воли да они држе Дријева него да их заузму Турци или Мађари, једино се жалио на сплитског кнеза да је то учинио без споразума са њим, подговорен од Жарка Влатковића, његовог бунтовника и смртног непријатеља. Признавао је да је једним својим ранијим писмом овластио Марчела да у случају опасности од Турака заузме Крајину и Дријева, али је протестовао што није питан када је тај тренутак наступио.[123] Можда је на тај начин спремао одступницу у случају да наступе бољи дани.

---

[120] *Ib.*, fol. 140', 15. V 1454. Леденице које се овде помињу, свакако нису оне више Дубровника (данас Царина), већ неко иначе непознато место близу Дријева.

[121] Ср. стр. 116.

[122] *Acta Cons. Rogat.*, 16, fol. 147, 13. VI 1460: prima pars est de non intrando, sed de excusando se ab emptione gabelle Narenti Pribissavo, ambassiatori cherzechi Stiepani.

[123] *Listine*, 10, 337, 345, 355 и даље.

Али бољих дана задуго није било; не успевши да ослободи своје земље од Турака, херцег Стјепан је умро 22. маја 1466. године. Око бедних остатака некада пространог херцештва од св. Саве гложили су се његови синови Владислав и Влатко, у ствари само оруђа у рукама Турске, Угарске и Венеције. Нарочито су били замршени односи на ушћу Неретве. Млечане су потисли Мађари, чије је упориште био најпре Почитељ, а затим Кош на Посредњици. Дубровчани су исто тако покушавали да заштите своје интересе поседањем Посредњице, али су убрзо увидели да за њих ту нема места.[124] Уз то је још избио отворен сукоб између браће Влатковића и херцега Влатка. Трговачки послови у Дријевима су готово потпуно обустављени. Дубровачка колонија морала је да се исели на Пељешац у Особљаву 1470, где је после пет година опет тражила прибежиште.[125] У међувремену су и Турци једном успели да се привремено докопају Дријева.

Трзавице на доњој Неретви престале су тек када су Турци, после смрти Матије Корвина 1490, трајно њоме завладали. Дубровчани, који су већ били уредили дефинитивно свој однос према Турској, брзо су се снашли у новим приликама, и за њихову колонију у Дријевима настало је ново доба просперитета.[126] Али, то већ не спада у оквир нашег расправљања.

V

По своме становништву и по уређењу, Дријева нису била слична осталим градовима на нашој обали Јадрана. У Дријевима није било оног романског „нуклеуса" са локалном аристократијом, статутима и уређењем, тако карактеристичним за приморске градове који су или преживели сеобу народа или, као Дубровник, били засновани од романског елемента, те се у ствари нису ни разликовали од оних код којих се одржао континуитет. Са старом Нароном нису Дријева имала ничег заједничког сем географске условљености за постојање. Она су кроз цео средњи век остала само обичан трг, forum, mercatum, burgus, као они у унутрашњости Балкана:

---

[124] Ср. горе, стр. 111.

[125] *Acta Cons. Rogat.* 20, fol. 245, 13. III 1470; *ib.*, 22, fol. 190′, 18. IV 1475.

[126] *Acta Cons. Rogat.*, 27, fol. 24, 14. II 1493: Веће умољених једногласно овлашћује кнеза и Мало веће contribuendi medietatem expense ad ampliandum slanizam in Nerethua.

са својим дрвеним кућама и претежно несталним становништвом које се ту стекло само ради трговачких послова, насеље је носило печат нестабилности. Чим би послови били онемогућени — видели смо такве случајеве — насеља је у ствари нестајало, да би се исто тако брзо обновило кад се прилике промене набоље. Дријева нису имала ни своју тврђаву као већина „подграђа" у Босни. Тај се недостатак нарочито незгодно осећао у бурним временима XV столећа. Млечани су услед тога једном приликом тражили од краља Стевана Остојића (1421) да утврди Дријева и тако осигура безбедност трговцима. Али до тога није никада дошло.[127]

Као и по осталим трговима, становништво је било веома шаролико. Сем домаћег елемента, ту су се сретали трговци из свих крајева Далмације; било је и Италијана, нарочито Млечана. Али главну улогу у трговачким пословима играла је дубровачка колонија, несумњиво бројно најјача агломерација грађана Републике Св. Влаха изван њене територије. Године 1372. било је у Дријевима око две стотине Дубровчана способних за оружје.[128] По средњовековним правним обичајима, Дубровчани су имали своје посебно уређење. Република је постављала на чело колоније двојицу судија (judices) који су по потреби сазивали *збор* (sborum) грађана ради саветовања, или ради саопштавања наређења из Дубровника.[129] Кад је република држала дријевску царину под закуп, њоме је управљао „губернатор" уз кога су стајали цариници (gabellotti). Губернатор је најпре узиман из редова властеле, али како се она нерадо примала те дужности, то звање је доцније поверавано пучанима. Управник и цариници морали су стално водити рачунске књиге које су сваке године прегледали специјални изасланици из Дубровника; поред Дубровчана, и остали заинтересовани су држали у Дријевима своје царинике. Услед компликованости управе долазило је често до сукоба, па чак и до већих изгреда. У пролеће 1423. жалио се Петар Примовић, „звани Клуновић", цариник војводе Сандаља, против судија и трговаца који су наоружани, tuti con scudi e spade e freze e lanze, заједно са женама навалили на царинарницу, разбили капију на огради, porte di obor, и врата од куће и продрли унутра. Примовић је морао да побегне у магазин са сољу и ту га је Радоња Ватољевић, цариник војводе Радослава, затрпао у со. Пошто њега није нашла, руља је премлатила слуге и разграбила ствари. Пав-

[127] *Listine*, 8, 85; 9, 215.

[128] J. Тадић, *Писма и упутства*, I, 461.

[129] *Reformationes*, 33, 6. V 1407: prima pars est de scribendo Narento quod faciant sborum etc.

ловићев цариник био је такође изударан тако да је бацао крв на уста и да су му кости на грудима поломљене. До напада је дошло, тврдио је Примовић, једино због тога што је он ухватио два лопова, једног Влаха и једног Дријевљанина, да краду со и о томе обавестио судије.[130] У исто време поднели су и трговци и судије тужбу против Петра Примовића и његових другова цариника; она још боље илуструје сву замршеност односа у Дријевима.[131] Поред цариника оптужују се као њихови пријатељи и саучесници: војвода Павле Ђурђевић са браћом Николом, Влатком, Вуком и целим родом, tutta soa baronia e genia; браћа Вук и Влатко Дабиживовићи са родом, e la soa genia; Павле Комљеновић и његова браћа Павко, Вукац, Радат и цео род; Павле и Иван Нимчићи са браћом и родом; Чепрња Грубачевић са сином, синовцем и људима; Обрад Ковилац, Петина и његови људи, Вук Милатовић, Санко и Марко са братством, la soa fraternita.

Главни приход дријевске царине долазио је од продаје соли. Веома рано је дошло до споразума између заинтересованих страна да се продаја соли на сектору између Неретве и Бојане ограничи на четири места: Дријева, Дубровник, Котор и Св. Срђ на Бојани. Со није добијана у самим Дријевима и непосредној околини, него је увожена из разних места са обале Јадрана, почев од Раба до Валоне, ређе из Италије и са грчке обале Јонског мора. Почетком XV столећа, трговци који су носили со за Дријева из млетачких поседа у Далмацији (Задар, Шибеник, Нин, Паг, Раб) имали су извесне повластице: док се за извоз у друга места плаћала такса од двадесет дуката на сто мерица, за Дријева је износила само половину. Тај попуст чињен је зато да би се сузбила конкуренција Дубровчана који су са југа довозили јефтинију со. Али како су трговци чинили злоупотребе продајући и по другим местима со намењену тобоже за Дријева, млетачке власти биле су принуђене да 1414. укину ову повластицу. Последице су се убрзо осетиле. Дубровчани су успели да готово потпуно потисну млетачке трговце на ушћу Неретве. Није остајало ништа друго него повратак на стару праксу, тим пре што је Венеција била проширила своју власт и над Сплитом, Трогиром и Котором, чији су трговци највише злоупотребљавали прописе о повлашћеној соли за Дријева. Тешке казне требало је да убудуће осигурају поштовање прописа.[132] Краљ Стјепан Томаш и херцег Стјепан покушавали

[130] *Lam. de foris*, 5, fol. 167, 7. V 1423.

[131] *Ib.*, fol. 166, 7. V 1423.

[132] *Listine*, 8, 179, 228.

су да добију снижење таксе на пет дуката по кентенару, али како изгледа без успеха.[133]

Режим продаје соли у самим Дријевима није нам познат у појединостима. Сувласници трга имали су свакако бенефиције кад је била реч о соли намењеној за њихову потрошњу. Неколико пута се помиње давање соли на *исполицу*, али се не види сасвим јасно шта је у питању. Јасно је једино то да је реч о некаквој повластици: о продаји соли у пола цене, редукцији царине за половину, или већ нешто слично. У мају 1423, судије у Дријевима оптужиле су царинике због давања соли на исполицу, par la sal data a ispoliza. Сведоцима је утврђено следеће: неки Бранко добио је 330 товара соли за Подвисоки; Живан Дабељевић 100 тов. за жупу Неретву, in Neretva dali patarini; Дабижив Јунотић 12 тов. за Дрежницу; Радовац Радашинић 15 тов. за Невесиње. У исто време је тражено да цариници смеју продавати со једино за готов новац, vendere sal non per altro seno per dinari contadi. Овај захтев стоји свакако у вези са исполицом.[134]

У средњем веку није било јединства мера у нашим земљама. Поред осталих постојала је и „дријевска мера" — mensura Narenti. Со, жито и сличне ствари продаване су на „спудове" или мерице. Дријевска мерица била је већа од дубровачке, mensura grossa Narenti. Однос између њих сазнајемо из једног спора 1406. године: девет стотина „спѹдовь велѣхь дебелихь дрѣвсцѣхь" соли вредело је тада 66 перпера кентенар, сто спудова, док се кентенар по дубровачкој мери продавао за 44 перпера.[135] Однос је дакле био 1,5 : 1. Услед неједнакости мера долазило је често до несугласица и злоупотреба. Дубровачка влада морала је прописати да се со издаје истом мером којом се и прима, а има помена и о лажним мерицама. Говорило се 1436. да цариници у Дријевима имају две врсте мера: једну за куповање, другу за продају соли, па је влада наредила да се и оне прегледају приликом контроле рачунских књига царине.[136]

Био је још један „артикал" којим се много трговало на ушћу Неретве. Босна је у средњем веку била озлоглашена као земља која извози робље, а највећи део тога извоза ишао је преко Дријева. Патарени, који нису сматрани за хришћане, могли су се слободно продавати у католичким земљама, па су се Дубровчани, Млечани, Каталонци и други обилато

---

[133] *Ib.*, 9, 180, 1444; 10, 72, 1455.

[134] *Lam. de foris*, 5, fol. 166, 7. V 1423; *Acta Com. Rogat.*, 5, fol. 226, 7. X 1436.

[135] *Повеље и писма*, I, 1, 270.

[136] *Lett. di Levante*, 12, fol. 49, 25. X 1436.

користили тим правом, а вечите свађе и сукоби између босанске властеле само су им ишли наруку. Може се лако замислити да се при куповању робова није увек строго водило рачуна да ли су они заиста патарени. Бивало је и случајева да су трговци на путу хватали слободне људе и продавали их. Од краја XIV столећа јавља се тежња да се сузбије „трговина људским месом" на Неретви. Корчуланима који су, како се чини, имали знатног удела у трговини дријевским робљем, било је забрањено да икоме у Дријевима, illis de Narento, помажу при продаји људи.[137] И Дубровник је убрзо пошао за овим примером: 2. септембра 1400. године писала је влада Хрвоју Вукчићу поводом његових протеста да је наредила својим грађанима у Дријевима „да никтор не сме куповат ни продават чељади, јер нисмо хотни да ниткор не тржи меси људсцеми".[138] У јануару 1416. донело је Велико веће опширан закључак о делимичном укидању трговине робљем „пошто су се многа суседна господа тужила и свакодневно се жале на наше трговце који станују у Дријевима и друге Дубровчане да купују и продају њихове поданике".[139] Грађанима републике забрањује се куповина и продаја људи, или посредовање при томе послу од Будве до Сплита сем за личне потребе pro usu suo). Међутим, и после тога било је људи „кои су чељад продавали тамо на Дријевех", ипак изгледа у мањој мери, пошто су и у самој Босни енергичније устали да сузбију раширену фаму како „Босна продаје људи".[140] Та ограничења имала су извесног дејства, али трговина робљем одржавала се и даље; биле су потребне много драстичније мере, и то не само од Корчуланаца и Дубровчана, да би се она у клици угушила. Питање ропства није било неко локално питање и није се дало решавати на парче.

Према подацима којима располажемо, није могућно тачно одредити вредност промета на ушћу Неретве. Можемо је само наслућивати на основу свота издаваних за закупљивање царине. Видели смо да су се оне пеле и до 5.000 дуката. Херцег Стјепан је једном приликом мислио да може с правом тражити чак и 8.000, а просечна закупнина износила је нешто више од 3.000 дуката. Али с тим бројевима не можемо вршити никакве прорачуне који би с приближном вероватноћом показивали право стање ствари, пошто не знамо како је и колико наплаћивана царина, још мање смо у могућно-

[137] *Mon. hist. jurid.*, I, 81.
[138] *Повеље и писма*, I, 1, 449.
[139] *Listine*, 7, 215.
[140] *Повеље и писма*, I, 1, 417.

сти да проценимо добит од закупа царинарнице у Дријевима, а да и не помињемо разне олакшице у плаћању царине које би нам квариле рачуне.

Значај Дријева за трговину може се донекле показати и упоређивањем са другим местима. За которску царину нудила су три Дубровчанина (краљу Твртку I?) своту од 500 дуката, али с тим да краљеви Власи извезу из Котора најмање 10.000 товара соли сваке године.[141] Ако се смемо ослонити само на овај податак, промет у Котору био би барем шест пута слабији него на Неретви. За царину у Сребрници и Понору заједно плаћано је 425 литара финог сребра 1389. године,[142] а деспот Стефан Лазаревић је 1423. добијао за Рудник 600 литара сребра.[143] Према подацима о цени сребра, то би отприлике износило 3.400, односно 4.800 дуката,[144] што није далеко од цене добијане за дријевску царину. А Сребрница и Рудник били су после Новог Брда два најзначајнија рударска места у нашим земљама.

(*Годишњица Николе Чупића* 47 (1938) 109—147)

[141] *Ib.*, 643.

[142] *Ib.*, 171.

[143] *Ib.*, 231; ср. M. Al. Purković, *O cenama u srednjevekovnim srpskim zemljama*, posebni otisak iz XXII knj. *Narodne Starine* 5. Шест стотина дуката што их је Сандаљ Хранић добио 1429. године за дријевску царину нису представљали закупнину за целу годину, већ само своту од „прьвога рока плакѥ"; ср. горе стр. 129.

[144] О цени сребра ср. М. Решетар, *Дубровачка нумизматика*, I, 232 и даље.

ТРЕПЧА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Посвећено успомени на пријатеља
професора Драгољуба Павловића

После Брскова и Рудника јавља се убрзо и Трепча као рударско насеље. Како изгледа, у њој је најпре започето коришћење богатог подручја Копаоника које ће по значају постепено наткрилити сва остала у нашим земљама. Већ 1303. године у Трепчи се налази католичка парохија. „Саси трѣбьч'кии" помињу се у бањској повељи краља Милутина.[1] Од тога времена, број података о Трепчи стално расте да би, као уосталом и у већини наших рударских места, у првој половини XV столећа достигао свој максимум. По значају, она ипак не избија у први ред и могла би се отприлике мерити с Рудником.

*

Док нам први помени Трепче говоре само о њеном постојању и о присуству Саса, ускоро као трговце налазимо у њој Дубровчане и Которане који су и овде у почетку озбиљно угрожавали позиције дубровачких трговаца. У априлу 1313, у Трепчу је ишао Марко Лукаревић унајмивши од једног Влаха два коња;[2] 1333. водио се спор између два Которанина поводом наплаћивања већих дугова због сребра у Трепчи;[3] као сведоци иступају још два Которанина. Кад је цар

[1] *Зборник* Константина Јиречека, I, 1959, 267; *Споменик*, III, 52; IV, 5. *О католичким парохијама у Србији зависним од которског бискупа*, уп. И. Божић, *Споменик*, CIII, 1953, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњевековној Србији*, 11—16.

[2] *Div. Canc.*, V, fol. 46, 7. IV 1313; награда до Трепче и натраг по коњу 15 перпера. О везама Марка Лукаревића са Србијом и њеним двором уп И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд, 1966, 295—6.

[3] *Mon. Catar.*, I, 1951, 366; у питању је била свота од 848 перпера; како се помиње societas, а тужилац тражи четвртину 212 перпера, можда су била удружена четири Которана.

Душан зидао манастир Св. Архангела код Призрена, он је наредио кнезу Трепче да све олово треба предати игуману тога манастира за покривање цркве (1349), због чега је избио занимљив спор с трговцима. Млечанин Жанин Жоржи продао је своје олово у Трепчи Которанину Миху Бући; кад бало да Бућин опуномоћеник прими олово, кнез Вуче показао му је царево наређење о забрани извоза. Узалуд се Жоржи позивао на то да он ништа не дугује „ни краљу ни цару" и као јемце нудио Сасе, Србе или Латине; међутим, кнез се заклањао иза тога да не сме погазити цареву наредбу. По Жоржијевој изјави, у питању је било олово у вредности од 10.000 перпера; у свом писму, он даље наводи да има кућу у Трепчи и као сведоке два Саса, неке Дубровчане и Которане.[4] Види се да је насеље у Трепчи било прилично разноврсно, и да се и олово добијало у знатној количини.

Кад је дошло до распада српске државе, Трепча се нашла у области Вука Бранковића. У његовом уговору с Дубровником, на њу се у првом реду односе одредбе о споровима са Сасима. У њој је Вук несумњиво ковао и новац. Из Трепче свакако потиче и оно сребро послато 1395. године на чување у Дубровник — укупно 1.880 литара — које су доцније подигли Вукови наследници;[5] то сребро је вредело нешто преко 15.000 дуката.

Вук Бранковић је ускоро после Косова, после извесног отпора, био присиљен да се потчини Турцима и да им плаћа данак. Кад је нешто касније уклоњен као непоуздан, Турци су запоселе градове Звечан и Јелеч. И у неким мањим местима налазимо турске власти, као у Глухавици у којој се од 1396. јавља кадија који наплаћује царину. Област Вука Бранковића, због изузетног стратегијског значаја за Турке, остала је и под његовим наследницима у посебном положају према Турцима. То стање одржавало се и кад су земље Лазаревића и Бранковића спојене у личности Ђурђа Бранковића 1427, све док Турци нису анектирали јужну Србију 1455; још у марту 1445, кад су се Дубровчани жалили због „извесних новости о сребру" које турски „склав" уводи у Приштини, деспот Ђурађ их је опомињао да буду обазриви, пошто он за област свога оца има посебне обавезе према султану.[6] Због свега тога, и Трепча је морала бити под турским утицајем. Јуније Извана Соркочевића, који је умро 1409. у Трепчи, имао је quarta parte de uno carro cum misser Passaith voivoda коме су припадала остала три дела. Турци су осно-

[4] *Споменик*, XI, 28.

[5] *Исто*, 40—44.

[6] Уп. М. Динић, *Прилози*, XXVI, 1960, 5—29.

вали посебно насеље — Triepza Turcha. Како се за истог човека, Радича Кучатовића, у размаку од године дана наводи једном да је из турске Трепче, а други пут из Доње Трепче, нема сумње да је то једно исто. Лежала је доста удаљено од праве Трепче чије се рушевине називају Стари Трг, на око два километра удаљености, тамо где се налазе рушевине џамије и трагови кућа око ње. Турски представници утицали су на трговину металом из Трепче. Почетком марта 1436. жалили су се Дубровчани из Трепче својој влади да турски „склав" задржава тамошње сребро, на што је влада писала деспоту Ђурђу да нареди склаву — far comandamento al detto sclao — да престане са екторзијама и да врати одузето; својим, пак, грађанима препоручила је да изаберу између себе једног представника који ће отићи на деспотову „порту" са истом молбом и предочити му да ће такви поступци свакако растерати трговце. Није увек било у питању само насиље од стране Турака него и примењивање султанове наредбе о забрани извоза сребра. Кад је склав затворио једног трговца, том приликом је изјавио да његов цар „нипошто не дозвољава да се сребро извози, већ да остане у његовој ковници". Ако није у питању само незгодна стилизација, то би значило да је 1438. године постојала турска ковница у Трепчи. Истог трговца, Шајина Жуњевића из Под-Јелеча, потказао је Турцима Налко Петричевић рекавши да носи велику количину сребра дубровачких трговаца и да „стално има обичај да носи".[7] Кршење турских наређења о извозу сребра био је свакако доста чест случај. Сам деспот Ђурађ, кад су му се Дубровчани жалили на склава, није знао ништа друго сем да им препоручи нека буду смотрени како им се не би догодило нешто чему неће бити помоћи; ако нешто извозе у Дубровник, нека то чине тако обазриво да се не сазна (1445).

У Трепчи, као уосталом целој области Бранковића, деспот Стефан Лазаревић није имао никакве ингеренције. Мара Бранковић са синовима сасвим самостално издаје Дубровчанима повељу о трговини са познатом одредбом о Сасима (1405); издаје под закуп царину и ковницу у Трепчи и решава све спорове с трговцима. Па и кад се Ђурађ Бранковић коначно измирио са деспотом Стефаном Лазаревићем 1412. и постао његов најприснији сарадник, у том погледу није се ништа изменило: ковница Бранковића радила је и даље. Још 1423. године налазимо да је држи с царином Дубровчанин Стипша Тврдисалић. Ђурађ је једино наредио да у ње-

[7] Lam. de foris, fol. 31, 21. V 1438.

говој земљи може циркулисати и деспотов новац. Оштри сукоби деспота Стефана с Дубровником нису се иначе односили на земље Бранковића; кад је трговцима забрањено да одлазе у Србију биле су изузете области госпође Маре и њених синова.

Главни представник власти у Трепчи за време краљевства и царства био је кнез, раније изгледа Сас, а касније обично Дубровчанин. Тако је било и доцније све док се у Трепчи није појавио и кефалија; он се одржао у месту док Турци нису потпуно запоселили област Бранковића: још у лето 1450. године знамо да је у Трепчи био кефалија Вукосав Добројевић са којим су се Дубровчани прегањали због старих обичаја и „закона" према њиховим трговцима.[8] У земљи Бранковића, па и у Трепчи, био је утицајна личност и Оливер Големовић, брат и у народној песми запамћеног Ђурђа Големовића, једног од деспотових војвода.[9] Кад су се Дубровчани спорили с кефалијом Вукосавом било је написано и једно словенско (in schiavo) писмо Големовићу, свакако Оливеру (Олку), који је тих година био приштевски кефалија.

Од домаће властеле знамо још једну породицу која се уздизала држећи се Бранковића; то су били Родопи. Њихов успон је започео кад је један Родоп учинио ванредну услугу Ђурђу Бранковићу избавивши га некако из тамнице у Цариграду, где га је затворио Стефан Лазаревић после битке код Ангоре 1402. У тестаменту Мартина, сина Николице Ђурђевића, из 1430. године, што га је оставио својој сестри у Трепчи, даље се изјављује да се дугује у „Склавонији" а Rodop zeonich две литре сребра. Јован и Стефан, синови тога Родопа (Jouan e Stephan fratelli e fioli de Rodop), начинили су споразум с Будечом Божетићем да оде у Призренац и у Трепчу и да од њиховог слуге узме 150 до 200 дуката и донесе их у Дубровник. Јован и Стефан су били избегли пред Турцима и налазили су се 16. јуна 1441. у Дубровнику. То је доба кад је и деспот Ђурађ Бранковић, прогнан из земље, преко Дубровника одлазио у Зету. Један Родопов брат, lo fradel de Rodof, долазио је 1431. године као поклисар војводи Сандаљу Хранићу у време конавоског рата.[10] У Дреници, области Бранковића, у селу Бањи нађена је надгробна пло-

---

[8] *Lett. di Lev.*, 14, fol. 36, 27. VI 1450.

[9] Уп. И. Руварац, *Годишњица Николе Чупића*, XX, 1900, 249 прилoжак: *Големовић Ђура.*

[10] *Div. Not.*, 25, fol. 42', 16. VI 1441; уколико Турци отму Будечу дукате, он неће одговарати; али ако то учине разбојници, дужан је надокнадити; као награду добиће Божетић 300 перпера; уп. *Старинар*, XV, 1940, 51.

ча Родопа поред рушевине цркве коју је он подигао. Ту је ископано и једно лепо очувано звоно са натписом; још једно звоно поклонио је „многогрешни Родоп“ некој цркви Богородице. То би указивало на везе са нашим рудницима.[11]

Неколико трепчанских цариника познато нам је по имену; око 1410. године био је то Стоњанин Богиша Радмиловић са још неким друговима. Крајем 1411. издала је Мара Бранковић разрешницу како „ваш грађанин Богиша држал ни је царину у Трепчи и у Приштини и цеку“ и није остао ништа дужан ни „од царине и од цеке“. Крајем 1412. разрешен је обавеза Мароје Наљешковић за „дел од ковнице у Трепчи“. Богиша Радмиловић имао је за компањоне Новака Македола, Мароја Алексића и Николицу Ђерђашевића. На њих се у лето 1411. жалио Стјепко Серговић дубровачким властима да су га пријавили Мари, те му је она одузела једну његову рупу (fossa). Кад је било речи о Новом Брду казали смо нешто више, управо колико је било могуће по изворима, о тамошњој породици Ђерђаш. Сада можемо констатовати да је она имала огранака и у Трепчи. Nicholiza zenero de Giergas, Новак Маћедол, Мароје Алексић и Богиша Радмиловић, свакако тада цариници, упутили су писмо „госпођи Мари“ тужећи Стјепка Серговића да им је дужник и да му она одузме 500 перпера и делове рупа — para dele fosse. Серголовић је молио владу да му „учине конзуле“ како би могао истерати своје право по обичају о рупама, la uxanza dele fosse. А у једној тужби Стипше Тврдисалића из Трепче стоји да су двојица оптужених наговорили госпођу Мару, па је наредила да му се силом провали у дућан и конфискују ствари; као сведок томе насиљу пријављен је, од шесторице, и Nichola Giergasseuich. Као Ђерђашевић, и он се помиње у вези с тужбом Серговића (Nicoliça Giergiasseuich); ту се изричито наглашава да је он дубровачки грађанин. Као конзула, Николицу Ђерђашевића одређивала је дубровачка влада да у Трепчи размрси спорове са двојицом судија, који су настали у тамошњој дубровачкој колонији 1422—23. Почетком 1413. године, цариници су били Јакша Бевенутић (Драгојевић) и Никола Звездић; они су оптужени да су браћи Ангелу и Ивану Николином силом отели једанаест буради вина, две „пече“ тканина и један товар калаја. Тужиоци су као сведоке насиља именовали, осам присутних Дубровчана с властелином Марином Соркочевићем на челу листе. Марин је с Лукшом Кабужићем и Влахом Богавчићем одређен да иследи читаву ствар. Соркочевиће налазимо више

[11] В. Петковић, *Родоп из Дренице*, Прилози, VII, 1927, 116.

пута да расплићу дубровачке тужбе у суседној Приштини, где им је можда било сталније боравиште.

Дубровачки трговци из Трепче жалили су се у то време колективно својој влади на Јакшу Бевенутића као цариника „у области госпође Маре“ да им узима „више но што треба и што је уобичајено“. Опет је поверено двојици представника властеле да испитају оптужбе и утврде колико су оправдане.

Нови цариници у Трепчи су исто тако изазвали огорчење трговаца и писање жалбе у Дубровник; овог пута били су окривљени Богдан Мињеновић и Богиша Радмиловић. Њихове „немале новости“ које су завели састојале су се у томе што су валтурци трговаца, vostri valturchi, могли да купују руду, comprar ruda, једино њиховим новцем. Друга „новост“ била је у томе што су цариници одбијали да се плаћа у новцу „господина деспота“, мада „господин Ђурађ“ (Бранковић) хоће да се примају по читавој његовој земљи.

У септембру 1414, Ђурађ Бранковић је у Вучитрну потврдио дубровачким властима да је Богдан Миленовић „држал у мене царину и ковницу за годиште“. И доцније су трепчански цариници, а дубровачки грађани, имали понекад окапања са властима републике. Судионици gabelle Tripze били су 1421. године Стјепша Тврдисалић, Јашка Брајковић и Антоје Брајковић; они су касније имали некакав међусобан спор. Одређени арбитри, два властелина, утврдили су да occasione ipsius gabelle нико од њих нема да било шта потражује од другог.[12]

Доста бројна католичка насеобина имала је у Трепчи две цркве: Св. Марију и Св. Петра. Њима су трговци који су пословали у Трепчи, а неки тамо и писали тестамент и умирали, остављали понешто. Сетили би се понекад и свештених лица из ових цркава; од њих се наводе дон Марин и дон Хонус, дон Марко, дон Јован, сви 1428. године.[13]

Тестаменти нам и иначе пружају занимљиве и значајне податке, нарочито у вези с рударством. Посебно се издваја опорука Јунија Ивана Соркочевића defuncti in Trepze partium Sclauonie; опорука је сачињена у Трепчи 9. септембра 1409. Ту се подвлачи да му госпођа Мара дугује сребра 109 литара, 1 унчу и 4 аксађе. Истиче се даље да има у српском новцу по мери 15 литара, de grossi de monede Sclaue a pexo L quindexa. „Имам даље — истиче Соркочевић — на тргу у Трепчи једну древну кућу facta cum ligname, и собу са зидом

[12] *Повеље и писма*, I/1, 154—167; *Lam. de foris*, 3, fol. 34, 36.
[13] *Test. Not.*, 11, fol. 188', 13, fol. 115'.

која ме је стајала 25 литара." Једну половину куће оставља својим синовима, а другу своме ванбрачном сину Ђорђу у Трепчи. И Ђорђе и легални синови су дужни да од куће дају сваке године трепчанској цркви Свете Марије по 6 унача, било да станују у тој кући било да је издају другом под закуп. Од те литре (тј. 12 унача), цркви припадају 3 унче, плебану 3, а осталим капеланима 6 унача. Синови ће бити обавезни да ту литру дају цркви док кућа постоји. Ако изгори или је уништи војска, brusada over rotta da la oste, синови више нису обавезни да ишта дају. Ванредан значај имају даље одредбе које се односе на тог ванбрачног сина, не због њега самога него због рударства. „Ако мој син Ђорђе не би имао ништа руде (ruda) у својим деловима (pari) које је „паунао" (paunado) мојом помоћу и хтео доћи браћи у Дубровник да тргује, хоћу да му се да од мога две стотине перпера." Ако буде имао руде и буде остао у Србији (in Sclavonia) неће му се ништа дати. Даље се наводи да има четвртину једног кола (carro) с војводом Пашаитом. Има још и рупу звану Славомир, una fossa Slauomir clama, и шест делова са рудом, para sey a ruda, од којих да се даде Матији de Ribiça трећина од два „пара" li quali pari me paunano tuti surfi che aço. Даље се у тестаменту наводи рупа звана Славна са рудом у којој има осам делова, para octo. Помиње и друге своје рупе и завештање да се цркви Св. Марије у Трепчи сагради калеж од две либре сребра и плати његова израда, calexe uno de 1. doe de argento et che se pagi la fatura.

Мало који дубровачки тестамент пружа одједном тако јасан увид у живот и деловање једног дубровачког властелина по нашим рударским местима. Поред једног сина бастарда, ту је удруживање с турским војводом Пашаитом, даровање локалне католичке цркве, имена појединих рупа, кола, руда, паунање, шурфи, итд.[14] И у недавно пронађеном Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића, који је издао академик Никола Радојчић, налазимо термине паоунь, паѹнание, паоунати, шѹр'фь.

О називу појединих трепчанских рупа, или боље локалитета где су се налазиле, имамо важан помен и у допису уз Дечанске хрисовуље: 9. јуна 1397. дошао је кнез Стефан Лазаревић да посети манастир, свакако после запоседања крајева Вука Бранковића. Сем неких књига даровао је „дому божију Пандократору" и два пара „оу Треп'чи на роупахь, единь на Видровоу а дроугы на Архаггелоу". Кнез истиче да ово „мало и мое приношенїе стежаль троудомь моимь

[14] *Test. Not.*, 9, fol. 130; t. q. Junii Iuanni de Sorgo.

а този ѥсть вѣдомо всѣм сьборомь трепьч'кымь".[15] То је сьбор градскы који помиње и Лазаревић у уводу свога Законика за Ново Брдо.

Природа наших очуваних извора даје нам могућност да говоримо, као и другде, највише о Дубровчанима. Може се утврдити да су и Которани у прво време имали значајног удела у животу и раду Трепче. Срећe се и понеки Сплићанин, као онај „сер" Дује, па и Млечанин. Али неку врсту приближне статистике можемо правити само о Дубровчанима, највише захваљујући међусобним трговачким споровима о којима је остало писмених података. Било је, разуме се, и овде осцилирања у броју настањених трговаца, највише због тешких ратних прилика. Било је година кад једва наиђемо на неког трговца који се спори и тражи да му се из метрополе одреде конзул и судије, као нпр. 1443. и 1444. године. У мирнијим данима видимо да се међусобно гложе и тужакају на десетине Дубровчана.

Као и у другим насеобинама по нашим важнијим центрима за трговце и у Трепчи је било извесних породица које су се дуже задржавале у њој и ту концентрисале сву своју активност. Од властеле су највише имали посла Соркочевићи, од којих је један тамо и умро. Од ове властеоске породице у Трепчи срећемо: Андреју Павла, Николу Јунија, Марина, Јунија Ивана (чији смо тестамент описали). Соркочевићи су тамо већ с Бранковићима успоставили трајније пословне везе; један од њих, Паскоје, постаће и челникь ризничкыи, кад је Ђурађ Бранковић био деспот, па ће се и у дубровачким актима наводити као egregio ceonich del illustre signor despoth и постаће феудалац у деспотовини.[16]

Од пучанских трговаца у Трепчи остало је више помена о већ поменутим цариницима. Због једног Дубровчанина, властелина Франка Басиљевића, вођена је преписка између деспотице Маре и дубровачке владе. Почетком фебруара 1406, влада је писала Бранковићима да су их поклисари обавестили о Франковом дугу и да су му они наредили да пође за месец дана и уреди ствар. Нешто касније јављају Мари да у општини нема Франковог сребра „ни за један динар што би било." Тек после више од три године, крајем 1409, уређено је питање дуговања Франка Басиљевића: разуме се да је била реч о сребру. Степан, ризничар Бранковића, „упре с записом" Франка за 260 литара сребра што је остао дужан, а праштају му 200 литара. Кнез и судије „Франка вргоше

---

[15] *Дечанске хрисовуље,* 141.
[16] Уп. *Историјски часопис,* IX—X, 1959, 146 (М. Динић).

у тамницу"; затим је отпремљен Мари да она учини с њим што год зна, пошто он нема ништа од чега би се дуг наплатио. Франко је ипак постао кнез Дубровника за јуни 1415. године.

Прелазак Трепче под сталну турску доминацију био је без већих потреса: није било никакве опсаде, покоља и масовног пресељавања становништва као у Новом Брду. Пенетрација Турака у област Бранковића почела је већ у последњој деценији XIV века, а коначно запоседање наступило је без неких наглих промена. Већ смо видели да је доста пре 1455. године настала Triepza turcha која се дуже одржала: и данас њене рушевине сведоче о томе. Старо место је трајало и даље и делило постепену судбину свих рударских насеља док није потпуно замрло. Још крајем XV столећа помињу се један плован ecclesie de Trepza и један barberius који је умро у том граду.

Један човек је нарочито занимљив за прве деценије непосредне турске управе у Трепчи: то је Iuan Grubanouich dictus Lapor, qui fuit comes Trepze. О њему и о раније помињаном Николи Хансовићу недавно је објављен један врло значајан податак, нов доказ о репутацији наших рудара. Дубровчанин Баро Лукаревић писао је крајем 1481. године ферарском војводи Херкулу Есте који се распитивао за погодне рударе: „У ствари мајстора дали смо налог, а осим тога, минерале које смо отамо донели показали смо овде свима. Изгледа да су добри, нарочито они минерали који су нађени на отвореном, значи ван јаме. Упозоравам Ваше Војводско Господство да се сада овде налазе два веома способна човека у рударској вештини, по имену госп. Никола Ханзе (Change) и други Зан (Gan) Лапор, властела из Новог Брда. Његово величанство краљ Фердинанд им је много писао [позивајући] да дођу његовом величанству, али се они не усуђују отпутовати да не би изгубили своје имање у Новом Брду."[17] Иван или Јован Грубановић звани Лапор, тако гласи његово пуно име, као што се види из та два податка о њему, пословао је и у Трепчи и у Новом Брду; о Лапору налазимо такође помен у Дубровачком архиву кад је био активан кнез Трепче. Живан Рипчиновић, с једне стране, познат по разгранатим пословима с Турцима који су му најзад дошли главе, Јован (sic) Грубанић (sic), comes Trepze, и Турчин Ајас, емин или прокуратор Кучукалије из Димитровице, који су амалдари или закупци царина у Србији и

[17] Ј. Тадић, *Нове вести о паду Херцеговине под турску власт*, Зборник Филозофског факултета, VI—2, 1962, 133.

Босни, с друге стране, уговорили су у присуству кнеза и Малог већа и у присуству Турчина Касума Крупниковића, „склава" турског цара, као и Балабана Турчина из Трепче, следеће: Живан Припчиновић обећао је Јовану и Ајасу да ће исплатити „на царској порти" по рачуну „барата" који имају од порте 666 златних дуката као остатак за две године за које је Живан држао chrimisina Босне. Даље је Припчиновић обећао Јовану и Ајазу исплатити 400 златних дуката за труд и трошкове које су поднели долазећи у Дубровник; сем тога, Живан је изјавио да је послао на Порту 500 дуката.

Овај споразум је превучен и поништен 17. августа 1476. по Јовановој вољи и мандату, свакако пошто је био извршен. По овоме видимо да је Лапор имао разгранате пословне везе и са муслиманима, и постаје нам јасно због чега се бојао да се не замери Турцима.[18] Исто ће бити случај и са Николом Хамзовићем.[19]

(Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 33 (1967) 3—10)

[18] *Div. Not.*, 55, fol. 158'; 60, fol. 107.

[19] О Николи Хамзовићу упор. дубровачке податке: М. Динић, *За историју рударства* I, Посебно издање САН, 1955, 6.

РЕГИСТАР

---

*Регистар су израдиле мр Ружа Ћук и мр Марица Маловић

Ружа Ћук

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Михаило Динић, академик и професор Београдског универзитета, рођен је 23. априла 1899. у Лучици код Пожаревца, у учитељској породици. Школовање започето у родном месту и настављено у Пожаревцу и Београду, прекинуо је први светски рат. У младим годинама Михаило Динић је морао да издржи све тегобе и патње које су пратиле повлачење преко Албаније 1915. године. Гимназију је завршио у St. Jean sur Mer и продужио школовање на универзитету у Монпељеу. Студирао је историју и географију и стекао licence ès lettres 1920. године. После повратка у земљу радио је низ година као професор у гимназијама у Крушевцу, Вршцу, Књажевцу, Винковцима, Земуну и Београду. Морао је сâм да створи могућности да проведе две године у Бечу (1928—30) на научном усавршавању. У Бечу је докторирао са дисертацијом о средњовековном Срему. После докторирања Михаило Динић је добио место на учитељској школи у Дубровнику, што му је омогућило да систематски истражује богате архивске фондове Дубровачког архива. Архивска истраживања доносе значајне плодове у виду радова са новим резултатима (*О Николи Алтомановићу*, 1932; *О крунисању Твртка I за краља*, 1932; *Прилошци за историју Средњег века*, 1933; *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, 1934). Прве Динићеве студије привукле су пажњу Станоја Станојевића, који га је позвао у Београд и омогућио да добије место на Универзитету (1934). Као доцент, касније ванредни професор, Динић је први пут добио повољне услове за рад. Наставио је да објављује резултате својих истраживања, међу њима и важне радове из историјске географије прештампане у овој

књизи. Период плодног и мирног рада на Београдском универзитету трајао је свега неколико година. Као резервни официр Динић је 1941. пао у заробљеништво и у кажњеничким логорима провео ратне године до пролећа 1945. По завршетку рата вратио се наставничком раду на Универзитету и прекинутим истраживањима. Уз многобројне студије Динић је у послератном периоду објавио и обимне монографије о *државном сабору средњовековне Босне* (1955), *о средњовековном рударству Србије и Босне* (1955, 1964), *о хумско-требињској властели* (1967). Радови синтетичког карактера о историји Србије и Босне (1953) и Балкана од XI до XV века сведоче о ширини његових погледа и способности да на основу поуздано утврђених појединости оцрта општу слику историјског развоја. У послератним годинама Динић је издао и значајне и обимне публикације историјских извора, пре свега докумената Дубровачког архива (*Одлуке већа Дубровачке Републике* I-II, 1951, 1964; *Грађа за историју Београда у средњем веку* I-II 1951, 1958; *Из Дубровачког архива* I-III, 1957, 1963, 1967). Динићева научна активност добила је значајна признања. Изабран је 1948. за дописног, а 1955. за редовног члана Српске академије наука и уметности. Филозофски факултет у Београду издао је *Споменицу Михаила Динића* у виду две свеске свога Зборника радова (1964). Седмојулска награда за животно дело додељена му је 1965. године. Значајан утицај на развој историографије о српском средњем веку Динић је извршио не само својим студијама и публикацијама извора, већ и увођењем младих у научни рад. Нарушено здравље и потреба да економише преосталим снагама навели су га да се прерано, већ крајем 1957, повуче са Филозофског факултета. Продужио је да ради као пензионер, одлазећи и даље на истраживања у Дубровачки архив докле год је здравље дозвољавало. Умро је 12. маја 1970. године у Београду.

Михаило Динић је у великој мери допринео богаћењу и унапређивању научног познавања српске средњовековне историје. Формирао се сâм имајући пред очима као узоре знамените историчаре с краја прошлог и почетка овог века. Неуморно је трагао за новим и писао је само када је могао да саопшти нове резултате или измени погрешна схватања. Целокупан Динићев рад чврсто је био ослоњен на савремене изворе и поуздан у закључцима. Покретао је нова питања и откривао и осветљавао непознате стране привредног и друштвеног живота Србије у средњем веку. Радови из историјске географије прештампани у овој књизи представљају само један део његовог научног стварања.

Литература: О Динићу као и о другим нашим историчарима XX века мало се писало. За живота били су објављени чланци у *Enciklopediji Jugoslavije* 2, Zagreb 1956, 712, и *Зборнику радова Византолошког института* (Уз шездесету годишњицу Михаила Динића) 6 (1960) 229, и биобиблиографски подаци у *Годишњаку САНУ* 65 (1958) 242—247. Тек после његове смрти објављена је, поред неколико некролога у дневним листовима, *Споменица посвећена преминулом академику Михаилу Динићу*, Посебна издања САНУ CDXLI, Споменица 48, Београд 1971, са текстовима Светозара Радојчића, Васе Чубриловића, Бранислава Ђурђева и Симе Ћирковића. Библиографија Динићевих радова објављена је у више махова: у *Годишњаку САНУ* 65 (1958) 242—247 (до 1955), у *Зборнику радова Византолошког института* 6 (1960) 230—236 (до 1959), у *Зборнику Филозофског факултета VIII, Споменица Михаила Динића* 1, Београд 1964, 1—8 (до 1964) и у *Споменици преминулом академику Михаилу Динићу*, стр. 29—37 (до 1970).

С. Ћ.

САДРЖАЈ

Михаило Динић

СРПСКЕ ЗЕМЉЕ
У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Издавач
СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА — БЕОГРАД

Рецензент
ЈОВАНКА КАЛИЋ

Графичка опрема
СТОЈАН МИЛЕУСНИЋ

Коректор
СЛОБОДАНКА ЂУКИЋ

Штампа: Графичко предузеће „Култура",
ООУР „Штампарија Култура", Београд, Македонска 4.